

Міністерство освіти і науки України  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка  
Науково-дослідний центр огієнкознавства

# **ІВАН ОГІЄНКО**

## **І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА**

**НАУКОВИЙ ЗБІРНИК**

*Серія філологічна*

**Випуск XVI**

Кам'янець-Подільський національний університет  
імені Івана Огієнка  
2019

УДК 001(477)(092)+378  
ББК 72(4Укр.)я434+74.58  
I-18

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:  
Серія КВ №20173-9973 ПР від 15.07.2013 р.

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань України  
(Наказ Міністерства освіти і науки України № 241 від 09.03.2016 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського  
національного університету імені Івана Огієнка  
(протокол № 10 від 31 жовтня 2019 р.)

Збірник індексується наукометричними базами: **Google Scholar, Index Copernicus**

#### **Рецензенти**

**Наталія Кондратенко**, доктор філологічних наук, професор  
(Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова)

**Валентина Біляцька**, доктор філологічних наук, професор  
(Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»)

#### **Головний редактор**

**Людмила Марчук**, доктор філологічних наук, професор

#### **Відповідальний редактор**

**Олег Рарицький**, доктор філологічних наук, доцент

#### **Відповідальний секретар**

**Тетяна Джурбій**, кандидат філологічних наук, старший викладач

#### **Редакційна колегія**

**Семен Абрамович**, доктор філологічних наук, професор

**Ніна Бернадська**, доктор філологічних наук, професор

**Олександр Волковинський**, доктор філологічних наук, професор

**Олександр Кеба**, доктор філологічних наук, професор

**Борис Коваленко**, кандидат філологічних наук, доцент

**Ірина Кучинська**, доктор педагогічних наук, професор

**Ігор Набитович**, доктор філологічних наук, професор

**Галина Насмінчук**, кандидат філологічних наук, професор

**I-18** **Іван Огієнко і сучасна наука та освіта** : науковий збірник. Серія філологічна / [редкол.: Людмила Марчук (голов. ред.), Олег Рарицький (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. XVI. 360 с.

Матеріали збірника репрезентують унікальний феномен державницької, духовно-культурної, наукової, педагогічної діяльності Івана Огієнка. Статті присвячені осмисленню, інтерпретації, дослідженню та розвитку наукових і творчих концепцій Івана Огієнка та їх проєкцій на сучасний освітній простір.

Збірник адресовано науковцям, викладачам, учителям, студентам, усім, кого цікавлять актуальні питання вітчизняної гуманітарної науки, проблеми української духовності та культури.

УДК 001(477)(092)+378  
ББК 72(4Укр.)я434+74.58

**ISSN 2309-7086**

**DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2**

© К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2019

Ministry of Education and Science of Ukraine  
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University  
Ohienko Scientific Research Center

**IVAN OHIENKO**  
**AND CONTEMPORARY**  
**SCIENCE AND EDUCATION**

**SCHOLARLY PAPERS**

*Philology*

**Issue XVI**

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University  
2019

UDC 001(477)(092)+378

Certificate of state registration of the printed mass medium  
KB № 20173-9973 ІІР, 15.07.2013

The volume is indexed in the List of Ukrainian scientific professional periodicals  
(The Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, № 241, 09.03.2016)

The publication is approved by the Learned Council of Kamianets-Podilskyi  
Ivan Ohiienko National University (Protocol № 10, 31.10.2019)

The volume is indexed in **Google Scholar, Index Copernicus**

#### **Reviewers**

**Natalia Kondratenko**, Doctor of Philology, Professor  
(Odesa I. I. Mechnikov National University)

**Valentyna Biliatska**, Doctor of Philology, Professor  
(National Technical University «Dnipro Polytechnic»)

#### **Editor-in-Chief**

**Liudmyla Marchuk**, Doctor of Philology, Professor

#### **Executive Editors**

**Oleh Rarytskyi**, Doctor of Philology, Associate Professor

#### **Assistant editor**

**Tetiana Dzurbii**, Candidate of Philology, Assistant Professor

#### **Editorial Board**

**Semen Abramovych**, Doctor of Philology, Professor

**Nina Bernadska**, Doctor of Philology, Professor

**Olexander Volkovynskyi**, Doctor of Philology, Professor

**Olexander Keba**, Doctor of Philology, Professor

**Borys Kovalenko**, Candidate of Philology, Associate Professor

**Iryna Kutchynska**, Doctor of Education, Professor

**Ihor Nabytovych**, Doctor of Philology, Professor

**Halyna Nasminchuk**, Candidate of Philology, Professor

**Ivan Ohiienko and Contemporary Science and Education** : Scholarly Papers. Philology / [editorial board: Liudmyla Marchuk (editor-in-chief), Oleh Rarytskyi (executive editor), et al.]. Kamianets-Podilskyi : Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 2019. Issue XVI. 360 p.

The materials of the Scholarly Papers present the unique phenomenon of state, spiritual and cultural, scientific, educational activities of Ivan Ohiienko. The papers focus on comprehension, interpretation, research and development of scientific and creative concepts of Ivan Ohiienko and their representation in contemporary educational space.

The issue is addressed to scholars, educators, students and all those interested in topical issues of Ukrainian humanities, spirituality and culture.

**ISSN 2309-7086**

**DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2**

© Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko  
National University, 2019

---

## МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ ІВАНА ОГІЄНКА

---

УДК 811.161.2\*373.43:821.161.201/7].08

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.5-11

**Тетяна Білоусова**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

### **ПОГЛЯДИ ІВАНА ОГІЄНКА НА НЕОЛОГІЗАЦІЮ МОВИ ТА ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ НЕОЛОГІЇ**

У статті проаналізовані погляди Івана Огієнка на поповнення української мови новими словами і значеннями, його внесок у становлення української неології як науки. Особливу увагу приділено ставленню науковця до індивідуально-авторських новотворів. Відзначено роль Огієнка в розбудові української термінології, узагальнено вимоги, які він висував до нових термінів. Підкреслено цінність словникарства Івана Огієнка для узуалізації нових слів та виразів.

**Ключові слова:** Іван Огієнко, неологізм, неологія, неологізація.

Становлення української неології як науки – результат багаторічних досліджень процесу творення нових слів, зміни поглядів на неологізми як мовні одиниці, удосконалення підходів до їх систематизації та узуалізації, збагачення практики фіксування нових слів, значень, виразів у спеціальних і загальних словниках. «Тепер можна з упевненістю констатувати: неологія відбулася як наука, як окрема царина лінгвістичних знань, що має свій науковий апарат, свою історію та свої перспективи розвитку», – стверджує Ж.В. Колоїз [3, с.58].

Публікації у фахових журналах, словники-довідники зі спеціальних галузей, дисертаційні роботи, монографії демонструють багатоманіття й різноплановість змін у сучасному українському лексиконі, зумовлених кардинальними змінами суспільно-політичного, економічного та культурного життя. Вивчаються шляхи і джерела оновлення лексичного складу мови, уточнюється класифікація неологізмів, розвивається лінгвостилістичний підхід до вивчення індивідуально-авторського словотворення (див. праці Г. Вокальчук, В. Герман, Г. Їжакевич, Є. Карпіловської, Ж. Колоїз, М. Кочергана, Д. Мазурик, В.М. Русанівського, І. Самойлової, О. Стишова, Л. Струганець, О. Тараненка, В. Чабаненка та ін.).

Науковий інтерес до новотворів виник приблизно у середині XIX ст., коли точилася гостра суперечка навколо так званих «кованих слів», штучно створених українськими письменниками здебільшого для заповнення лексичних лакун. Вираз «ковані слова» вживався з 1870-х років, первісно з негативним забарвленням, критиками народницького напрямку, які намагались обмежити українську літературну

мову лише селянською лексикою [4]. Авторами кованих слів, які згодом увійшли до основного словникового фонду, були І. Нечуй-Левицький (*байдужість, самосвідомість, світогляд*), М. Старицький (*мрія, чарівливіш*); П. Грабовський (*самопізнання*), М. Левченко (*обрій*), Леся Українка (*провесна, промінь*) та інші майстри слова. Масова поява індивідуально-авторських новотворів, на думку Ж.В. Колоїз, була відповіддю на закиди щодо «вторинності» української мови відносно російської або польської, ствердженням її «окремішності» [3, с.58].

Ставлення до новотворів було неоднозначним, позиції науковців, письменників, пересічних громадян – кардинально різними: від безумовного заперечення усього нового і незвичного – до масового творення не завжди вдалих слів і виразів навіть у межах одного художнього твору або одного словника.

Вагомий внесок у розвиток неології як науки зробив Іван Огієнко – знавець, популяризатор і палкий захисник української мови. Він не міг залишатись осторонь гарячих суперечок, що точилися навколо «неологічного буму».

**Мета статті** полягає в тому, щоб окреслити основні позиції Івана Огієнка щодо неологізмів в українській мові, з'ясувати його внесок у становлення неології як науки.

У фундаментальній праці «Історія української літературної мови» Іван Огієнко вперше вжив термін *неологізм* – як синонім номінацій *новотвір* і *нове слово*: «Кожна літературна мова, – писав він, – вільно поповнюється новими словами, так званими новотворами (неологізмами), які дає нам біжуче життя безперервно, дає головню в творах письменників, менше від самого народу» [6, с.221].

Загалом ставлення ученого до збагачення лексики новими словами і значеннями можна вважати позитивним: він називав новотвори «живим двигуном зросту кожної мови» [12, с.334], оцінював творення слів як «дуже бажаний і вельми корисний процес у житті кожної мови» [8, с.57]. «Коли б не поставали в нашій мові новотвори, літературна мова остаточно завмерла б», – наголошував Огієнко [6, с.221].

Неологізми, на його думку, виникають для задоволення потреб культурного, духовного життя, яке «невпинно зростає й потребує нових слів на своє означення». Окрім об'єктивних передумов до творення неологізмів, існують також суб'єктивні – вияв творчого, нестандартного мислення людей: «Звичайно, кожна людина мислить значно ширше, аніж можна висловити те своїми словами, – їй завжди бракує слів, а тому вона кидається й до новотворів, щоб таки висловити можливо повно свою думку» [6, с.221]. Втім, учений застерігав від захоплення неологізацією, зазначав, що «треба мати певний такт і глибоке мовне чуття при творенні нових слів», бо зловживання неологізмами (як і варваризмами) «сильно затемнюють нашу мову» [6, с.223].

Огієнко чітко розмежовував «добре створені» та «невдалі» неологізми. Останні, на його думку, засмічують мову – так само, як архаїзми, локалізми, варваризми, вульгаризми. Лише вдалий новотвір виборює собі право на існування в літературній мові.

Спостерігаючи за історією побутування в мові новостворених і узвичаних слів, розмірковуючи про їх співіснування, вчений дійшов висновку, що неологізми «потроху, але невпинно заступають існуючі слова і вирази. Новостворене слово перше довгий час живе поруч старого, точучи з ним завзяту боротьбу за існування; добре створений неологізм таки приймається в літературній мові, а попереднє слово помалу старіє й переходить до архаїзмів» [8, с.40].

Іван Огієнко розрізняв так звані «чисті», тобто реально «вироблені» неологізми і колишні локалізми, що «були знані в мові народній, тільки мало вживалися

в мові літературній», а згодом стали загальновідомими. Колишніми локалізмами він вважав, наприклад, слова *водночас*, *воднораз*, *правити* у значенні ‘бути чим’, *за редакцією*, *призводить до незадоволення*, *змаз*, *задовільний*, *виховний*, *панівний*, *навчальний* та ін. [8, с.40–41]. Дослідник називав живу народну мову невичерпним джерелом збагачення мови літературної, але застерігав: «З народної мови беремо до літературної тільки те, що її доповнює і збагачує, цебто беремо кожне слово, коли воно глибше і реальніше віддає певне розуміння» [8, с.52]. Він закликав письменників не боятися новотворів, як не боїться їх жива народна мова [8, с.58].

Відомо, що будь-яка лексична новина на момент своєї появи є випадковою для носіїв мови, не сприймається ними – незалежно від того, наскільки «прозору» структуру і ясне значення вона має. Тим не менше, вимога щодо зрозумілості давна традиційно висувається до новотворюваних слів. Зокрема, Б. Грінченко наполягав, що нове слово має бути складене так, «щоб можна було, стрівши слово вперше, без ніякого пояснення догадатися, що воно визначає» [1, с.143].

Огієнко теж усвідомлював, що навіть найкращі з вироблених слів, «ясні новотвори», здаються спершу дивними, адже «нема сильнішої консервативності (традиційності), як консервативність мовна: кожне нове слово чи вираз, поки до нього не звикли, все видається недобре і чуждє» [8, с.41]. Для нього ознаки вдало створених слів – «аби тільки ... склалися за духом своєї мови й були зрозумілі» [8, с.58]. Учений наголошував, що «добре створені неологізми ніколи не шкодять чистоті літературної мови» [8, с.41]. Як приклад наводив нові слова і вирази з творів П. Куліша, М. Старицького, Л. Українки, які спершу не сприймалися, а згодом стали звичними та загальноживаними.

Іван Огієнко повсякчас приділяв увагу багатству мови і закликав до цього не тільки письменників, для яких багатство й небуденність словника – найвиразніша ознака мовної культури [8, с.56], але й усіх, хто мусить прилюдно говорити: духовенство, адвокатів, політичних діячів тощо. «Небуденні слова» і «ясні новотвори» він називав серед найсильніших засобів збагачення мови [8, с.49].

Розмірковуючи про активний і пасивний словник, дослідник зазначав, що більшість пересічних людей послуговується обмеженою кількістю слів, хоча знає і розуміє набагато більше. Зовсім по-іншому ставиться до словника пильний письменник: він завжди дбає, щоб його активний словник був однаковий з пасивним. Дбаючи про красу своєї мови, талановитий письменник «вживає багато небуденних слів, сміливо і обіруч творить гарні новотвори. Байдуже, що ці сміливі новотвори не всі заціплюються в нашій літературній мові, – новотвори, надто сміливі й удалі, завжди підносять нашого творчого духа й заохочують до дальшої подібної праці» [8, с.57]. На письменника покладено священний обов’язок, він – «творець літературної мови, і цього він ніколи не повинен забувати!» [8, с.58].

Письменицька мова була об’єктом досліджень Івана Огієнка впродовж усього його життя. Яскравим свідченням інтересу вченого до ідіостилю Тараса Шевченка стала багаторічна праця над «Граматики-стилістичним словником Шевченкової мови» – від створення першої картотеки (Кам’янець-Подільський, 1918–1919 рр.) до видання у Вінніпезі в 1961 р. Вступна стаття має промовисту назву «Шевченко як творець української літературної мови», а в «Передмові до словника» наголошено, що мова «Кобзаря» лягла в основу літературної української мови, тож знати її треба «глибше і більше. І треба знати її практично» [5, с.35].

Спеціальна частина вступної статті присвячена новотворам. У ній зазначено, що неологізми в тексті «Кобзаря» з’явилися через те, що автору «живих слів виразно бракувало, і він уже пробував складати новотвори, як сам творець літературної мови» [5, с.27].

Індивідуально-авторські неологізми, як відомо, поділяються на лексичні та семантичні. Семантичні – це нові значення існуючих слів, а лексичні творяться з наявного в мові матеріалу властивими для неї словотвірними способами. Огієнко захоплювався силою і змістом Шевченкових лексичних неологізмів. Так, він зауважив, що зміст прикметника *широкополий* «і поетичний, і глибокосоціальний», адже після своєї смерті поет хотів би дивитися не на вбогі й вузьенькі кріпацькі поля, а на вільні, безпанщинові лани *широкополі* [5, с.27]. Для порівняння навів композиції широколистяний (*Широколистій тополі...*), високочолій (*Мов ті діди високочолі*), великолітній (*всякі дерева великолітні*), крутоберегий (*Дніпро крутоберегий*). «Такі новотвори, – наголосив автор словника, – міг творити тільки великий майстер-маляр» [5, с.28].

У розділі розкрито значення новотворів одина – ‘самотність’ (*В одині – самотині в садку буду спочивати*); недвига – ‘інертна людина’ (*Сліпа була еси, незряча, недвига серцем*); недосвіт – ‘ранній мороз’ (*Барвінок цвів і зеленів, слався, розстилався, та недосвіт перед світом в садочок укрався*). Зроблено припущення щодо народного походження останнього слова, яке, на думку дослідника, Шевченко вдало підхопив і використав.

Огієнко розглядав як новотвори іменники співа – співання, спів (Тепер йому, мабуть, не до неї, не до співи); усяда (*Дурні та гордії ми люди на всіх шляхав, по всій усяді*) [5, с.27-28].

Дбаючи про об’єктивність дослідження, помітив і «маловдалі» новотвори, «які в ужиток не пішли, наприклад, слово *зрище*». Вважав його складеним за зразком російського *зрелище* – ‘публічний розгляд, позор’ (*Уловлять і судить не будуть: в кайдани туго окують, в село на зрище приведуть*) [5, с.28].

«Про Шевченкові новотвори можна щиро сказати: – жаль, що він дав їх так мало!» – підсумував автор. Але поет і глибокий мислитель суттєво збагатив українську пареміологію: за висловом Огієнка, його короткі, глибокі та змістовні вирази «стали крилатими і розійшлися по всій Україні, і вживаються й досі, а деякі стали приказками» [5, с.28-29].

На XIX століття припадає так званий «лексикографічний бум», пов’язаний з виданням численних (переважно двомовних) словників. Їх укладачі, не знаходячи в народній мові відповідників до певних чужоземних слів, сміливо створювати власні із наявного українського лексичного матеріалу. Керуючись позитивними намірами, часто-густо вони «кували» штучні, невдалі одиниці, які фундатор української лексикографії Б. Грінченко оцінював як «випадково відкіляся на-смікані», «невідомо звідки взяті», «незручні і недотепні» [2]. Такими словами рясніють «Німецько-руський словар» 1867 р. О. Партицького, «Словник живої народньої, письменної і актової мови руських югівщан Російської і Австрійсько-Венгерської цесарії» 1882 р. Ф. Піскунова, «Малорусько-німецький словар» 1882 р. Є. Желехівського та С. Недільського, «Німецько-руський словар висловів правничих і адміністративних» 1893 р. К. Левицького, «Русско-малоросійський словар» 1897-1899 рр. Є. Тимченка, «Українсько-російський словник» 1909 р. В. Дубровського та ін. Щодо лексиконів подібних видань наведемо цитату з рецензії на «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки: «поруч ми подибуємо і українські неологізми, і суто-народні слова, і перекручені російські слова (з міського жаргону), яким зовсім не місце в словарі такого роду» [14].

Іван Огієнко активно займався словникарством і ставився до словника як до найавторитетнішого джерела інформації не тільки для фахівців-лінгвістів, але й для пересічних носіїв мови. У розділі монографії «Історія української літературної мови», що має назву «Як навчатися української літературної мови»,



він наполегливо радив кожному письменному українцеві мати в своїй хаті «якогось підручного українського словника й частіш заглядати до нього, бо без цього літературної мови не навчитися» [6, с.75].

Огієнко створив чимало нормативних і перекладних словників, серед них «Український правописний словник» та «Український стилістичний словник» (Львів, 1923-1925 рр.); «Словник місцевих слів у літературній мові не вживаних» (Жовква, 1934), «Українсько-російський словник початку XVII століття» (Вінніпег, 1951), «Етимолого-семантичний словник української мови» (Вінніпег, 1994), вже згадуваний «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» (Вінніпег, 1961) та багато інших. Ці видання, з одного боку, узаконювали і пропагували правописну, орфоепічну, акцентуаційну, стилістичну норму заради утвердження «всукраїнської літературної мови»; з іншого – боронили її від місцевих, маловживаних, чужоземних, незрозумілих широкому загалу слів і форм.

Як зауважив автор у передмові до «Словника місцевих слів у літературній мові не вживаних», складений він «для людей доброї волі – для всіх тих, що щиро й відкрито визнають конечну потребу однієї соборної української літературної мови для цілого українського Народу. Тому й присвячую його найперше каменярам соборної української літературної мови...» [11, с.6]. Ця пошва стосується усіх лексикографічних праць Івана Огієнка.

Підхід науковця до формування українського лексикону можна охарактеризувати як обережний та зважений; він виявлявся у засвідченні лише тих слів і виразів, які або дійсно були наявні в народному мовленні, або були оцінені автором як створені на українському ґрунті та зрозумілі. Тож словникарство Огієнка відіграло помітну роль у «фільтруванні» потоку неологізмів та узуалізації вдалих новотворів. У період розбудови й унормування української мови саме словники, що спирались на його могутню інтуїцію та енциклопедичні знання, стали авторитетним джерелом критеріїв схвалення / несхвалення, прийняття / неприйняття конкретного новотвору.

Особливою ділянкою неологізації в ті часи була розбудова української термінології. Івано Огієнко приділяв значну увагу творенню термінів і галузевих терміносистем, постійно опікуючись як теоретичними засадами цієї важливої справи, так і її практичною стороною – створенням спеціальних словників. У праці «Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її» (2008 р.) він вперше визначив принципи терміновироблення: «1. Термінологія повинна будуватись на одній певній засаді, а не бути мішаниною принципів формальних, логічних і граматичних. 2. Щоб кожний термін був вироблений з такого коріння, що існує в живій українській мові, а не був словом чужомовним. 3. Кожний термін своєю будовою не повинен суперечити законам фонетики й морфології української мови» [13, с.9]. Відома праця «Наука про рідномовні обов'язки» розширює коло важливих ознак спеціального слова, яке має «найповніш віддавати вложену в нього думку» і «не мусить викликати ще й іншого розуміння» [7, с.76].

Огієнко позитивно ставився до нових термінів, які відповідають потребам науки. Визнаючи, що новотвори серед термінів часто відлякують своєю новизною або незвичністю, він, тим не менш, наголошував: «Не забуваймо, що найгірший термін не викликає до себе нехіті, коли до нього звикнути» [10, с.189]. Але застерігав від надмірної неологізації спеціальних терміносистем. Зокрема, вважав неприпустимим, коли «кожний спортовий журнал має свою термінологію». Закликав покінчити з анархією галузевої термінології, наголошував, що «всяка анархія – правописна, термінологічна чи мовна – тягне за со-

бою й анархію духову» [9, с.20]. Усталеність, на його думку, – невід’ємна ознака мови науки, тож «кожний учений мусить працювати для вироблення й усталення найкращої наукової термінології з свого фаху» [7, с.73].

Іван Огієнко пов’язував розвиток національної термінології з розвитком загальної культури народу: «Своя, добре створена і усталена наукова термінологія сильно збільшує цінність культури народу». А сам народ має робити посильний внесок у розвиток спеціальних терміносистем – зокрема, шкільної: «Цілий народ мусить пильно дбати, щоб його шкільна термінологія... конче міцно усталилася й тим самим стала культурним доробком усєї нації» [7, с.76].

Івана Огієнка, автора численних термінологічних словників, по праву називають фундатором української термінографії. Упродовж багатьох років він створював невеликі словнички як додатки до монографій, у вигляді статей в редактованих ним журналах «Наша культура», «Віра і культура». А журнал «Рідна мова» за його сприяння взагалі став закордонним осередком плідної термінологічної діяльності: від середини тридцятих років редакція проводила копітку роботу з підготовки матеріалів до таких галузевих словників, як «Церковний словничок», «Шкільна термінологія», «Українська канцелярська мова», «Спортивна мова наших учнів», «Автомобільна термінологія», «Військова термінологія» та багато інших.

Підводячи підсумок, зауважимо, що Іван Огієнко як енциклопедично освічена людина з широкими поглядами, видатний мовознавець, борець за єдину соборну літературну мову був відкритий до нового, позитивно сприймав лексичні зміни й докладав титанічних зусиль до їх теоретичного осмислення та практичного опрацювання. У численних трудах – від невеличких статей до фундаментальних монографій та словників – повсякчас утверджував ідеї мови як живої динамічної системи, виваженого індивідуально-авторського словотвору, збагачення й усталення національної термінології, розвитку словникарства як засобу узуалізації нових слів і значень. Можна стверджувати, що Іван Огієнко був одним із фундаторів неології як науки, його напрацювання у цій мовознавчій царині потребують більш скрупульозного та ретельного вивчення.

### Список використаних джерел:

1. Грінченко Б. Кілька слів про нашу літературну мову. *Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови* / упор. П.Д. Тимошенко. Київ : Рад. школа, 1961. Ч. 2. С. 134-150.
2. Грінченко Б. Огляд української лексикографії. Електрон. текст. дані (1 файл: 41,8 Мб). [Київ : б. в., 1905?] (Київ : НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2018).
3. Колодіз Ж.В. Українська неологія: здобутки і перспективи. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Вип. 92. Т. 105. Філологія. Мовознавство. С. 57-62.
4. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. *Літературне місто*. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=16921>.
5. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Граматико-стилістичний словник Шевченкової мови. Вінніпег : Накладом товариства «Волинь», 1961. 256 с.
6. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд. М.С. Тимошик. К. : Наша культура і наука, 2001. 440 с., іл.
7. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Наука про рідномовні обов’язки. *Рідна мова* / упоряд., авт. передм. та коментарів М.С. Тимошик. К. : Наша культура і наука, 2010. С. 33-88.
8. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Наша літературна мова. Як писати й говорити по-літературному. Вінніпег : Вид-во «Наша культура», 1958. 424 с.

9. Огієнко І. Наші спортові організації й рідна мова. *Рідна мова*. 1935. Грудень.
10. Огієнко І. Рідномовні замітки. *Рідна мова*. 1936. Число 4 (40). Квітень. С. 189.
11. Огієнко Іван. Словник слів, у літературній мові не вживаних. Нью-Йорк, 1973. 154 с.
12. Огієнко І.І. Смілі новотвори сучасних письменників. *Рідна мова*. 1939. Ч. 7-8 (79-80). С. 333-338.
13. Огієнко І. Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. К. : Друкарня І-ї Київської Друк. спілки, Трьохсвятительська, 5, 1908. 79 с.
14. Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український [Рецензія]. *Записки НТШ*. Т. 8 (1895), С. 55-59 (бібл.). URL: <https://zbruc.eu/node/52659>.

The article analyzes the ideas of Ivan Ohienko on the writer's contribution to the enrichment of the Ukrainian language with new words and meanings. Being a man of encyclopedic knowledge with wide outlook, a prominent linguist, and an active proponent of the unified literary language, considering it a living dynamic system, Ohienko was open to new tendencies and lexical changes, taking considerable efforts to their theoretical explanation and practical application.

The scholar gave a detailed analysis to the process of substitution of old words for the new ones. He pointed to the fact that in the battle of newly formed and already functioning words the winners are only those neologisms which meet the requirements of understanding and traditional word-building.

The reasons for neologisation he saw in both the necessity of language in naming new concepts and demonstration of human creative thinking. Individual author's neologisms were of special scientific interest because he considered them a locomotive of language development. He mentioned that over the time even unusual linguistic units can overcome conservatism and become a part of common use. Encouraging writers to the active word creation he demanded from them deep linguistic intuition and delicacy.

Ohienko called Taras Shevchenko a creator of literary Ukrainian language. He compiled a grammatical and stylistic dictionary based on the text of «Kobzar» including successful and not successful Shevchenko's neologisms. The scholar compiled several dictionaries of different types. His careful and reasonable approach to the formation of Ukrainian lexicon resulted in filtering of neological stream and actualization of successful new units. His dictionaries based on encyclopedic knowledge and intuition became the reliable source in defining the categories of approval / disapproval, adoption / not adoption of a newly formed units.

Ohienko made a considerable contribution to the development of Ukrainian terminology. He always tried to fill in terminological gaps in different spheres, defined the requirements to new terms, and compiled valuable terminological dictionaries.

All this proves Ohienko's contribution to the establishment of Ukrainian terminology as a science.

**Key words:** Ivan Ohienko, neologism, neology, neologisation.

*Отримано: 29.08.2019 р.*

**Tetiana Bodnarchuk**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **DIE ROLLE DER MUTTERSPRACHE BEI DEM FREMDSPRACHENERWERB**

У статті розглядається актуальність двомовної освіти у сучасному глобалізованому світі, де постає необхідність вивчення іноземної мови та збереження національної мови. Уточнено трактування понять «рідна мова», «друга мова», «іноземна мова», а також «білінгвізм» та «двомовність». Значна увага приділена розгляду різних видів двомовних сімей. Розглянуто моделі «подвійного айсберга» та «порогову гіпотезу», де рідна мова відіграє важливу роль у формуванні білінгва. Низка дослідників висловлюють ідею про мовні коди у свідомості людини, де розуміння іншої мови є своєрідним переключенням кодів. Виявлено, що науковці висловлюють різні позиції щодо ролі рідної мови: при вивченні іноземної мови рідна мова учнів відіграє позитивну роль, проте вплив рідної мови є негативним при формуванні навичок іншомовного мовлення.

**Ключові слова:** білінгвізм, білінгв, рідна мова, друга мова, іноземна мова, модель «подвійного айсберга», «порогова гіпотеза», механізм переключення мовних кодів.

In der modernen Welt im Bereich der Kultur- und Sprachpolitik beobachten wir zwei miteinander verbundene und voneinander abhängige Tendenzen: als die erste Tendenz kann man Prozess der Integration verschiedener Kulturen und der Entwicklung eines einzigen Kulturraums nennen, weshalb die jüngere Generation das Bedürfnis hat, eine der Sprachen der interethnischen Kommunikation zu erwerben. Und die zweite Tendenz besteht darin, dass die konzeptionelle Etablierung der modernen Bildungssysteme in Bezug auf den Ort der Individualität in der Kultur fordert die Bewahrung der nationalen Sprache. Daher nimmt die Zahl der Menschen, die zwei oder mehr Sprachen sprechen, stetig zu, und die Probleme der zweisprachigen Persönlichkeitsbildung sind besonders relevant für Soziologie, Kulturwissenschaften, Pädagogik, Psychologie, Fremdsprachenunterricht und für andere Wissenschaften.

Untersuchungen von der sprachlichen Persönlichkeitsentwicklung, von Merkmalen der zweisprachigen Bildung, auch im Sprachumgebung, und von Besonderheiten der Bildung künstlicher Zweisprachigkeit kann man in den Werken von L. Vygotsky, G. Kolshansky, A. Luria; J. Bruner, E. Lenneberg, T. Skutnabb-Kangas, J. Cummins finden. Eine Reihe von in- und ausländischen Wissenschaftlern – I. Ogienko, I. Franko, L. Shcherba, J. Cummins, T. Skutnab-Kangas und andere – betonten die Bedeutung der Rolle der Muttersprache bei der Persönlichkeitsbildung und beim Fremdsprachenerwerb.

Unser Ziel ist es, die Bedeutung der Begriffe «Muttersprache», «Zweisprache», «Fremdsprache» erläutern, die Mechanismen der Beherrschung und Funktionsweise von zwei oder mehr Sprachen im menschlichen Bewusstsein zu analysieren und die Bedeutung der Muttersprache für die Entwicklung des Kindes und die Bildung seiner Persönlichkeit auf der Grundlage der Analyse von wissenschaftlichen Quellen zu zeigen.

Zunächst möchten wir die Begriffe «Bilinguismus» und «Zweisprachigkeit» erläutern. Eine Analyse von Nachschlagewerken und wissenschaftlicher Literatur zeigt, dass diese Konzepte als synonym zu betrachten sind.

In Bezug auf Begriffe «Muttersprache», «die erste und die zweite Sprache», «Fremdsprache» werden die Begriffe «Muttersprache» und «die erste Sprache»

eindeutig als Synonyme verwendet und die Wissenschaftler glauben, dass das die Sprache ist, die das Kind sprechen gelernt hat, und das die Grundlage für seine weitere sprachliche Entwicklung ist. Die Analyse wissenschaftlicher Quellen zeigt, dass der Begriff «Muttersprache» nicht eindeutig erklärt wird. I. Ohienko meint, dass das die Muttersprache ist, weil «jede Mutter in den ersten fünf Jahren des Lebens eines Kindes mit ihm nur in ihrer Muttersprache sprechen muss» [3, S.28], und die Mutter selbst muss dem Kind die Liebe zur Muttersprache vermitteln, denn sie ist «die stärkste Festung für die Erhaltung und Pflege der Muttersprache» [3, S.28].

Die zweite Sprache wird in Bezug auf die Sprache verwendet, die ein Kind nach der ersten erlernt. Das Kind spricht jedoch diese Sprache in bestimmten Kommunikationsbereichen und diese Sprache spielt im Leben dieser Person eine bestimmte soziale Bedeutung. Die zweite Sprache wird oft mit einer Fremdsprache identifiziert. Der Unterschied zwischen Zweit- und Fremdsprache besteht aber darin, dass die Zweitsprache in der Umgebung vorhanden ist, in der die Person lebt.

Man unterscheidet zwischen der natürlichen (direkten) Methode des Spracherwerbs, wenn sich eine Person in einer fremdsprachigen Umgebung befindet, und der Beherrschung einer zweiten Sprache, die in bestimmten Kommunikationssituationen auftritt. Dabei versteht das Kind zuerst die allgemeine Bedeutung der Äußerung und ratet dann über die Bedeutung jedes einzelnen Wortes. Eine andere Methode der Sprachbeherrschung ist das Erlernen der Sprache während des Schulunterrichts, Das ist das analytische oder logische Lernen (zuerst lernen die Schüler einzelne Spracheinheiten und produzieren dann Ausdrücke und Äußerungen).

Wenn ein Kind von Geburt an lernt, zwei Sprachen in der Familie spricht, kann man in diesem Fall von simultaner (gleichzeitiger) oder konsequente Zweisprachigkeit sprechen, was in der Ukraine durchaus üblich ist. Aber häufiger beobachten wir die konsequente Zweisprachigkeit: das Kind lernt zunächst in einer familiären Umgebung eine Sprache (staatliche oder nationale Minderheitensprache) zu sprechen, und dann im Kontakt mit der Umwelt lernt es eine zweite Sprache, die in einer bestimmten Gesellschaft vorhanden ist.

In der wissenschaftlichen Literatur gibt es keine Studien zur Unterscheidung zwischen simultaner und konsequenter Zweisprachigkeit. P. Graf weist auf die Kriterien und relevanten Aspekte der Zweisprachigkeit hin und meint, dass die Kinder sich in der Regel in der sozialen Umgebung zwischen 3 und 4 Jahren befinden, aber ihre erste Kommunikation in der Familie in der ersten Sprache ist. Dann kann man über eine konsequente Zweisprachigkeit sprechen, weil die erste Phase der Sprachentwicklung monolingual war [4, p.30].

Gleichzeitig gibt es die Praxis des gleichen Gebrauchs von zwei Sprachen in einer zweisprachigen Familie, dabei kann man von gleichzeitiger Zweisprachigkeit sprechen.

Wenn die Möglichkeiten des Spracherwerbs nur mit dem Unterricht in der Schule begrenzt sind, dann geht es um eine Fremdsprache, die gelernt wird, und die wahrscheinlich in Zukunft einen Sinn für das Leben des Menschen haben wird.

Es wurde festgestellt, dass Wissenschaftler unterschiedliche Ansichten zur Rolle der Muttersprache in der zweisprachigen Ausbildung äußern. Befürworter der ersten Position (J. Cummins, V. Lambert, T. Skutnab-Kangas u.a.) behaupten, dass beim Erlernen der zweiten Sprache die Muttersprache der Schüler eine positive Rolle spielt und dass beim Lernprozess die bereits entwickelten Muttersprachenkenntnisse der Schüler berücksichtigt werden sollten. Die anderen (M. Mykhailow u.a.) meinen, dass die Muttersprachenkenntnisse die Bildung der Fremdsprachenkenntnisse der Schüler negativ beeinflussen.

Die Forscher wie A. Reformatsky, B. Blyagoz und andere argumentieren, dass beim Erlernen der zweiten Sprache der Einfluss der Muttersprache positiv ist, aber nicht bei der Bildung von Redefertigkeiten in der Fremdsprache.

Fremd- und Muttersprache sind im Wesentlichen völlig unterschiedliche Phänomene, so hat L. Vygotsky [1] hervorgehoben. Sie sind das Ergebnis unterschiedlicher Prozesse, dabei ist keine der Regelmäßigkeiten beim Erlernen der Muttersprache beim Erlernen einer Fremdsprache vorhanden.

Der Erwerb der Muttersprache ist auf die angeborene implizite Sprachfähigkeit der Person zurückzuführen, und der Erwerb der Fremdsprache erfolgt durch formale Anweisungen, also durch explizite Sprachfertigkeiten.

Aus diesem Grund widmen die Forscher der Zweisprachigkeit eine große Aufmerksamkeit dem Studium der zweisprachigen Familie als primäre soziale Gruppe, die eine entscheidende Rolle bei der Entwicklung der Persönlichkeit und ihres sprachlichen Verhaltens spielt. Den Experimenten zufolge ist die Muttersprache der wichtigste Faktor bei der Differenzierung des menschlichen Sprachverhaltens, die Umgebung, in der sich die sogenannte natürliche Zweisprachigkeit entwickelt.

Das Problem der zweisprachigen Familie wurde größtenteils als psycholinguistisches Phänomen angesehen (I. Baudouin-de-Courtenay, L. Vygotsky, E. Negnevitskaya, E. Shakhnarovich u.a.). Sprachliche Prozesse und Beziehungen von Menschen in kleinen sozialen Gruppen erregen auch die Aufmerksamkeit von Sprachwissenschaftlern (L. Krysin). Dieses Problem wurde in der amerikanischen und westeuropäischen Soziolinguistik sehr aktiv untersucht. So fand J. Gumperz bei der Untersuchung kleiner sozialer Gruppen solche Regelmäßigkeiten des sprachlichen Verhaltens unter den Bedingungen der Zweisprachigkeit als Code-Switching während des Wandels in der sozialen Situation. W. Soskin und W. John, W. Labov, B. Bernstein, C. Ferguson und andere Wissenschaftler betrachten auch dieses Problem in ihren Arbeiten.

Seit dem Beginn des 20. Jahrhunderts haben Psychologen in die Theorie der Entwicklung der zweisprachigen Person einen Zusammenhang von zwei Sprachen in dem Bewusstsein der bilingualen Menschen geforscht. Die meisten meinen, dass im Bewusstsein der bilingualen Person zwei Sprachcodes nebeneinander existieren. Diese Menschen lernen zwei Zeichen für jeden Gegenstand und verwenden zwei Sprachsysteme mit geringer Interferenz. Laut A. Luria ist die Kodierung einer Sprachnachricht auch für eine Person, die nur eine Sprache spricht, ein äußerst komplexes Phänomen [6, S.51]; der Sprachcode auf der tiefen Ebene ist der einzige, der nur auf der bewussten Ebene von einem Sprachsystem zu einem anderen wechselt.

Es ist bekannt, dass einige Forscher (I. Epstein, D. Sayer, V. Jones, V. Stewart) der Ansicht sind, dass die frühe Zweisprachigkeit die gesamte intellektuelle Entwicklung des Kindes als Ganzes und die Entwicklung seiner Muttersprache negativ beeinflusst. Andere (E. Lenz, A. Yarmolenko) behaupten jedoch, dass die Sprachen, die im zweisprachigen Bewusstsein autonom existieren, sich nicht gegenseitig schädigen und in keiner Weise die intellektuelle Entwicklung beeinflussen.

Auf die Bedeutung des Zusammenhangs zwischen der allgemeinen mentalen und sprachlichen Entwicklung eines Menschen wies noch I. Franko am Anfang des XX. Jahrhunderts hin, und auch I. Ohienko behauptete, dass der Verzicht auf die Muttersprache immer zu moralischen Schäden führt [3, p.13].

Die Lösung des Problems der Korrelation von gemeinsamen muttersprachlichen und fremdsprachlichen Fähigkeiten wurde von J. Cummins im Modell des sogenannten «Doppeleisbergs» vorgeschlagen, wonach das Kompetenzniveau in der zweiten Sprache von der Entwicklung der Muttersprache abhängt, da die Grundlage der gemeinsamen Sprachentwicklung die Fähigkeit einer Person Sprachen zu beherrschen ist, die sich bei der Verwendung von zwei Sprachen nur oberflächlich darstellt werden [5, S.138]. Die Eisbergoberfläche teilt die kognitiven akademischen Sprachkenntnisse (cognitive academic language proficiency – CALP) und die grund-

legenden zwischenmenschlichen Kommunikationsfähigkeiten (basic interpersonal communicative skills – BICS). Der Vergleich mit dem Eisberg wird gewählt, weil an der Oberfläche nur teilweise zweisprachige Kompetenz sichtbar ist – das heißt, die Fähigkeit, in zwei Sprachen zu kommunizieren, und die internen Prozesse, die im Bewusstsein der zweisprachigen Person sind, bleiben unsichtbar. BICS beinhaltet die sprachliche Komponente – lexikalische, phonetische, grammatikalische Fähigkeiten; die Redefähigkeiten – die Fähigkeit zu sprechen und zu verstehen sowie auch kognitive Komponente – das Wissen, das Verständnis und die Fähigkeit, dieses Wissen, das heißt, die Kommunikationsfähigkeiten im täglichen Leben anzuwenden, die das Kind bereits entwickelt hat, wenn es in die Schule geht. CALP umfasst die Kenntnisse über semantische und funktionale Sprachmittel und auch solche kognitive Komponente wie Analyse, Synthese, Bewertung, das heißt, das akademische Wissen, das das Kind in der Schule erwirbt, einschließlich der Fertigkeit zu lesen.

Mit anderen Worten, das Lesen und Schreiben soll das Kind in seiner Muttersprache erlernen, da die Entwicklung dieser Fähigkeiten in einer zweiten Sprache die kognitive Entwicklung des Kindes behindert und seinen Erfolg beeinträchtigt. Die Analyse der wissenschaftlichen Literatur zeigt, dass diese Ideen von J. Cummins in den Forschungen einer Reihe von Wissenschaftlern weitere Entwicklung gefunden haben.

Darüber hinaus schlugen J. Cummins und T. Scutnabb-Kangas eine «Schwellenhypothese» vor, in der zwei «Schwellen» identifiziert wurden, bei denen der Einfluss der Zweisprachigkeit auf die kognitive Entwicklung von größter Bedeutung ist. Die Voraussetzung für den Beginn der positiven Wirkung der Zweisprachigkeit ist das Erreichen vom Kind der ersten Schwelle, also die ausreichende Kompetenz in der Muttersprache, wodurch die negativen Folgen des zweisprachigen Unterrichts vermieden werden, das heißt, dass die mündliche Sprachentwicklung des Kindes so weit fortgeschritten ist, dass die zweite Sprache die Entwicklung des Systems der ersten Sprache nicht beeinträchtigt. Das Erreichen der zweiten Schwelle hängt mit der Entwicklung der Lesefähigkeit zusammen. Das Überwinden der ersten Schwelle verhindert negative kognitive Effekte und der zweiten – ermöglicht positive kognitive Effekte [6, p.248].

Die Wissenschaftler meinen, dass das J. Cummins-Modell erklärt, warum Kinder, die ihre Grundschulbildung nicht in ihrer Muttersprache erhalten, bei der Übertragung zweisprachiger Sprachkenntnisse von einer Sprache in eine andere keine kognitiv-akademischen Sprachkenntnisse entwickelt haben und später mit Problemen des Erlernens der zweiten Sprache und anderer Fächer in dieser Sprache konfrontieren.

Also in Bezug auf die Rolle der Muttersprache bei der Entwicklung der zweisprachigen Persönlichkeit kann daher der Schluss gezogen werden, dass die Wirksamkeit des Lernens der zweiten Sprache in den ersten Lernstufen von den in der ersten Sprache entwickelten Sprachkenntnissen abhängt. Die Sprachentwicklung in der Muttersprache und die Leistungen in der Schule sind eng miteinander verbunden. Kognitiv-akademische Sprachkenntnisse sind eine Grundvoraussetzung, um Sprache als Denkinstrument zu nutzen und Prozesse des Denkens und die Gedanken mit Hilfe der Sprache auszudrücken, aber nicht von der Sprache als solcher zu trennen. Aufgrund dieser Fähigkeiten entwickelt sich die Grundlage des Denkens und bei ihrer Abwesenheit können die Lese- und Schreibfähigkeiten nicht richtig entwickelt werden, und in der Folge ein bestimmter konzeptueller Apparat und ein abstraktes Denken des Kindes.

#### Список використаних джерел:

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений в шести томах / под ред. В.В. Давыдова. М. : Педагогика, 1982. Т. 2. Проблемы общей психологии. 504 с.
2. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. М. : Изд-во МГУ, 1975. 254 с.



3. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів : Українська Академія Друкарства; видавництво «Фенікс» при сприянні фонду «Відродження», 1995. 46 с.
4. Graf P. Frühe Zweisprachigkeit und Schule. Empirische Grundlagen zur Erziehung von Minderheitenkindern. München : Hueber, 1987. 239 S.
5. Cummins J. Bilingualism and Special Education. Issues in Assessment and Pedagogy. Clevedon : Multilingual Matters Ltd., 1984. 306 p.
6. Skutnabb-Kangas T. Bilingualism or Not. The Education of Minorities. Clevedon : Multilingual Matters Ltd, 1981. 378 p.

The article deals with the relevance of the bilingual personality formation in the modern world, where it is necessary to study a foreign language, which is due to the integration processes, and to preserve the national language. The peculiarities of bilingual formation have been and still are the subject of research by many scientists, and the problem of the native language role in the formation of a bilingual personality is relevant. Interpretation clarification of the concepts «native language», «second language», «foreign language», as well as «bilingualism» are given.

It is revealed that scientists express different positions regarding the role of the native language: the overwhelming majority of scientists (J. Cummins, V. Lambert, T. Skutnabb-Kangas, etc.) consider that it has a positive role in the study of the second language, others (Mikhailov, A. Reformatsky, B. Blyagoz, and others) note that the influence of the native language is positive in the study of the second language, but not with the formation of foreign speech skills. Considerable attention is given in the article to the peculiarities of bilingual formation in a bilingual family, different types of bilingual families are considered.

A number of researchers express the idea of language codes in the person's mind, where understanding another language is a kind of codes switching. The solution of the problem of common speech native and foreign abilities ratio was suggested by J. Cummins in the «double iceberg» model, according to which it is advisable to start education in bilingual education in the child's native language, thus forming its cognitive skills, and introduce the second (foreign) language when the foundations of mental and linguistic skills in the native language are formed. In addition, J. Cummins and T. Skutnabb-Kangas proposed a «threshold hypothesis», singling out two kinds of «thresholds», where the influence of bilingualism on cognitive development becomes most important.

**Key words:** bilingualism, bilingual, native language, second language, foreign language, «double iceberg» model, «threshold hypothesis», mechanism for switching language codes.

*Отримано: 24.09.2019 р.*



Наталія Дзюбак

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

## МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЕТИКЕТУ В ЕПІСТОЛЯРІЇ МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА (ІВАНА ОГІЄНКА)

У науковій статті зроблено спробу опису епістолярного стилю. На основі аналізу підходів до формування функціональних стилів сучасної української мови наведено докази щодо виокремлення цього функціонального типу мовлення як окремого стильового різновиду, визначено його ознаки та мовні засоби. Проаналізовано і описано вербальні засоби вираження етикету в листах митрополита Іларіона (Івана Івановича Огієнка).

**Ключові слова:** стилі мовлення, епістолярний стиль, культура листування, мовні засоби епістолярного стилю, етикетна формула.

Значний пласт інтелектуальної спадщини Івана Івановича Огієнка складають листи, які упорядкував і видав о. Юрій Мицик, професор, доктор історичних наук у книзі «Листування митрополита Іларіона (Огієнка)» (2006) [1]. Аналізований епістолярій дає змогу ознайомитись із життям і діяльністю науковця, релігійного, громадського, державного діяча, окреслити коло його спілкування, вивчити вподобання і зацікавлення, засвідчує непересічну працездатність, життєву мудрість і людяність автора тощо.

Дослідники діяльності Огієнка відносять його до «першорядних постатей в історії України» [1, с.5]. Огієнкова «першорядність» виявляється в усіх галузях, за які брався, в тому числі у педагогічній діяльності, мовознавстві й перекладах, що викликало відповідне ставлення до нього. У листі студента Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету Василя Гарбера потрапляємо на такі рядки: «Добре пам'ятаю Ваші блискучі виклади з укр(аїнської) мови, що захоплювали нас всіх студентів – без різниці відділів (я якраз був студентом) сільськогосподарського факультету), та зривали наші гарячі оплески для Вас. З молоді, хто Вас знав, слухав, спотикався, непомітно може для Вас самих формувалися як майбутні завзяті борці-герої за національну ідею, так і сотні скромних, непомітних, але відданих національній ідеї працівників, до яких, без зайвої скромності я зачисляю й себе» (1, с.106).

У кореспонденції митрополита Іларіона привертає увагу стильова довершеність писемного мовлення, що відкриває світові непересічну мовну особистість, яка слугує взірцем не тільки мовотворчості, а й високої культури спілкування. На жаль, мова епістолярію Івана Огієнка не була об'єктом наукового вивчення. Аналіз епістолярію Івана Івановича спонукав нас звернутися до проблеми епістолярного стилю та мовних засобів, що його формують.

**Мета нашої наукової розвідки** – визначити статус епістолярного мовлення в сучасній українській мові, описати його основні ознаки і засоби, дослідити мовні засоби висловлення етикету в епістолярній спадщині митрополита Іларіона (І.І. Огієнка).

Проблема епістолярного стилю залишається актуальною в сучасному мовознавстві. У науковій літературі потрапляємо на різне потрактування цього різновиду мовлення. Науковці-філологи визначають його як окремий стиль мови чи

мовлення (М.А. Жовтобрюх, П.С. Дудик, С.В. Шевчук, І.В. Клименко та ін.), розглядають як жанр офіційно-ділового, публіцистичного, художнього чи розмовного мовлення (Д.Е. Розенталь, О. Булах), або ж взагалі не виокремлюють такого функціонального різновиду (І.Г. Чередниченко, О.Д. Пономарів, М.І. Пентилюк та ін.). На нашу думку, такі підходи зумовлені семантикою слова «епістолярний» (фр. *epistolaire*, лат. *epistola*, від гр. *epistole* = письмо) – 1) той, що стосується літературних творів, які мають форму листів, послань; 2) той, що стосується чийого-небудь приватного листування (наприклад, епістолярна спадщина науковця) [2, с.236]. Неоднозначні погляди можна пояснити різновидами кореспонденції (офіційне/неофіційне, приватне/ділове листування), жанрами, що визначають цей стиль, стильовими ознаками, що в окремих випадках співвідносяться з ознаками дотичних (найбільше офіційно-ділового, публіцистичного, розмовного, художнього) стилів та своєрідним добром мовних засобів до кожного типу листування.

За спостереженнями М.А. Жовтобрюха, «епістолярний стиль поширений у різного типу листуванні, а іноді і в художніх та публіцистичних творах, написаних у формі одного чи ряду листів до окремих осіб або груп людей» [3, с.14]. Зразками стилю дослідник вважає приватні та ділові листи, для яких типовими мовними засобами є просторіччя, емоційно-експресивна лексика із суфіксами суб'єктивної оцінки, синтаксичні штампи, канцелярсько-ділова термінологія, образність.

Незаперечні докази щодо визнання епістолярного стилю як самостійного різновиду мовлення наводить П.С. Дудик. За переконаннями мовознавця, існує низка ознак, що відрізняють цей стиль від інших стилів мови і мовлення, а саме: 1) писемна форма вияву (хоча можливе усне оприлюднення епістолярних текстів); 2) опосередковане спілкування; 3) наявність типових жанрів (листи, записки, щоденникові записи, мемуари та ін.); 4) специфічне функціональне призначення – розповідь адресанта про певні події, свій життєвий досвід, інтереси, етичні переконання, естетичні смаки, висловлення свого ставлення до повідомлюваного, що супроводжується емоційно-експресивним забарвленням, образністю [4].

С.В. Шевчук, І.В. Клименко визначають досліджуване мовлення як «стиль приватного листування» [5, с.114], окрім кореспонденції (листи видатних письменників, громадських і культурних діячів, учених) зараховують до нього щоденники, записки, мемуари. Основне призначення стилю вбачають у інформуванні адресата, намаганні «викликати в нього певні почуття, які б відповідали емоційній настроєності автора» [5, с.115]. Головними ознаками стилю вважають наявність форм ввічливості, що досягається різними мовними засобами.

На нашу думку, з огляду на інтралінгвістичні та екстралінгвістичні ознаки епістолярного стилю є усі підстави визначати його як окремий функціональний різновид мовлення.

Для листів характерна стандартна форма. Обов'язковими реквізитами листа є адресат, адресант, текст, що має типовий початок і закінчення. Стандартизованість ділового листування виявляється у типовому оформленні тексту листа. «Характерним граматичним засобом його є вживання звертань і зв'язаних з ними морфологічних форм та синтаксичних конструкцій» [3, с.14]. Звертання у листі – не лише граматичний засіб, а загальноприйнята комунікативна формула вираження мовного етикету. Проблема вибору звертання вимагає витонченого й делікатного підходу: звертання маркує початок спілкування, задає тон листа, налаштовує адресата на сприймання інформації, передбачає відповідну реакцію-відповідь.

У діловій кореспонденції традиційно прийнято звертатися до адресата на ім'я та по батькові, ім'я та прізвище, за назвою посади, за допомогою слів «пан, пані», «колега», «добродій» у формі кличного відмінка. Останні відповідники стають у на-

годі, коли ми особисто не знаємо того, кому призначений лист. Засвідчує пошану до адресата додавання прикметників «шановний», «вельмишановний» та ін.

Під час дослідження мови епістолярію митрополита Іларіона простежуємо ретельний добір мовних засобів. Коло спілкування автора є досить широким й різноманітним. До кожного автор вмів підібрати відповідну форму звертання, що характеризує не лише адресанта, а й формує уявлення про особистості адресатів, зокрема: громадських діячів: (до Катерини Антонович) *Високодостойна пані Добродійко!* (1, с.23); (до Харитона Довгалюка) *Високоповажний пане Довгалюк!* (1, с.120); (до Любові Дражевської) *Високодостойна Пані!* (1, с.137); (до Василя Свистуна) *Високодостойний Пане Адвокате!* (1, с.442); науковців та членів їхніх сімей: (до Льва Биковського) *Христос Воскрес, Дорогий Пане Інженере!* (1, с.61); (до Леоніда Білецького та його дружини) *Високодостойний пане професоре докторе!* (1, с.71); *Високодостойна пані професорова Білецька* (1, с.71); (до Володимира Дорошенка) *Високоповажний пане професоре!* (1, с.126); *Дорогий Дмитре Івановичу!* (1, с.134); (до Василя Дубровського) *Високодостойний Пане Професоре!* (1, с.207); *Високодостойний і Дорогий Пане Професоре!* (1, с.208); (до Ганни Наконечної) *Високоповажна Пані Професорко!* (1, с.367); колишніх студентів: (до Василя Гарбера) *Високоповажний пане Гарбер!* (1, с.106); представників мистецтва і літератури: (до Василя Авраменка) *Високодостойний Пане Артисте!* (1, с.21); (до Ігоря Качуровського): *Високодостойний Пане Добродію!* (1, с.255); *Високодостойний Пане Качуровський!* (1, с.256) тощо.

У формах звертання митрополит Іларіон дотримується граматичних норм української літературної мови, етикету листування й культури мовлення: використовує кличний відмінок для іменників, що називають адресата, шанобливе ставлення виражає специфічними для себе формами прикметників «високодостойний» та «високоповажний». Використання прикметників «дорогий», «дорога» відзначаємо у листах до близьких друзів: *Високодостойна й дорога Тетяно Миколаївно!* (1, с.27); *Дорога моя Таню!* (1, с.29); *Дорогий Леоніде Тимофійовичу!* (1, с.70). Такі конкретизатори звертання значно інтимізують текст листа.

Автор не диференціює адресатів за посадами та рангами, однак впадають в око листи, у яких Огієнко пише іменники загальні назви з великої літери «Пане», «Пані», «Добродійко», «Інженере», «Артисте», «Адвокате» тощо. Очевидно, у такий спосіб автор виказує глибоку пошану, відзначає заслуги адресатів у тій чи тій галузі, а також висловлює власне ставлення до їхньої діяльності. Подибуємо маскулінні й фемінні форми назв посад, вчених звань: «професоре», «професорко», що знову стало нормою чинного правопису сучасної української літературної мови.

Особливу навантагу мають у текстах листів Високопросвященнішого Владика Іларіона прикінцеві фрази та формули закінчення листів, наприклад: *Шлю Вам сердечний привіт. Іларіон* (1, с.23). *З правдивою до всіх Вас пошаною й Христовою любов'ю. Митрополит Іларіон. Ваш покірний богомолець* (1, с.27). *Вам і достойній Пані вашій шлю свій сердечний привіт, і чекаю відповіді. Христос Воскрес! Митрополит Іларіон, Ваш постійний богомолець* (1, с.61). *Усім Вам шлю сердечний привіт. Смирений богомолець за розп'ятий український народ. Митрополит Іларіон* (1, с.67). *Нехай милосердний Господь береже Вас усіх! Митрополит Іларіон. Ваш постійний богомолець* (1, с.106). *З правдивою до вас пошаною Митрополит Іларіон. Ваш покірний богомолець* (1, с.121). *Високоповажній дружині Вашій і вам мої сердечні привіти. Завжди згадую Вас у своїх молитвах. Смирений богомолець за розп'ятий Український народ. Іларіон* (1, с.134). *З глибокою до Вас пошаною і Христовим привітом. Митрополит Іларіон, Ваш покірний богомолець* (1, с.137). *З глибокою до Вас пошаною Іларіон, п(окірний) б(огомолець) за в(ільну) р(еспубліку) У(країну)* (1, с.208).

Такі форми закінчення листів засвідчують відповідність релігійному стану, увагу не лише до громадської, політичної, професійної діяльності адресатів, а й до їхнього приватного життя, а також громадянську позицію дописувача, який залишається вірним своєму народові та Україні, вбачає покликання у посильній підтримці, допомозі, щирій молитві за своїх співвітчизників, Батьківщину.

У епістолярії Івана Огієнка потрапляємо на такі типи кореспонденції: листи-звернення, листи-послання, листи-прохання, листи-відповіді на прохання, листи-подяки, листи-співчуття тощо. Особливе місце в цьому переліку посідають листи-поздоровлення, наприклад:

*Високодостойний Пане Артисте!*

*У день 25ть-ліття Вашої артистичної праці складаю Вам свій сердечний привіт, і молю Милосердного Господа, щоб подав Вам доброго здоровля та многих літ для продовження Вашої корисної праці.*

*Кличу Боже Благословення на Вас і Вашу працю.*

*Ваш постійний Богомолець*

*Іларіон, митрополит Вінніпегу і всієї Канади (1, с 21).*

Лаконічна форма не заважає авторові передати особливу повагу, поцінування, щире ставлення до адресата, про що свідчать стандартні формули поздоровлення й побажання, повтори займенника «Ви» у різних граматичних формах, який передає шанобливу форму звертання. Таку ж функцію виконують графічні авторські засоби, зокрема: написання слів «Пане» і «Артисте» з великої літери. Емоційно-оцінна лексика та старослов'янськими створюють атмосферу урочистості, підкреслюють позитивну оцінку особи реципієнта. Поздоровлення увиразнюють епітети «артистичної», «сердечний», «милостивого», «доброго», «корисної». Увесь текст листа міститься в одному багатокomпонентному реченні, що притаманно авторському мовленню Івана Івановича Огієнка [6].

Під час аналізу листів ми звернули увагу на той факт, що пошанну форму займенника «Ви» митрополит Іларіон використовує у текстах листів як звертання до одиначного, так і до колективного адресата.

Попри значну кореспонденцію Іван Огієнко високо цінував увагу до своєї особи й не залишав поза увагою своїх дописувачів, про що засвідчує лист-відповідь на поздоровлення:

*Усім, що привітали мене з світлим Святим Христового Воскресіння, шлю свою сердечну подяку й з глибини душі –*

*ВОІСТИНУ ВОСКРЕС!*

*Я всією істотою глибоко вірю:*

*Нехай Ідея за дротами,*

*Нехай вкайданешна в таборі:*

*Не загнзудують Правди в тамі,*

*І в глупу ніч нам сяють зорі!*

*Lausanne, Митрополит*

*«Bethanie», Suisse. Іларіон. (1, с.106).*

З тексту листа можна зрозуміти громадянську позицію й патріотичні настрої автора, який не втратив віри в перемогу ідеї української державності. Текст листа вдало доповнюють поетичні рядки, що ілюструють тенденцію до демократизації епістолярного стилю: сакральна лексика, оказіоналізми, метафори. Впадає в око те, що текст листа написано українською мовою, а підписано французькою, що ілюструє суворі реалії життя Івана Огієнка як емігранта.

А отже, епістолярій митрополита Іларіона є багатим джерелом для вивчення його особистості. Дослідження кореспонденції з позиції лінгво-стилістичного аналізу дозволяє зробити такі висновки: 1) епістолярний стиль був і залишається окремим функціональним стилем української літературної мови відповідно до екстра- та інтралінгвістичних ознак; 2) епістолярій митрополита Іларіона засвідчує багатогранність мовної особистості автора та його здібність до індивідуальної мовотворчості; 3) в аналізованому епістолярії потрапляємо на такі типи кореспонденції: листи-звернення, листи-послання, листи-прохання, листи-відповіді на прохання, листи-подяки, листи-поздоровлення, листи-співчуття тощо; 4) оформлення листів відповідає вимогам створення кореспонденції, ілюструє глибоке знання мови, багатий словниковий запас автора, знання норм культури мовлення та мовного етикету; 5) попри значну стандартизацію оформлення автор кореспонденції вдається до мовотворчості, виявляє індивідуальний підхід до адресата, використовує суміжні стилі, що значно урізноманітнює мову листів і дозволяє чітко визначити авторство.

Перспективним вважаємо дослідження синтаксичних засобів епістолярію митрополита Іларіона.

#### Список використаних джерел:

1. Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / упоряд. о. Юрій Мицик. Київ, 2006. 566 с.
2. Шевченко Л.І., Ніка О.І., Хом'як О.І., Демянюк А.А. Новий словник іншомовних слів / за ред. Л.І. Шевченко. Київ : Арії, 2008. 672 с.
3. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ, 1972. 402 с.
4. Дудик П.С. Стилістика української мови. Київ, 2005. 368 с.
5. Шевчук С.В., Клименко І.В. Українська мова за професійним спрямуванням. Київ, 2012. 696 с.
6. Дзюбак Н.М. Синтаксичні особливості поетичного мовлення І.І. Огієнка в історичній драмі «Розп'ятий Мазепа». *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник : серія історична та філологічна* / [редкол.: Л.М. Марчук (гол.ред.), В.П. Атаманчук. (відп.ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. XIV. С. 71-76.

The scientific article deals with the actual problem of modern linguistics, which concerns the determination of the status of epistolary style in the style system of modern Ukrainian. On the basis of the analysis of approaches to the formation of functional styles of modern Ukrainian language, evidence is presented on the separation of this functional type of speech into a separate style variety, in particular: 1) a written form of existence (while not denying the possibility of oral publication of texts); 2) mediation of communication; 3) availability of typical genres (letters, notes, diary entries, memoirs, etc.); 4) specific functionality – story b addressee of certain events, their life experiences, interests, ethical trans Nunn aesthetic tastes, expressing ECS First relationship to povidomlyuvanoho. Linguistic means of style are the presence of commonly used and emotionally expressive vocabulary, clichés, label formulas, syntactic diversity, imagery.

The verbal means of expression of etiquette in the letters of Metropolitan Hilarion (Ivan Ogienko) are analyzed and described. The epistolary of Metropolitan Hilarion attests to the versatility of the author's linguistic personality and his capacity for individual linguistic creation. We get into the following types of correspondence: letters-appeal, letters-epistle, letters-request, letters-answers to requests, letters-of thanks, letters- posts of sympathy, letters-condolences, etc. The design of the letters meets the requirements of correspondence, illustrates a deep knowledge of the language, a rich vocabulary of the author, knowledge of the rules of the cult of speech and linguistic etiquette. Despite

considerable standardization of the design, the correspondent resorts to linguistic creativity, finds an individual approach to the addressee, uses related styles, which greatly diversifies the language of the letters and allows to define the authorship clearly.

**Key words:** speech styles, epistolary style, correspondence culture, epistolary style language, label formula.

*Отримано: 25.09.2019 р.*

УДК 811.161.2+811.111+811.111.161.1]’373

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.22-26

**Інна Діяконович**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ДЕЯКІ МОВЛЕННЕВІ ЗАКОНОМІРНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ**

Дослідження висвітлює мовленнєві позиційні закономірності української мови у вигляді протези і їхню відсутність у російській та англійській мовах. Гіпотетично проводиться спроба охарактеризувати діахронічну тенденцію англійської мови до замовчування певних фонем, як відсутню протезу даної германської мови.

**Ключові слова:** логос, протеза, артикль, німий звук, з'єднуючий [r], голосна, приголосна, здрібнення імен.

Причинно-наслідковий зв'язок є ознакою існування матерії. Будь-яке явище: суспільне, біологічне, політичне, фінансове, або інше відбувається в межах цього зв'язку. Свій курс лекцій «Українська культура» Іван Огієнко розпочинає саме з причин, які виокремлюють українську мову в особну категорію, наслідком чого є підтвердження існування окремого народу, який володіє цією мовою: «Бо коли ж наша мова має свою довгу історію, коли про цю історію можна викладати цілий курс університетський, то це значить це єсть справжня мова, а коли єсть окрема мова, то єсть і окремих народ» [6, с.3]. Міф так званого «русского мира» базувався, та ще й досі ґрунтується, на спільному прадавньому східнослов'янському корінні російського й українського народів, де українській мові відводилась роль «малороського діалекту» російської мови. Проте, Степан Йосипович Смаль-Стоцький спростував ідею про існування прасхіднослов'янської мови. Історично, білоруська та українська мови походять з давньоруської або давньоукраїнської мови [9].

**Метою даного дослідження** є вибрати певні мовні закономірності, які слугуватимуть підтвердженням існування української мови, як окремого мовного суб'єкту і порівняти їх з подібними, або протилежними закономірностями англійської та російської мов.

Гегель захоплювався двозначністю грецького слова «logos», яке поєднує у собі два поняття: розум і мову. Згідно філософським роздумам Гегеля одне слово «logos» поєднує ідеальне (духовне) та інтегроване в дух матеріальне [1, с.273]. Сучасна цифрова стисла енциклопедична довідка Вікіпедія повідомляє, що першим словом «logos» живив Геракліт для позначення «вічної і загальної необхідності», «стійкої закономірності» [3]. З часом значення слова «logos» змінювалось, але воно завжди відповідало когнітивній парадигмі суті буття. На думку автора дослідження, воно є лаконічною вербальною рефлексією причинно-наслідкового зв'язку буття. Доводити причинно-наслідковий зв'язок буття (іс-



нування) української мови не має необхідності, адже це довершено зробив не лише Іван Огієнко у згаданому вище циклі його лекцій, але й зародження, розвиток і новітній розквіт української літературної мови є тому підтвердженням. Крім того, у спекулятивній (дискусійній) системі філософів мови згаданий вище Гегель стверджує, що мова є «першою потенцією свідомості», тобто свідомість і є мовою [1, с.273]. На цьому можна поставити крапку у комічній дискусії ідеологічного характеру деяких російських істориків та інших політичних діячів щодо української мови як «малороського діалекту» російської мови. Свідомість через мову. Мовлю (розмовляю), значить усвідомлюю себе у групі собі подібних, у спільноті певної свідомості. «...Організм, як природне суще (не як органологічна об'єктивація), має свою єдність лише в родовій визначеності, отже, у стосунку до іншого, тоді як ця визначеність для організму як одиничного є випадковою. Єдність органічного є точкою збігу не індивідуальної тотожності, а субстанційної загальності, лише тому вона принципово відмінна від духовної форми єдності «самосвідомості»» [1, с.274]. Проте, просте користування мовою (номінативне, емоційне, рефлексорне) для відображення світу – це лише фундамент свідомості. Набагато важче підніматися сходишками свідомості, щоб навчитися користуватися мовою для мислення. Таким чином, ми знову повертаємось до грецького слова «logos». Стійка закономірність, або «логос» відокремлює певні мовні явища української мови від російської. Поява на початку слова додаткового звука, яка зветься «протезою» [4, с.45] є доказом цього. Протетичними, або ж виставленими перед іншими є три звуки: [j/й], [w/в] та, зрідка [h/г]. Закономірно свідомо українськомовці полегшують мовленнєвий процес, виставляючи перед голосною приголосну: вісь (рос. ось), віслук (рос. осел), вулиця (рос. улица), вогонь (рос. огонь), гикавка (рос. икота), вугілля (рос. уголь). Протеза характерна й для польської та російської мов, але не в такому обсязі, й пов'язана вона, в основному, з звуком [j]: ехать/jechać, едкий (в українській є подвійна протеза: в'їдлиий), jeden (існує українське діалектичне їден), jabłko (яблуко, або ж укр. діал. редуковане ябло), jechać. Протетичне [j] характерне й для деяких власних назв в діалектах (завзичай західних): Устина – Юстина, Ульяна – Юляна, Антон – Янтон, Андрій – Яндрій.

Переконливим протетичним є українське [w/в], що відрізняє українську від російської й польської: вухо – ухо, ucho, вулиця – улица, ulica, вікно – окно, okno, вівця – овца, owca, відкривати – открывать, otworzyć, відповідати – отвечать, odpowiedzieć, вузький – узкий, wąskie (протеза), вудка – удка, wędka (протеза), вуж – уж, wąskie (протеза), він – он, on, вона – она, ona, вісім – восемь (протеза), osiem. З дванадцяти вибраних слів, спільних для української, російської та польської мов, лише в трьох польських словах спостерігаємо протезу: wąskie, wędka, wąskie, а в російських словах, натомість, лише в одному: восемь. В українських деяких діалектах явище протези ще більш поширене: вогірок – огурец, obórek, вочі – очі, oczu, вобід – обед, obiad, Волька – Олька. Протетичне українське [w] розвинулось з [o] перед [u] та [o], як засвідчують приклади, наведені вище, а протетичне [h/г] найчастіше помічене в українській мові перед [o], [a] та [y], наприклад: гострий – острый, ostru, готель – отель, hotel, город – огород, ogród, горіх – орех, orzech, голка – игла, igła, гайда (виг.) – айда, hejże, гарбуз – арбуз, arbuz, гарчати – рычать, warczyć, гумор – юмор, humor, гукнути – аукнуть, hukać. Як бачимо з наведених прикладів, простежується певна тенденція протези українського [h] щодо відповідних російських слів, але в польській мові такої закономірності не спостерігається: в словах ostru, orzech, igła, arbuz протеза відсутня, як і в російській, а в словах hotel, warczyć, humor, hukać спостерігається

ся протеза, представлена [w] та [h]. В деяких українських діалектичних говірках (наприклад, на південному заході Поділля) протетичні [w] та [h] можуть конкурувати між собою, або ж з іншими приголосними: **д**оріхи (порівняйте рос. оре-хи) – **в**оріхи, **Д**ариса – **В**ариса, **ж**оржина (рос. георгина) – **в**аргонія (діал.).

Досі дискусійними є слова «Європа» та «проект», які випадують із вище згаданої закономірності протез в українській мові. Так, у слові «проект» мав би спостерігатися протетичний [j/й] для полегшення вимови слова з двома послідовними голосними: проєкт, а у слові «Європа» протетичне [j/й] доречне, як і для слів: їхати, їжак, яблуко, тощо, тому сумнівний пропонований варіант «Європа».

Протеза не є характерною для англійської мови, за винятком вживання неозначеного артикля «a», який приймає протетичний «п» для полегшення вимови двох сумісних голосних: an article, an orange, an eye, an error, an x-ray, an elephant, an umbrella, an oven, an igloo, an ostrich, an island, an object, an urge, an usher, an iris, an answer, an hour. З огляду на величезну розбіжність між фонемами і графемами англійської мови (в англійській мові налічується 44 фонем, з яких 24 приголосні і 20 голосних, та 26 графем), легко пояснити вживання артикля з протезою перед словом «x-ray», адже воно починається на приголосну графему, проте початкова фонема – голосна. І навпаки, у словах unit, unicorn, university, universe, user, uvular, utricle початкова фонема приголосна [j], тоді як перша графема – голосна. Ці самі закономірності стосуються англійських прикметників, які визначають злічені іменники в однині, і яким передє неозначений артикль з протетичним «п»: an usual (day), an old (tree), an ugly (frog), an unbelievable (piece of news), an urban style, an opaque (object), або ж неозначений артикль «a» без протетичного «п» перед прикметниками з початковою голосною графемою, але приголосною фонемою: a unique (diamond), a universal (rule).

Непритаманний англійській мові графемний протетичний [h] спостерігаємо у ряді слів: hour, honour, honorable, honest, honesty, heir, heirloom hauteur, homage, hoatzin, horologion, hombre, hautton (фр.), haute couture (фр.), але він й не читається у цих словах, тобто спостерігаємо від'ємну фонемну протезу. Для злічених іменників від'ємна фонемна протеза є позиційною до неозначеного артикля «an», де фонема [n] виконує функцію протези: an heir (to the British throne), an honest (answer), an hour, an heirloom. Таку позиційну протезу можна віднести до звичного англійській мові випадання фонем, або як їх називають, «німих звуків» (silent phonemes): come, dome, some (silent [e]), doubt debt, subtle (silent [b]), listen, fasten, chestnut (silent [t]), gnome, gnat, gnaw (silent [g]), receipt, raspberry, psalm (silent [p]). Поширеність німих фонем в англійській мові можна віднести до історичного фактору розвитку мови, яка формувалась під впливом французької мови, в якій це явище дуже поширене.

Нагадаємо, типові протетичні українські фонемні [j/й], [w/v] [h/г] мають віддзеркалення в англійській мові, але на рівні графем, за винятком [j/й]. Щодо [h/г], можна відслідкувати англійську графемну протезу в його дзвінкуму еквіваленті [g]: gnash, gnarled, gneiss, gnocchi, gnostic gnu, gnome, gnat, gnaw, де випадання протетичного [g] обґрунтовано тим, що дзвінкий проривний [g] виставляється проти приголосного [n], на відміну від глоткового глухого [h], який виставляється перед голосними: hour, honour, honest, heir.

Визначаючи функцію протези, як артикуляційне позиційне спрощення, яке притаманне початкам слів, розглянемо схоже явище в англійській мові, що зветься з'єднуючий [r], де [r] можна вважати протетичним перед голосною другого слова фрази, перше з яких закінчується на традиційно німий [r]: sisteRand brother (sister and brother), moReoften (more often), aReabsent (are absent),



caRowner (car owner), orange oRapple (orange or apple), taRend feather (tar and feather). Проте, у всіх цих та подібних фразах англійський [r] відіграє свою основну з'єднуючу функцію, уможливаючи вимовляння двох слів разом.

Порівнявши чотири мови: українську, польську, російську й англійську з огляду на протезу, доходимо висновку, що це мовне явище у всій повноті притаманне лише українській мові, відрізняючи її, зокрема, від російської мови й заперечуючи їхню подібність хоча б у цьому аспекті. У російському вікіпедійному довіднику також визнається, що явище протези відсутнє у цій мові: «Протетические гласные и согласные представлены в диалектах русского языка. В некоторых позициях наличие протезы характеризует определённые диалектные ареалы ... юго-западной диалектной зоны (включающей группы говоров, примыкающие к области распространения белорусского языка)» [8]. Про яку спорідненість народів, а отже й мов може йти мова, коли закономірності української мови відсутні у мові російській. Мовленнєві експресії проявляються у здрібненні імен, які також відрізняються в згаданих двох мовах: Палазя, Палажка (укр.) – Паша (рос.), Маруся, Марічка (укр.) – Маша, Маня (рос.), Катря, Катруся (укр.) – Катюша (рос.), Лько, Ляш (укр.) – Люша (рос.), Гануся, АннИчка (укр.) – Аня, Ася (рос.), Михась, Михайлик (укр.) – Миша (рос.) Леся (укр.) – Лора (рос.), Павлюк (укр.) – Паша (рос.), Яцко, Яць (укр.) – Яша (рос.). Мовленнєвою закономірністю російської мови при здрібненні імен виступає, в основному, фонема [ш], тоді як в українській мові інші: [з, х, с, ц, ч] (до розгляду бралися слов'янські імена).

Повертаючись до питання причинно-наслідкового зв'язку, робимо висновок, опираючись на дві описані мовленнєві тенденції (протеза, здрібнення імен), що українська мова – окрема, відмінна від російської мова зі своїми властивими їй історичними тенденціями.

### Список використаних джерел:

1. Борше Тільман. Класики філософії мови від Платона до Ноама Хомського. Київ : Курс, 2008. 536 с.
2. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П. Історична граматики української мови. Київ : Вища школа, 1980. 320 с.
3. Логос. Вікіпедичний довідник. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D1%81> (дата звернення: 11.09.2019).
4. Мацько Л.І. Українська мова. Сучасний довідник. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2013. 654 с.
5. Огієнко І.І. Історія української літературної мови. Київ : Наша наука і культура, 2001. 440 с.
6. Огієнко І.І. Українська культура. Київ : Абрис, 1991. 272 с.
7. Пономарьов В.О. Феноменологія нації. *Крутилка*. 2008. № 10-11. С. 132-133.
8. Протеза. Вікіпедичний довідник. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B0> (дата звернення: 12.09.2019).
9. Тищенко К.М. Всеслов'янськість мови українців. *Український Тиждень*. 2012. № 39 (256). С. 22-62.

The article «Some consistent speaking patterns of the Ukrainian, English and Russian languages» researched by Inna Diakonovych features the speaking patterns of the Ukrainian language that are defined as «proteza». There is an attempt to find out whether similar speaking patterns exist in Russian which has been always considered as a language of the same origin as Ukrainian. Furthermore, since Russian political and scientific establishment claimed and still claims the Ukrainian language to be a «little Russian dialect» the goal of the research is to prove Ukrainian to be an independent language as it is spoken by the nation that has its long history and rich literary tradition.

Ivan Ohienko proved the Ukrainian language to be a separate independent language in his University course of lectures «The Ukrainian Culture». A good proof is based on the reason-outcome coherence that can be exemplified by a Greek word «logos». The word was first used by Heraclitus and it was defined as an objective law. Hegel admired the word as to his mind it included both intelligence and speaking. According to his philosophical speculations the word «logos» unites unseen spiritual and integrated into spirit material substance. There is 'logos' in existence of the Ukrainian language as it lives its particular evolutionary process develops its particular speaking consistent patterns.

When it comes to prosthetic speaking patterns, the phonemes that prefix words to introduce vowels are most commonly [j], [w] and occasionally [h]. Regularly while speaking Ukrainians prefix a consonant before a vowel to make articulation easier. Such adjustment to a vocalic phoneme occurs subconsciously, e.g.: wis' (Ukr., axis (Eng.)), while it sounds os' in Russian without prosthetic phoneme; wisliuk (Ukr., donkey (Eng.)) – osel (Rus.), again no prefixed consonant is observed in Russian; wulytsa (Ukr., street (Eng.)) – ulitsa (Rus.); wohon' (Ukr., fire (Eng.)) – ohon' (Rus.); hykavka (Ukr., hiccup (Eng.)) – ikota (Rus.); wuhillia (Ukr., coal (Eng.)) – uhol' (Rus.); wuho (Ukr., ear (Eng.)) – uho (Rus.). Apparent are prosthetic speaking patterns with prefixed [h]: hostry (Ukr., sharp (Eng.)) – ostry (Rus.), hotel' (Ukr., hotel (Eng.)) – otel' (Rus.), horod (Ukr., garden (Eng.)) – ohorod (Rus.), horih (Ukr., nut (Eng.)) – oreh (Rus.), holka (Ukr., needle (Eng.)) – igla (Rus.), harbuz (Ukr., pumkin (Eng.)) – arbuz (Rus.), humor (Ukr., humour (Eng.)) – umor (Rus.). The above examples prove prefixed consonants to be a traditionally Ukrainian speaking pattern, but not Russian.

There is an attempt to compare Ukrainian prosthetic phonemes [j], [w] [h] with the use of the English article 'an' before vowels, where [n] is considered by the author to be a prefixed consonant thus, prosthetic. Another potential English prosthetic phoneme is [h], similar to the Ukrainian [h], though silent: hour, honour, honorable, honest, honesty, heir, heirloom hauteur, hommage, hoatzin, horologion, hombre, hautton (Fr.), haute couture (Fr).

English linking 'r' is considered to be an adjustment to ease articulation and is compared with the Ukrainian prosthetic phonemes.

To prove Ukrainian is a different from Russian language thus not a dialect of it Ukrainian speaking patterns of names softening can be an example: Ilko (Ukr.) – Iliusha (Rus.), Katria, Katrusia (Ukr.) – Katiusha (Rus.), Mykhas, Mykhailyk (Ukr.) – Misha (Rus.). In Russian we can observe a name softening suffix [S] while it does not occur in Ukrainian.

**Key words:** logos, proteza, article, silent sound, linking «r», a consistent pattern, a vowel, a consonant, names softening.

*Отримано: 08.10.2019 р.*

Тетяна Калинюк

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **DEUTSCHE PHRASEOLOGISMEN MIT DER NATIONAL-KULTURELLEN KOMPONENTE (AUF BEISPIEL «DIE FRAU»)**

У статті розглянуто фразеологічні одиниці німецької мови з національно-культурною семантику крізь призму взаємозв'язку мови та культури. Обґрунтовано, що важливим засобом становлення та успішного функціонування будь-якого суспільства, її системоутворюючим фактором, поряд з територіальною цілісністю та духовним розвитком є мова. Проаналізовано проблему співвідношення мови та мовних одиниць з позиції німецької культури, а також національну специфіку їх формування. Визначено зміст понять «країнознавчі фонові знання» та «фонова лексика». Доведено, що на фразеологічному рівні найбільш повно відображаються різні аспекти розвитку культури, історії та побуту народу. На прикладі фразеологізмів із компонентом «die Frau», які згруповано за джерелом походження, продемонстровано специфіку відображення звичаїв, вірувань та традицій німецького лінгвосоціуму.

**Ключові слова:** мова, культура, національно-культурний, семантика, фразеологізм, країнознавчі фонові знання, фонова лексика.

**Problemstellung.** Die modernen Tendenzen in den Universitäten erfordern Umdenken den Gegenstand und Aufgaben im Kontext des neuen Hochschulparadigma. Die Universitäten bauen auf neuen Erfahrungen auf, um kulturelle Verbindungen zu dem Umfeld herzustellen, in dem sie die Rolle eines systemischen Faktors spielen.

In diesem Prozess tritt die Kultur als ein universeller Mechanismus für die Bildung einer vielseitigen Persönlichkeit auf, die Selbstverwirklichung anstrebt und ein Verantwortungsbewusstsein hat, die in der Lage ist, kritisch zu denken und die geistigen und materiellen Schätze der Kultur der Muttersprache und der Fremdsprache zu schätzen [5, c.4]. Solche Situation lässt uns über die Ursprünge nicht nur der europäischen, sondern auch unserer Kultur nachdenken, um uns dem geistigen Erbe unseres Volkes zuzuwenden und unser eigenes moralisches Erbe zu verwirklichen. Im Zusammenhang mit der Kulturgeschichte des ukrainischen Volkes steht der Name von Ivan Ogienko. Bekannt ist seine Meinung, dass «die Macht der Nation in der Stärke ihrer Kultur liegt». Die Kultur des ukrainischen Volkes ist das Fundament, das jede Nation vereint. Sie kann einerseits die Staatsbildungsprozesse beschleunigen oder andererseits – verlangsamen.

Eine besondere Rolle hatte in diesem Prozess die Bestimmung der Sprache, mit der die Fähigkeit zur nationalen Reproduktion ausgeübt wurde. Mit dem Niedergang der Sprache stirbt die Nation und damit der Staat: «Sprache ist die Seele jeder Nationalität, ihre Heiligkeit, ihr kostbarster Schatz. In der Sprache ist unsere alte und neue Kultur ein Zeichen unserer nationalen Anerkennung. Und solange die Sprache lebt, gilt dies auch für das Volk als Nationalität. Es wird keine Sprache, es wird auch keine Nationalität, es wird dann von einem stärkeren Volk zerstreut...» [6, c.40].

**Die Analyse der neusten Forschungsergebnisse.** In den Studien von W. von Humboldt wurden die philosophischen Aspekte der Bildung der nationalen und kulturellen Originalität der Semantik sprachlicher Einheiten durch das Prisma der Verbindung von Sprache und Kultur erläutert.

Die landeskundliche Orientierung in der Phraseologie hat das Interesse von Wissenschaftlern an der Untersuchung der nationalen und kulturellen Besonderheiten

von Phraseologismen erhöht (P. Allairova, S. Bogatyreva, O. Lewtschenko, O. Protrotschenko, H. Burger, E. Riesel).

Eine Reihe von Untersuchungen von Ju. Wereschagin, W. Kostomarow, W. Koduchowa, N. Komlewa wurden sich der Analyse der Aufdeckung des Wesens der kulturellen Komponente der Wortbedeutung unter der Hinsicht der linguistisch-regionalen Theorie des Wortes gewidmet; aus Sicht der national-kulturellen oder kulturwissenschaftlichen Studien (M. Brandes, W. Maslowa, W. Teli, G. Onkowitsch); als Bestandteil der Bedeutung von lexikalischen und phraseologischen Einheiten (S. Denysenko, W. Gavrys, D. Maltsewa). Sie haben den Begriff «Realienwörter» im Kontext der sprachlichen Einheiten begründet.

**Das Forschungsziel.** Das Ziel der Studie ist es, die Mechanismen der Bildung der national-kulturellen Semantik der phraseologischen Einheiten durch das Prisma der Wechselbeziehung von Sprache und Kultur zu identifizieren.

Das Hintergrundwissen (wie von Ju. Wereschagin und W. Kostomarow definiert) ist «Wissen, das im Kopf einer Person sowie in der Gemeinschaft von Menschen verfügbar ist, zu denen diese Person gehört» [2, S.57]. Es umfasst ein System von Weltanschauungen, das in einer bestimmten Gesellschaft vorherrschenden Einstellungen, ethische Bewertungen, ästhetische Vorlieben, Verhaltensnormen und vieles mehr darstellt.

Die Forscher haben zusammengefasst, dass jede menschliche Gemeinschaft vier Gruppen mit ähnlichem Hintergrundwissen hat:

- die erste Gruppe umfasst menschliche Begriffe, wie «Himmel», «Mond», «Nacht» usw;
- die zweite – Hintergrundwissen zu spezifischen Konzepten, die für alle Mitglieder einer bestimmten ethnischen und sprachlichen Gemeinschaft spezifisch sind. Diese Gruppe sprachlicher und regionaler Kenntnisse entstand im Verlauf der historischen Entwicklung einer Gesellschaft, spiegelt ihre Kultur, Bräuche und vieles mehr wider;
- die dritte Gruppe besteht aus Hintergrundwissen der sozialen Gruppen (z.B. Ärzte, Ingenieure, Lehrer und andere Berufsgruppen). Solche Kenntnisse können auch kennzeichnende Unterschiede aufweisen und unterscheiden sich häufig in verschiedenen historisch-soziokulturellen Umgebungen;
- die vierte Gruppe bilden die regionalen Kenntnisse, die sich auf die Besonderheiten isolierter Regionen beziehen. Regionales Hintergrundwissen ist für die Interpretation der Wörter mit national-kultureller Semantik von großer Bedeutung. In diesem Fall handelt es sich um phraseologische Einheiten mit einer «kulturellen Komponente». Schließlich führten verschiedene Aspekte des menschlichen Lebens, Traditionen, Bräuche, historische Ereignisse usw., die Angehörigen dieser Sprachgemeinschaft (und einem Ausländer unbekannt) bekannt sind, zur Entstehung von Phraseologismen mit einem kulturellen Elementen der Semantik.

A. Maye warnte auch vor der Gefahr, Hintergrundwissen zu ignorieren und betonte, dass «es unmöglich ist, eine Sprache zu verstehen, ohne eine Vorstellung von den Bedingungen zu haben, unter denen die Menschen, die diese Sprache sprechen, leben» [4, S.8]. Also, das Hintergrundwissen ist daher ein wichtiger Faktor für das Verständnis im Prozess der interkulturellen Kommunikation.

In der deutschen Sprache gibt es eine Menge von phraseologischen Einheiten mit einer national-kulturellen Komponente, die kommentiert werden muss. Hier sind einige Beispiele mit der Komponente «Frau» vorgestellt, die wir thematisch nach der Herkunftsquelle gruppiert haben:

- **mit den moralischen Prinzipien und Grundlagen der Gesellschaft:** *Das macht dem Mädchen (der Liebe) kein Kind* bedeutet «eine Sache ist nicht so

schlimm, sie kann keinen großen Schaden anrichten oder nach sich ziehen». Der Ursprung ist mit moralischen Vorstellungen einer Gesellschaft des letzten Jahrhunderts verbindet, für die die Schwangerschaft von alleinstehenden Frauen oder jungen Mädchen als große Schande galt und wurde streng verurteilt;

- **mit Glauben, Fabeln und Legenden:** *Der Storch hat sie ins Bein gebissen*, die aus einer Kinderfabel stammt. Wörtlich wurde ein Phraseologismus so übersetzt «Storch, der sie durch das Bein gebissen wird» und beschreibt eine Frau, die ein Baby erwartet. Laut der bekannten Legende, die Störche bringen kleine Kinder mit. Aber es gibt viele Möglichkeiten, wie er es tut. Zum Beispiel kann es sein, dass er sich von einem Stück Zucker angezogen fühlt, das die Kinder auf die Fensterbank legen, als Zeichen dafür, dass sie einen Bruder oder eine Schwester haben wollen. Im Moment fängt der Storch Kinder in der Nähe der Teiche und beißt die Mutter am Fuß;
- **mit der Volkskunst, Lieder und Märchen:** das Phraseologismus *Frau Holle schüttelt die Betten / Federn aus* stellt die meteorologischen Merkmalen dar und bedeutet «es ist dicker Schnee». Mit diesem Phänomen ist der Name von Frau Holle, die Figur des Grimm-Märchens, verbunden: «*Ich bin Frau Holle. Komm, hilf mir! Du mußt die Betten schütteln. Dann fliegen die Federn und es schneit auf der Erde*»;
- **mit der Literatur:** einem Phraseologismus *Milchmädchen machen* liegt Jan Lafontens Fabel zu Grunde. Ein hübsches Mädchen ging zum Markt, um Milch zu verkaufen, und plante unterwegs viel: 100 Eier für das Geld, das sie erhielt, zu kaufen, aus dem die Küken wachsen würden, und sie dann zu verkaufen und das Schwein für dieses Geld zu kaufen. Das geträumte Mädchen erreichte nachdenklich die Kuh und brach plötzlich in eine Grube und den Krug, so dass ihre Träume unerfüllt blieben. Im modernen Deutsch hat dieser Ausdruck mehrere Bedeutungen: unmögliche Pläne zu machen, unbegründete Hoffnungen zu planen, was nicht zur Erfüllung bestimmt war;
- **mit verschiedenen Berufsbereichen:** *Griß mir meine Witwe!* kommt aus der Soldatensprache: es wurde so gesprochen, um vor einer gefährlichen Handlung zu warnen. In Berlin lautet diese Warnung anders, wie *Sonst hinterlässt du eine Witwe! Eine böse Frau ist der Schiffbruch des Mannes* – die Quelle ist die Schifffahrt, nämlich der Begriff «Schiffbruch»;
- **mit alten Mythen:** phraseologische Einheit *Einer Frau den Apfel reichen* wird verwendet, um weibliche Schönheit zu erkennen. Seine Quelle ist Homers Ilias, ein Streit zwischen den Göttinnen Hera, Athena und Aphrodite für den goldenen Apfel, der für den schönsten von ihnen bestimmt wurde;
- **mit Bibel:** die Phraseologismen biblischer Herkunft zeichnen sich durch die Bildlichkeit und eine angemessene Sprache aus – sie enthalten häufig Archaismen. Ein Phraseologismus *Zu etwas kommen wie die Jungfrau zum Kind* hat die Bedeutung, «ohne großen Aufwand etwas Gewünschtes zu bekommen» und ist mit unbefleckter Empfängnis verbunden;
- **mit Tier- und Pflanzenbezeichnungen:** die Charakteristik äußerer und innerer Eigenschaften des Menschen, ihrer Handlungen, geistigen und körperlichen Zustände werden durch Tier- und Pflanzenbezeichnungen in phraseologischen Einheiten wiedergegeben. Oft sind sie emotional und bildhaft konnotiert, wie z.B. *gleichberechtigte Ziege, alte Ziege, eine dumme Ziege, eine dumme Kuh, eine dumme Henne*. Diese Phraseologismen sind meistens umgangssprachlich, derb, vulgär.

**Schlussfolgerungen.** Zusammenfassend können wir bestimmen, dass die Phraseologismen mit der Komponente «die Frau», zahlreiche Quellen haben. Sie stellen Emotionen, Beziehungen, Erfahrungen und Einstellung einer Person zu einem bestimmten Phänomen dar. Die politische und soziale Situation im Land,

Überzeugungen und Traditionen spielen eine führende Rolle bei der Entstehung und Entwicklung der phraseologischen Einheiten mit dem untersuchten Konzept.

### **Literaturverzeichnis:**

1. Верещагин Е.Н., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. М., 1980. 238 с.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М. : Русский язык, 1983. 269 с.
3. Гавриш В.И. Крылатые выражения и их роль в обогащении фразеологического состава немецкого языка : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. К., 1971. 203 с.
4. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. М., 1954. С. 8.
5. Національна Доктрина розвитку освіти у XXI столітті. *Освіта*. 24 2002. квіт. – 1 трав. С. 2-4.
6. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Рідна мова / упорядн., авт. передмови та комент. М.С. Тимошик. К. : Наша культура і наука, 2010. 410 с.

The article is devoted to the study of national-cultural semantics of phraseological units through the prism of the interrelation of language and culture. It has been established that language is one of the most important means of the formation and successful functioning of any society, its system-forming factor, along with territorial integrity and spiritual development.

At the same time, culture acts as a universal mechanism for the formation of a holistic personality, which seeks for self-realization and has a sense of responsibility, which is able to think critically, to appreciate the spiritual and material treasures of native and foreign-language culture.

It is determined that the integration processes, which are rapidly taking place in society, in particular at all levels of the national education, increase the role of the foreign language as an important means of intercultural communication. It was clarified that with the development of European integration processes in a democratic society, conditions are created for the realization of such tasks as: humanization of education; adaptation of personality to life in a multicultural space; education and development of a person oriented to cooperation and interaction in a multicultural environment; humanistic personality development in the context of the dialogue of cultures. That is why analysis of the national-cultural features of language units and their definition of the necessity of studying are considered as one of the important tasks of development of socio-cultural competence (in particular, Cultural Studies) in the professional training of the future teacher.

It is proved that in the language, namely at the phraseological level, various aspects of culture, history and way of life of the people are reflected. The problem of the correlation of language and linguistic units from the position of German culture, as well as the national specificity of their formation, is analyzed. The necessity of using knowledge of Cultural Studies in the study of a foreign language is proved. The pedagogical and linguistic researches from the point of view of the concept «regional background knowledge» are analyzed, the importance of knowledge of Cultural Studies as a component of professional competence of the future specialist is substantiated.

**Keywords:** language, culture, national-cultural, semantics, Cultural Studies, foreign language, phraseology.

*Отримано: 24.09.2019 р.*

Наталія Коваленко, Борис Коваленко

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## СЛОВНИК ІВАНА ОГІЄНКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті проаналізовано склад та особливості фіксації лексики літературної мови та її територіальних різновидів у «Словнику слів, у літературній мові не вживаних» Івана Огієнка; здійснено порівняння з одиницями словника української літературної мови; доведено інформативну цінність лексикографічної праці в дослідженні питань про історію становлення та розвитку літературної мови, взаємовпливів із діалектами.

**Ключові слова:** лексика, словник, діалект, українська літературна мова, Іван Огієнко.

Укладання словників говірок української мови завжди буде актуальним завданням діалектологів з огляду на швидкі зміни в побутуванні окремих груп лексики та фраземіки, глобальний науковий поступ, епохальні суспільні зміни, рівень високої освіченості та надзвичайної мобільності населення. Окрім того, нові дані з різних ареалів можуть підтверджувати, уточнювати або спростовувати висновки про територію поширення, варіації, інновації чи архаїзацію мовленевих одиниць, нові рівні взаємовпливів діалектної та літературної мови.

Окрім польових досліджень, матеріалом для поповнення емпіричної бази української діалектології слугують і художні тексти, етнографічні та фольклорні записи, епістолярії.

Використання діалектної лексики в художній літературі здавна привертало увагу дослідників і в наш час не втратило своєї актуальності. Якщо наприкінці XIX ст. – початку XX ст. діалектизми в художніх текстах вживалися природно як власне номінації (автори послуговувалися рідною говіркою), то в сучасних творах такі **мовні засоби** – елементи художньо-естетичного зображення дійсності. Тому особливо зростає роль наукових досліджень із проблем функціонального навантаження діалектних мовних номінацій.

Важко назвати письменника, творчість якого, мовне тло більше чи менше не були б позначені колоритом рідного для нього говору. Маємо чимало праць науковців (С.П. Бевзенка, П.Ю. Гриценка, С.Я. Ермоленко, М.Ф. Станівського, Б.О. Коваленка, Г.О. Козачук, Й.О. Дзендзелівського, І.Г. Матвіяса, В.В. Грещуката ін.), присвячених функціональним можливостям діалектної лексики у творчості окремих майстрів української літератури (І. Франка, В. Стефаника, М. Черемшини, М. Коцюбинського, Лесі Українки, А. Свидницького, С. Руданського, М. Стельмаха, М. Матіос).

У сучасній лексикографії спостерігаємо пильну увагу до діалектної лексики та фраземіки в мовній палітрі письменників, які послуговуються у своїх творах діалектизмами, фразеологізмами (літературними і локальними), етнографізмами, розмовною та просторічною лексикою тощо. Тому дослідники діалектних різновидів української мови намагаються доповнити загальну базу діалектної лексики, залучаючи і тексти художнього мовлення. Прикладом такої праці є «Словник західнополіських діалектизмів у художній літературі» Г.Л. Аркушина [2], де на матеріалі творів письменників (і класиків, і сучасників), які представляють Західне Полісся (Леся Українка, М. Олійник, В. Лазарук, В. Лис,



В. Гей та ін.), укладено реєстр власне лексичних, фонетичних, словотвірних і семантичних діалектизмів ареалу. Матеріали словника суттєво доповнюють реєстр західнополіських діалектизмів [1], уможлиблюючи, таким чином, зіставні дослідження української та й слов'янської діалектології загалом.

Словник «Фразеологізми та паремії Чернівеччини», укладений викладачами Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича [6], презентує змішаний тип подання матеріалу: дані записів живого народного мовлення з території Чернівецької області та вибірка сталих виразів із творів буковинських письменників (І. Вільде, О. Кобилянської, О. Маковея, М. Матіос та ін.), публіцистики та наукових праць. З метою систематизації фразеології ареалу укладачі описали і вузькодialeктні вирази, і літературні, що уможлиблює ґрунтовні діалектологічні дослідження з проблем територіального поширення, варіацій та синонімії на різних мовних рівнях.

**Метою нашого дослідження** є аналіз складу та особливостей вживання лексики літературної мови та її територіальних різновидів, поданих у «Словнику слів, у літературній мові не вживаних» Івана Огієнка, порівняння з одиницями словника української літературної мови.

Загальновідомо, що основою української літературної мови стала мова «київо-полтавська, цебто мова Когляревського, Основ'яненка, Шевченка, М. Вовчка, Куліша, Старицького, Грінченка й ін.» [4, с.4], а тому Іван Огієнко у «Словнику слів, у літературній мові не вживаних» спирається на зразки мовних форм саме цих письменників, визначає їх як норму соборної мови і подає першими у словникових статтях. Мовознавець наголошував на сильному впливові живого територіального мовлення у той час, а особливо на території західної України. Значне поширення паралельних форм лексем із різних говірок і стало причиною укладання такого словника на допомогу «працівникам українського слова» для «потреб державного й культурного життя», для вироблення загальнолітературних норм.

Сьогодні, майже за 90 років з часу укладання, словник І. Огієнка має надзвичайну інформативність для діахронних досліджень як літературної, так і діалектної лексики, аналізу шляхів розвитку української мови на багатьох рівнях, стійкості чи тимчасовості побутування іншомовних слів, підґрунтям (а подекуди поясненням) змін у новому правописі 2019 року та ін.

Цікавими для дослідження є діалекти різних рівнів (фонетичні, лексичні, морфологічні), які подані у словнику в дужках поряд із запропонованими літературними нормами і є свідченням тогочасного активного їх вживання. У передмові І. Огієнко наголошує, що «... для дослідника української живої мови слова в дужках – дуже часто матеріал надзвичайно цікавий і цінний» [4, с.5].

Прикметними, наприклад, є:

- 1) зафіксовані варіанти вживання твердого [р] перед голосними: *вирятувати* (*виратувати*), *байстриук* (*байструк*), *вітряк* (*вітрак*);
- 2) протетичний [г]: *вулиця* (*гулиця*), *Умань* (*Гумань*);
- 3) протетичний [в]: *охрестити* (*вхрестити*), *оженити* (*вженити*), *обіцяти* (*вбіцяти*), *оборона* (*вборона*), *горобець* (*воробець*);
- 4) відсутність подовження приголосних: *волосся* (*волося*);
- 5) вживання [в] на місці [л]: *горілка* (*горівка*), *гвалт* (*гвавт*), *русалка* (*русавка*);
- 6) відсутність африкат у усному мовленні: *бджола* (*бжзола*), *дзеркало* (*зеркало*), *джерело* (*жерело*), *саджати* (*сажати*);
- 7) явище «окання»: *буханець* (*бохонець*), *бузок*, *буз* (*боз*), *оцет* (*оцот*), *парубок* (*паробок*), *бузина* (*бозина*), *мачуха* (*мачоха*);
- 8) наявність вставних [л'], [н'] після губних приголосних: *м'який* (*мнякий*), *здоров'я* (*здоровля*), але І. Огієнко як літературну норму запропонував



уживати *відіпняти*, а не діалектну *відп'ясти*, натомість словник сучасної літературної мови фіксує форми *відп'яти*, *відіпнути* [5, с.587].

Серед лексичних діалектизмів натрапляємо на такі, що й досі активно побутують у мовленні старших людей: *свиня (безрога)*, *стрічка (бинда)*, *втече (втікне)*, *вискубати (вимикати)*, *базікати (згуротити)*, *волошка*, *васильки (блават)*, *вареник (пиріг)*, *сорочка (кошуля)*, *півень (когут)*, *кислий (квасний)*, *шлунок (жолудок)*, *заступ (рискаль)*.

У матеріалах словника знаходимо лексеми, які втратили ознаки територіальності й уже декодифікуються як літературні, наприклад: до лексем *в'язи*, *шия* І. Огієнко подає діалектну, не бажану до вжитку, форму *карк*, а в одинадцятитомному словнику української мови слово *карк* не позначено як діалектне, а, отже, є літературною нормою: 1) задня частина шії з верхньої частиною хребта; зашийок; 2) те саме, що *шия* [5, 4, с.106]. Так само в сучасній українській мові вживається назва *верета* у значенні *рядно*, а ознаки діалектності воно має лише в значенні 'різнокольоровий килим з грубої вовни' [5, 1, с.329]. І. Огієнко визначає унормованою форму *дишель*, а діалектною *дишло*, у СУМі ці номінації подано як загальноновживані синоніми – товста жердина, прикріплена до передньої частини воза або саней, що використовується для запрягання коней і допомагає правити ними [5, 2, с.292]. Так само укладач не радить вживати слово *кочерга*, а послуговуватися формою *коцюба*, хоч обидві номінації описані в словнику української мови без обмежень у використанні: *коцюба* – знаряддя у вигляді насадженого на держак залізного прута з розплесканим і загнутим кінцем для перемішування палива в печі й вигрібання з неї жару, попелу; кочерга [5, 4, с.314]; визначення лексеми *присуд* як норми і *винок* як діалектне у словнику 30-років ХХ ст. уже не актуальне сьогодні: обидва слова є загальноновживаними у літературній мові українців [5, 8, с.51; 1, с.475].

Змінилася історія номінацій *мана* (як літературної норми в І. Огієнка) і *видво* як діалектизму, тому що сучасний словник літературної мови із ремаркою *книжне* фіксує *видво* – те, що видно, що сприймається зором; видіння; примара [5, 1, с.386], і *мара* – істота або предмет, що уявляється комусь; привид, примара; з ремаркою *розмовне* – міфічна істота, найчастіше в образі злої потворної чаклунки; уособлення нечистої сили [5, 4, с.625]. Так само слово *кпни*, яке не радить вживати І. Огієнко, в словнику української мови позначено як *розмовне*, а літературним варіантом є *глузувати* [5, 2, с.87]. У парах рекомендованих/нерекондованих форм *пlachка (плакальниця)* – на сьогодні діалектним є саме *пlachка* [5, 6, с.572]; *пляшка (фляшка)*, *корж (плячок)*, *порічки (порички)* – слів *порички*, *фляшка*, *плячок* взагалі немає у словнику літературної мови. До застарілої лексики віднесено назву *порон* у сучасному словнику [5, 7, с.282], а в словнику І. Огієнка – це унормоване слово, на відміну від *пором із* позначкою *архаїчне, завершене*.

Із метою утвердження соборної української мови І. Огієнко працював не тільки над виявленням місцевих слів і форм, застарілих назв, тобто таких, яких не розуміють чи не знають на певній території, а й іншомовних запозичень, особливо з польської та російської мов. Саме тому в аналізованому словнику є спеціально марковані слова (позначки *рс* – з російської мови, *п* – з польської), яких потрібно уникати у спілкуванні, професійній діяльності, освіті тощо. Імперська програма Росії з асиміляції народів позначилися великою кількістю запозичень з російської мови, виворенням суржиків, наприклад: *вартовий (дежурний)*, *денний (дневний)*, *двері (двер)*, *лукавий нещирий (дволичний)*, *Дніпро (Дніпр)*, *дзьоб (клюв)*, *доповідь (доклад)*, *дражнити (дразнити)*, *дурень (дурак)*, *дуна (ехо)*, *голка (ігла)*, *павук (паук)*, *помилка (ошибка)*.

Те, що у мовленнєвому словнику західноукраїнської інтелігенції можна почути полонізми, мовознавець пояснює тривалими співжиттям народів, наприклад: *крамниця (склеп), розкидати (розтручувати), розділ (діл)* у книжці, *ночи (нецьки), поки (занім), запис (вписи), сірник (запалка), зрадити (зраджа-ти), коробка (пуделко)*. Зауважимо, що СУМ декодує слова *склеп, нецьки* як діалектизми [5, 5, с.402], а *запалка* як застаріле [5, 3, с.241].

Прикметним є подання як унормованих вимов слів *бандероля, ваніля, анекдота, бензина, гіпноза, девіза*, що мають іншомовне походження.

Спостерігаємо, що складнощі в той час були і з уживанням форм займенників, наприклад: *все (всьо), всього (всего), всьому (всему), кожний (кождий)*; числівників: *двісті (двіста), восьмеро (осьмеро), перший (первий); прислівників: звідти (відтам), скоріше (скорше), рівно (гладко), дуже (барзо), всюди (всюда)*.

Рекомендації словника і тепер можуть слугувати довідником зі стилістичного вживання окремих лексем, їх форм, сталих мовних виразів, наприклад: *підбивати підсумки, насамперед (перш за все), брати до уваги, ставати на заваді, даватися взнаки*.

У південно-західних діалектах вживаються двоякі форми інфінітива – на *-ти* і на *-чи*. Зауважимо, що частіше вони, за свідченням дослідників, трапляються у західній частині подільсько-волинських говірок *-чи (-ичи, -гчи) (печи, стричи, помочи, помошчи* та ін.) та в галицько-буковинських і карпатських говорах, де ці давні форми на *-чи* від дієслів з основою інфінітива на [z], [k] виступають більш-менш послідовно (*бічи, беречи, мочи, печи* та ін.), у той час як від дієслів з іншою основою звичайними є форми на *-ти* (*нести, вести, знати, ревати* та ін.) [3, с.127]. У словнику І. Огієнка зафіксовано такі давні форми як діалектні: *допекти (допечи), бігти (бічи), припекти (припечи), приректи (приречи), палити (жечи, жегчи)*.

Про вживання на початку ХХ ст. різних за походженням фразеологізмів також засвідчено матеріалами словника, зокрема І. Огієнко подає приклади вживання ремінісценцій античності: *Авгійові стайні* [4, с.7], *Гордіїв вузол* [4, с.24], *Дамоклів меч* [4, с.26]; народні фразеологізми: *ставити питання руба* [4, с.91], *про людське око* [4, с.84], *блукати світами* [4, с.11], *різок дати* [4, с.13], *зрובהв тиша* [4, с.25], *впадає в очі* [4, с.44], *стати в пригоді* [4, с.99]; паремії: *аби сила, праця буде* [4, с.7], *над смерть біди не буде* [4, с.11], *що далі в ліс, то більше дров* [4, с.120].

Отже, записи та опрацювання лексики та фразеології говорів української мови, як і інших слов'янських, завжди будуть актуальними завданнями через лінгвальні та позалінгвальні чинники змін їх лексичного та фразеологічного складу. Словники говіркового мовлення мають особливі параметри лексикографічного опису одиниць: відбір матеріалу, декодування значення, інтерпретація емоційно-експресивних значень, принцип розміщення матеріалу, ілюстративний матеріал.

За майже дев'яностолітній відтин часу в українській літературній мові відбулися значні зміни у слововживанні: окремі діалектизми ввійшли до складу літературної мови або зазнали архаїзації, інші мають статус розмовних чи просторічних. Завдяки зіставним дослідженням із сучасними словниками можемо засвідчити й «утримування» діалектності деяких номінацій.

### Список використаних джерел:

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. 2-е вид. переробл., випр. і доп. Луцьк, 2016. 648 с.
2. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських діалектизмів у художній літературі. Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2018. 268 с.
3. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 246 с.
4. Огієнко І. Словник слів, у літературній мові не вживаних. Нью-Йорк, 1973. 154 с.

5. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970-1980.
6. Фразеологізми та паремії Чернівецьчини: матеріали до словника / укл.: Г. Кузь, Н. Руснак, М. Скаб, Л. Томусяк. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2017. 352 с.

Ukrainian lexicography has extensive experience in compiling phraseological material since the end of the XVIII th century. Records and studying the vocabulary and phraseology of the Ukrainian language dialects, like other Slavic languages, will always be a topical task because of the lingual and extra-lingual influences on languages development.

Ivan Ohienko's «Dictionary of words, not used in literary language» is extremely informative for diachronic studies of both literary and dialect vocabulary, analysis of the ways of Ukrainian language development on many levels, stability and temporality of foreign words existence.

In the article it has been studied that in order to establish an inclusive Ukrainian language, I. Ohienko worked not only on identifying the use of local words and forms, obsolete names (which are not understandable or is not known on a certain territory), but also foreign language borrowings, especially from Polish and Russian languages, was aware of the importance of studying of the formation of lexical and phraseological composition of literary language, the solution of problems of understanding the types of interrelations of territorial and national. The informative nature of the dictionary made it possible to fulfil a comparative analysis with modern literary norms and to reveal significant changes in the usage of words: 1) certain dialectisms became part of the literary language or were archaized; 2) others have the status of spoken or colloquial; 3) a number of words contain signs of dialectality.

**Key words:** vocabulary, dialect, Ukrainian literary language, Ivan Ohienko.

*Отримано: 24.09.2019 р.*

УДК 811.161.2'367

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.35-41

**Раїса Козак**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ТИПОЛОГІЧНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СИНТАКСИЧНОЇ ЕКСПРЕСИВНОСТІ ПОРІВНЯНЬ У МОВОТВОРЧОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА**

У статті проаналізовано синтаксичну експресивність порівнянь як етнокультурну характерну ознаку мовотворчості Івана Огієнка. Зазначено, що порівняння є особливим типом синтаксичної семантики, глибоко синтаксичною категорією. Авторка переконано доводить, що логіко-лінгвістичний підхід дозволяє адекватніше вивчити механізми формування синтаксичних структур із семантикою порівняння.

**Ключові слова:** порівняння, порівняльний зворот, синтаксична категорія, порівняльна семантика, етнокультурна специфіка порівняння, синтаксична експресивність, мовотворчість Івана Огієнка.

*Все пізнається у порівнянні  
(Народна мудрість)*

Уся діяльність людини пов'язана із порівнянням. У повсякденному спілкуванні в основі порівняння перебуває суб'єктивна оцінка, і тому існують зо всім різні способи його вираження.

Порівняння відносять до класичних тропів, які так чи так систематизували та розглядали ще з античних часів, а тому дослідники стилістики вважають їх уже цілком дослідженими і вивченими. Різні аспекти порівнянь в українській мові вивчали І.К. Кучеренко [7], Г.Я. Довженко [4], Л.В. Голоюх [3], М.С. Заборна [6], Н.П. Шаповалова [18], Л.В. Прокопчук [13], С.М. Рошко [14] та інші, причому дослідження проводились переважно або виключно на матеріалі художньої літератури. Та ми беремо до уваги той факт, що порівняння – це не просто троп, а основа людського мислення, типологія й функціональні особливості якого щоразу розширюються, набувають нових асоціативних форм, характеризуються експресивністю, тому й потребують постійного споглядання науковців.

Значення поняття «порівняння» у різних словниках та довідниках тлумачиться по-різному. В енциклопедичному виданні «Українська мова» Л.І. Мацько зазначає, що порівняння – це: «фігура мови, що полягає у зображенні особи, предмета, явища чи дії через найхарактерніші ознаки, які є органічно властивими для інших» [16, с.469], а І.Р. Вихованець пояснює, що «порівняльний зворот – частина простого речення, яка складається з порівняльного сполучника та повнозначного слова і виражає значення порівняння» [16, с.467]. О.О. Селіванова тлумачить це поняття так: «Порівняння – стилістична фігура, представлена різними синтаксичними конструкціями, що відображають когнітивну операцію поєднання двох предметів, явищ, ситуацій, ознак на підставі їхнього уподібнення, установлення аналогії між ними» [15, с.573]. За «Великим тлумачним словником української мови» порівняння, -я, с. 1. Дія за значенням порівняти. 2. лінгв. Слово або вислів, у якому називається особа, предмет або явище, з якими порівнюється хто-, що-небудь. // літ. Засіб художньої образності, один із видів тропів, що полягає у зіставленні одного предмета або явища для того, щоб глибше розкрити, яскравіше змалювати його» [2, с.880]. Автори «Малого філологічного енциклопедії» розуміють порівняння як: 1. *Троп*, який полягає у зіставленні одного предмета з іншим для його глибшого пояснення. Будеться на схожості двох предметів, у яких виявлено спільну рису. 2. Поняття більшого або меншого ступеня якості, виражене граматичною категорією *ступенів порівняння прикметників і прислівників* [8, с.323]. Із поданого можемо зазначити, що на сьогодні у лінгвістів склалося уявлення про категорію порівняння як про складно організовану систему різнорівневих засобів вираження. Найбільш вивчені морфологічні засоби, до яких, найчастіше, відносять ступені порівняння прикметників і прислівників. Та аналіз переконує у тому, що порівняння є особливим типом семантики. По-перше, порівняння – це глибоко синтаксична категорія: немає порівнянь поза зв'язками понять. Навіть порівняння, оформлені морфологічно, такі, як «богоподібний», самі по собі ніякого порівняння не виражають, принаймні, доти, поки вони не будуть включені до словосполучення, як-от: «богоподібний цар» [17]. По-друге, порівняння не є власне лінгвістичною категорією. Насамперед порівняння – предмет вивчення логіки, так як це логічний прийом, через який суб'єкт мислення пізнає навколишній світ, у зв'язку з чим логіко-лінгвістичний підхід дозволяє адекватніше вивчити механізми формування синтаксичних структур із семантикою порівняння.

Дослідження синтаксичної природи порівняння в руслі сучасних теорій синтаксичної семантики в межах інтеграції логіки і лінгвістики уявляємо *актуальним*, таким, що дозволяє продовжити і розвинути деякі відомі у синтаксисі положення теорії порівняння та переконатися у його експресивності.

**Мета** статті полягає у вивченні основних синтаксичних способів вираження порівняння, а саме, виявлення, опис й аналіз комплексу синтаксичних

конструкцій, сама структура яких дозволяє їм реалізовувати певні аспекти експресивності порівняльної семантики; проаналізувати порівняння, ужиті в мовотворчості Івана Огієнка.

Відповідно до визначеної мети у статті реалізуємо такі **завдання**:

- конкретизувати поняття порівняльної семантики як позначуваного у структурі експресивних мовних одиниць шляхом виявлення об'єктивної основи порівняння, його основних складників, етапів і форм;
- максимально повно зібрати, інвентаризувати порівняння, ужиті в мовотворчості Івана Огієнка;
- виявити характеристики експресивних синтаксичних структур, релевантні для реалізації тих чи тих аспектів порівняльної семантики;
- узявши за основу класифікації показник порівняння, на ґрунті якого й вибудовується типологія компаративних конструкцій, йдучи від форми до змісту, встановити семантичну та експресивну місткість порівняння, його значеннєвий потенціал.

Як матеріал дослідження були використані тексти творів різних стилів і жанрів Івана Огієнка. Жанрове розмаїття джерел мовного матеріалу уможливило виявлення універсальних, стилістично неспецифічних рис мовних структур, що відповідає меті статті.

Проблема значення мовних одиниць не втрачає інтересу мовознавців впродовж десятиліть. Проте часто лексична семантика залишається «кінцевим пунктом» в уявленнях про мовне значення. Та сучасні дослідження синтаксичної семантики уможливають наочно уявити способи реалізації смислів різного типу на рівні синтаксису. Виявлені лінгвістами факти кількісних і якісних відмінностей у засобах вираження порівняння в різних мовах приводять багатьох учених до висновку про етнокультурну специфіку порівняльних конструкцій. Благодатним матеріалом для виявлення етнокультурної специфіки порівнянь є стійкі порівняння (різновид порівняльних зворотів), етноспецифічність яких виявляється у виборі предметів і явищ для створення образів порівняння, а також предметів і явищ, що піддаються порівнянню [1, с.10]. Наприклад: *І Україна закипіла, Немов у бурю Чорне море, І рада соколом летіла: Вставай на бойце суворе!* [10, с.11]; *Ляхи звіротою шугали, І Кобзарів вертких ловили, Й кого у сітку лиш хапали, Тому стинали горді крила...* [10, с.12]. **Буря** – «навальний вітер з дощем, грозою, а взимку – зі снігом; природна стихія вселяла страх (бо від нечистого), тому запалювали в цей час страсні, або йорданські, свічки <...>» [5, с.61], та автор семантично видозмінює таке тлумачення, надає йому позитивного значення, поєднуючи у порівнянні назву *Чорне море*, підкреслюючи, що Україна активно піднялася проти ворога. **Сокіл** «у народній уяві виступає символом хоробрості, швидкості, зіркості, злету, молодості, сили, розуму» [5, с.559-560]. **Звір** в українській етнокультурі зазвичай має позитивне значення: «з глибокої давнини наші предки шанували звірів, особливо великих та сильних; вважали, що деякі з них можуть бути вірними покровителями людини» [5, с.240], та автор використовує збірне поняття *звірота* у негативному значенні. Таке семантичне навантаження використуваних порівнянь підсилює експресивність висловлюваного.

Традиційним залишається інтерес лінгвістів до вивчення синтаксичних способів вираження порівняння, як-от, прийменників і сполучників, що уможливають розгляд порівнянь на рівні простого і складного (складносурядного, складно-підрядного, складного безсполучникового та багатокomпонентного складного ре-

чення) речення. В аналізованих творах маємо: *Воскресення чуять усі, воно літає в повітрі, і його спрагло чекають усі, як Святого Великоддя ...* [10, с.16]; *Богдан покликав всіх до бою, З ним все постільство, вся сірома, — і з цєю мстивою юрбою Рядив і в Польщі, як у дома* [9, с.68]; *І вірик Господь на зрадливі бояри, Що з світу звели князь-сокола: « Гадюкою вчепляться вас люті чвари, в руйнах замре все докола!...* [10, с.24-25]; *Усе розмірялось садками, У млюсній зелені всі села, І, мов у теплій ласці мамі, Душа тут радісна й весела, — Й в трояндах купається тихий цей Край, Ясна Україна, наземний наш Рай!...* [10, с.37].

Одним із центральних різновидів вивчення серед засобів вираження порівняння виступає порівняльний зворот, що є частиною простого речення чи компонентом предикативної частини складного, який складається із словоформи іменника, прикметника чи прислівника та уводиться порівняльним сполучником *як, мов, немов* тощо. Наприклад: *Самі козаки, як ті бджоли, Що втрапили ведучу матку: Без проводу іще ніколи Ніхто не ставив теплу хатку* [10, с.99]; *Й гармати гуркочуть, грозові мов громи, І жалібно плачуть всі дзвони, Й Тиміш повертається в рідні хорони, А з ним його вірні загоши* [10, с.118]; *Козаки каші наварили: Кругом, немов в кітлі, кипіло* [10, с.108].

Особливо привертують увагу в авторському мовленні Івана Огієнка порівняльні звороти, які є стійкими (образними) порівняннями, *як-от*: *Усі мовчать, на майдані тихо, хоч маком сій* [10, с.21] (має значення дуже тихо, безвітряно, адже «мак через дрібноту його насіння сяяли звичайно у безвітряну погоду», [5, с.350]); *Летять вістки, як пташки в полі, Схопилась Русь на рівні ноги: Коли не хочем жити в неволі, Скрутімо Польщі горді роги!* [10, с.95]; *А сам Богдан погнався до Львова І розпочав його облогу, Й летіла пташкою розмова: Навіки Польща ломить ногу* [9, с.69] (пташка – «символ звістки» [5, с.489]); *Тепер кусаються Совіти, Немов оті труйливі змії, Й нема вже сили нам терпіти, Бо ловлять в ярма наші мрії...* [9, с.208] (змії «за повір'ям, може сильно шкодити людині» [5, с.248]); *А трупи поле все покрили, Як ті снопи в багаті жниво, Ранені ойкали без сили Й благані ласки похолово* [9, с.67]; *Дорогу довгу вкрили трупи, Лежать кругом ранені й хвори, Добра з табору шедри купи, Неначе копи в літнім зборі...* [9, с.68] (сніп / копа «виступає символом людини, що гине на полі бою» [5, с.557]) тощо. Інтерес до них зумовлюється тим, що вони є високочастотними на фоні інших засобів вираження категорії порівняння, а також характеризуються етнокультурною специфікою.

Із синтаксичного погляду функційної природи порівняння / порівняльний зворот у мові творів Івана Огієнка виступає окремим різновидом члена речення: присудка, обставини, означення, прикладки, тобто, подає ознаки предметів чи ознак, що так само зумовлює експресивність синтаксичної конструкції. Така семантика є універсальною для реального й нереального порівняння. Наприклад: *Її недавно на Волині Орда татарська полонила, У неї зір – волошки сині, А вся – голубка сизокрила* [10, с.116] (іменна частина складеного іменного присудка); *Ми для Москви немов невіри, Царю Московському не діти, Всіх нас визискують без міри, ми вже тепер, як голі віти...* [10, с.137] (простий присудок); *Тепер напевне вже Держжава Орлом оселиться між нами, Й бринить повсюди горда слава: До Волі зламани всі тамти!...* [9, с.55] (обставина способу дії); *Ляхи, як в Спасівку ті мухи: Докучні чванністю й в'їдливі, – На безборонних – смілі зухи, А з козаками – похолові* [9, с.57] (обставина міри); *І сльози потоком лила її голосла, У серці, як полум'я, рана, І билась об повіз жона сизокрила, І плакала криком кохана* [10, с.117] (означення); *І наших отців виганяли, – Немов ті татари-шакали, Сквернили Святиню без тамти!...* [10, с.14] (прикладка) тощо.



Аналіз функціонування порівняльних конструкцій у мові творів Івана Огієнка засвідчує, що найчастіше їх зустрічаємо у багатокомпонентному складному реченні (зазвичай 4-3-компонентному) як порівняння в котрійсь із предикативних частин, чи як окрема порівняльна предикативна частина, чи поєднання у структурі речення декількох типів порівнянь. Наприклад: *Кобзарі наші примостилися на високому ослоні, густо оточені сторожким народом, що глибоко сприймає всі їхні пісні-думи, як висохла земля теплий дощик* [10, с.14]; *Барвінком слалась тишина слава І пахла вонно, як лелія, І зацвіла в серцях хушава, Як сон весінній, тиха Мрія* [12, с.287]; *І позосталась Україна В найтяжчу пору без Гетьмана, Як та на морі тонка піна, Як череда лиха без пана...* [10, с.163] та ін.

Розгляд лексичного рівня реалізації порівняння з погляду внутрішньої синтаксичної організації слів-носіїв порівняльної семантики підтверджує думку про існування за зовнішньо дуже різноманітними конструкціями спільної логічної основи, за якою вони побудовані – загальної формули порівняння. Дослідження різних засобів вираження порівняння у творах Івана Огієнка, а також розгляд порівняльних конструкцій в лінгвокультурологічному аспекті переконує у тому, що порівняння і у формальному, і у змістовому планах є етноспецифічним утворенням, яке важко піддається систематизації як на рівні однієї мови, як-от, української, так і за міжмовного підходу.

Отож, аналіз фактичного матеріалу, дібраного із творів Івана Огієнка, дає можливість стверджувати, що основою для авторського порівняння є об'єктивно існуючі предмети із їх ознаками та у їх тотожних та відмінних відношеннях один щодо одного. Семантична структура мовних одиниць адекватна структурі порівняння і поєднує мінімум два предмети порівняння, реалізованого однією загальною ознакою (для уподібнення) або двома різними ознаками (для розподібнення). Базовою синтаксичною конструкцією, що виражає процес порівняння в аналізованих творах, є багатокомпонентне складне речення, у якому порівняння може входити до однієї із предикативних частин, бути компонентами кількох предикативних частин, або функціонувати як окрема предикативна частина.

Порівняльні конструкції є активним експресивним синтаксичним засобом у мовотворчості Івана Огієнка, характеризуються активністю та відзначаються розмаїттям форм вираження, з огляду на що перспективу вивчення вбачаємо у дослідженні семантико-прагматичних особливостей кожного різновиду порівняння окремо.

### Список використаних джерел:

1. Будникова Н.Н. Этнокультурный аспект в выражении сравнительных отношений в языке русского, английского и немецкого песенного фольклора : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01, 10.02.19. Курск, 2009. 19 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
3. Голоюх Л.В. Порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту (на матеріалі сучасної української історичної прози) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 1996. 22 с.
4. Довженко А.Я. Сравнительные конструкции в художественных произведениях М.М. Коцюбинского : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.02. Киев, 1969. 19 с.
5. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
6. Заборна М.С. Складнопідрядні порівняльні речення в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 1997. 18 с.

7. Кучеренко І.К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. Київ : Вид-во Київського університету, 1959. 105 с.
8. Мала філологічна енциклопедія / уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2007. 478 с.
9. Митрополит Іларіон. Вікові наші рани. Драматичні поеми. Вінніпег, 1960. 272 с.
10. Митрополит Іларіон. Наш бій за державність. Історична епопея. Вінніпег, 1962.
11. Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша : монографія. Київ : видавництво «Сталь», 2006. 304 с.
12. Огієнко І. Богдан Хмельницький: історична література / упор., автор пер. і ком. М. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2004. 447 с.
13. Прокопчук Л.В. Порівняння в структурі простого речення (семантико-функціональний аспект). Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2005.
14. Рошко С.М. Формально-граматична та функціонально-семантична структура порівняльних синтаксем і підрядних речень у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». Ужгород, 2001. 21 с.
15. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2011. 844 с.
16. Українська мова. Енциклопедія / редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2000. 752 с.
17. Черемисина М.И. Сравнительные конструкции русского языка. Новосибирск : Наука, 1976. 270 с.
18. Шаповалова Н.П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Дніпропетровськ, 1998. 16 с.

The article analyzes the syntactic expressive potential of comparison as an ethnocultural characteristic of Ivan Ogiyenko's language creation. The choice of the research object is motivated by the fact that all human activity is related to comparison. Comparative communication is at the heart of comparative judgment, and there are quite different ways of expressing it. It is emphasized that the meaning of the terms «comparison» and «comparative treatment» in different dictionaries is defined in different ways, which is confirmed by the definitions given in the encyclopedic edition of the «Ukrainian Language» (L.I. Matsko, I.R. Vychovanets), Linguistic Encyclopedia (O.O. Selivanova), The Great Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language, and the like. The author presents the study of the syntactic nature of comparison in line with modern theories of syntactic semantics within the framework of integration of logic and linguistics, which allows to extend and develop some of the positions of comparative theory known in syntax, in particular, about the semantic closeness of the judicial and comparative constructs. After all, the problem of the value of linguistic units has not lost its relevance for decades. However, often lexical semantics remains the «final point» in perceptions of linguistic meaning. But modern studies of syntactic semantics make it possible to visualize ways of realizing different types of meanings at the level of syntax. Today, linguists have an idea of the category of comparison as a complex organized system of multilevel means of expression. The most studied are the morphological means, to which the degrees of comparison of adjectives and adverbs are most often attributed. Comparison is a special type of semantics. First, comparison is a profoundly syntactic category. There are no comparisons outside the concept. Even morphological comparisons such as «godlike» do not in themselves present any comparisons, at least until they are included in the phrase «godlike king». Secondly, comparison is not a linguistic category proper. Primarily, comparison is a matter of learning logic, because it is a logical way in which a thinking individual learns about the world. In this regard, the logical-linguistic approach allows us to more adequately study the mechanisms of syntactic structure formation with comparison semantics. As a result of the analysis, it is emphasized that the comparisons used by Ivan Ogiyenko in his works are a special type of syntactic semantics, a profoundly syntactic category. The author is convinced that the logic-linguistic approach allows to study more



adequately the mechanisms of formation of syntactic structures with the semantics of comparison in the author's linguistic creation.

**Key words:** comparison, comparative phrase, syntactic category, logical-linguistic approach, cognitive operation, comparative semantics, ethno-cultural specificity of comparison, syntactic expressiveness, syntactic semantics of comparison, Ivan Ogiyenko's language formation.

*Отримано: 22.10.2019 р.*

УДК 81'272(477):001(477)Огієнко  
DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.41-45

**Юлія Крецька**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

### **IDEEN DER MUTTERSPRACHLICHEN PFLICHTEN VON I. OHIJENKO IM KONTEXT DER MODERNEN SPRACHSITUATION IN DER UKRAINE**

У статті висвітлюються суть та функціонування української мови в контексті сучасної мовної ситуації в Україні, підкреслюється роль мови у формуванні національного самовизначення. Охарактеризовано сучасну мовну ситуацію в Україні. Проаналізовано погляди Івана Огієнка щодо рідної мови, виконання рідномовних обов'язків громадянами та на рівні держави й інституцій. Наголошуючи на вирішальній ролі української мови у розвитку національної самосвідомості, становленні незалежної держави, вчений показує шляхи підтримки рідної мови.

**Ключові слова:** українська мова, рідна мова, національне самовизначення, рідномовні обов'язки, Іван Огієнко.

Nach der Erlangung von der Ukraine der Unabhängigkeit im Jahre 1991 stieg das Interesse an der eigenen Geschichte, Kultur, und im Zusammenhang damit an den national-sprachlichen Fragen.

Noch im Jahre 1993 haben Wassyl Iwanyschyn und Jaroslaw Radewytsch-Wynnyzkyj geschrieben, dass die nationale Selbstbestätigung, der Wunsch, einen angemessenen Platz unter den Völkern der Welt einzunehmen, ohne Überwindung des Minderwertigkeitskomplexes unmöglich ist. Man kann auch mit der erniedrigten Position der Muttersprache nicht einverstanden sein [3, S.5].

Wie diese Autoren bemerkten, meinten schon damals einige Politiker der national-demokratischen Ausrichtung, dass die sprachlichen Probleme der Ukraine schon gelöst worden sind, oder dass sie nicht aktuell sind, weil «Politik heute vor allem Wirtschaft ist», und die Sprache, bekanntlich, keinen Nutzen sofort bringt. Doch selbst die Gegner der ukrainischen Sprache, die Feinde der ukrainischen Nationalidee verstanden, dass «der Kampf für die Staatlichkeit der ukrainischen Sprache der Kampf für die Staatlichkeit der ukrainischen Nation ist» [3, S.5].

Nach der Meinung von diesen Autoren ist alles, was uns als richtige Ukrainer ausmacht, das heißt, der nationale Charakter, die Mentalität der Nation, aufs Engste mit der Muttersprache des Volkes verbunden. Es ist auch klar, dass eine Sprache nicht aus Hass gegen die fremden Sprachen vernichtet wird, sondern, damit die Muttersprachler eigene Identität verlieren und in einem anderem Volke aufgehen [3, S.5].

Die Rolle der Muttersprache bei der Schaffung des nationalen Bewusstseins kann man unserer Meinung nach dadurch erklären, dass die Sprache nicht nur kom-

munikative, expressive, ästhetische, nominativische u. ä. Funktionen erfüllt, wie die Forscher berechtigt bemerken, sondern auch die der Identifikation. Also, für die Muttersprachler ist die Sprache ein Identifikationsmittel, und für die, die sie nicht beherrschen, ist sie ein Mittel der Absonderung [3, S.82-94].

Diese Ideen sind doch nicht in der Zeit der Erlangung von der Ukraine der Unabhängigkeit 1991 zum ersten Mal entwickelt worden, ähnliche waren vor fast 80 Jahren geäußert worden, insbesondere von dem großen ukrainischen Denker und Wissenschaftler, Kirchen- und Staatsfunktionär I. Ohijenko [2, S.3-74 u.a.].

Die Ansichten von I. Ohijenko hinsichtlich der Sprachprobleme, des nationalen Bewusstseins können als Anhaltspunkt in den modernen Bedingungen der Bildungsreform und der nationalen Erziehung werden [1, S.396].

Außerdem zeigen die Ergebnisse einiger Forschungen von Besonderheiten der Sprachsituation in der Ukraine, dass es heutzutage wesentliche Unterschiede sowohl bei dem Sprachbenehmen, als auch bei der Stellungnahme zu dem Sprachproblem abhängig von der Wohnregion gibt [2, S.132]. Nach einigen Angaben zeigen alle Wahlen nach 1991, dass die Unterschiede bezüglich der Zivilisationsbevorzugungen der Wähler aus verschiedenen Regionen mit den Sprachprioritäten korrelieren. In solcher komplizierten sozial-politischen Situation in der Ukraine können wir uns an die Arbeiten von I. Ohijenko anwenden, sein Verständnis der erwähnten Probleme analysieren. Das Ziel dieses Artikels ist es also, seine Ideen hinsichtlich der Rolle der Muttersprache bei der Bewusstseinsentwicklung, von muttersprachlichen Pflichten darzustellen.

Als richtiges Manifest von der Auferstehung der Sprache gilt seine Arbeit «Muttersprache in der ukrainischen Schule», in der der Wissenschaftler erklärte, dass die Sprache unser nationales Merkmal ist und dass in der Sprache die Kultur des Volkes und die Stufe seines Bewusstseins verkörpert werden. Er schrieb, dass wenn die Sprache verschwindet, verschwindet auch die Nationalität, sie geht in einem stärkeren Volk auf, er betonte, dass in der Kraft der Kenntnis der Sprache die Kraft des Nationalbewusstseins ist [4].

Die nötigen Etappen der Auferstehung der Muttersprache sah I. Ohijenko unter anderem in der Einführung der ukrainischen Sprache in den Lehrgang von unterschiedlichen Schultypen, in der Anwendung der ukrainischen Sprache in den Medien, im Gottesdienst etc. Er arbeitete konsequent an der Verwirklichung seiner Proklamationen und Angebote: entwarf das Programm des Ukrainischunterrichts mit dem Quellenverzeichnis, erarbeitete die Regeln der ukrainischen Rechtschreibung, gab das orthographische Wörterbuch der ukrainischen Sprache heraus. Als Rektor der Universität zu Kamjanez-Podilskij und deren Professor begann I. Ohijenko erste ukrainischsprachige Vorlesungen zu halten [2, S.74].

I. Ohijenko veröffentlichte zahlreiche Forschungen auf verschiedenen sprachwissenschaftlichen Gebieten: von der Grammatik, Etymologie bis zur Stilistik u.a.m. In vielen Arbeiten erforschte er den Zustand, erklärte das Wesen der ukrainischen Sprache; er behandelte die Literatursprache als das Ergebnis des Bewusstseins der Nation und das Merkmal ihrer Kulturentwicklung [5, S.106-107].

Als besonderen Richtungsweiser für die Behandlung dieses Problems in der heutigen politischen und soziokulturellen Situation in der Ukraine können wir die Arbeit von Ivan Ohijenko «Die Wissenschaft von den muttersprachlichen Pflichten. Muttersprachliche Katechese für Lehrer, die geistig Schaffenden, die Geistlichkeit, Anwälte, Schüler und breite Bürgerschaft» analysieren. Das wissenschaftliche Erbe dieses hervorragenden Gelehrten, Kirchen- und Staatsfunktionärs ist von modernen Forschern als einzigartiges Werk in der Geschichte der Ukraine eingeschätzt, und diese Arbeit nimmt unter den anderen einen besonderen Platz [6, S.49].

Wie die ukrainische Wissenschaftlerin N. Nytschkalo bemerkt, kann man selbst durch eine flüchtige Einsicht in den Inhalt dieses Werks Schlussfolgerungen machen:

das darin Dargelegte hat hervorragende allgemeinwissenschaftliche, sozial-kulturelle, gesetzgeberische, pädagogische und methodische Bedeutung. Der Titel jedes der Kapitel ist ausdrucksvoll: «Die Muttersprache und das Volk», «Der Staat und die Muttersprache», «Die bedeutendsten muttersprachlichen Pflichten jedes Bürgers» u.a. In den Titeln der Kapitel zeichnet sich deutlich erkennbar I. Ohijenko's Streben ab, den Gedanken zu äußern, dass das Problem der muttersprachlichen Pflichten die gesamtstaatliche Sache, die Sache des ganzen Volkes ist und ihre Lösung von der konsequenten Tätigkeit jedes Bürgers, jedes Vaters und jeder Mutter, jedes Lehrers, auch von dem Staat, den Schriftstellern, der Kirche und der Schule, etc. abhängt [6, S.49].

Im Vorwort legt I. Ohijenko seine Bestimmung von den soziokulturellen und geistlichen Funktionen der Muttersprache. Seiner Meinung nach ist die Muttersprache die wichtigste Grundlage, auf der geistlich und kulturell jedes Volk erwächst. Im Leben jedes Volkes spielt die Muttersprache eine sehr wichtige Rolle, weil sie die Stärke der Kultur, und die Kultur – die Stärke des Volkes ist [7, S.3-5].

Der Wissenschaftler spricht von der bedeutenden Rolle der Sprache für den Prozess der Bewusstseinsbildung: «Ohne die gut entwickelte Sprache gibt es kein gesamtes Volksbewusstsein, ohne solches Bewusstsein gibt es keine Nation, und ohne Nation – gibt es keine Staatlichkeit als die höchste Bürgerorganisation, in der sie die Möglichkeit ihrer allseitigen Entwicklung und ihres Ausdrucks erhält» [7, S.3-5].

Andererseits werden die Erschütterungen im Leben der Gesellschaft in der Sprache widerspiegelt, darum erarbeitet jedes Volk praktische Tätigkeit in der Gewährleistung der besten und leichtesten Bedingungen der Entwicklung der Sprache, um ihr den kleinsten Schaden nicht zu bringen und die kleinste Hinderung nicht zu schaffen [7, S.5].

Wie N. Nytschkalo berechtigt bemerkt, ist die Hauptidee der Forschungsarbeit von I. Ohijenko die Bestimmung des Wesens der muttersprachlichen Politik und ihre konsequente Realisierung im Leben jeder Familie, jeder Anstalt, des ganzen Staates [6, S.50].

Die Gesamtheit der staatlichen und privaten praktischen Tätigkeiten, die die Entwicklung der Mutter- und der literarischen Sprache fördern, die für den geistlichen Fortschritt des Volkes und seine Kultur nötig sind, heißt, nach I. Ohijenko muttersprachliche Politik oder die Wissenschaft von den muttersprachlichen Pflichten [6, S.50].

Nach seiner Meinung ist die Muttersprache die hauptsächliche Grundlage, auf der sich die Nation entwickelt, darum ist die muttersprachliche Politik die wichtigste Politik jedes Volkes, die jeder kennen muss, wenn man staatsbewusster Bürger sein will. Die Kenntnis der muttersprachlichen Pflichten fördert die Formung des nationalen Selbstbewusstseins, das die beste Grundlage für die Entwicklung der einheitlichen Literatursprache ist. Aus diesem Grunde ist es nötig, nach der Meinung von I. Ohijenko, dass die Wissenschaft von den muttersprachlichen Pflichten die Wissenschaft des ganzen Volkes wird [6, S.50].

Der Gelehrte bemerkt, dass obwohl die muttersprachliche Politik seit langem existiert, seitdem die Leute die organisierten Gemeinden zu schaffen begannen, ist die Wissenschaft von den muttersprachlichen Pflichten jung, die man erst in der letzten Zeit entwickelte [7].

N. Nytschkalo bemerkt aber, dass die Arbeit eine wissenschaftliche Grundlage hat, ihre Struktur logisch und konsequent ist, und die dargelegten methodischen Hinweise eine praktische Ausrichtung und große Bedeutung auch in den modernen sozio-kulturellen Bedingungen der Entwicklung der Ukraine haben [6, S.50].

Also, die von I. Ohijenko geäußerten Ideen bleiben auch heutzutage aktuell, in der Zeit von großen Herausforderungen, vor denen unser Land steht, weil das Problem des Aufbaus des nationalen Bewusstseins, der geistlichen Wiedererweckung der Ukrainer nicht gelöst bleibt.

Besonderer Wert der Arbeit besteht in der Grundlegung des staatlichen Ansatzes zu der Gewährleistung der muttersprachlichen Politik (Kapitel «Der Staat und die Muttersprache»); so lautet eine der Hauptthesen folgenderweise «Die Hauptpflicht jedes Staates ist ... mit allen möglichen Kräften um die beste Entwicklung der ... Literatursprache, die gemeinsam für alle Stämme des Volkes ist, als der festen Grundlage für seine geistliche Verbindung zu kümmern» [6, S.50; 7, S.7]. Nach I. Ohijenko muss der Staat seine muttersprachlichen Pflichten durch alle sozialen Institute, d.h. Kirche, Schulen, Medien, Schriftsteller, Regierungen, Rechtswesen, Intellektuellen, Theater, Kino, Rundfunk u.ä. realisieren, die verpflichtet sind, die gute gemeinsame Literatursprache anzuwenden [6, S.50; 7, S.7].

Also, die Muttersprache ist ein Einigungsfaktor bei den Stämmen eines Volkes, doch muss der Staat die Möglichkeiten für die Minderheiten gewährleisten, ihre Literatursprachen zu entwickeln. Tatsächlich werden in der heutigen Ukraine die Sprachen von fast 20 Nationalitäten in den ungefähr 200 Schulen erlernt. Man kann sagen, dass I. Ohijenkos Ansichten in der modernen Ukraine durch alle möglichen Maßnahmen realisiert werden [6, S.50].

Außer den wichtigsten muttersprachlichen Pflichten des Staates hinsichtlich der Durchführung der muttersprachlichen Politik, erklärt der Wissenschaftler auch das Wesen von muttersprachlichen Pflichten jedes Bürgers: in der eigenen Familie nur Muttersprache zu sprechen; den eigenen Vor- und Nachnamen in voller nationaler Form zu bewahren; eigene Literatursprache zu erlernen; muttersprachliche Pflichten gut kennen und erfüllen; die Muttersprache nicht nur zu Hause, sondern überall, wo es möglich ist, anzuwenden usw. [6, S. 51].

In den nächsten Kapiteln: «Die Schule und die Muttersprache», «Der Lehrer und die Muttersprache», «Die Eltern und die Muttersprache», «Die Jugend und die Muttersprache» u.a. werden die Ideen von I. Ohijenko hinsichtlich der Rolle von Lehrern, Eltern etc. bei der Lösung der Probleme der muttersprachlichen Politik dargelegt.

Der Wissenschaftler betont auch die Rolle der Lehrer und der Gelehrten für die Lösung der Probleme der Muttersprachlichen Politik [6, S.51-52].

Als Schlussfolgerungen können die Worte von I. Ohijenko angeführt werden «Die Kenntnis von muttersprachlichen Pflichten entwickelt stark das nationale Bewusstsein, und es ist die beste Grundlage für die Kenntnis und Entwicklung der gemeinsamen Literatursprache. Deswegen ist es nützlich, dass die Wissenschaft von den muttersprachlichen Pflichten die Wissenschaft des ganzen Volkes wird» [zit. nach 6, S.50].

### **Список використаних джерел:**

1. Богданець-Білоskalенко Н.І. Ідеї рідномовних обов'язків Івана Огієнка у практиці сучасної освіти. *Іван Огієнко і сучасна наука і освіта: науковий збірник: серія філологічна* / [редкол.: Л.М. Марчук (гол. ред.), В.П. Атаманчук (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIV. С. 396-400.
2. Завальнюк О.М. Науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в університетах України : виклади, навчально-методична робота і наукові студії (1915-1920 р.) *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник: серія філологічна* / [редкол.: Л.М. Марчук (гол. ред.), В.П. Атаманчук (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. XIII. С. 72-81.
3. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1994. 218 с.
4. Крецька Ю.А. I. Ohijenkos Ansichten über die ukrainische Sprache im Kontext der modernen soziokulturellen Situation in der Ukraine. *Іван Огієнко і сучасна наука та*

- освіта : науковий збірник: серія філологічна / [редкол. : Л.М. Марчук (гол. ред.), В.П. Атаманчук (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIV. С. 127-131.
5. Лазаренко В.В. Проблема соборності української мови у працях І.І. Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник: серія філологічна / [редкол.: Л.М. Марчук (гол. ред.), В.П. Атаманчук (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. XIII. С. 105-110.*
  6. Ничкало Н. Іван Огієнко про рідномовні обов'язки. *Шлях освіти*. 2007. № 2. С. 49-52.
  7. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів : Українська Академія Друкарства ; видавництво «Фенікс» при сприянні фонду «Відродження», 1995. 46 с.

The article covers the essence and functioning of Ukrainian language in the context of the modern language situation in Ukraine, emphasizes the role of language in the national self-determination formation. Some politicians consider the language problem irrelevant, giving priority to economic issues, however, with the loss of their native language, people lose their identity, because the language, along with communicative and other functions, performs the identification function.

Such ideas did not appear during the declaration of independence of Ukraine in 1991, but much earlier, in particular, such ideas were developed by the philosopher, scientist, statesman I. Ohienko at the beginning of the last century.

The views of I. Ohienko regarding language, the formation of national identity remain relevant, since the very problem of language has not disappeared.

The modern linguistic situation in Ukraine is characterized. Thus, studies show that even today in Ukraine there are significant disagreements both in speech behavior and in relation to language, depending on the region of residence; voters' civilizational preferences correlate with linguistic priorities.

The views of Ivan Ohienko on the native language, the fulfillment of native language duties by citizens at the state and institute levels are analyzed. The scientist consistently defended the Ukrainian language, considered it important to introduce it into the educational process of schools, and use it in the media.

Describing native language duties, the scientist emphasizes that this is a common cause of the whole people and its solution depends on the consistent activities of each citizen. The scientist sees the main duty of each state in caring for the literary language development, which is common to all tribes of the people as the basis of spiritual connection. Thus, emphasizing the crucial role of the Ukrainian language in the national identity development, the formation of an independent state, the scientist shows ways to support the mother tongue.

**Keywords:** Ukrainian language, mother tongue, national self-determination, mother tongue responsibilities, Ivan Ohienko.

*Отримано: 12.10.2019 р.*

УДК 811.161.2'374:001(477)Огієнко  
DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.46-52

**Наталія Ладиняк**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ОГІЄНКА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МОВЗНАВЧИХ СТУДІЙ**

У статті проаналізовано «Український стилістичний словник», «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» та «Етимологічно-семантичний словник української мови» Івана Огієнка з погляду їхньої наукової цінності для сучасного мовознавства. Стило подано історію їх укладання та характеризувано зміст словникових статей.

**Ключові слова:** Іван Огієнко, етимологія, лексикографія, мовознавство, стилістика, словник.

Іван Огієнко належить до тих особистостей в українській історії, діяльність яких своїм розмаїттям вражає: мовознавець, письменник, педагог, духовний і громадський діяч. Яку б галузь не обрав, найперше для нього – праця для українського народу, України, її розвою: «Готов я нести люті муки за свій народ, за рідний край, за ці поля, лани та луки, за Україну, тихий рай...» [12, с.308]. Лексикографічна справа Огієнка також була підпорядкована цій меті – «розростові» української літературної мови, бо «цього завжди прагнув і наш Кобзар» [9, с.41], прагненню «соборною» мовою об'єднати українців, полегшити «процес утворення спільної української літературної мови, одної для сходу й заходу» [13, с.7].

Словники, які уклав Іван Огієнко (а їх понад десяток – великих і малих), можуть слугувати й сьогодні матеріалом для етимологічних розвідок, довідниками з культури мови тощо. Мовознавча спільнота робить лише перші спроби залучити ці праці до своїх досліджень, надаючи перевагу, без сумніву, академічним – чотиритомному «Словарю української мови» Б.Д. Грінченка, одинадцятитомному «Словнику української мови» (1970-1980), «Етимологічному словнику української мови» (1982-1989, 2004, 2007, 2012). Вважаємо, що словники Івана Огієнка заслуговують на більш пильну увагу сучасних науковців. М.С. Тимошик, аналізуючи лексикографічні праці мовознавця, які присвячені насамперед проблемі унормування української літературної мови, слушно зауважує: «Те, що зробив учений у цій царині, заслуговує не лише гідного пошанування, а й необхідності залучення цього масиву його творчості для практичного використання в наукових цілях, а також у навчальному процесі» [17, с.362].

**Мета нашого дослідження** – проаналізувати словники Івана Огієнка з погляду їхньої наукової цінності, важливості для мовознавства та окреслити рівень залучення їх до сучасних мовознавчих студій.

Перші словники Огієнко видав у Києві 1910-1914 рр., коли був аспірантом та приват-доцентом Київського університету Св. Володимира, зокрема: «Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов», «Орфографический словарь», «Словарь военно-исторических терминов» та ін. [7, с.363].

Згодом світ побачили його ґрунтовні «Український правописний словник» (1923, 1925), «Український стилістичний словник» (1924), «Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних» (1934), «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» (1961), «Етимологічно-семантичний словник української мови» (1979-1995).

Невеликі за обсягом словнички Огієнка друкував у часописах «Наша культура», «Рідна мова» й ін. або ж укладав їх як додатки до власних монографій, наприклад, короткий словник старослов'янської мови (у праці «Пам'ятки старослов'янської мови X-XI ст.», 1929), словник літературних наголосів (у книзі «Український літературний наголос», 1952), короткий словник «найголовніших слів» (у підручнику «Український правопис зі словничком», 1925) [17, с.363].

Окрім того, як спостеріг М.С. Тимошик, «значний інтерес для нашої мовознавчої науки становить його раннє дослідження “Історичний словник української граматичної термінології” (1908). ...Цінність словника в тому, що до нього було залучено немало слів-термінів від початків української граматичної літератури, аби читачеві було видніше, яким шляхом розвивалася термінологія української літературної мови» [17, с.364].

З-поміж значного переліку словників, які уклад Іван Огієнка, увагу сучасних науковців, і нашу зокрема, привернули «Український стилістичний словник» (1924), «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» (1961), «Етимологічно-семантичний словник української мови» (1979-1995).

М.С. Тимошик, дослідник життя й діяльності Івана Огієнка, у ґрунтовній монографії «“Лишусь навіки з чужиною...”». Митрополит Іларіон (Іван Огієнка) і українське відродження» (2000) приділив значну увагу словникам, які уклад Огієнка. Автор характеризував «Український стилістичний словник», «Словник слів, у літературній мові не вживаних», «Українсько-російський словник початку XVII століття», «Граматико-стилістичний словник Шевченкової мови». «Вершиною словникотворчої діяльності» Огієнка дослідник слушно вважає 4-томний «Етимологічно-семантичний словник української мови», який повністю впорядковано та опубліковано (упродовж 15 років) після смерті мовознавця завдяки кропіткій праці професорів-українознавців Ю. Мулика-Луцика (Канада) та М. Ласло-Кудок (Румунія) [17, с.369]. Цінним цей словник є з огляду на те, що містить розлогі тлумачення та значний за обсягом ілюстративний матеріал, а отже, маємо змогу простежити розвиток того чи того слова. Окрім того, як слушно спостеріг М.С. Тимошик, «Огієнка одним з перших українських мовознавців, на протипагу офіційним представникам радянської мовознавчої науки, глибоко науково виділяє значний лексичний ряд в українській мові давньоєврейського і тюркського походження, що стало можливим після багаторічної праці над україномовним перекладом Біблії із старосєврейської і грецької мов» [17, с.371].

Л.Г. Рева, окреслюючи внесок ученого-енциклопедиста Івана Огієнка в мовознавчу науку, зокрема у розвиток української лексикографії, звернула увагу на кредо мовознавця, визначене у передмові до «Українського стилістичного словника»: «Наша власна українська мова в її різних численних говірках така багата, така колоритна, що просто гріх перед своїм народом поповнювати літературну мову нашу непотрібними позичками з мов чужих, скажемо, з польської чи московської» [Цит. за: 15, с.307].

З-поміж інших дослідників, які принагідно розглянули словники Івана Огієнка або ж вдавалися до коментарів у словникових статтях, також згадаємо Н.А. Березовську-Савчук, Т.П. Білоусову, О.В. Гильовську, Н.Я. Дзюбишину-Мельник, Т.М. Дятчук, Б.О. Коваленка, І. Козловець, Л.В. Мафтин, А. Мільо, Н.А. Назарова, Н.В. Нуждак, В.П. Олексенка, Т.В. Сторчову, З.І. Тіменика й ін.

Проаналізуємо «Український стилістичний словник», «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» та «Етимологічно-семантичний словник української мови», встановивши їхню актуальність для сучасних мовознавчих студій.



«Український стилістичний словник» (1924) Іван Огієнко укладав, як пише у передмові, для того, щоб той став «справді підручною книжкою для вивчення української літературної мови, книжкою, потрібною кожному, хто тільки пише по-українському» [13, с.8]. Аналізуючи словники «живої народної української мови» за ред. Б.Д. Грінченка та Є. Желехівського, мовознавець вважає, що для вивчення літературної мови «вони не завжди будуть корисними», оскільки часто містять діалектні слова, просторічні, російські, польські, застарілі форми й ін., що спонукає читача хибно вважати їх літературними [13, с.4-7]. Тому Огієнко докладно схарактеризував окремі лексеми, насамперед ті, які мають значні відмінності у «Великій Україні», тобто «східній частині України, що була під Росією» (їм надає здебільшого перевагу як літературним) та Галичині (іноді так називає Західну Україну загалом). Словникові статті охоплюють відомості про належність лексичної одиниці до активної чи пасивної лексики (див. скорочення: *теп.*, *арх.*, *г. а.*, *а. м.*, *а. п.*, *давн.* тощо), її походження (*болг.*, *гр.*, *м.*, *перс.*, *рум.*, *турк.* та ін.), територіальну маркованість (*Г.*, *В.У.*, *з.-у.*) [13, с.491-496]. Деякі статті словника містять паралельні варіанти (фонетичні, графічні, морфемні) тих чи тих найменувань: читач має змогу обирати найвдаліший на його думку, як-от: **Іна́кше** або **і́на́кше** [13, с.173]; **Прі́гориц** або **прі́гирц**, *ж р.*, *р. в. прі́гориці* [13, с.313]; **Оста́ток** і **оста́нок** [13, с.267]. Часто подано у словнику такі зауваги: *а не, тільки, треба, ліше, треба б, рідше, але частіше; часто вживається в Г. (Галичині), на В. У. (Великій Україні)...*; *на В. У. мало вживається; вживається рідко, частіше скажеться* тощо. Наприклад: **Прі́зній**, *м.*, *треба – колишній, попередній, перший* [13, с.312]; **Привіле́юваний** або **привіле́йний**, *а не привіле́гований м. мн. Привіле́й м. р.* [13, с.312]; **При** *не вимовляти як при* [13, с.313].

Ця праця, переконані, могла б слугувати не лише довідником зі стилістики та культури мови поч. ХХ ст., а й джерелом для етимологічних студій: мовознавець, порівнюючи слова, вживані у «Великій Україні» та в Галичині, докладно коментує появу в українській мові деяких слів, пояснює їхнє значення, наголошування або написання. Наприклад, так тлумачить лексему «братчик»: «це член церковного братства; до середини ХVІІІ-го віку вся Україна була вкрита братствами, до яких належало багато дорослого населення, і вони один одного звали *братчик*; так само звали себе й козаки. Але за ХVІІІ-ХІХ віки слово *братчик* зникло з загального вжитку, – тепер на В.У. *братчик* – це тільки член церковного братства, а не звичайний брат. Цікаво, що в Думаче слово *братчик* не стрічається ані разу, зате *брат* знаходимо 110 раз. Але в Г. постійно вживається слово *братчик* зам. Брат, братік, може й під впливом *n. bratczyk*» [13, с.38]. Вважаємо розлогі етимологічні коментарі перевагою цього словника, а не його недоліком: вони дають змогу не лише фахівцям послуговуватися словником, а й тим, хто прагне більше дізнатися про історію української мови, вдосконалювати власне мовлення. Цінними, на нашу думку, також є словникові статті про іншомовні слова [див.: 6]. Як зазначає Огієнко, деякі з них потрапили в нашу мову через посередництво польської, інші ж, навпаки, з української мови потрапили пізніше до російської, що відбито в їхньому написанні та наголошуванні [13, с.7-8]. Наприклад, слово(форму) *клас*, як зазначає науковець, «ми українці рано занесли до Росії разом з школою», натомість слово(форма) *кляса* «буде виключно формою польською» [13, с.8].

Безперечно, не всі лексеми, які запропоновано в «Українському стилістичному словнику» як рекомендовані для вживання, стали нормативними в сучасній українській літературній мові. Однак є й такі, до яких сьогодні повертаємося, зокрема в новій редакції «Українського правопису» (2019) подано слова *проскт* та *проскція* саме в такому графічному оформленні (див. коментар Огієнка [12, с.21]).

«Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» – ще одна не менш важлива для сучасної лексикографії праця Івана Огієнка. Як зазначав мо-

вознавець, задум укладання повного словника Шевченкової мови в нього виник у 1918-1919 рр. в Кам'янці-Подільському. Він почав виписувати на окремі картки (понад 200 000) мовні одиниці з «Кобзаря» Т.Г. Шевченка, який опублікував 1910 р. В. Доманицький. Ця картотека через примусовий виїзд Огієнка з України залишилася в бібліотечі Кам'янець-Подільського державного університету, тому вдруге роботу над Словником розпочато в 1932-1933 рр. у Варшаві. Мовознавець відкинув статистичний спосіб упорядкування матеріалу, надавши перевагу лише тим мовним одиницям, граматичним їх формам, які здебільшого мали практичну цінність і були потрібні «при щоденному писанні літературною мовою», тобто слугували розвитку української літературної мови [9, с.35].

Словникові статті різняться своєю наповненістю, хоча, здебільшого, вони містять реєстрове слово, ілюстративний компонент (приклади з творів) та паспортизацію, наприклад: *Задзвонили в усі дзвони 413* [9, с.95]; *Писанка. Село на нашій Україні неначе писанка 307* [9, с.166]. У деяких статтях подано тлумачення слова: *Кобза – особливий музикальний прилад, на якому грають кобзарі. Він (перебендя) усюди вештається, та на кобзі грає 41. Кобза зопсувалась 128* [9, с.118-119]; *Сазá – затока. Над Дніпровую сагою стоїть явір над водою 563* [9, с.199]. Огієнко маркує слова: нормативні, діалектні («місцеві»), до яких додає паралельні літературні форми, та церковнослов'янізми. Цінність мають не лише словникові статті, а й подані в передмові спостереження Івана Огієнка про Тараса Шевченка як «творця української літературної мови», синоніміку та новотвори в Шевченковій мові, правопис «Кобзаря» та ін. Цілком погоджуємося із твердженням дослідниці Н. Захлюпаной про те, що «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» є «гідним внеском у розвиток шевченкознавства» і може слугувати довідником під час читання поетичних творів Шевченка та вивчення української літературної мови загалом [4, с.100].

Іншим словником, який привертає сьогодні увагу дослідників, є, слушно, чотиритомний «Етимологічно-семантичний словник української мови», укладений та опублікований у повному обсязі після смерті Івана Огієнка. Він, за спостереженням Ж.В. Колоїз, є зразком «популярного словника змішаного типу, що, попри загальнодоступний виклад, відзначається неоднотипно змодельованими мікроструктурами» [5, с.123]. Справді, окремі словникові статті доволі розлогі, інші – невеликі за обсягом. Очевидно, припускає дослідниця, це зумовлено й тим, що Огієнко перебував стані «пошуку відповідної методики впорядкування та потракування матеріалу» [5, с.123]. Як зазначила редакторка 4-го тому словника М. Ласло-Куцок, укладачі, працюючи з наданим матеріалом, зробили все, «задовольнити проханя абонентів, які пренумерували словник» (спонсорували). Однак його «вже не можна адресувати вузькому колу спеціалістів і рядових читачів у діаспорі, він повинен бути адресований... “сборній Україні”...» [7, с.549].

У словнику спостерігаємо цікаві авторські зауваги щодо етимології окремих лексем, наприклад: *Бандура – народний музичний інструмент. Назва походить від гр. pandoura, лат. pandura, іт. zandora. Десь у XVI в., чи не за королеви Бони, з Італії зайшов у Польщу новий, 14-струнний, інструмент, нібито люшня – пандора. Пандора чи бандура швидко поширилася і в Україні, де вишрала малу мало трунну кобзу. Але ще на початку XVIII ст. відрізнялися кобза й бандура. Див. кобза.*

*«Бандура» – народне місцеве, в переносному значенні: вайлувата, недотепна людина, «недотепна». Особливо часте в деяких околицях Волині* [10, с.118].

Подано у словнику лексеми з різних мов, зокрема турецької, татарської, єврейської, голландської, перської та ін.

Цікавим цей словник видається у порівнянні з «Етимологічним словником української мови». Наприклад, відмінності спостерігаємо у поясненні походження

назви «Україна». У словнику Огієнка подано розлогий коментар (охоплює 3 сторінки): «**Україна** – слово *Україна* заступило у нас найдавнішу назву *Русь*, відоме з давнього часу» [11, т.4, с.404]. Однак немає підстав називати «стародавню нашу державу конче тільки *Руссю*, а мову вважати тільки *руською*, коли вже тоді [1187, 1213 рр. – Л.Н.] була її друга назва, *Україна*, що пізніше запанувала над іншими» [Див. докладніше: 11, с.404-406]. В «Етимологічному словнику української мови» (Київ, 2012, т. 6) стисло пояснено: **Україна**, *україна* «країна, край; [окраїна, околиця, окраїнна місцевість Нед. О]», *україна* (заст.) «територія уздовж меж держави біля її краю», [у*країє*на] «околиця, окраїнна місцевість»... слн. *Ukrájina* – похідне утворення від *край*. – Фасмер IV 156-157. – Див. ще **край** [3, с.28].

Сьогодні дослідники все частіше звертаються у свої наукових пошуках до «Етимологічно-семантичного словника української мови» Івана Огієнка, що свідчить про його важливість для сучасної лінгвістичної науки. Зокрема, Т.М. Сукаленко досліджує лінгвокультурні типажів в українській художній літературі XIX ст. [16]. У монографії, плумачачи ЛТ «козак», «лях / поляк», авторка покликається, з-поміж інших, на «Етимологічно-семантичний словник української мови» Івана Огієнка. Наприклад, розлогі словникові коментарі щодо лінгвокультурного типажу «жид» дали їй змогу обґрунтувати, що ця назва тривалий час в українській мові та українському суспільстві була стилістично нейтральною, а негативного забарвлення набула через посередництво російської мовної традиції, де протиставлялася лексемі «еврей» [16, с.465].

М.П. Бобро у статті «Вербальні репрезентанти архетипу «жити багатом» в українському лінгвокультурному просторі», коментуючи походження лексеми «жир» як репрезентанта цього архетипу, доречно цитує пояснення Івана Огієнка, подане в «Етимологічно-семантичному словнику української мови»: «...старослов'янське слово *жирь* («трава й кормові рослини для тварин; пасовисько») [є] спільнокореневим із старослов'янським *жръти*, *жръти*, *жърти*, від якого походить сучасне *жерт*, пов'язане із традицією жертвоприношення, коли «на місці таки й їли її [жертву – хліборобські плоди й тварини]. При цій нагоді їли більше ніж звичайно, і тому слово *жръти*, *жръти*, *жърти* (що в основному означало: приносити жертву) згодом набуло собі й другісного значення: їсти пожадливо і багатом» [ Цит. за: 2, с.84].

М. Блудша, аналізуючи структурні зміни (протягом XX сторіччя) гнізда термінів на позначення явищ, пов'язаних із поняттям магнетизму, також звертається до «Етимологічно-семантичного словника української мови» та «Українського стилістичного словника» Івана Огієнка. Дослідниця коментує походження лексеми «магніт» («магнит»), вказуючи на її варіативну графічну форму «магнет», яку спостеріг мовознавець у мовленні галичан [1, с.182]. Окрім того, слушною М. Блудша вважає заувагу Огієнка про походження цього слова: «...грецька мова була лише етимологічним джерелом позики, а історичним джерелом була мова німецька» [Цит. за: 1, с.182-183].

Здійснений аналіз засвідчив незаперечну цінність словників Івана Огієнка для розвитку української лексикографії. Сьогодні такі праці на часі, вони презентують нетиповий погляд на явища української мови, розкривають особливості її розвитку, повноцінність становлення як мови літературної.

### Список використаних джерел:

1. Блудша М. Гніздо термінів на позначення явищ, пов'язаних із магнетизмом, за термінологічними словниками XX сторіччя. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. № 620 : Проблеми української термінології. С. 182-193.

2. Бобро М.П. Вербальні репрезентанти архетипу «жити багато» в українському лінгвокультурному просторі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*: Серія: Філологія. Харків, 2014. № 1127. Вип. 71. С. 82-86.
3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол.: О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 2012. Т. 6 : У-Я. 586 с.
4. Захлюпана Н. Іван Огієнко та його «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови». *Вісник Львівського університету*. Серія: Філологічна. Львів, 2016. Вип. 63. С. 95-101.
5. Колоїз Ж.В. «Етимологічно-семантичний словник української мови» Івана Огієнка в контексті сьогодення. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Серія: Філологічна. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. 4. С. 120-127.
6. Ладияк Н.Б. «Український стилістичний словник» Івана Огієнка : особливості вживання та правопису іншомовних слів. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Серія: Філологічна. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 8. С. 136-142.
7. Ласло-Куцок М. Післямова. *Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови : у 4 т. / ред. й доповн. др. М. Ласло-Куцок*. Вінніпег : Товариство «Волинь», 1994. Т. 4: П-Я. С. 549-557.
8. Нуждак Л.В. «Український стилістичний словник» Івана Огієнка як успішна спроба нормалізації українського ономастикону. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* : зб. наук. праць. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2009. Вип. 13. С. 76-78.
9. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. Вінніпег : Товариство «Волинь», 1961. 256 с.
10. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови: у 4 т. / ред. Ю. Мулика-Луцика. Вінніпег : Товариство «Волинь», 1979. Т. 1: А-Д. 365 с.
11. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови: у 4 т. / ред. й доповн. др. М. Ласло-Куцок. Вінніпег : Товариство «Волинь», 1994. Т. 4: П-Я. 557 с.
12. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Рятування України / упоряд., авт. передм. і комент. Київ : Наша наука і культура, 2005. 464 с.
13. Огієнко І. (проф.). Український стилістичний словник. Підручна книжка для вивчення української літературної мови. Львів : 3 друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1924. 496 с.
14. Олексенко В.П. Роль Івана Огієнка у становленні українського правопису. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Серія: Філологічна. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 12. С. 223-230.
15. Рева Л.Г. Внесок вченого-енциклопедиста Івана Івановича Огієнка в мовознавчу науку (за фондами Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України). *Актуальні проблеми слов'янської філології*. Серія: Лінгвістика і літературознавство : міжвуз. зб. наук. ст. Бердянськ, 2010. Вип. XXIII. Ч. 3. С. 304-314.
16. Сукаленко Т.М. Лінгвокультурні типажі в українській художній літературі XIX ст. : монографія / наук. ред. В.М. Бріцин. Київ : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2018. 676 с.
17. Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження : наукове видання / передмови О. Кравченка та В. Скопенка. Київ : Наша культура і наук ; Вінніпег : Український православний Собор Св. Покрови, 2000. 548 с.

«Ukrainian stylistic dictionary», «Grammatical-stylistic dictionary of Shevchenko's language», and ««Etymological semantic Ukrainian dictionary» by Ivan Ogienko are analyzed in the article. The level of their involvement in the modern scientific researches is determined.

These dictionaries are the subject of research in the linguistics of the end of the twentieth century to the beginning of the 21st century. Some scientists, for example N. Dziubyshyna-Melnyk, N. Zakhliupana, Z. Koloiz, N. Nuzhdak, V. Oleksenko, M. Tymoshyk, described the structure of dictionaries. Other researchers (M. Bludsha, M. Bobro, V. Reva, T. Sukalenko and other) used them as lexicographic sources.

In this article a brief story of composing dictionaries by Ivan Ohienko is presented. The attention is focused on the main content of dictionary entries. Ivan Ohienko compiled «Ukrainian stylistic dictionary», taking into account the differences in the Ukrainian language of the Eastern Ukraine («Great Ukraine») and Galicia. Therefore, he defined some words as colloquial speech elements or dialectisms. Such words should not be used in the literary language. Ivan Ohienko also proposed parallel versions of the words that the readers were allowed to choose.

In the «Grammatical-stylistic dictionary of Shevchenko's language», in addition to lexemes and examples from Shevchenko's poems, explanations are given about the features of his speech, synonyms and neologisms, as well as the spelling of «Kobzar» and others.

«Etymological semantic Ukrainian dictionary» of Ivan Ohienko contains explanations about the origin of words, peculiarity of their using in speech, about spelling and stress. It is found that the scientist had the goal of writing lexicographic works as textbooks on the development of the Ukrainian literary language, and as speech culture handbooks.

The dictionaries of Ivan Ohienko are valuable for Ukrainian lexicography; therefore linguists are more active in using them in their scientific researches.

**Key words:** Ivan Ohienko, etymology, lexicography, linguistics, stylistics, dictionary.

*Отримано: 27.09.2019 р.*

УДК 811.161.2'37

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.52-56

**Наталя Лисенко**

*Національний фармацевтичний університет*

**Людмила Сінна**

*Національна академія Національної гвардії України*

## **СВІТОВА СИМВОЛІСТСЬКА ТРАДИЦІЯ ТА АРХЕТИПНА МОДЕЛЬ СВІТУ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ ОБРАЗУ СТЕПУ В ПОЕТИЧНОМУ ІДІОСТИЛІ Т. ОСЬМАЧКИ**

У статті досліджено особливості реалізації семантики метафори і символу з компонентом степ в поетичному ідіостилі Тодося Осьмачки та детермінованість їх символістською традицією та архетипною моделлю світу, схарактеризовано індивідуально-авторські образні паралелі як конституенти структурно-семантичної організації поетичного тексту, застосовано семно-компонентний аналіз для встановлення семантичних трансформацій образу степу.

**Ключові слова:** ідіостиль, архетипна модель світу, образ-символ степу, семно-компонентний аналіз, символізм.

Художні твори є дзеркалом, у якому відбиваються процеси, характерні для певного етапу розвитку літературної мови. Саме тому опис ідіостилів – не обхідна складова загального дослідження історії національної художньої мови.

Доля Т. Осьмачки, вихідця зі Східного Поділля, поета-емігранта, самотньої особистості, щемливо трагічна. Його творчість тривалий час була вилучена з літературного процесу за часів тоталітаризму. Згодом у 90-х роках ХХ сто-

ліття ім'я Т. Осьмачки постало із небуття, на яке було приречене цензурою. З'являються вагомі праці таких вітчизняних дослідників, як М. Слабошпицький, Н. Зборовська, О. Лапко, С. Маринкевич В. Пахаренко, В. Барчан, у яких ретельно досліджується образна система творів автора у літературознавчому аспекті. Лінгвістичне ж дослідження символів і метафор Т. Осьмачки із застосуванням компонентного аналізу було проведено нами вперше в 2003 році [7]. У зазначений розвідці образ-символ степу розглядався побіжно.

Відповідно **метою** нашого роботи стало лінгвостилістичне дослідження дуальних зв'язків образу-символу степу із світовою символістською традицією, з одного боку, і детермінованість його архетипною моделлю світу, з іншого.

Складний життєвий шлях, сповнений горя і страждань, не міг не відбитися на творчості митця. Проте, незважаючи на тривале перебування за межами України, вірші автора ілюструють міцний духовний зв'язок із Батьківщиною і містять широкий спектр етноментальних конститuentів.

Особливості поетичної моделі світу (ПМС) Т. Осьмачки багато в чому детерміновані архетипною моделлю світу, окремі риси якої зберігаються свідомістю і підсвідомістю кожної людини, у тому числі й поета. Переконані, що враховуючи підґрунтя і витоки авторської символіки, ідіостиль митця слід розглядати в контексті відповідного літературного напрямку.

Про символізм Т. Осьмачки свого часу писали О. Дорошкевич, С. Єфремов, Є. Маланюк, наголошуючи на біблійному дусі поетичного світу, «грандіозно-космічних туманних образах», таємничій символіці [1, с.8]. До символістів відносила поета і Л. Ставицька. Однак є літературознавчі дослідження, автори яких уважають Т. Осьмачку неоромантиком [8, с.162] або визначають літературний стиль митця як різновид неоромантизму – фантазійний експресіонізм [3, с.133].

Завдячуючи актуалізації семема «країна, край, держава» у ПМС Т. Осьмачки виникає поділ на «землю свою» – Україну і чужину. Відповідно, і Україна, і чужина мають певну специфіку в характеристиці простору. Л. Ставицька зауважує, що для поетів-символістів типовим втіленням простору України є степ [10, с.108].

У ПМ Т. Осьмачки метафоричні сполуки з компонентом «степ» не є домінантою, проте глибоко філософська позиція степ-місто потребує окремого дослідження.

Поет буде образ України переважно за допомогою паралелей із біблійними персонажами. На думку С. Кримського, **степ** належить до групи архетипних українських символів, що окреслюють особливості етноментальної самобутності українців [5, с.80]. Дослідник вважає, що степ для українця не просто географічне чи екологічне явище, а й соціальний ґрунт, і наголошує, що на сучасному етапі відбулися зміни в тлумаченні архетипного символу. Якщо раніше **степ** як уособлення хаосу (звідти були постійні напади кочових племен) протиставлявся софійності поселень, то із розвитком цивілізації цю антитезу замінила інша: «місто» – «хутір» (останній як уособлення олюдненого степу) [5, с.85].

У Т. Осьмачки **степ** асоціюється не з хаосом, а з вічністю; поет зберігає протиставлення «степ» – «місто», але у значенні «вічне, природне, чисте, гармонійне» – «минуле, урбанізоване, морально нівельоване, дисгармонійне щодо природи». Відповідно, відрізняється і «вплив» міста і степу на особистість людини: «Нащо ти викинув, сизохребетний степе, мене на трудний камінь вулиць городських, нехай би я скавав на обрії у тебе у тінях трав первісних та густих» [14, с.124]. Персоніфікований образ степу будується під впливом архетипу матері-землі. На нашу думку, «сизий» колір «степу» вжито з конотаціями прикметника «сивий», тобто «старий», «вічний». Поетичними анто-



німами стають «брудний камінь вулиць» і «тіні трав первісних», а їх компоненти «камінь» і «трава» утворюють антонімічну символічну пару.

Іменник «камінь» і прикметник «кам'яний» (камінний) упродовж розвитку ПМ набули негативних конотацій: така природна властивість як «твердість» при образному перетвіленні почала співвідноситись із «байдужістю» або навіть «жорстокістю».

Вдається автор і до характерного для символістів антропоцентричного наповнення образу міста: за цим словообразом фіксуються ознаки міської психології, що утворюють збірний портрет жителів міста: «Сучасне місто лжеязиче мій дух відкинуло у тінь за те, що небо вічно кличе й його на дальню височінь» [14, с.144]. Автор використовує метафоричний образ міста як руйнівної сили. Джерелом антитези «тінь» – «небо» (височінь) є архетипні опозиції «верх» – «низ» («небо» – «земля») і «світле» – «темне». Гіперболізований образ урбанізованої людини вималює Т. Осьмачка у такому контексті: «...людина йде <...> Дивиться пожежами, диха димами, головою світ заступа. Її коси лягли на гори, закрили ріки, ліси завалили...» [14, с.33]. Л. Ставицька говорить про становлення у вторах символістів концепту *людина – місто* як наслідку взаємопроникнення емоційного світу людини та технократичної цивілізації [10, с.121]. Поетом стверджується деструктивний вплив цивілізації на довкілля. Таким чином, «пожежі», «дим» (*чоло з димами* в сучасності) стають символами НТР з усіма негативними наслідками. У лексемі «людина» ядерна семема остаточно не втрачає своєї актуальності, завдяки гіперболізації діє образом паралель «людина – цивілізація».

**Степ** у ПМС Т. Осьмачки стає символічним простором, подібним до грецької Лети: «Гей, степе мій <...> ти запалив дзвінки вогні великих сизих рос <...> І обрій угинається під сонцем і пала, неначе в тих вогнях, що скитидикуни забули у віках посеред ночі у глухих степах <...> люди впливають у сляйво вознів <...> і там навіки поринають» [14, с.36]. Спостерігаємо зв'язок образних парадигм із центральним компонентом «зірка» і «роса». Дж. Тресіддер наводить такі символічні значення роси: «чистота, духовне просвітлення» [11, с.310]. На нашу думку, *вогні великих сизих рос*, забуті у степах скіфами, у цьому контексті стають індивідуальним авторським символом. Архетип *вогонь* (світло) використано у традиційному значенні: «З усіх архетипних символів, вірогідно, немає більш поширеного і більш безпосереднього у сприйнятті, ніж «світло», що символізує певні розумові і душевні якості» [12, с.101].

Через «вогні» відбувається зв'язок між сучасним і минулим. Отже, «вогні»-«роси» стають символом вічності, спадкоємності поколінь. У наведених поетичних рядках «роси», і «степ» імплікуються семемою «дуже довгий час, віки». Автор не зосереджує увагу на антагонізмі «місто» – «степ». «Місто» швидше стає втіленням минушого людського життя; «степ» і одночасно втілює вічність, і є шляхом до вічності. У контексті: «І ти, [народе працюючий – Н.Л., Л.С.] у городі немов собака глядиши добро своє для нас, вночі до каменя впадеши плакати, кайдани зризти в тихий час <...> – впадеши під кригу ланцюгів, співаючи присмаглими вустами чужих пісень од городів. І твоє тіло, наче пса старого, ми витягнемо догнивать із бруку геть, до духу степового, де ріллі трупами лежать... [14, с.84-85]. Спостерігаємо типovu для поета антитезу міста і *духу степового*. Т. Осьмачка будує образ *міста-рабовласника* (подібно до інших негативних образів міста у символістві, наприклад, «міста-спрута») О. Блока [10, с.117]). Символічне значення «каміння», розглянуте нами у попередніх прикладах, зберігається. Автор використовує образи загальноновизнаних атрибутів рабства – кайдани, ланцюги, що вживаються і як символ (художньою літературою), і як емблема (живописом). У поета



«ланцюги» і «кайдани» набувають символічного значення – духовне «рабство», знецінення особистості, втрата власного «Я», орієнтирів і ідеалів і, як наслідок, прийняття інших «цінностей» – «чужих пісень із городів».

Виникненню бінарми *крига ланцюгів* передую складний механізм образних перевтілень. Уживання образних висловів із компонентами «сніг», «крига», «мороз», «холод» для змалювання внутрішнього стану людини, її вдачі, почуттів – характерна риса поетики символізму. Таким чином, у бінармі *крига ланцюгів* використовуються не тільки асоціації, пов'язані зі сприйняттям на дотик (холодний метал), а й традиційні для сучасної Т. Осьмаччі ПМ конотації лексеми «крига» – байдужість. Автор створює образ духовної смерті, яка чекає на людину в міському соціумі, байдужому до кожної конкретної особистості. Як бачимо, поет знову використовує характерний для європейського символізму мотив – смерть у місті.

Образи поля і лану, що містять наступні поетичні рядки, є поетичними варіантами позначення простору України. Фактично образ *поля* і образ *лану* виступають як синоніми *степу*: «Лани зелені в багрянцю з кривавиці одяглися й простяглися, мов на муках-катуванні!» [14, с.24-25]. Автор описує один із голодоморів воєнного лихоліття. «Лани зелені» зазнають персоніфікації. Символічною є зміна кольорів: «зелений» є народнопоетичним символом молодості, життя, одне із значень червоного (кривавиця) – смерть; відповідно зміна зеленого на червоний (кривавий) символізує смерть. До цієї ж групи приєднується народнопоетичний орнітосимвол *ворон*. Автор також використовує характерний мотив закатованої країни: «лани ... простяглися, мов на муках катування».

У стилізованому вірші «На Ігоревім полі»: «Ой у полі та стернистому, на старому деревлянському яворі стоять, гойдаються ще й вітрами умиваються. Там Сварог схилився над стернями, вкутав голову туманами і ворухить тихо віями <...> Тими віями він скочує срібло-сльози все розтоплені <...> Сварог каже тихим голосом <...> Хто голосить ото селами <...> Явори мовчать, гойдаються...» [14, с.67-68] – автором створюється міфопоетичний простір. У народнопоетичній традиції *явір* – символ нещасної людини, свідка смертей і горя. Окрім того, ріка, що тече з-під явора, символізує сльози, а вислів «явір схилить голівоньку» – смерть [4, с.74]. Т. Осьмачка використовує традиційне символічне значення: те, що саме *явір* знаходиться в *полі та стернистому*, віщує горе, смерть, страждання для цієї землі. Відповідно, у поета немає «архетипної» антитези степу і села [5, с.82], проте спостерігаємо протиставлення степу і міста. Отже, *поле стернисте і села* є єдиним, якщо не тотожним, то спорідненим простором.

Підсумовуючи, зауважимо, що Т. Осьмачка є творцем небуденного символічного поетичного всесвіту. Для ідіостилю поета є типовим вживання традиційного українського символу *степ* як однієї з образно маркованих назв простору України, при цьому *степ* виступає як один із компонентів символічної антитези *степ – місто*. Підґрунтям для створення цього образу-символу і відповідних символічних паралелей є архетипна модель світу, що жодним чином не суперечить екстраполяції на нього світових символістських тенденцій.

### Список використаних джерел:

1. Жулинський М. Приречений на самотність. *Тодось Осьмачка. Вибрані твори*. К. : Рад. письменник, 1991. С. 5-18.
2. Зборовська Н. *Тодось Осьмачка. Гроно нездоланих співців*. К. : Український письменник, 1997. С. 133-147
3. Історія української літератури ХХ століття : в 2 кн. К. : Либідь, 1994. Кн. 1. С. 70-147.

4. Костомаров М. Слов'янська міфологія. К. : Либідь, 1994. 384 с.
5. Кримский С. Архетипы украинской культуры. *Вісник НАН України*. 1998. №7. №8. С. 74-87.
6. Лапко О. Опозиція «село / місто» в організації художнього простору ліричних творів Тодося Осьмачки URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/38194/19-Lapko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 10.10.2019)
7. Лисенко Н. Метафори і символи в поетичному ідіостилі Тодося Осьмачки : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2003. 19 с.
8. Неврлий М. Українська радянська поезія 20-х років. Мікропортрети в художніх стилях і напрямках. К. : Вища школа, 1991. 271 с.
9. Слабошпицький М. Поет із пекла (Тодось Осьмачка) К. : Ярославів Вал, 2003. 366 с.
10. Ставицька Л. Естетика слова в українській поезії 10-30-х рр. XX ст. К. : Правда Ярославичів, 2000. 154 с.
11. Тресиддер Дж. Словарь символов. М. : ФАИР-ПРЕСС, 1999. 448 с.
12. Уилрайт Ф. Метафора и реальность. *Теория метафоры*. М. : Прогресс. С.82-110.
13. Чернюк С. Образ духовної України в творчості Тодося Осьмачки URL: <https://md-eksperiment.org/post/20161225-obraz-duhovnoyi-ukrayini-v-tvorchosti-todosya-osmachki> (дата звернення: 10.10.2019).
14. Тодось Осьмачка. Поезії. К. : Рад. Письменник, 1991. 252 с.
15. Словник української мови : в 11 тт. / за ред. І. К. Білодіда. К. : Наукова думка, 1970-1980.

The article deals with the peculiarities of realization of semantics of metaphor and symbol with the component of step in Todos Osmachka's poetic idiostyle, a native of Eastern Podillya, an emigrant poet, a lonely personality, painfully tragic. His work has long been removed from the literary process in times of totalitarianism, and determination of their symbolist tradition and archetypal model of the world. The difficult life path, full of grief and suffering, could not but reflect on the artist's creativity. However, despite being outside of Ukraine for a long time, the poems of the author illustrate a strong spiritual connection with the Motherland and contain a wide range of ethno-constitutional constituents.

Transformations of the image of the steppe. T. Osmachka is the creator of an unprecedented symbolic poetic universe. In the poetic language of T. Osmachka, metaphorical compounds with the «steppe» component are not dominant, but the deep philosophical opposition of the steppe city needs separate study.

For T. Osmachka idiostyl is typical use of the traditional Ukrainian symbol of the steppe as one of the figuratively marked names of the space of Ukraine, with the steppe acting as one of the components of the symbolic antithesis of the steppe – the city. The basis for the creation of this image-symbol and the corresponding symbolic parallels is the archetypal model of the world, which in no way contradicts the extrapolation of world symbolist tendencies. Responding that our work is based on linguistic research, it creates symbols that create its symbolic tradition on the one hand, and its deterministic archetypal is modeled from around the world.

**Keywords:** idiostyle, archetypal model of the world, image-symbol of the steppe, seven-component analysis, symbolism.

*Отримано: 04.09.2019 р.*

Марія Личук

Національний університет біоресурсів і природокористування України

## СИНСЕМАНТИЧНІ ЯДЕРНІ КОМПОНЕНТИ В СТРУКТУРІ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЇ ЄДНОСТІ НЕЧЛЕНОВАНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

У статті досліджено групи синсемантичних ядерних компонентів у структурі синтаксично нечленованих словосполучень. Ядерний компонент може бути виражений семантично повноцінною лексемою або бути семантично спустошеним. Синсемантичність ядерного компонента залежить від ступеня семантичного наповнення й ономасіологічних характеристик. Виділено такі групи синсемантичних компонентів: іменники, займенники, числівники, дієслова та предикативні прислівники. Синсемантичний ядерний компонент лише в поєднанні з залежним забезпечує інформативну повноцінність нечленованого словосполучення як частини реченнєвої структури.

**Ключові слова:** синтаксично нечленоване словосполучення, семантико-синтаксична єдність, стійка структурна схема, ядерний компонент, залежний компонент, синсемантичність.

До кінця ХХ ст. в історії синтаксису української мови простежуємо поверхневе і фрагментарне вивчення синтаксично нечленованих словосполучень (А. Мордвилко, В. Горяний, Н. Москаленко, В. Явір, В. Горпинич та ін.). Нові аспекти лінгвістики початку ХХІ ст. зосередили увагу дослідників на нечленованих словосполученнях як на окремому типі словосполучень.

Синтаксично нечленовані словосполучення – окремий тип у системі синтаксично нечленованих одиниць української мови загалом і у системі словосполучення зокрема. Ці словосполучення ґрунтовані на стійкій структурній схемі, що об'єднує ядерний і залежний компоненти зі специфічними сполучувальними властивостями. У синтаксично нечленованому словосполученні сполучувальні можливості компонентів реалізуються на внутрішньосполученнєвому рівні. Внутрішня сполучуваність ґрунтується на синтаксичному зв'язку і семантико-синтаксичних відношеннях між самими компонентами таких словосполучень.

**Мега статті** – обґрунтувати виділення синсемантичних компонентів, різних за морфологічною природою, у структурі семантико-синтаксичних єдностей синтаксично нечленованих словосполучень; визначити ознаки їхнього виокремлення.

У з'ясуванні природи синтаксично нечленованих словосполучень важливим положенням є твердження, що конструктивні особливості вживання повнозначних слів у структурі речення зумовлюють неоднаковий вияв їхньої семантики. Лінгвісти пропонують різні рівні семантичного наповнення повнозначних слів. Г. Золотова розрізняє слова абсолютної семантики (автосемантичні) та синсемантичні, тобто слова з послабленою семантикою, які тільки в граматичній сполучуваності з іншими словами утворюють формально-семантичні єдності, що функціонують як єдиний компонент у структурі речення, займаючи ту чи ту позицію [6, с.48-49].

Диференціюючи слова за ознакою інформативно достатні / інформативно недостатні, Н. Іваницька вважає окрему групу синсемантичних слів – інформативно недостатніх слів – «максимально семантично збідненими», що займають крайній полюс на осі «семантично достатні – семантично недостатні слова» [8,

с.42]. Усі повнозначні слова із самодостатнім смислом, що вживаються автономно, є інформативно достатніми, а повнозначні слова релятивної семантики, максимально збіднені семантично – інформативно недостатніми [8, с.42; 11].

Проблема інформативної достатності безпосередньо пов'язана з лексико-семантичними і функційними параметрами синтаксично нечленованих словосполучень.

У системі синтаксично нечленованих словосполучень одні лінгвісти досліджували роль синсемантичних іменників [10, с.98-142], інші розглядали проблему зв'язку синсемантичного слова, зокрема іменникової природи, з тим чи тим типом позиційно нерозкладних словосполучень у структурі речення [13, с.65-77].

Аналізуючи формування синтаксично нечленованих словосполучень, В. Гак наголошує на ролі десемантизації одного з їхніх компонентів словосполучення і визначає синтаксичні та семантичні чинники десемантизації. На його думку, серед синтаксичних чинників особливо важливу роль відіграє «транзитивне вживання мовного знака» [4, с.140]. В. Гак відзначає, що у транзитивній позиції слово часто набуває спеціалізованого або переносного значення, що засвідчує утрату первинного значення слова. Це простежуємо в метафоричних словосполученнях, напр.: *Летять по полю білі коні – Вітрив січневих табуни* (Д. Павличко); *У неї [Марії] чоло, а за ним хорониться брунька розуму, яка от-от розів'ється, розцвіте й пізнає добро і зло* (У. Самчук).

Основою семантичного чинника є змістова недостатність компонентів словосполучення і «спеціалізація значення слова» в неподільній єдності, коли слово є її компонентом, наприклад, словформи з *очима*, з *волоссям*, *росту* та ін.; числівники в кількісно-іменних сполуках; модальні й фазові дієслова та ін. Напр.: *Молода вчителька з руським волоссям та чарівним голосом рахувала: «Раз-два-три», – і лагідно виправляла невірні дитячі рухи* (Брати Капранови); *Нам усім варто відчутти дивовижне звучання ронделів польською (Л. Дудзинська) та грузинською (Р. Чілачава)... мовами* (Українська літературна газета, 24.06.18).

Дослідники виділили набір ознак слів релятивної семантики, серед яких: а) належність до категорії повнозначних слів; б) необхідність обов'язкового поширення словами, які формують однозначність вислову; в) нездатність уживатися абсолютивно; г) передбачуваність форми залежного слова; ґ) здатність утворювати разом із залежними словами сполучення слів; д) властивість утворювати разом із залежним словом аналітично виражений синтаксичний компонент [16, с.37-59; 5, с.41-63; 7, с.97-103 та ін.].

З огляду на синтаксичну зв'язаність як основу граматичної сполучуваності в синтаксично нечленованих словосполученнях поєднувані компоненти характеризуються різним ступенем семантичної конкретності: ядерний компонент, з огляду на абстрактність значення, є семантично неповноцінним, тому залежний своїм лексичним значенням забезпечує інформативність утвореної неподільної єдності. Напр.: *Він блукає у зграях дерев, пролітає вітерець, видмухнувши із віт пахоці квіту* (Б. Жолдак); *На саях... стояв малого росту чоловік з дрібним обличчям* (В. Габор).

У синтаксично нечленованих словосполученнях жоден з компонентів не втрачає остаточно свого лексичного значення, проте один з них набуває певної синсемантичності і починає виконувати не основну, а допоміжну роль. Наприклад, слова *колір*, *ріст*, *розмір* і под. без уточнення прикметником є інформативно недостатніми і уточнюються завдяки сполученню з узгодженою формою, пор.: *червоний колір*, *низький ріст*, *великий розмір* та ін. Крім того, наведені словосполучення, хоч і можуть бути самостійними, проте конкретизуються

щодо певних предметів чи назв осіб, наприклад: *хустина червоного кольору*, *чоловік низького росту*, *сорочка великого розміру* та ін. Значущість залежного слова в словосполученні виявляють трансформації, у яких залежне слово перебирає на себе основне значення кольору й ознаки, зросту й ознаки, розміру й ознаки тощо, пор.: *хустина червоного кольору* // *червона хустина*; *чоловік низького росту* // *низький чоловік*; *сорочка великого розміру* // *велика сорочка* та ін. Компонент з послабленим лексичним значенням опускається як менш важливий у загальній змістовій (інформативній) структурі конструкції – дескрипції.

Досліджуючи «роль означень усередині дескрипції» [1, с.122], Н. Арутюнова зазначає, що обов'язковість / факультативність уживання атрибутивних компонентів усередині цілісних номінативних сполук залежить від значення, референтної співвіднесеності та синтаксичної позиції означуваного іменника [Там само, с.120]. Вона наголошує, якщо дескрипція займає позицію предиката, тобто позбавлена безпосередньої референтності до предмета дійсності, «то при якісному (односемному) іменнику означення звичайно має градувальне чи оцінне значення» [Там само, с.122].

Послаблена номінативність іменників зумовлює обов'язкову сполучуваність з поширювальним компонентом, що конкретизує, увіразнює, диференціює значення іменника в синтаксично нечленованому словосполученні. Інформативна недостатність іменника чи займенника породжує аналітизм формально-граматичного компонента, що виявляє себе в розчленованому вираженні його категорійних ознак.

Високий ступінь синсемантичності ядерного компонента зумовлює високий ступінь його розгортання, передбачаючи поєднуваність зі словами іншої семантики, які часто передають одне поняття [12, с.144]. Напр.: *З найпершої миті, з першого слова насилаю на тебе, Іване, вогонь... вогонь живлющий і цілющий... вогонь добрий і лютий, як крик жінки, що вперше родить сина* (Р. Федорів); [Сварг] *Повернувся і поклав на стіл чотири золоті зливки і десяток різаних шматочків срібла* (С. Скляренко). Залежні прикметникові чи іменникові компоненти конкретизують, уточнюють семантику ядерного числівникового компонента.

Для характеристики людини, рідше тварини чи предмета в синтаксично нечленованих словосполученнях зі значенням соматичної, чи іманентної, належності семантично послаблений ядерний компонент потребує залежного атрибутивного. Якщо іменникові компоненти *очі, руки, ноги, лоб, чоло, шия, вуха, брови, ніс, роги, щоки, обличчя, морда, клюв, лапи* і под. ужиті для характеристики, то обов'язковими при них є узгоджені чи неузгоджені означення, пор. *людина з довгим носом, з карими очима, з високим лобом; орел з міцним клювом, з коротким хвостом* та ін. Напр.: *Місяць, що несподівано спалахнув за їхніми спинами, вихопив з темряви худе, заросле щетиною лице з глибокими, наче криниці, очима* (В. Медвідь); *Хлопчик був здоровим, контактним, із ясними очима та доброю вдачею* (Брати Капранови).

Ономазіологічні параметри займенникових слів впливають на семантико-синтаксичну сполучуваність компонентів синтаксично нечленованих словосполучень. Займенник у позиції ядерного компонента синтаксично нечленованого словосполучення є синсемантичним за своєю граматичною природою. Як знак номінації він не має свого постійного лексичного значення (сигніфіката). Залежно від мовленнєвої ситуації займенник кожного разу, пристосовуючи свою граматичну форму до тих слів, замість яких його вжито, указує на інші явища, наповнюється іншим змістом. Залежність займенника від контексту чи ситуації мовлення, а також від співвіднесеності з іншим словом свідчить про

те, що у значенні займенника є завжди елемент ситуаційності. М. Плющ зазначає, що займенникова семантика полягає у вираженні ситуаційно-дейктичної та контекстно-дейктичної функції, «які полягають у відсиланні адресата до учасників ситуації, конкретного акту мовлення або тексту» [15, с.3]. Займенник є назвою словесної узагальноної вказівки на предмет чи його ознаку. Саме ця ознака послугувала підґрунтям того, що займенникові слова не становлять окремишнього частиномовного класу, хоч і вирізняються певною специфічністю [3, с.49-50; 2, с.184; 14, с.5]. Вони можуть лише «претендувати» на роль складника (підкласу) усередині чотирьох частиномовних класів – іменника, прикметника, числівника і прислівника. Займенникові слова семантично перебувають у колі категорійних значень предметності (займенникові іменники), ознаковості предметів (займенникові прикметники), кількісного вияву предметів (займенникові числівники) і ознаки іншої ознаки (займенникові прислівники) [14, с.5]. Ономазіологічні характеристики займенників уможливають для них позицію ядерного компонента в синтаксично нечленованому словосполученні. Вони мають здатність поєднуватися з іменником, прикметником, числівником та найчастіше – з іншими займенниками, утворюючи з ними синтаксично нечленовані словосполучення, що виконують у реченні синтаксичну роль одного члена речення, а в семантичному плані – роль окремого семантичного компонента.

Варто зазначити, що Н. Іваницька не визнає словосполученням конструкції, у яких одним з компонентів є синсемантичне слово. Вона вважає, що на рівні формально-граматичного членування речення синсемантичні слова з максимально ослабленим значенням не утворюють словосполучень, оскільки «входять до складу сполучень слів, що становлять формальне вираження члена речення непростой будови» [9, с.10-14].

Н. Шведова виділяє кілька груп синсемантичних іменників: а) слова зі значенням класу – *вид, тип, рід, клас, розряд* та ін.; б) слова зі значенням зовнішньої ознаки – *зовнішність, вигляд, обличчя, ріст, колір, звук, голос* тощо; в) слова з узагальненим значенням, що виражають лише найзагальніші ознаки предмета – *людина, справа, річ, жінка, епізод, ситуація, обставина, становище, факт, випадок, стан* та ін. [17, с.17-23].

Поділ лексем на інформативно достатні та недостатні певною мірою є умовним, оскільки те саме слово в різних контекстах може бути син семантичним або автосемантичним.

З огляду на ономазіологічні характеристики слів різної частиномовної належності й особливості вживання їх в ролі ядерних компонентів синтаксично нечленованих словосполучень виділяємо такі групи синсемантичних слів:

1. Синсемантичні іменники, що становлять найбільшу за обсягом групу. Їх поділяють на такі лексико-семантичні групи:

- 1) іменник з кількісною семантикою, що охоплює:
  - власне-кількісне значення; у синтаксично нечленованих словосполученнях ядерні компоненти виражені відчислівниковими іменниками *трійка, четвірка, п'ятірка, десяток, сотня* і под., напр.: *Він дивився, як до жінки добігала, дошкитильговувала, доповзала четвірка найшанованіших людей, і не встигли вони й мизинцем доторкнутися до неї, як вона розтанула в повітрі* (Я. Лижник); *Сотні очей пристрасно стежили за цим героїчним переходом танків по дну чужої ріки* (О. Гончар);
  - значення конкретної чи приблизної міри, яке виражають іменники – назви мір довжини, ваги чи об'єму чогось: *гектар, метр, кілометр, грам, мілі-*



грам, кілограм, літр, декалітр, центнер, тонна, пуд, око (одиниця ваги, що приблизно дорівнює 1,2 кг), десятина, чверть, четвертина, копа (одиниця лічби, що дорівнює 60), корець (старовинна міра сипких тіл, що дорівнює приблизно 100 кг), лікоть (старовинна міра довжини, приблизно в півметра), третина, морг (міра землі, що дорівнює 0,56 га), пасмо (певна кількість ниток, прядива), півміток (міра пряжі, що дорівнює половині мітка, тобто 20-30 пасмам), міток, мірка, фунт (міра ваги, що дорівнює 409,5 г) та ін., напр.: Майор і тепер чоловік миришавенький – півтора метра в картузі, – а тоді, то й геть горобеням був... (М. Малюк); Вже добирається старшина до Скибиної нивки. От і сторожились за десять рублів грошей і за восьмьмуху горілки (Г. Квітка-Основ'яненко);

- значення надмірно великої кількості чи надзвичайно малої кількості: купа, куча, ліс, море, океан, потік, ріка, решта, тьма, уламок, хмара та ін. Напр.: Клуби туману лащилися об їхні ноги і був то зовсім інший час, інший вік (О. Жовна); Червоніло ціле море колосків пиєниці (М. Коцюбинський); З одного боку – рота дебелих розвідників у маскувальних «ягуарах»: двомертові акселерати з задатками найманих убивць..., їхні торси спливають річками поту й нагадують грудні мішені... (Ю. Андрухович);
- партитивне значення, що охоплює:

а) кількісно-роздільне значення: половина, третина, четвертина, частина (частка) та ін., напр.: Мати непомітно переставилась, і тільки тоді голвиha зауважила, що наче хтось відрубав їй половину життя (Є. Гуцало); Частина майдану коло свейської брами оточена муром (Леся Українка);

б) значення відділеної від цілого частини предмета: грудка, дрібок, жменя, жменька, зерниночка, кавалок, клаттик, край, крапля, крихта, кулак, кулачок, кусень, кусник, кусок, окраєць, имат, иматок, иматочок, напр.: Стягнулися до останнього, але виплатили имат поля (У. Самчук); Ти оглядівся довкруг, але, окрім недбало відірваної сторінки з настінного календаря й окрайця сухого хліба, нічого не помітив (К. Москалець);

- значення сукупності істот: валка, ватага, вервиця, вервечка, горстка, громада, громадка, група, гурт, гурток, загін, збіговисько, згряя, клас, колона, коло, натовп, орава, отара, пара, пачка, полк, рій, рота, ряд, союз, спілка, стадо, стая, табун, табунець, череда, шеренга, юрба, юрма та ін., напр.: Зрідка стиха підходить скорий. Тоді вливається нова валка людей (Іван Багрянний); На веранді поруч зі мною – збіговисько лазарів із полкового медпункту (Ю. Андрухович); Шеренги бійців віддають честь одна одній – оркестр, музику! (Ю. Андрухович);
- значення невизначеної кількості предметів: букет, вервиця, вервечка, в'язка, в'язанка, горстка, жменя, жмут, китиця, колода, комплект, купа, куча, набір, низка, оберемок, партія, пригорця, пасмо, пачка, пучок, пучка, ряд, сніп та ін., напр.: Тут [на ярмарку] ворохи солодких пряників-медовиків, в'язки бубликів, гора й грудя горіхів, сухих грушок купці й кучі сластьон... (Марко Вовчок); У нього був довгий список водоварів, які ніколи не казали «так» чи «ні», тільки просили за тиждень або два нагадати про себе, коли поступить нова партія товару і, може, вони запустять свою рекламу (В. Даниленко);
- значення міри (кількісного об'єму за формою предмета): бочка вина, бутель квасу, відро грибів, віз сіна, горнятко кави, горицки вареників, келишок коньяку, кошик вишень, кухоль води, ложка дьогтю, миска яблук, мішок ячменю, пакет молока, пляшка горілки, склянка компоту, тарілка борщу, цебро води, чашка молока, шанька опеньок та ін., напр.: В хату входить жінка – вносить повну шаньку опеньок (М. Стельмах); Вона повернулася до чоловіка і виклала перед ним пакет молока, піпалаяниці, сир та шоколадку (К. Москалець);



- квантитативне значення, що лежить в основі назв адміністративних одиниць, об'єднаних у певну сукупність: *мережа шкіл, система дошкільних закладів, об'єднання країн* тощо, напр.: *Мережа навчальних закладів у Галицькому районі пройшла перевірку і є готовою до нового навчального року* (Галицький Кореспондент, 23.08.17);
- 2) іменники із часовою семантикою, яку передають лексеми *час, секунда, мить, момент, хвилинка, година, доба, тиждень, місяць, рік, десятиліття, століття, тисячоліття, епоха, вік, ера, зима, весна, літо, осінь, ранок, день, вечір, ніч, пора, період* та ін. У синтаксично нечленованих словосполученнях з іменниковим ядерним компонентом часової семантики вживається атрибутивний залежний компонент для вираження конкретної вказівки на час перебігу дії: *наступного року, одного вечора, ранньою весною, останнім часом, пізньою порою* та ін., напр.: *Наступного дня над дверима нашого будиночка закрусувалася вівіска...* (Ю. Винничук); *Цілий день сиджу в квартирі й не показую навіть носа на вулицю* (В. Врублевський); *Минулої осені не встигла Марія позяблити* (У. Самчук); *Та замість знайомого тобі офіціанта з-за лаштунків за якусь хвилю з'явився невиспаний циган...* (Я. Лижник);
- 3) іменники з характеризувальною семантикою на зразок *віку, росту, вдачі, з волоссям, з очима, з руками, з вухами, з лобом, з шиєю, виду та ін.*, напр.: *Русалка мала вигляд молодої дівчини з довгим світлим волоссям, що спадало по спині нижче пояса* (О. Жовна); *Розчулено поглянув на мускулясте, сухе, як жерсть, з рівним прямим носом обличчя Федоренка* (М. Стельмах);
- 4) іменники з родовою семантикою на зразок *людина, чоловік, жінка, об'єкт, місто, день* та ін., що поширюються видовими назвами, напр.: *Був понеділок – важкий день* (В. Тарнавський); *Нуська – об'єкт підозрілий* (Ю. Винничук); *Київ – європейське місто* (Українська правда, 19.04.17).

2. Синсемантичні займенники, співвідносні з предметними іменниками і вживані в ролі ядерного компонента. Залежний від нього компонент виражений прикметниками, дісприкметниками або займенниками, а ядерний – займенниками. Займенники об'єднують такі групи:

- 1) займенники *хто, що* та похідні від них лексеми; синтаксично нечленована конструкція має значення неозначеності, напр.: *Стипендія надана кому іншому* (О. Кобилянська); *Це видавалося безглуздою блуканиною в пошуках невідомого чого* (П. Загребельний);
- 2) займенники *хтось, щось, хто-небудь, дехто, ніхто, ніщо* і похідні від них, напр.: *Щось вогке обпекло руку* (М. Стельмах); *Ніколи не сміла я бути дотепнішою, це або те розуміти ліпше, як дехто інший з знайомих жінок нашого товариства або моїх «товаришок»* (О. Кобилянська); *Було очевидно, що вони [танцюристи] десь гуляли, тоді вийшли на майдан, завели танок, і нічого тут дивного немає, вони так завжди роблять, і ніхто їм не боронить* (В. Діброва); *Він, ідучи, вже вдруге його дочитував, але нічого нового там не прочитав* (Б. Жолдак);
- 3) займенники зі значенням вибіркової на зразок *когось із нас*; залежний від них компонент може бути виражений займенником, іменником та ін., напр.: *І якщо хтось із офіцерів вирушає з перевіркою, третій пост устигає зателефонувати в караулку...* (Ю. Андрухович); *А вчителів музичної школи й позотів – деякі з них уміли грати на трубі, дехто на барабані, от і грали, коли треба* (Брати Капранови).

3. Синсемантичні числівники, до яких увійшли дві групи:

- 1) числівники з власне-кількісною семантикою, ужиті в ролі ядерного компонента, вираженого кількісним чи збірним числівником (напр.: *П'ять разів*

народжувала їй Василина дітей, однак залишали Федорів двір, лише множили маленькі горбики у саду (К. Мотрич); Тільки тридцятьоро козаків потрапило в полон, і турки замучили їх страшними муками (З. Тулуб); або числівник з неозначеною семантикою – неозначено-кількісний – у ролі ядерного компонента (напр.: Тож навезуть возів стонадцять хмизу, віткнуть меча та як підналять знизу... (Л. Костенко); Пані прийняла Євгена дуже чемно і здивувалася дуже, коли він заявив їй, що хотів би взяти у неї кількадесят лекцій гри на фортеп'яні (І. Франко);

- 2) числівник *один* (*одна, одне*) з неозначеним значенням «якийсь (якась, якась)», ужитий у ролі ядерного компонента, напр.: На вулиці вона зустріла одну з жінок (В. Косенко); Найменших дітей приводили до школи батьки, і батько однієї з учениць, капітан-прикордонник, завжди залишався в кабінеті та слухав, як його донечка своїми пухкими пальчиками намагався втрапити в потрібні клавіші (Брати Капранови).

4. Синсемантичні дієслова, що об'єднали дві групи:

- 1) дієслова з фазовими значеннями початку, кінця та продовження дії: *почати, піти* (*почати*), *продовжити, закінчити, перестати, припинити* та ін., напр.: Тим часом річкове створіння, що принадістю мало чим відрізнялося від справжніх жінок, продовжувало існувати (О. Жовна); Усе ж таки *come*, ювілейне, число [«Буковинського журналу»]. Хотілося б, аби цих сто кроків вели нас подалі від провінціалізму, що продовжує засмоктувати всіх, хто причетний до непростой справи журналотворення (Українська літературна газета, 22.06.18); І щоразу, коли він, згідно з програмами, що вклала в нього покійна, висловлював невдоволення дружиною, вона за невідомо якими асоціаціями починала згадувати, яка була квартира у лікаря Зеленовича, які книжки в кабінеті, які троянди у вазі... (Є. Кононенко);
- 2) дієслова з модальним значенням: *дозволити (собі), знітитися, зуміти, мати, могли, мусити, надумати, прагнути, передбачати, розраховувати, сподіватися, старатися, довелось (побачити), захотілось (танцювати), прийшлося (піти)* та ін., напр.: Та й що я зможу дати їм замість грека? (В. Діброва); Шавкун не міг слова *вимовить*, – то блід, то червонів (Панас Мирний).

5. Синсемантичні предикативні прислівники, що виконують роль ядерних компонентів у синтаксично нечленованих словосполученнях: *треба, потрібно, варто, слід* та ін., напр.: Тут *варто згадати* й вірші «Маріуполь» (1995) Галини Гордасевич та «Стара шовковича під Маріуполем» (28.06.2014) Бориса Гуменюка (Українська літературна газета, 22.06.18); – Послухай, – *вимовив Білаш*, похитуючи головою, – *послухай, я відповім, тільки не треба запитувати* (О. Жовна).

Отже, у структурі семантико-синтаксичної єдності синтаксично нечленованого словосполучення ядерний компонент є граматично головним словом, хоч і семантично неповноцінним, або синсемантичним. Його синсемантичність детермінована двома ознаками: ступенем семантичної конкретності та ролі в реалізації інформаційної функції нечленованого словосполучення. За морфологічною природою виділено такі групи синсемантичних ядерних компонентів: іменники, прикметники, займенники, числівники, дієслівна та предикативні прислівники, диференційовані за семантикою.

Перспективи дослідження убачаємо в аналізі синсемантичних ядерних компонентів у структурі синтаксично нечленованих словосполучень у публіцистичному дискурсі, визначенні їхніх нових семантичних груп та різновидів.

**Список використаних джерел:**

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. Москва : Языки русской культуры, 1998. 896 с.
2. Вихованець І., Городенська К. Передмова. Основні питання морфології. Іменник. Прикметник. Числівник. Займенникові слова. *Теоретична морфологія української мови*: Академічна граматики української мови. Київ : Університетське вид-во «Пульсар», 2004. С. 6–216.
3. Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наукова думка, 1988. 256 с.
4. Гак В.Г. Десемантизация языкового знака в аналитических структурах синтаксиса. *Аналитические конструкции в языках различных типов*. Москва ; Ленинград : Наука, 1965. С. 129-141.
5. Загітко А.П. Граматичний аналітизм і реченнєва структура. *Лінгвістичні студії* : збірник наукових праць. Донецьк : ДонДУ, 1994. Вип. 1. С. 41-63.
6. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. Москва : Наука, 1973. 351 с.
7. Іваницька Н.Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 97-103.
8. Іваницька Н.Л. «Повнозначне слово» з позицій сучасного осмислення його лінгвальної сутності. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 8. *Філологічні науки (мовознавство і літературознавство)* : збірник наукових праць. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. Вип. 2. С. 38-46.
9. Іваницька Н.Л. Теоретичний синтаксис української мови : посіб. для аспірантів, магістрантів, студентів-філологів : у 2 ч. Вінниця : Вид-во Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського, 2002. Ч. 1. 169 с.
10. Каншин І.А. Выражение членов предложения неделимыми сочетаниями слов. *Ученые записки Башкирского педагог. ин-та*. Уфа, 1955. Вып. 5. № 1. С. 98-142.
11. Коваль Л.М. Інформативно недостатні слова української мови: семантика, функції : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2004. 23 с.
12. Личук М.І. Синтаксично нечленоване словосполучення: усталеність терміна, історія дослідження. *Мовознавчий вісник* : збірник наукових праць. Черкаси : Вид-во Черкас. нац. ун-ту ім. Богдана Хмельницького, 2016. Вип. 21. С. 142-148.
13. Максим'юк О.В. Кореферентність нерозкладних компонентів у структурі речення : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Чернівці, 2006. 213 с.
14. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. Київ : Вид-во Інституту української мови, 1997. 231 с.
15. Площ М.Я. Граматики української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ : Видавничий дім «Слово», 2010. 328 с.
16. Шведова Н.Ю. Об аналитических конструкциях в системе словосочетания. *Вопросы культуры речи*. Москва : Наука, 1966. Вып. VII. С. 37-59.
17. Шведова Н.Ю. Проблема лексических ограничений как одна из проблем изучения истории синтаксиса русского литературного языка XVIII-XIX вв. *Вопросы языкознания*. 1960. № 6. С. 17-23.

Syntactically non-segmented word combinations have been ascertained to have their functional and communicative purpose in language and speech. Syntactically non-segmented word combinations form a separate type of syntactically non-segmented units of the modern Ukrainian language.

The purpose of the article is to substantiate the selection of nonsemantic components, different in morphological nature, in the structure of semantic-syntactic unities of syntactically non-syntactic word combinations; to determine the signs of synsemantic.

The syntactically non-segmented word combination has been determined to be based on the structural scheme, which is characterized by: a) core and dependent components with corresponding lexical-grammatical characteristics; b) syntactic relationship between them, specified by a syntactic cohesion; c) fixed location of this kind of components.

Categorical features of syntactically non-segmented word combinations are syntactic indivisibility, syntactic connectivity, and structural-semantic integrity. The distinctive features of syntactically non-segmented word combinations are semantic – each component of a stable scheme retains its lexical meaning – and full or partial reproducibility.

Considering syntactic connectivity as a basis of grammatical compatibility in syntactically non-segmented word combinations, combinable components are characterized by varying degrees of semantic concreteness. In syntactically non-segmented word combinations, none of the components permanently loses its lexical meaning. The high degree of sysemanticity of the core component causes a high degree of its deployment, suggesting a coherence with words of other semantics, which often convey the same concept. Nouns, Adjectives, Numerals, Verbs, and Predicative Adverbs are sysemantic.

The sysemanticity of the core component is determined by two features: the degree of its semantic concreteness and the role in the implementation of the informational function of the syntactically non-segmented word combination.

**Key words:** syntactically non-segmented word combination, semantic-syntactic unity, structural scheme, core component, dependent component, nonsemantic.

*Отримано: 18.09.2019 р.*

УДК811.161.2'367.Огієнко

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.65-69

**Людмила Марчук**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **РОЛЬ ІВАНА ОГІЄНКА В СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В УКРАЇНІ (Таблиця милозвучності української мови 1923 року)**

У статті досліджено проблеми евфонії української мови в науковій спадщині Івана Огієнка, наведено приклади з Таблиці милозвучності української мови.

**Ключові слова:** правопис, милозвучність, орфографічні норми, голосні, голосівки, самозвуки, приголосні, шелестівки, співзвуки.

*По своїй милозвучності українська мова  
займає чільне місце не тільки серед мов слов'янських,  
але й серед мов європейських.*

*Українська мова по своїй гнучкості  
надзвичайно придатна до віршування.*

*Милозвучність народної української мови значно більша,  
ніж милозвучність мови літературної.*

*Вчімося ж мови й від народу!*

*Іван Огієнко*

Постать Івана Огієнка (Митрополита Іларіона) є і залишається вагомою в історії становлення української літературної мови. Дослідження щодо праць Івана Івановича Огієнка в царині правописної системи стали особливо актуальними в світлі прийняття Українського правопису 2019 року. І.І. Носко в статті

«Для одного народу – один правопис: орфографічні норми Івана Огієнка» описує історію створення українського правопису для шкіл у 1919 році: «17 січня 1919 року Міністерство освіти схвалило правописний кодекс для обов'язкового вжитку на всій Україні, автором підписаний Іван Огієнко» [5, с.45]. Авторзначає основні праці проф. І. Огієнка та зауважує на такі правила: написання І в словах іншомовного походження; уживання Ж закладу недопущення збігу голосних; правопис складених числівників; місце частки ся та її правопис із дієсловами. Про Івана Огієнка як першого з українців, хто виокремив «рідномовну політику» в окрему науку; як одного із перших науковців, хто аргументував вживання прийменника «в», а не «на» Україні; як того, хто пропагував ідею соборної літературної мови та вважав її культурним маркером кожної нації пише О. Бухало в статті «Огієнко: Українізатор освіти та церкви, який змусував писати «в» Україні» [1]. І. Фаріон, дослідниця історії української мови [13-15], лауреат премії імені Івана Огієнка (2016 р.) неодноразово стверджує про роль Івана Огієнка в становленні правописної системи української мови в авторській програмі «Велич особистості», в блозі Української правди в статті «Правопис 20-30 рр. XX ст. у політичних персонажах» [16], у публікаціях.

Проте правописні погляди Івана Огієнка підлягали і критиці. Так С. Смаль-Стоцький в рецензії на «Нариси історії української мови» Івана Огієнка стверджував: «4. «Новиною правопису, названого «желехівкою», було послідовне вживання і не тільки на початку складу замість йі, але й по приголосній на місці давніх ь та е» (с.13). Таке повне незрозуміння істоти річи стрічаємо у пр. Огієнка часто, так теж і на «Таблиці» (с.16, 17) зовсім неввірно це повнячено. Неввірно. Бо по правилам моєї граматики треба писати віра, вітер, явір, піна, піря, ліст; міра, умірати, міст, мід, медвідь; шість, сїм, значіння, чїп; сїно, весїлля, лїд, обїд, їсти, снїдати; пїч, душі, рожі; тїсні, тїло, вірні, синї; всї, мої, країна, доїти; обліг, ліг; рік, ріка, зрік ся; тік, утік, тікати, багатї... Значить: у мене без огляду на етимологічне походження докладно відрїзняється тільки чисто фонетично такє і, яке не м'ячить попередущої шелестівки, і цей звук значаюча в письмі і, і такє і, яке її м'ячить, на що уживаю (в повній згоді з нашою графічною системою з її я, є, ю) знаку ї. Етимологія слова може показати, як і наведені приклади показують, що як і так і і однаково може бути і з е, як і з ь і о і з первісно-го і. Але хоч уже десятки літ минуло, як ми ясно сформулювали ці правила, то все таки ще і тепер доводиться нам боротися з уроєнням, що нібито Желехівський і я пишемо ї замість давнього ь (див. тажє с.24). А це тому, що пр. Огієнко все ще думає етимологічними категорїями і не в силі розібратися в фонетичній вартості звуків і уживаних на їх означення знаків. Факт є, що з фонетичного становища мусимо в українській мові відрїжнати, як це вже показано, двояку категорїю звука і, і цей стан є характеристичний для звукової системи української мови. Можна-б це і так обернути: перед і бувають в українській мові звуки т, д, с, з, ц, дз, л, н, – тверді або м'якї (т. зн. ть, сь, зь, уь, дзь, ль, нь), а шелестівки губні й шиплячі (п, б, в, м, ф, ч, ж, ш, щ, дж) – тільки тверді. Шелестівки к, г, і, х – в цій позиції становлять окрему категорїю – вони м'ячаться на свій лад. Це є українська звукова система, до якої повинен-би пристосуватися і правопис тим більше, що він у засаді фонетичний» [11].

Про Івана Огієнка знаходимо відомості в книзі Київський національний університет імені Тараса Шевченка : Незабутні постаті [4, с.200-202]. У 1999 році захищена дисертація Гривнак О.С. «Лінгводидактичні ідеї Івана Огієнка» [3]. У 1919 році виходить друге видання «Граматики для самонавчання та в допомогу шкільній науці» Василя Сімовича. У передмові до 2-го видання Василь Сімович пише: «Одне

ж можу завважити, що майже всі граматики, які появили ся в нас ув останніх двох роках, я мав під руками, докладно їх переглянув і використав, що міг, використав і граматичну термінологію, ухвалену комісією мови при «Українському Товаристві Шкільної Освіти в Києві» з 1917 р. та, що вважав за потрібне, взяв до своєї книжки» [10, с.7]. Автор називає свій правопис науковим, але вважає, що життя може вплинути на правила, оскільки як учитель бачив головне завдання у подоланні безграмотності серед селян та робітників. Іван Огієнко також ставив за мету опанування правописом усіх українців. У анотації до Таблиці, виданої у Жовкві в 1923 р. знаходимо: «Видання цієї таблиці має практичну ціль, – причинитися до усунення того хаосу, який панує у нас в правопису. Автор хотів се зробити як найліпше і як найприсутніше, і не видав правописних правил в формі книжки, але в формі таблиці, яку можна прибити на стіні і в кожному сумнівнім случаї подивитися, як яке слово пишеться. Однак ся таблиця дає ще щось більше, ніж самі правописні правила. Є тут і найконечніші граматичні правила взагалі, і кожному радив би я докладно перестудіювати сю таблицю. Таблиця заслуговує на те, щоби її масово поширити між всякими грамотними людьми» (Український Голос. Число 17 за 1923 р.).

Л.В. Поплавська вважає Таблицю зразком наочного посібника з евфонії, у якій Іван Огієнко зіставляє мову народну й літературну, говори Східної України й Галичини, давню українську мову й сучасну. Повчальними, на її погляд, є поради вченого щодо чергування у-в, і-й. *Українська мова не любить збігу голосних звуків у словах, що стоять поруч. Мова наша любить, щоб по закінченні на голосний попереднього слова подальше слово розпочиналося з приголосного, а по закінченні на приголосний – щоб розпочиналося з голосного звука й вважаємо за приголосний: рай і пекло. Прийменники в та у чергуються між собою: якщо попереднє слово закінчується на голосний звук, то вживаємо в, а як на приголосний – у* [9, с.196].

Згадуючи про Таблицю милозвучности О. Гайсенюк та М. Скаб зазначають: «Чимало явищ, які відбувались у мові упродовж століть і сьогодні глибоко вкоренилися в її внутрішній структурі, посприяли не лише полегшеній артикуляції, а й надали естетичнішого забарвлення виголошеним думкам. Йдеться про асимілятивно-дисимілятивні зміни, чергування приголосних як наслідок цих змін та спрощення в групах приголосних. Можна припустити, що мова тяжіла до витворення простого й водночас красивого звучання своїх елементів» [2, с.52].

Насамперед, маючи цілком дидактичну мету, автор таблиці розмістив на видному місці заклик до навчання рідної мови та вірш О. Олеся «Рідне слово». Уся Таблиця поділена на 8 колонок, об'єднаних такими тематичними заголовками: *Українська мова не любить роззіву, цеб-то збігу голосних звуків чи в то слові чи в словах поруч; Українська мова прагне до коротких слів; Українська мова не любить немилозвучного збігу приголосних; українська мова надзвичайно гнучка морфологічно.*

Автор таблиці звертав увагу на основні правила української мови, яких варто дотримуватися. Наприклад, зазначаючи таку особливість української мови, як уживання на початку слова «придиха в», автор порівнює норми літературної мови з прикладами з розмовної народної мови, указує, що «придих» там трапляється «частіше»: *вузький, вулиця, вуса, вуй і вогірки, вокрін, возеро, воко.*

«Придиха й» «приймають» всі тверді голосні звуки: *юшка, йолоп, Йосиф, Юстина і Яндрій, якурат, йой.* Наводить автор і властивого українській мові «придиха» г гарбуз, галун, і гулиця, гура, гозеро.

Щодо вставних приголосних то І. Огієнко зазначає звуки в, й, г: *павук, жисть, встигати.*



Серед подвійних форм, які властиві українській мові автор Таблиці виділяє:

- 1) паралельне закінчення давального відмінка однини іменників чоловічого роду -ові, -еві (*учителеві, батькові, красві*) та -у/-ю (столу, краю);
- 2) дві форми – повна і скорочена – прикметників: *добрая – добра, добрес – добре*;
- 3) закінчення -ім та -ому в давальному відмінку: *чистім, чистому*;
- 4) повні і короткі форми займенників: *тая – та, цяя – ця, тес – те, цес – це, туо – ту, цю – цю, тії – ті, ції – ці*;
- 5) «Літературна українська мова вживає однаково як повних форм займенника: *моїого, твоїого, своїого*, так і коротких: *мого, твого, свого*. В давальному відмінку частіше повні форми: *моїому, твоїому, своїому*, рідше: *мому, твому, свому*»;
- 6) дві форми майбутнього часу: *буду ходити, ходитиму*;
- 7) однакове вживання форм *від і од*;
- 8) рухливість українського наголосу: *ба́йдуже, па́рубкі, кни́жкі, візьме́те* та ін.

М. Тимошик в передньому слові про Івана Огієнка та його праці до інтернетової версії Ізборника [11] пише: «У багатому й різноманітному доробку вченого найвагоміше місце посідають дослідження й розвідки з питань розвитку української мови, культури в цілому. Чому так глибоко і всебічно він зосереджувався на таких студіях? Певним чином відповідь на це запитання дають ось ці міркування вченого: “Мова – душа кожної національності, її свідощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорозиться поміж дужим народом... От чому мова має таку велику вагу в національному рухові. Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити її дощенту. Бо німого, мовляв, похаєш, куди забажаєш...”».

Більшу частину навчальної літератури Іван Огієнко підготував у період існування УНР. А от більшість мовознавчих досліджень автор видруковував, перебуваючи закордоном. Серед найвідоміших праць, які стосуються історії української мови – Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян (1938). «З цієї власне причини, щоб ознайомити найширші круги українського громадянства з головними питаннями славістики, випускаю цю свою працю, як початок мого видавництва: «Бібліотека Українознавства». Кожний, хто хоче докладно пізнати історію своєї мови та своєї азбуки, не може обійтися без ознайомлення з сучасним станом цих питань у загальній славістиці» [8, с.7].

Іван Огієнко насправді втілював в собі талановитого вченого, учителя, проповідника єдиної соборної мови в Україні.

### Список використаних джерел:

1. Бухало О. Огієнко: Українізатор освіти та церкви, який змушував писати «в» Україні. *BBC Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-42665391>.
2. Гайсенюк О., Скаб М. Милозвучність української мови на тлі інших слов'янських мов. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 2012. Вип. 56. Ч. 1. С. 48-55.
3. Гривнак О.С. Лінгводидактичні ідеї Івана Огієнка : автореф. ... дис. канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 1999. 17 с.
4. Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті / [авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк ; ред. кол.: В.В. Скопенко, О.В. Третяк, Л.В. Губерський та ін.]. Київ : Світ Успіху, 2005. С. 200-202.



5. Носко І.І. Для одного народу – один правопис: орфографічні норми Івана Огієнка. *Педагогічний пошук*. 2017. №4 (96). С. 45-46.
6. Огієнко І. Українська культура. К., 1918. С. 239-240.
7. Огієнко І. Таблиця милозвучності української мови. Для школи й самонавчання. Жовква, 1923.
8. Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. Друкарня о. Василя у Жовкві, 1938. 300 с.
9. Поплавська Л.В. Правописні настанови Івана Огієнка на заняттях з практикуму з української мови. *Філологічні науки*. 2015. Вип. 40. С. 195-197.
10. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Київ : Ляйпціг : Українська накладня, 1919. 588 с.
11. Смаль-Стоцький С. Рецензія на «Нариси історії української мови» Івана Огієнка. URL: <https://zbruc.eu/node/80804>.
12. Тимошик М. Передне слово. *Збірник*. URL: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu01.htm>.
13. Фаріон І. Правопис-корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. 2-е вид., випр. і доп. Львів : Свічадо, 2005. 120 с.
14. Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (Науково-навчальне видання) : [монографія]. 2-е вид., доп. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 336 с.
15. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV-XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів : Видавництво Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2015. 656 с.
16. Фаріон І. Правопис 20-30 рр. XX ст. У політичних персонах Українська правда. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/5b90339de8dde>.

The figure of Ivan Ogienko (Metropolitan Hilarion) is and remains important in the history of Ukrainian literary language formation. Research on the works of Ivan Ivanovich Ogienko in the field of the spelling system has become especially relevant in the light of the adoption of the Ukrainian spelling in 2019.

The table is an example of a visual guide to euphony, in which Ivan Ogienko compares the language of folk and literary, the speeches of Eastern Ukraine and Galicia, the ancient Ukrainian language and modern.

Many of the phenomena that have taken place in the language for centuries and today are deeply rooted in its internal structure, have contributed not only to facilitated articulation, but also to a more aesthetic coloration of the stated thoughts. We are talking about assimilative-disimilative changes, alternating consonants as a consequence of these changes, and simplification in groups of consonants. We can assume that the language tended to produce a simple yet beautiful sound of its elements.

The analysis of many-sided creative inheritance of I. Ogienska certifies that among directions of activity of professor it is possible to select basic – scientifically searching, of translating and publishing work. As a researcher, he was interested in the different types of sights: by chronicles, deeds, bogosluzhbovimi books. Meeting with plenty of original sources, historical materials, he created own scientific labours. In many of them I. Ogienko added a deep analysis before investigational material and grounded the looks on.

**Key words:** spelling, sweetness, spelling norms, loud, voices, sounds, consonants, rustles, sounds.

*Отримано: 29.10.2019 р.*

УДК 001.(477)Огієнко:821.111Джойс].091  
DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.70-75

**Тетяна Мітроусова**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ІВАН ОГІЄНКО І ДЖЕЙМС ДЖОЙС: ДІАЛОГ ДВОХ КУЛЬТУР**

У статті розглядається творчий доробок І. Огієнка, його вагомий внесок в українську науку. Вчений весь свій дослідницький інтерес поєднав з образом України, з ідеєю засвоєння рідної мови. Його репрезентація потенціалу української мови як мови наука, її своєрідності та буття в словесних творах, генерує не тільки почуття національної самоповаги, а й формує українську ідентичність.

Вірність національній ідеї, непростий життєвий і творчий шлях І. Огієнка дозволяє згадати і про справжнього сина своєї країни – ірландського письменника Джеймса Джойса, чиему новаторству забов'язані нові літературні школи й напрямки ХХ століття. Міфологізм Джойса поєднує славне минуле Ірландії, фідестичне ставлення до світу, на тлі багатьох персонажів і фабульних архетипних схем (до яких відносимо образи води й землі, дня і ночі, пори року і т.п.), міфологічних сюжетів, що накладаються й інтертекстуально перегукуються.

**Ключові слова:** Іван Огієнко, Джеймс Джойс, національна свідомість, мова, фольклор, віра, авторський міф.

Процеси духовного відродження будь-якої країни потребують звернення до її витоків, до культурних надбань нації. Однією з видатних постатей у цьому плані є Іван Огієнко (митрополит Іларіон) – український державний, громадський та культурний діяч, богослов і релігійний провідник, чия творча спадщина рясніє розмаїттям тематики. За останні десятиліття огієнкознавство поповнилося дослідженнями різних напрямків: мовознавчим (М. Тимошик, Л. Ляхощка, А. Марушкевич, С. Єрмоленко), бібліографічним (О. Завальнюк, З. Тіменик), літературознавчим (В. Мацько, Т. Воротняк), філософським, релігійнознавчим, освітянським, педагогічним.

Найболючіші проблеми розвитку українського народу в сучасній його історії були в центрі уваги І. Огієнка, адже, як писав він: «Любов до Матірнього Краю – Найперша це моя Любов: за нього радо я страждаю, за нього й смерть прийняти готов, Готов за рідний край вмирати, – Бо тут мене зродила мати!..» [3, с.75]. Все це відобразилося пізніше й в драматичних поемах «На чужині», «Воскресіння України», «За Україну» (у збірці «Вікові наші рани»), видані у Вінніпегу (1960 р.). Наведемо праці вченого, які сформувавши скарбницю української науки, серед них: «Історія української літературної мови» – глибокий екскурс в історію, де І. Огієнко, одним з перших, аналізує мову українських письменників, переконуючи, що саме художня мова відбиває зміни, що зазнає мова народу; «Вчимося рідної мови: Нариси про мову українську»; «Український стилістичний словник: Підручна книжка для вивчення української мови»; книга «Наука про рідномовні обов'язки», де вчений сформував концептуальні підходи до вивчення і навчання української мови; ґрунтовне дослідження І. Огієнка в галузі мовознавства – «Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян» – вміщує історію зародження і поширення глаголиці, історію алфавіту давніх народів, перекази про появу слов'янського письма і літературної мови, глумачення старослов'янської термінології; праці, присвячені проблемам української освіти й культури.

Наукове опрацювання церковних джерел, переклади богослужбових книг рідною мовою, вивчення біблійних мов, врахування змін в українсько-

му мовознавстві – в правописі, в лексиці, семантиці спричинили до біблійно-перекладацького проекту (який розтягнувся на десятиліття). Його переклад Біблії українською мовою Британське біблійне товариство визнало одним із кращих у світовій історії. Як для ревного християнина переклад І. Огієнка передусім є науковим, для кращого розуміння реципієнтом тексту запропоновано кілька сотень приміток, посилань, тлумачень, що набиралися іншим шрифтом, наголоси. Такий переклад демонструє мовотвірну винятковість, можливість бути на рівні високого поетизму Біблії.

Особливу увагу слід звернути на його фундаментальну працю «Дохристиянські вірування українського народу: історична релігійна монографія», яка складається з тринадцяти розділів, в якій автор характеризує всі сторони духовного життя давнього селянина, відображені в уявленнях про світ, віруваннях, календарних і родинних святах. Вчений показує ті перехідні етапи, процеси, які переживала віра й духовність українців з давнини до сучасності, рухаючись від язичництва до християнства. Як зазначав І. Огієнко, християнізація зумовила зміни у ментальності українців, а християнство як релігія розширила загальнокультурні обрії для українського народу. Але ж згодом територіальна, політична, соціальна розподіленість позначилась на духовній єдності українців, виявив відсутність сталого уявлення про національну ідентичність. В цьому зв'язку релігія, як джерело позачасових ціннісних орієнтирів спільноти, набуває особливого значення.

Акцентуючи на унікальності українських звичаїв і вірувань, І. Огієнко був переконаний, що українська міфологія – невід'ємний елемент української спадщини, основа самобутності, що активно використовується у творенні авторських міфів. Він писав: «Зводити християнські вірування до самого тільки фольклору, календаря, медицини, до самої етнографії, як це в нас часто робили й роблять ніяк не можна, бо реальні факти говорять про зовсім інше: дохристиянські вірування були й позосталися, як істотні вірування» [2].

Особливу увагу І. Огієнко приділяє дослідженню ритуалу та обряду в процесі становлення вірувальних установок. На його думку, вони є способами зміни і контролю релігійної свідомості. Культова діяльність спрямована не на зміни зовнішнього світу, а на формування внутрішнього світу людини.

Будь-які форми віри в надприродне, незалежно від того, чи пов'язана віра з культовою практикою (обряд, літургія) чи іншою діяльністю (переклад Св. Писання, роздуми про світ, Бога), поєднує саме віра в надприродне. Всі прояви віри в надприродне можна назвати фідеїстичним ставленням до світу, чи фідеїзмом (від лат. *fides* – віра).

Міф – це певний фідеїстичний зміст, що мотивує ритуал, який, відповідно, виступає як форма. Тракткування знаку в сакральному тексті постає як іраціональне і суб'єктивно-пристрасне відношення до слова. Це споріднене релігійне сприйняття священного слова і художнє відношення до мовлення, тобто сближує магичну функцію мови з його естетичною функцією. Поетична функція мовлення полягає в тому, щоб викликати в слухача естетичне переживання (Р. Якобсон).

Естетичний прояв мови пов'язаний не зі змістом повідомлення (не з тим, про що говориться), а з формою повідомлення (з тим, як говориться), тобто естетичні відчуття викладаються самою звуковою, словесною тканиною мовлення. «Фіннеганів Помин» Дж. Джойса неможливо читати через незрозумілу мову, у кожній фразі – слова, яких в англійській мові немає, але їх немає й в інших мовах, адже Джойс створив їх самий. Автор формує з них мультимовні гібриди. Написання слова спотворюється таким чином, щоб його звучання нагадало певне англійське слово чи зворот, при цьому значення стає збагаченим. Певне уяв-

лення про мовну гру (напротязі понад 600 сторінок) можна отримати звернув увагу на саму назву роману «Finnegan's wake» при перекладі «Фіннеганів Помин», але пропустивши апостроф маємо «Finnegans wake» (Фіннегани просинаються), що повинно вказувати на міф про бога, який помирає й воскресає. До того ж слово 'Finnegan' співзвучно словосполученню 'Finn again' (знову Фінн або Фінн воскрес), а також 'fin negans' (фран. 'кінець' та лат. 'той, що заперечує'), у Фінна саме ім'я походить від ірландського слова 'fis' ('тасмничеведення'). Джойс наголошував, що твір потрібно слухати, начитавши і записавши аудіорозділ. Саме така пристрасність сприйняття священного тексту, літургійних формул у психології віруючого. Фідеестичне слово і поетичну мову зближує ще одна риса, пов'язана з їх впливом на адресата: вони зачаровують ритмом, звуковими і смисловими перегуками, дивним й одночасно точним підбором слів, метафоричністю (щої демонструють і художній стиль, і проповіді І. Огієнка та мова романів Дж. Джойса).

Ритуал був головним втіленням культу вищої сили, її шанування, жертвоприношення. Основні теми прадавніх ритуалів – створення космосу з хаосу, природній коловорот життя і смерті, дня і ночі, літа і зими, божеств, які помирають і воскресають (у єгиптян – Осіріс, у шумерів – Тамуз (Ду-музи) – охоронець небесних воріт). Сенс ритуалу – саме в повторі, у «Фіннеганові Помині» «A collideorscape» [4, с.143] (бачення увісні всесвітньої історії). З вірою відтворювалося те, що відбувалося при створенні світу, при народженні, житті, смерті і воскресінні божества. Обов'язковим моментом ритуалу було жертвоприношення. Психологічною основою цього переносу було уподібнення, яке в міфологічній свідомості є отождненням.

Одна з фундаментальних особливостей міфопоетичної свідомості – в отожднення (чи нерозрізненні) імені та речі. Ім'я уявлялося загадковою сутністю; знати ім'я означало мати владу над тим, що є названим, а отже згубленим. Саме звучання чи запис імені може бути магичним актом – як прохання до Бога дозволити, допомогти, благословити: «В ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Амінь». У «Фіннегановому Помині» – це варіації численних «Амінів», якими завершуються уривки в романі. Тут можна побачити і фонетичний еквівалент латинського завершення молитви: «per iunctum Dominum nostrum Jesum Christum Filium Tuum» [4, с.613], і уривок, що підсумовує сказане, завершується іншою перманентною у тексті фразою латиною «Fuit Fiat» («як було, нехай буде»). У ведійській міфології «встановлення імен» є або рівноцінним акту творіння, або табу. У «Фіннегановому Помині» ніхто не знає справжнього імені головного героя, це завжди варіації виразу «Here Comes Everybody» (в перекладі «сюди приходять кожний»): «Pity poor Haveth Childers Everywhere» [4, с.535], тобто 'універсальна людина'; «Heave, coves emptybloddy» [4, с.324]; «Howe cools Eavybroolly» [4, с.315]. Герой тут і Фінн МакКулл, Зевс, Ной, Тристан, і Адам, він подрібнюється на багатьох героїв і зі своїми рідними знаходиться в інцестуальних стосунках. Такий процес розподілу образу простежується ще у В. Шекспіра та представників романтизму. М. Квінтеллі-Нірі стверджує, що «коли герой змінює форму, він або є несприятливим до фізичних uszkodжень, захищаючи себе від ворога ззовні, або до психологічної шкоди, що може прийти зсередини. Таким чином, метаморфоза передбачає і захист, і самообман» [5, с.62]. У перетворенні постає принцип гомології, відтак, у прадавній картині світу все наявне в усьому. До речі, у містичних вченнях раннього середньовіччя, ім'я Адам розумілося як символ всього людства: таким значущим здалося те, що букви його імені відповідали чотирьом сторонам світу (на грецькій мові Anatole – схід, Dysis – захід, Arktos – північ, Mesembria – південь). Вражає анаграматичність вербального плину, при встановленні імен або сутності речей у «Помині».

Видатний лінгвіст Ф. де Соссюр, вивчаючи анаграми (анаграма – «від грец. *anagrammatismos* – перестановка букв», повторення звуків і складів певного слова в тексті), в молитвах і гімнах на санскриті, давньогрецькій, латинській мові, припустив, що вони є міфопоетичномотивованими. В них – релігійне уявлення, відповідно до якого звернення до Бога, молитва, гімн не досягають мети, якщо в їх текст не включені склади імені Бога. Здагодки Соссюра про анаграматичну структуру міфопоетичних текстів і магічну функцію анаграм пізніше підтвердила низка науковців при дослідженні стародавніх текстів (О.М. Фрейденберг, В.Н. Топоров, Т.Я. Слізаренкова та ін.). В давніх релігійних текстах анаграма імені Бога створювала багаторазовий, прихований впрор сакрального імені. Все ж остання тайна Слова Божого і таємниця Ісуса Христа, розкриті ще євангелістом Іоаном: «Ім'я йому: Слово Божже». «На початку було Слово, і Слово було в Бога, і Слово було Бог». Чотири канонічних Євангелія – це оповідь прибічників Христа про земні життя і смерть Вчителя, ось і Джойсів «Помир» складається з чотирьох розділів.

Знаний факт – Одкровення Бога, почате у Старому Заповіті, завершується в Новому. Воно має багаторівневий характер, що нагадує «оповідання в оповіданні», при цьому з багатьма смыслами, меж між «оповіданнями» не існує. Кожен «герой спілкування» постає в декількох образах. Бог – це не тільки Бог-Отець, але й Бог-Син, Бог-Дух Святий. У «Помирні» міфологія Батька – продовження роману «Улісс»; джерела цієї теми формують у Джойса християнське тринітарське богослів'я та життєві мотиви. Мотиви віри у Джойса взаємонакладаються, переплітаються з мотивами богохульства, адже (в минулому для вихованця іезуїтської школи, ким був колись Джойс) релігія не виявилася тією сферою, що мала б відповідати духовним потребам людини. Церква більше не очищувала душі, її повністю поглинув існуючий негативний соціальний устрій.

Ще в романі «Портрет митця замолоду» зображено раннє «знайомство» Джойса із національним лідером Парнеллом, чию політичну кар'єру було зруйновано католицькою церквою, це й допомагає пояснити невдоволення Стивена (а насправді Джойса) історією. Ображений минулим, Стивен звертається до гіпотетичної милості мови. У героя достатньо причин не довіряти англійській мові, думки про яку викликає навіть розмова із британським священником: «Мова, якою ми говоримо, це насамперед його мова, а вже потім моя. Як по-різному звучать слова – «дім», «Христос», «ель», «пан» – в його вустах і в моїх! Я не можу промовити чи написати ці слова, не схвилювавши душу. Його мова, така знайома і така чужа, для мене завжди буде чимось набутиим. Не я створив, не я приймав її слова. Мій голос не довіряє їм. Моя душа стогне під тінню його мови» [1, с.194]. Для нього мова, нація, релігія – три заражених джерела ірландської самобутності – розставлені тенета, які не дозволяють душі злетіти. Всі твори Дж. Джойса присвячено Ірландії, незважаючи на те, що більшу частину життя письменник провів за її межами, у вигнанні. Цікавим виявляється той факт, що батьківщина відповіла Джойсу незнанням його спадщини, коли в «*Irish Times*» заявив про публікацію «Помир», підписавши: «автором був Шон О'Кейсі!».

«Фіннеганів Помир» – універсальний міф, в якому всі культури, мови є значущими. У романі, як і в сновидіннях, ми позбавлені від обмежень просторово-часового світу. Тут сновидіння презентує світ неймовірної гнучкості. Історія родини Ірвікерів не у лінійному сюжеті, а в «сімейних сюжетах», розкиданих між сценками, байками, історіями, діалогами, піснями та ін.; вони одночасно – версії одна одної, а разом – варіанти сімейного конфлікту. Жодна оповідна лінія не триває довго в «Помирні», а наздоганяється, оминається, розгалужується, розчи-

няється; розгортання руху вперед обумовлено вільною течією потоку оповіді. Тут особлива логіка – асоціативно-образна, яка не розрізняє частини і цілого, ім'я і річ, простір і час, минуле і теперішнє. Джойсів герой має дружину Анну Лівію Пльорабель (ALP), трьох дітей – Ісабель (Іссі чи Іззі), синів-двійнят, Шон і Шем – втілюють ідею ворогуючих протилежностей – невгамовний демон та архангел-охоронець, Каїн і Авель та ін. Ім'я річки і жінки, Анна Лівія, походить від «Анна Ліффі», таким ім'ям, зміненим варіантом ірландських слів «річка життя», називали інколи Ліффі у верхній течії. Письменник поєднав назви сотен річок всього світу, вмонтувавши їх у різні слова. Анна Лівія оспівується, адже для міфолого-релігійної сфери первісного світу був загальний культ Богині-Матері. Міфологічна свідомість поєднує мовлення та річку (потік води). Зв'язок мовлення з річкою являє собою прадавній архетиповий образ: річка – це божество, що символізує найвищий суд, у «Помині» продемонстровано 'river-speech' [4, с.202]. Другорядні персонажі: четверо старих; Джо – робітник НСЕ, старий двійник протагоніста; Кейт – стара служниця, проекція ALP в старості; 12 відвідувачів трактиру. Тут і чотири жадібних, лихих старих, які з'являються час від часу на сторінках роману; вони одночасно – чотири євангелісти, чотири автори давньоірландської хроніки, чотири пори року і т.д. Незрозумілий «злочин», безкінечно розслідуваний, нібито скоєний Ірвікером у Фенікс-парку – причина страждань героя та розслідування в романі.

Отже, різноаспектний науковий доробок, вишуканість літературної мови, мовотворчість І. Огієнка, так само, як і творчі здобутки Дж. Джойса упродовж тривалого часу залишаються одним із найбільш цікавих і привабливих феноменів для науковців різних шкіл і напрямів, відкриваючи нові обрії для досліджень.

### **Список використаних джерел:**

1. Джойс Д. Портрет митця замолоду / пер. з англ. Мар'яни Прокопович. Львів : ВНТЛ-Класика, 2005. 272 с.
2. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу : Іст.-реліг. моногр. 2-е вид. К. : АТ «Обереги», 1994. 424 с. URL: [http://https://risu.org.ua/php\\_uploads/files/articles/ArticleFiles\\_50869\\_mytrllarion\\_Doxrystyjanski-viruvannia.pdf](http://https://risu.org.ua/php_uploads/files/articles/ArticleFiles_50869_mytrllarion_Doxrystyjanski-viruvannia.pdf).
3. Митрополит Іларіон. Твори. Том четвертий. Наш бій за державність. Друга частина. Вінніпег, 1966. 144 с.
4. Joyce J. Finnegans Wake. Penguin Classics, 1999. 672 p.
5. Quintelli-Neary Marguerity. Folklore and the Fantastic in Twelve Modern Irish Novels. Westport, CT : Greenwood Press, 1997. 170 p.

The article reveals artistic explorations of Ivan Ohiienko, his considerable contribution to the Ukrainian science. The scholar all his interest united with the image of Ukraine, with the idea of native language mastering. His representation of the potential of the Ukrainian language as a science language, its peculiarity and existence in literary works generates not only the sense of national selfrespect, but forms Ukrainian identity.

Allegiance to national idea, complex living and artistic path of Ivan Ohiienko allows to recall a real patriot of his country – an Irish writer James Joyce, whose innovations new literary schools and guidelines in the XX century are indebted to. The mythology of Joyce combines the glorious past of Ireland, fideistic treatment of the world, amid numerous characters and modifications of traditional primal symbols (water and earth, day and night, etc.), mythological plots, that overlap and call up, beside many various doctrines, scientific theories. Nevertheless, Joyce's mythology should be understood as a constituent of his philosophic system. His mythologization is targeted at permanent and eternal fundamentals of thinking, at initial, archetype

constants of human and natural existence – love, death, road, home, etc., that is concordant with the mythology of the XX century; the arrangement of works as open texts gives grounds for many principles of interpretation, representing the material within the bounds of very personal and ironic mythology.

**Key words:** Ivan Ohienko, James Joyce, national consciousness, language, folklore, faith, author's myth.

*Отримано: 12.10.2019 р.*

УДК 811.161.2'367.4:821.161.201/7].08

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.75-81

**Оксана Мозолюк**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПРЯМОГО ЧАСУ В ІСТОРИЧНІЙ ДРАМІ «РОЗП'ЯТИЙ МАЗЕПА» ІВАНА ОГІЄНКА**

У статті характеризовані словосполучення з семантикою прямого часу на матеріалі історичної драми «Розп'ятий Мазепа» Івана Огієнка. Об'єктом дослідження стали прийменникові й безприйменникові словосполучення зі значенням часу, повністю й не повністю заповненого дією, а також без указівки чи з указівкою на її обмеженість.

**Ключові слова:** темпоральні словосполучення, прямий час, неповторюваний час, точний час, прийменникові словосполучення, безприйменникові словосполучення, історична драма.

*Завжди терновий вінець  
буде кращим, ніж царська корона,  
завжди величніша путь  
на Голгофу, ніж хід тріумфальний;  
так з передвіку було  
і так воно буде довіку,  
поки житимуть люди  
і поки ростимуть терни.*

*Леся Українка [7, с.125].*

Жертовність Івана Огієнка сповнена любов'ю до всього: насамперед до Бога, Церкви, України, людей, а також громадської, творчої, духовної, наукової праці через Слово – сильне, глибоке, багатогранне й проникливе, наповнене ніжністю й трагічністю, теплом і холодом життєвих подій, щире і справжнє, правдиве й таке важливе для кожного свідомого українця, для кожного з нас – його нащадків теперішнього і наступного століть.

Незважаючи на важкі випробування долі, він залишився тією Людиною, котра гідно пройшла свій шлях через терни до зірок і зберегла «любов і пошану до ближнього, здатність співпереживати і готовність допомогти» [9, с.14].

Огієнкова художня спадщина – це унікальне творіння, правда життя, одкровення душевного звіту. Вона зачата «густим словом», народжена в муках, виплекана величезною любов'ю до українського слова, українського народу, рідної Вітчизни й занесена «до стільників бездонного вулика мудрості [3, с.5]. А отже, є «золотим медом віку» [3, с.5].



Великий письменець, прекрасний літератор, талановитий історієзнавець Іван Огієнко зумів створити й подарувати світові справжні шедеври – це історичні драми про боротьбу українського народу за своє національне визволення. З-поміж них варто виділити драму «Розп'ятий Мазепа» на п'ять дій («Гетьман не викохав орла!», «Гетьманські скарби ми поділим!», «Мене ви смертно розп'яли!», «Даю svojого Заповіта!», «Закрились оченські орлині!...»), написану 19-29 травня 1960 року в потязі, дорогою до Монреалю й назад, і видану друком окремою книгою 1961 року у Вінніпезі (видавництво «Наша культура»). На думку Миколи Тимошика, цей твір «за драматизмом подій, глибиною проникнення в характери героїв, актуальністю піднятих проблем для сучасного етапу українського державотворення, величезним патріотичним, виховним зарядом» є вершиною художнього Огієнкового письменства [9, с.8].

Мабуть, так проникливо-щемливо змалювати «козацьку країну», волелюбну й цивілізовану, з її «найбільшим українським лицарем», «представником київського духу, європейської культури» [2, с.23, 25], але розп'ятим, міг лише поцілований Богом талант. І цьому є пояснення: «Розп'ятість Мазепи – це, передусім, розп'ятість самого Огієнка на чужині» [10, с.182].

**Мета нашої статті** – схарактеризувати темпоральні словосполучення прямого часу на матеріалі історичної драми «Розп'ятий Мазепа» Івана Огієнка.

«Час – дієслівна категорія, що виражає зовнішню темпоральність як момент здійснення дії та служить для її відображення на темпоральній осі з позиції мовця (щодо моменту мовлення)» [1, с.72]. Проте поняття часу людина усвідомила все ж таки пізніше, ніж поняття простору.

Словосполучення прямого часу протиставляються за ознакою заповненості й незаповненості дією часового відрізка [5, с.110], а отже, поділяються на дві групи:

- 1) словосполучення зі значенням часу, повністю заповненого дією;
- 2) словосполучення зі значенням часу, не повністю заповненого дією.

Розглянемо насамперед моделі словосполучень першої групи, зокрема зі значенням неповторюваного точного проміжку часу без указівки на її обмеженість. Основним засобом вираження точного проміжку часу, повністю заповненого дією, в художньому полотні Івана Огієнка виступають безприйменникові словосполучення, до складу яких входять іменники часової семантики в західному відмінку та переважно кількісні числівники. Наприклад:

*Три роки (1656-1659) навчався військового діла за кордоном... [8, с.5];*

*Три дні палала вся столиця,  
Три дні Батури вибивали,  
І зникло все, і помолиться  
Невинним жертвам не давали [8, с.27];*

*І три дні різано та бито,  
І три дні кров текла рікою, –  
Москаль помстивсь несамовито  
У люті хижою рукою... [8, с.32];*

*Та ж двадцять літ була Вкраїна  
В московських хижих пазурах,  
Її вона напевно в них загине,  
Коли в нас паном буде страх... [8, с.49];*

*Живи сто літ іще, Гетьмане,  
Аж Україна міцно стане! [8, с.79];*

*Століття* будем пам'ятати  
Московську «жесточь» цю криваву... [8, с.27];

*І хоч би день* усмак поспати  
*Й води холодної* попиту!... [8, с.36];

*А ти?*... *Хіба ти не жорстоко*  
*Чавив нас, Січ, немов у ступі,*  
*Чавив предовгих двадцять років*... [8, с.25] та інші.

Крім того, ми віднайшли три словосполучення ( $V \cdot S_a$ ), що мають у своєму складі іменник нечасового значення **життя** та атрибутивне слово **весь**, яке вказує «на повноту охоплення дією часового проміжку» [5, с.115]:

*І все життя*, як треба сили,  
*Тоді бунтуються* козакі... [8, с.37];

*Коли б старшин своїх* панами  
*Ти не робив* **усе життя**,  
*То був би спокій* поміж нами  
*Без смертоносного* тертя!... [8, с.50];

*Одне скажу я, Костянтин:*  
*В гетьманстві я не дбав про себе,* –  
*Я все життя* для України  
*Готов здобути* був і Неба!... [8, с.54].

Варто зазначити, що такі словосполучення були досить продуктивними в староукраїнській мові [6, с.117].

Чималу кількість у синтаксичній системі аналізованого твору становлять словосполучення на позначення точного неповторюваного часу, повністю заповненого дією, але з указівкою на її обмеженість, а саме:  $V \cdot na \cdot S_a$  та  $V \cdot za \cdot S_a$ . Щоправда, словосполучення з прийменником **за** вжиті лише один раз. Наприклад:

*За горло ти* схопив рукою  
*І не пускаєш* хоч **на мить**... [8, с.26];

*Якби пішов ти* був війною,  
*Коли Петро* був недорічний, –  
*Себе б ти* славою ясною  
*Покрив у нас* **на віки вічні!** [8, с.51];

*Коли б...* *Я міг би тут* казати,  
*Та й не скінчить* **за цілі роки**,  
*Чим пахли* гетьманські Палати,  
*Про що кричали* скрізь сороки... [8, с.51];

*Гетьман не втрачає* **ані на хвилю** повної свідомості та своїх ясних духових сил... [8, с.71];

*Виговський* теж саму старшину  
*Поставив був* в основі дому, –  
*Та вітер* знявся **на хвилину**  
*Й розніс його,* немов солону... [8, с.74];

*Й засяє* Церква Православна,  
*І Патріярх у град* Андріїв  
*Престол* поставить, як і здавна,  
*Й на віки* славен буде Київ!... [8, с.78].

До складу аналізованих словосполучень уходять іменники переважно часової семантики. Іменники нечасового значення використовуються рідко.

У тексті історичної драми спостережені також два безприйменникові словосполучення з іменниками **день** і **ніч** у знахідному відмінку зі значенням повторюваного часу, повністю заповненого дією без указівки на її обмеженість. Наприклад:

*Думки гарячі про одне, —  
І день, і ніч про Україну:  
Вони кололи все мене  
Й колоти будуть до загину... [8, с.15];*

*І кров пливе по Україні,  
Й огонь жере і день, і ніч,  
А де «мазепинства» хоч тіні,  
Відразу голову із пліч... [8, с.27].*

Цей різновид словосполучень часового значення називають ще «циклічно-дистрибутивним часом», що «фіксує дію як єдиний безперервний процес», який заповнює часові проміжки, що періодично повторюються: *день і ніч, літо і зима* [5, с.122].

Друга група словосполучень прямого часу, не повністю заповненого дією, представлена в тексті художнього твору безприйменниковими ( $V \cdot S_g$ ,  $V \cdot S$ ) та прийменниковими словосполученнями ( $V \cdot у(в) \cdot S_a$ ,  $V \cdot у \cdot S_p$ ,  $V \cdot за \cdot S_g$ ,  $V \cdot під \text{ час} \cdot S_g$ ,  $V \cdot при \cdot S$ ). Наприклад:

*(Федір Третяк)... багато допоміг 30-го червня 1709-го року переправитися через Дніпро [8, с.10];*

*І не відступимо від того,  
Що в нас надбалоя віками... [8, с.26];  
Та схаменися, любий брате,  
Ми друзі щирі... На війні  
Усе на прикроці багате,  
Життя тяжке у люті дні!... [8, с.41];*

*(Мазепа)... виконував обов'язки королівського посла до українських гетьманів... у роках 1659, 1660, 1663 і ін. [8, с.5];*

*(Іван Мирович)... За Орлика – Генеральний Осавул [8, с.9];*

*Служив я вірно для народу,  
Свою всю силу і насагу  
Спішив я дати йому в негоду!... [8, с.54];*

*При промові Гордієнко був у став, тепер сідає, стомлений [8, с.52] та інші.*

Найуживанішими серед них є словосполучення з прийменником **у** (меншою мірою з **в**) та іменником у знахідному й місцевому відмінках –  $V \cdot у(в) \cdot S_a$ ,  $V \cdot у(в) \cdot S_p$ , а також безприйменникові словосполучення з іменником у родовому відмінку –  $V \cdot S_g$ .

Словосполучення  $V \cdot у(в) \cdot V \cdot S_g$  досить активно використовувалися для позначення дат в українській літературній мові. За дослідженнями З.І. Іваненко, «родовий дати в мові письменників другої половини XIX ст. обов'язковим був у сполученнях з попередньою обставиною часу...» [4, с.19]. Такі ж словосполучення ми спостерігаємо і в драмі «Розп'ятий Мазепа»: *Гетьман Мазепа ціл-*

ком довіряв Орлику, і восени 1707 р. уперше відкрив йому таємницю... [8, с.6]; Старшинство склало т. зв. Бендерську Конституцію 5-го травня 1710-го року... [8, с.6]; Січовиків під Переволочною 30-го червня 1709 року перейшло Дніпро близько 2000 люда... [8, с.12]; ...12-го березня 1709-го року Січ поставила приєднатися до козаків Мазепи [8, с.7] та інші.

Іван Огієнко часто вживає словосполучення  $V \cdot Sg$  на позначення дати з інверсійним порядком слів: спочатку іменникова лексема, а потім – числівникова. Наприклад: (Іван Мазепа)... року 1663-го покинув королівську службу в Варшаві, і віддався службі для України, тут і одружився року 1668-го з Ганною Половець-Фридрикевич [8, с.5]; Року 1712-го Гордієнко покинув Гетьмана Орлика. Помер року 1733-го на еміграції [8, с.8]; (Дмитро Горленко)... року 1705 був наказним Гетьманом [8, с.9]; Липня 6-го втікачі з малою частиною війська, головно січовиків, прибули в Очаків [8, с.13] та інші.

Подібні словосполучення були поширені і в мові багатьох українських письменників XIX-XX століть [4, с.19-21].

Варте уваги і єдине в тексті безпрійменникове словосполучення на позначення дати з препозитивним прислівником *десь*, який створює відтінок часової приблизності: Народився (Дмитро Горленко) *десь року 1660-го*, вихованець Києво-Могилянської Колегії [8, с.9].

У тексті драми трапляється поєднання прийменникового словосполучення ( $V \cdot у \cdot S_a$ ), що має у своєму складі назви днів тижня, та безпрійменникового словосполучення ( $V \cdot S_a$ ) із значенням дати, як-от: *На бік шведів (Мазепа) перейшов у неділю 24.X.1708 р. Програвши тільки випадком бій під Полтавою 27.VI.1709 р., Мазепа з раненим королем шведським Карлом XII у середу 30.VI. переправився через Дніпро...* [8, с.5]; *Учора, у вівторок 6-го липня 1709-го року, старшина й козаки, а з ними й Гетьман Іван Мазепа, прибули в турецьку фортецю Очаків, а сьогодні, у середу 7-го липня, старшина помалу сходиться до Гетьмана на Раду* [8, с.14].

Зауважимо, що в останній синтаксичній конструкції аналізовані словосполучення знаходяться в постпозиції щодо прислівників із загальним значенням часу і, звісно, виконують синтаксичну роль уточнювальної відокремленої обставини.

Крім того, словосполучення прямого неповторюваного часу, не повністю заповненого дією ( $V \cdot у(в) \cdot S_a$ ), поширюється автором за допомогою як узгоджених, так і неузгоджених означень. Наприклад:

*Не буде так!... Іще воскресне  
Непереможна наша сила,  
І незабаром – в другу весну –  
Знов оживуть Вкраїні крила!* [8, с.33];

*Рада знову гуде, як море в час припливу...* [8, с.41];

(Кость Гордієнко) *свого не забуває і в останню хвилину і говорить рішуче* [8, с.79];

*Полтава виросла з негоди,  
Що квітла рясно поміж нами,  
А всім відомо – в час негоди  
Городи повні бур'янами!* [8, с.64].

У досліджуваному тексті спостережені два словосполучення ( $V \cdot у \cdot S_a$ ) з іменником *лихоліття* нечасової семантики, який поєднується з атрибутивними постпозиційними словами, зокрема вказівним займенником *це* та прикметниками, які містять оцінку часового відрізка суб'єктом:

Та все в Батурині згоріло,  
Нічого в Гетьмана немає, —  
І в нас лиш світить грішне тіло  
У лихоліття це безкрає... [8, с.41];

А ви ведете на Голготу  
І розпинасте мене, —  
Й зазнав кривавого я поту  
У лихоліття це жахне... [8, с.69].

До найменш уживаних словосполучень прямого неповторюваного часу, не повністю заповненого дією, в історичній драмі належать такі, як  $V \cdot за \cdot S_g$ ,  $V \cdot під час \cdot S_g$ ,  $V \cdot при \cdot S_p$ , до складу яких уходять іменники нечасової семантики, наприклад:

(Клим Довгополенко)... **За Орлика**, з 1710-го року, Генеральний Суддя [8, с.10];  
Солдан, ... **представник короля Карла XII при Гетьмані Мазепі**. Був **присутній при смерті** Великого Гетьмана [8, с.11];

Того часу **справді добро приватне й державне виразно відділені не були, особливо за Мазепи** [8, с.11];

Кость Гордієнко **під час своєї мови часто грюкає кулаком по столі для підтвердження своєї думки**... [8, с.47].

Прийменник **за** у словосполученні  $V \cdot за \cdot S_g$  поєднується з назвами історичних осіб, життям чи діяльністю котрих саме і визначається час реалізації дії.

Отже, словосполучення прямого часу, повністю і не повністю заповненого дією, широко представлені в історичній драмі «Розп'ятій Мазепа». Вони побудовані переважно за універсальними граматичними моделями, виявленими і в українській мові попередніх віків [4-6]. Протиставляються за ознакою «заповненість – незаповненість» дією часового відрізка. Серед них найбільш продуктивними є прийменникові і безприйменникові словосполучення, зокрема першої групи (з прямим часом, повністю заповненим дією) –  $V \cdot S_a$  і другої групи (з прямим часом, не повністю заповненим дією) –  $V \cdot у(в) \cdot S_a$  та  $V \cdot S_g$ .

Аналізований твір Івана Огієнка, як і вся його багатолітка спадщина й життєва стежа наскрізь просякнуті правдивою любов'ю до України, справжньою християнською вірою в її сонячне майбуття, без чорного, ворожого гайвороння.

Ісус Христос «...не сподіяв ніякого зла, а Його розп'яли. Він був погребений, та живий і досі» [3, с.80]. І сам автор, і головний герой драми Іван Мазепа – вірні сини свого народу, віддані, чесні, мудрі, сильні й водночас розп'яті. Але ми пам'ятаємо про них, бо пам'ять – то писар нашої душі.

### Список використаних джерел:

1. Барчук В.М. Граматична категорія темпоральності: семантико-структурний аспект. *Мовознавство*. 2011. №6. С. 65-76.
2. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: життя і пориви великого гетьмана. Київ : Видавництво СП «Свенас», 1991. 136 с.
3. Дочинець М. Синій зошит. Аркуші днів святих. Мукачево : Карпатська вежа, 2015. 184 с.
4. Іваненко З.І. Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові : посібник для студентів-філологів. Чернівці, 1967. 62 с.
5. Іваненко З.І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення. Київ ; Одеса : Вища школа, 1981. 144 с.
6. Арполенко Г.П., Грищенко А.П., Німчук В.В. та ін. Історія української мови: синтаксис. Київ : Наукова думка, 1983. 504 с.

7. Коваль А.П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. Київ : Либідь, 2001. 312 с.
8. Митрополит Іларіон. Розп'ятий Мазепа. Вінніпег : Наша культура, 1961. 88 с.
9. Наукова і творча спадщина Івана Огієнка (Митрополита Іларіона).
10. Сохацька Є.І. «Молося за весь рідний край...»: Штрихи до життєпису Івана Огієнка та його культурологічної діяльності. Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М.І., 2007. 276 с.

The article describes the phrases with the semantics of direct time on the material of the historical drama «Crucified Mazepa» by Ivan Ogienko. The subject of investigation were prepositional and non-prepositional phrases with the meaning of time, completely and not completely filled with action, and without or indicating its limitation. Time is a verbal category that expresses external temporality as the moment of action and serves to reflect it on the temporal axis from the position of the speaker (relative to the moment of speech). The concept of time people realized later than the concept of space. Direct-time phrases are juxtaposed on the basis of occupancy and incompleteness by the action of a time segment, are divided into two groups phrase with the meaning of time completely filled of action, phrase with an incompletely filled time.

Analyzed direct-time phrase, fully and not fully filled with action, is widely represented in the historical drama «Crucified Mazepa». They are built mainly on universal grammatical models, which were also revealed in the Ukrainian language of previous centuries. They are opposed on the basis of «fullness – incompleteness» by the action of a time segment. Among them the most productive are the prepositional and non-prepositional phrases, in particular the first group (with direct time, full action) –  $V \cdot S_a$  and the second group (with direct time, not fully filled action) –  $V \cdot y$  (in)  $\cdot S_a$  and  $V \cdot S_g$ .

The least commonly used phrases of direct unrepeatable time that are not completely filled with action are historical dramas such as  $V \cdot za \cdot S_g$ ,  $V \cdot during \cdot S_g$ ,  $V \cdot at \cdot S_p$ , which includes nouns of temporal semantics.

**Key words:** temporal phrases, direct time, unrepeatable time, exact time, prepositional phrase, without prepositional phrase, historical drama.

*Отримано: 26.09.2019 р.*

УДК 305:81:001(477)Огієнка

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.81-86

**Римма Монастирська, Алла Сірант**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЙ І. ОГІЄНКА**

Стаття присвячена аналізу гендерних особливостей мовного матеріалу в науковій рецепції Івана Огієнка. Заналізовано лінгвістичні погляди вченого щодо становлення граматичної категорії роду в українській мові, виокремлено засадничі положення його мовознавчих праць на предмет відображення гендерних асиметрій у сприйнятті й мовному представленні осіб чоловічої та жіночої статей. Окреслено перспективи подальших досліджень творчості Івана Огієнка в лінгвокультурному аспекті.

**Ключові слова:** гендер, гендерні характеристики, фемінітиви, гендерні стереотипи, гендерні асиметрії.

Упродовж останніх десятиліть усе більше дослідників звертаються у своїх працях до проблем гендерних аспектів функціонування соціуму. Із розвитком жіночих студій, які дали початок власне гендерним студіям, поняття «гендер»

увійшло до науково-методологічного апарату не лише гендерології, а й інших соціально-орієнтованих наук. У мовознавстві феміністичні впливи стали поштовхом до виокремлення нового напрямку – гендерної лінгвістики. На вивченні проблем мовного представлення фемінного й маскулінного, а також особливостей чоловічого та жіночого мовлення зосередили свою увагу Д. Спендер (Dale Spender), Дж. Коутс (Jennifer Coates), П. Екерт (Penelope Eckert), С. МакКоннелл-Джинет (Sally McConnell-Ginet), Д. Таннен (Deborah Tannen), Дж.Т. Вуд (Julia T. Wood), О. Горошко, І. Кузнєцова, А. Мартинюк, Л. Ставицька та ін.

**Мета нашої розвідки** – зааналізувати засадничі положення мовознавчих праць І. Огієнка у контексті дослідження проблем гендера та мови.

Методика вивчення мови та гендера відображає два різні аспекти, а саме – мовну систему та мовне вираження. У межах гендерної лінгвістики це виявляється у таких напрямках досліджень: вивчення «чоловічої» та «жіночої» мов (так званого гендерлекту) та аналіз мовних засобів на предмет того, як чоловіки та жінки представлені у мові. Аналізуючи мовознавчу спадщину І. Огієнка, ми з'ясували, що, незважаючи на той факт, що поняття «гендер» до наукового обігу було введено у 70-pp. ХХ ст., учений не просто торкається у своїх лінгвістичних студіях проблем гендера та мови, а подає їх ґрунтовний аналіз. Так, зокрема, в аспекті гендерної проблематики І. Огієнко описує постання в мові граматичної категорії роду: *«Початкова мова не знала граматичного роду й часто надавала самцям і самицям різні назви, пор.: наші батько-мати, баран-овечка, бугай-корова і т. ін., і тільки пізніше, коли виникла потреба граматичного статевого розрізнення, цебто коли мова ускладнювалася, тоді виникла потреба й розрізняти живі іменники чоловічої статі від жіночої <...> Такий двородовий стан дуже довго існував у людській мові. За тих часів людина дивилася на всю довкілну природу, як на живу, – усе було для неї живим, скрізь були живі істоти. Глибока персоналіфікація (уособлення) природи – це основа світогляду початкового людства. Ось через це первісна людина ставивий поділ живих осіб протягом віків перенесла й на природу, що його оточувала, цебто й на всі неживі речі, персоналізуючи їх, надавала чоловічого чи жіночого роду»* [1, с.160-161]. Привертає увагу той факт, що науковець вживає займенник чоловічого роду *його*, замінюючи ним іменник жіночого роду *людина*, що вказує на маскуліноцентричність сприйняття концепту ЛЮДИНА. Знаходимо підтвердження цьому в етимологічному словнику, упорядником якого є І. Огієнко. Так у словниковій статті *людина* читаємо: «Людина – людська істота; гр. anthropos, лат. homo. У всіх слов'янських народів колись було слово *ludinь* (пор. наш архаїзм *простолоудин*), але в усіх них воно вже вийшло з ужитку» [ЕССУМ, с.394]. Лексема *ludinь* має граматичну форму чоловічого роду.

Гендерна стереотипізація за принципом виокремлення маскулінних та фемінних рис є також характерною рисою постання граматичних родів у мові. Так домінувальні маскулінні та маргінальні фемінні риси стали визначальними чинниками розподілу слів за родами. І. Огієнко зазначає, що *«Усе велике, сильне, значне, діяльне мислилось роду чоловічого; навпаки – усе мале, полохливе, слабе, пасивне відійшло до роду жіночого»* [1, с.162]. Значущим чинником, що вплинув на родову віднесеність іменників, стала біологічна здатність виконувати репродуктивну функцію. Так, зокрема, за твердженням І. Огієнка [1], у багатьох мовах іменник *земля* набув граматичної категорії саме жіночого роду, тому що, попри всю значущість землі для людства, її силу, твердість як головні характеристики, яким властиві маскулінні риси, родючість як фемінна харак-



теристика стала вирішальною для віднесення цієї лексеми до жіночого роду. Так як і більшість назв дерев з огляду на їхню здатність «родити» (плодоносити) в індоєвропейських мовах набули граматичного значення жіночого роду.

Описуючи становлення граматичної категорії роду в українській мові І. Огієнко говорить про перехід до чоловічого роду деяких іменників, які в давні часи закінчувалися на -ь і тому належали до жіночого роду. Це відбулось через ствердіння кінцевого приголосного. Пояснюючи причини таких змін у мові, науковець вживає термін «очоловічення» [1, с.174], яким, на жаль, не послуговуються сучасні мовознавці, використовуючи натомість латинізм «маскулінізація». Цікаво, що разом із терміном «очоловічення» І. Огієнко послуговується запозицією термінолексемою «зфемінізувала», але поряд подає у дужках український відповідник «ожіночила», утворений за тим самим морфологічним принципом, що і його відповідник щодо позначення переходу іменників до категорії чоловічого роду: «А то часто знає наша мова й такі випадки, що, свою неясну форму з бігом часу виразно зфемінізувала (ожіночила), прийнявши закінчення -а чи -я. У нашій стародавній мові було багато слів на м'яку приголосну, але з бігом часу це закінчення вийшло з літературної мови, бо замість нього витворилася нова форма, уже виразно жіночого роду. Напр., у давнину були в нас слова (в наших говірках вони відомі ще й тепер, як архаїзми): басьн, вись, власть, вошь, дєбрь, дочь, дрозь, кузьн, ладонь, ложь, мышь, осокорь, пісьн, рябрь, ска-терть, стражь, тополь, фасоль, часть, ширь, яблонь і т. ін. Закінчення всіх цих слів у нашій літературній мові давно вже завмерли (часом відомі в мові місцевій народній), бо їх переміг закон виразної фемінізації роду слів, і тепер ми, замість них, уживаємо таких форм: басьня, вишина, влада, воша, дєбра, дочка, дрижа, кузня, долоня, лжа, миша, осокора, пісьня, рябизна, скатертина, сторожа, тополя, фасоля, частина, ширина, яблуня й т. ін.» [1, с.177-178]. Також, аналізуючи мовознавчі праці І. Огієнка, натрапляємо на термінопоняття «закон фемінізації»: «Взагалі, в історії української мови, як і в історії деяких інших слов'янських мов, напр., польської, помічається виразний і сильний закон фемінізації (ожіночення) роду слів, і то прагнення до фемінізації зовсім ясної й міцної, а саме – до надання слову закінчення -а чи -я, чим слово вже без хитання стає жіночого роду З законом цим ми будемо весь час стрічатися в цій моїй праці, особливо в словах інішомовного походження [1, с.179]». Проте в роботі не виокремлено мовний закон маскулінізації (очоловічення) роду слів, тому маємо підстави говорити не лише про гендерні асиметрії щодо термінів, якими послуговується вчений, але й про гендерні асиметрії в природній мові, яка живе за своїми законами і не фіксує явищ очоловічення роду слів так виразно, як це відбувається при набутті значною частиною лексем виразних ознак жіночого роду. Зокрема, це стосувалось значною мірою запозичених слів. Науковець теж на цьому наголошує: «Проте ожіночення роду інішомовних слів – це загальноукраїнський процес» [1, с.197].

Велику вагу не лише в контексті гендерології, але й для лінгвокультурологічних та соціологічних студій має зрівняльна характеристика правописів, яку подає І. Огієнко, пояснюючи природність закону фемінізації для української мови. Так, зокрема, він наголошує на тому, що правопис 1945 року за урядовим наказом штучно й «насилно стинив процес фемінізації (ожіночення) роду в українській мові» [1, с.195]. Ніяких науково обґрунтованих підстав для цього, за словами І. Огієнка, немає: «Підстав на це жодних, крім одного: так буцїм вимовляють. Але хто так вимовляє? Так не можуть без урядового насилля вимовляти ті, хто мову справді знає природно! Як ми бачили вище, фемінізація роду інішомовних слів – це нормальний історичний процес в українській мові,

який сильно й глибоко захопив українську народну мову. Правопис 1927 року не спиняв цього процесу, а правопис 1945 року силою спиняв його» [1, с.196].

Дослідник здійснює порівняльний аналіз, який переконливо свідчить про штучність процесу спинення фемінізації в українській мові:

<i>Правопис Голоскевича (1929)</i>	<i>Правопис Кириченка (1955)</i>	<i>Російська форма аналіз</i>
<i>баль</i>	<i>бал</i>	<i>бал</i>
<i>бандероля</i>	<i>бандероль</i>	<i>бандероль</i>
<i>газеля</i>	<i>газель</i>	<i>газель</i>
<i>діагноза</i>	<i>діагноз</i>	<i>диагноз</i>
<i>залья</i>	<i>зал і зала</i>	<i>зал и зала</i>
<i>коректива</i>	<i>коректив</i>	<i>коректив</i>
<i>метод і метода</i>	<i>метод</i>	<i>метод</i>
<i>психоза</i>	<i>психоз</i>	<i>психоз</i>
<i>роля</i>	<i>роль</i>	<i>роль</i>
<i>туберкульоза</i>	<i>туберкульоз</i>	<i>туберкулез</i>
<i>флянеля</i>	<i>фланель</i>	<i>фланель</i>
<i>шинеля</i>	<i>шинель</i>	<i>шинель</i>
<i>цикорія і цикорій</i>	<i>цикорій</i>	<i>цикорій</i>

Ця коротенька таблицка ясно показує, що новий « академічний » правопис таки силою накидав нам російську форму роду інішомовних слів, а наш прирідкований віковий процес фемінізації роду силою спиняє [1, с.196].

Свою увагу І. Огієнко зосереджує не лише на категоріях чоловічого та жіночого роду. Також він здійснює детальну характеристику нейтрального роду (як пропонує називати середній рід) та спільного. Науковець наводить приклад, що має виразне гендерне маркування, оскільки на мовному рівні фіксує інформацію про сферу зайнятості чоловіків та жінок: «*Тепер слово голова в значенні «провідник» стало спільного роду, ба й жінки головують, а тому треба писати й говорити: з тебе, чоловіче, такий (а не така) голова, як з мене лікар; заждім, поки наш голова (якщо це чоловік) не вийде зо школи. і т. ін* [1, с.183]. Це засвідчує той факт, що жінки нарівні з чоловіками обіймали керівні посади, а оскільки лексема «*голова*» жіночого роду, то функцію розрізнення мають виконувати займенники, прикметники, що вступають у синтаксичні зв'язки з цією лексемою, або замінюють її.

Не оминає увагою у своїй мовознавчій спадщині І. Огієнко й проблеми фемінітивів. Науковець зазначає, що поряд із розрізненням за статевими чи природними родами живих осіб чи істот, для якого властивими є різне номінування (наприклад, *батько – мати, баран – овечка*), «*мова витворила звичайно подвійні паристі форми для назв істот: чоловічі й жіночі, напр., учитель – учителька, удівець – удова, мученик – мучениця, професор – професорка, сусід – сусідка, сусіда, гість – гостя, друг – другиня, подруга, учень – учениця і т. ін. їх дуже багато*» [1, с.168]. Це засвідчує те, що для української мови фемінітиви є характерним явищем ще з давніх часів.

Окремо у своїх мовознавчих працях науковець спиняється на ролі жінки в українському суспільстві. Так, у своїй книзі «*Рідна мова*» І. Огієнко говорить про рідномовні обов'язки жінки: «*Українська інтелігентна жінка, дбала мати своїх дітей, повновласна господиня хати – вона в першу чергу мусить учитися літературної мови. В своїй хаті – то вона найперший і найлюбший профе-*

сор своїм дітям. Не вільно жінкам забувати ані на хвилину, що то ж вони творці «матірньої мови», що то від них перших усі ми переймаємо свою початкову мову. Чого навчить нас мати, те й понесемо з собою у світ на ціле своє життя. Мати – то найглибший і найреальніший творець літературної мови. Нехай же українська жінка ніколи не забуває про цю свою таку важливу, а разом із тим і таку почесну, але й відповідальну роль в українській культурі. Інтелігентна українська мати мусить досконало знати свою літературну мову, мусить постійно її вчитися, а все своє знання разом із матірньою теплою ласкою переливати в серця своїх дітей. Пам'ятати, що, власне, цього всі ми не забуваємо до кінця віку свого» [2, с.97]. Водночас не знаходимо жодної згадки про рідномовні обов'язки батька, роль якого у вихованні дітей є не менш важливою. Окрім цього, варто зважити ще той факт, що література, яка якраз творить і фіксує літературну мову, майже до кінця ХХ століття була представлена головною письменниками та поетами, жінки (письменниці та поетеси/поетки) активно влились в літературний процес, а отже і в процес відтворення і творення літературної мови, вже наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть. Тому, на нашу думку, такі міркування свідчать про асиметрії у сприйнятті чоловіка та жінки за їхніми суспільними ролями. Крім того, вони відображають гендерні стереотипи щодо жінок: «головне призначення жінки – це родина, діти...» [3, с.35]. Мовні асиметрії, які відображають мовну картину світу, транспоновану дослідником, містить така цитата: «Священик мусить добре усвідомити, що мати – то найміцніша твердиня збереження рідної мови, а тому повинен при кожній нагоді, особливо ж на проповіді, нагадувати жінкам про їхні рідномовні обов'язки» [2, с.59].

У своїх лінгвістичних студіях І. Огієнко відводить окремий розділ вивченню становища жінки в українському суспільстві («Правний стан жінки») [1, с.283-284]. Так, дослідник пише: «Тяжкий стан жінки був на сході, але не легшим і він був і на католицькому заході. Напр., ще року 1690-го у Франкфурті виїшла книжка латинською мовою «Жінка – не людина». Року 1753-го в Ляйпцігу виїшла книжка німецькою мовою: «Цікаві докази, що жінка не належить до людського роду». І в усіх народів світу тяжкий неправий стан жінки відбувався й на їхніх мовах. Досить виразно бачимо це і в мові українській» [1, с.284]. Особливо науковець зосереджує свою увагу на мовне представлення статусності жінки. Так, зокрема, номінування жінки відбувається опосередковано – через прізвище батька або чоловіка: «... стає по чоловікові -ова: Шевченкова, Столяренкова і т. ін. До заміжжя панна зветься за батьком: Шевченківна, Столяренківна» [1, с.284]. З часом ставлення до жінки змінилося. Так, під впливом християнства жінка в Україні набуває більших прав. Дослідник зазначає, що в українській мові досить рано з'являється лексема *дружина* на позначення одруженої жінки щодо її чоловіка. І. Огієнко коментує це так: «І нема слова *кращого над дружина!* Давнє жона, жінка – визначає взагалі «родяица», і як вище від цього «дружина « – товариш» [1, с.286]. Дуже ретельно дослідник аналізує українську форму «одружитися з», порівнюючи її з російським «женитись на» та робить відповідний коментар щодо різного ставлення до жінки в українському й російському суспільствах, що, відповідно, й відобразилося таким чином у мові.

Отже, лінгвістичні студії І. Огієнка відображають гендерні стереотипи, мовні ознаки гендерних асиметрій. У своїх працях автор зважає не тільки на відображення жінки у мові, але й на її суспільне становище. Перспективним вважаємо аналіз усієї творчої спадщини І. Огієнка на предмет виявлення гендерних стереотипів, гендерно маркованих мовних одиниць та інших виявів гендеру у мові.

**Список використаних джерел:**

1. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова. Київ : Наша культура і наука, 2011. 356 с.
2. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рідна мова. Київ : Наша культура і наука, 2010. 436 с.
3. Ставицька Л.О. Гендер: мова, свідомість, комунікація. К. : КММ, 2015. 440 с.
4. Eckert P., McConnell-Ginet S. Language and gender. New York : Cambridge University Press, 2003. 366 p.

The article is devoted to the analysis of gender peculiarities of language material in Ivan Ohiienko's scientific reception. The linguistic views of the scholar on the formation of the gender as the grammatical category in the Ukrainian language are highlighted, the basic principles of his linguistic works are singled out in order to reflect gender asymmetries in the perception and linguistic representation of persons of male and female gender. Analysing Ivan Ohiienko's linguistic heritage, we found that, despite the fact that the concept of «gender» was introduced into scientific circulation in the 70's of the twentieth century, the scientist not only touches upon the problems of gender and language in his linguistic studies, but presents them with a thorough analysis. In terms of gender issues Ivan Ohiienko describes the formation in the language of grammatical category of gender. Gender stereotyping on the principle of separation of masculine and feminine features is also a characteristic feature of the grammatical gender in language. Thus, dominant masculine and marginal feminine traits have become determinants of words distribution by genders. Not only in the context of gender studies, but also in linguocultural and sociological studies, the comparative characterization of spelling and explaining the natural law of feminization for the Ukrainian language given by Ivan Ohiienko is of great importance. Ivan Ohiienko in his linguistic heritage also analysed the problems of the feminitives. The scientist payed particular attention to the social status of women and the reflection of it in the natural language.

The perspectives of further studies of Ivan Ohiienko's creativity in the linguocultural aspect are outlined.

**Keywords:** gender, gender characteristics, feminitives, gender stereotypes, gender asymmetries.

*Отримано: 04.10.2019 р.*

УДК 371(477)(092)

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.86-90

**Світлана Никитюк**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ЛІНГІСТИЧНІ СТУДІЇ ІВАНА ОГІЄНКА**

У статті йдеться про дослідницьку діяльність Івана Огієнка на ниві лінгвістичних студій. З'ясовано важливість ідей науковця у становленні української лінгвістичної науки та подано аналіз його основного лінгвістичного доробку. Стаття сприятиме осмисленню його феномену на мовознавчому рівні.

**Ключові слова:** лінгвіст, історичні пам'ятки, розвиток української мови, дослідження.

У багатому й різноманітному доробку вченого найвагомніше місце посідають дослідження й розвідки з питань розвитку української мови, культури в цілому. Чому так глибоко і всебічно він зосереджувався на таких студіях?

Певним чином відповідь на це запитання дають ось ці міркування вченого: «Мова – душа кожної національності, її святості, її найцінніший скарб. У мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розפורшиться поміж дужчим народом...» [4].

Праці Огієнка мали й нині мають неабияке прикладне значення, вартість, бо служили й служать тим, кому небайдуже національне відродження нації та України.

Працями та величною постаттю Івана Огієнка цікавилися й досліджували такі вітчизняні вчені, як В. Задорожній, О.М. Завальнюк, А.О. Євграфова, В.А. Качкан, Г.Й. Насмінчук, Є.І. Сохацька, М.С. Тимошик.

**Мета статті** – дослідити ґрунтовність, літературний талант, наукові пріоритети вченого у дослідженні української мови, з'ясувати важливість ідей науковця у становленні української лінгвістичної науки шляхом аналізу основного лінгвістичного доробку вченого-публіциста, перекладача та публіциста Івана Огієнка.

Іван Огієнко як лінгвіст та багатогранний учений має значні здобутки, власне в усіх галузях українського мовознавства: сучасної української мови (фонетика, морфологія, синтаксис), історії правопису, лексикографії, етимології, діалектології, стилістики, ономастики, славістики, палеографії тощо. Оскільки мова – головний рушій культури, Іван Огієнко твердив: якщо занепадає мова, то занепадає і народ. З рідною мовою тісно пов'язані народні перекази, звичаї і взагалі цілий традиційний уклад життя – все це міцно об'єднується рідною мовою в єдине гармонійне ціле. Учений констатував: якщо забрати рідну мову – то цілий такий нам близький та рідний уклад стане тільки простою етнографією. Ось саме через це, наголошував І. Огієнко, кожний, хто втрачає рідну мову, перестає бути органічним членом свого народу; він може цікавитися своїм народом, може навіть допомагати йому, але вірним сином своєї нації безмовна особа ніколи не буде [1].

Ще студентом Іван Огієнко почав активну публікаторську роботу. Помітними на той час були його лінгвістичні розвідки «Огляд українського язикознавства» (1907), «Українська граматична термінологія» (1908), «Двійне число в українській мові» (1909). Уже перебуваючи на посаді професора Київського університету, у 1917 році за дорученням Центральної Ради вводить там предмет «Історія української мови». На посаді міністра освіти очолює Правописну комісію й разом із академіком А.Кримським і професором Є. Тимченком готує «Проект правопису української мови», який невдовзі схвалила і затвердила Всеукраїнською академією Наук.

У 1909 році за працю «Двійне число в українській мові» Іван Огієнко удостоївся диплому першого ступеня. Після здобуття університетської освіти вчительське, не полишаючи пошукової та дослідницької праці.

Є потреба акцентувати увагу на мовознавчих працях ученого: «Українська граматики: Частина перша. Основи українського правопису» (1921), «Богослужбова мова в слов'янських церквах: Збірка рецензій на нові видання» (1931), «Навчаймо дітей української мови Проповіді» (1961), «Хвалімо Бога українською мовою!» (1962), «Грамматично-стилістичний словник Шевченкової мови» (1961) [2].

У передмові до «Української граматики», своєрідного посібника з українознавства, Іван Огієнко пише, що основною педагогічною метою було практично допомогти дітям в опануванні української мови й підвести їх до вміння робити висновки. Автор розкриває принципи й методику укладання граматики, вважає, що він «пильнував провести ідею повільного історичного розвою нашої мови...» [4].

Великий пропагандистський заряд несуть й інші публікації Івана Огієнка. У брошурі «Навчаймо дітей своїх української мови» автор закликає берегти укра-

їнські звичаї, свою рідну мову, любити український народ («Мова – це серце народу, це жива душа його», «Родина – як домашня церква», «Без знання української мови українцем не будеш!», «Хто цурається української мови, той руйнує українську націю»). У книжечці «Хвалімо Бога українською мовою!» зібрано популярні нариски «Рідна мова – душа церкви», «Право української мови бути мовою богослужбовою», «Видатні новочасні богослови та ієрархи стоять за рідну мову в церкві», «Жива мова в українській православній церкві».

Видатний український мовознавець виявляв велику зацікавленість до історії слов'янських мов: української, старослов'янської, російської. Огієнку належать поважні праці в галузі історії старослов'янської мови.

Огієнко належить до тих учених, які вміли у доступній формі подавати історичні коментарі до різних мовних явищ. Загалом синхронний аналіз з історичними коментарями – жанр, що колись мав ознаки класичності, тепер, на жаль, поступово відходить на периферію. Його праці в багатьох випадках нагадують нам що незаслужено забуту традицію, традицію широкого залучення історичних даних. Він у низці праць дав докладний аналіз кількох пам'яток української мови, причому часто вперше в історії українського мовознавства вводив пам'ятки в науковий обіг. Серед них є й такі, які він сам знайшов. До таких праць належить «Вербська Євангелія 1560 року», у якій проведено лінгвістичний аналіз пам'ятки, висвітлено проблеми диакритичних знаків у слов'янських стародруках. У праці «Псалтир половини XVIII в. в лемківськм перекладі» автор приходить до висновку, що мова пам'ятки – це власне західноукраїнська літературна мова XVIII ст. зі значними вкрапленнями місцевих лемківських елементів; до праці додано український та церковнослов'янсько-український словники. У дослідженні «Лисецька тріодь 1734 року. З історії української мови в XVIII віці» автор звертає увагу на наголос як свідчення українського характеру наголошування в церковній мові у XVIII ст. І. Огієнко у працях «Українська Пересопницька Євангелія, 1556» та «Новий Завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581 року» вказує на пам'ятки української мови XVI ст. як наочне свідчення вживання української мови в церкві. Важливою працею в галузі історії української мови є дослідження «Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560 р.» (1930), в якому дається широка характеристика українського культурного життя XVI ст. і докладний аналіз мови пам'ятки [3].

Особливо цінною працею Івана Огієнка є монографія «Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд». Праця виконана дуже сумлінно, у ній здійснено докладний історичний, лінгвістичний та палеографічний аналіз значної кількості пам'яток старослов'янської мови, кожний розділ супроводжується повного бібліографією літератури, визначається національна належність пам'яток, вказані основні риси південної (української) вимови східнослов'янських пам'яток XI ст., у монографії представлено 155 фотокопії кириличних пам'яток [1].

У своїх наукових розвідках професор Огієнко за необхідності наводить переклади з багатьох слов'янських, а також старогрецької, латинської, старосврейської та інших мов. Учений досліджував також походження і значення окремих тематичних груп лексики, у тому числі історичний розвиток різдвяних і великодніх обрядових виразів, як коляда, щедрівка, ведрик, вертеп, Василя, паска, пасхалія тощо. Тут проявляється добра обізнаність з історичною семасіологією і лексикологією не тільки української, а й інших мов, широко використання історичних пам'яток інших слов'янських мов (польської, чеської).

Серед широких інтересів Івана Огієнка чільне місце посіли переклади українською мовою богословської літератури та боротьба за її впровадження



у практику православної церкви. Ставши у 1918 році ректором Кам'янецького державного університету, професор Огієнко створив при богословському факультеті спеціальну групу, яка займалася перекладом богослужбових книг, і на цій ниві чи не найбільший був його здобуток. Цим самим учений продовжує започатковану у XVI ст. «реформацію, що несла живу мову до церкви», і вбаचाє у перекладі важливе джерело збагачення національної мови.

Книга-есей «Українська культура», що містить у чотирьох розділах цінні відомості із української історії, філософії, археології, мистецтва, культури, літератури, освіти з давніх віків, має чинну цінність. Особливо наразі актуальні ті сторінки народознавчої праці Огієнка, де відзначається, як заборонялася на Московщині українська книжка, як спалювали україномовну продукцію, як саме русифікувалося все українське за часів Петра I та Катерини II і продовж наступних десятиліть. Тому варто зайвий раз згадати роздуми Івана Огієнка щодо рідної мови.

1. На кожному кроці й кожної хвилини охороняй честь своєї рідної мови, як свою власну, більше того – як честь своєї нації. Хто не береже чести своєї рідної мови, той підкопує основи своєї нації.
2. Розмовляй у родині своїй тільки рідною мовою. Це принесе тобі правдиву насолоду шляхетного почуття сповнення найбільшого обов'язку щодо свого народу.
3. Хто в родині своїй розмовляє не рідною мовою, той стоїть на дорозі до мовного винародовлення, – найбільшого непростого гріха проти свого народу.
4. Кожний, хто вважає себе свідомим членом свого народу, мусить пильно навчатися своєї соборної літературної мови.
5. Кожний свідомий член свого народу мусить завжди допомагати всіма приступними йому способами розвитку культури своєї літературної мови.
6. Кожний свідомий член народу мусить добре розуміти й ширити головне рідномовне гасло «Для одного народу – одна літературна мова й вимова, один правопис».
8. Де б ти не жив – чи в своїм ріднім краю, чи на чужині, – скрізь завжди мусиш уживати тільки однієї соборної літературної мови й вимови, тільки одного спільного правопису, тим ти покажеш, що ти свідомий син своєї об'єднаної нації.
9. Кожний громадянин мусить добре пам'ятати й дітей своїх того навчати, що наймиліша мова в цілому світі – то мова рідна [5].

Заслуга Івана Огієнка полягає і в тому, що він розкрив основні засоби здійснення національного виховання підростаючого покоління. За твердженням педагога, «мова нерозривно пов'язана з народом та його історією, і коли ми мусимо любити свій народ, то тим самим мусимо любити і берегти й свою рідну мову, бо без мови народ не може існувати». Спираючись на власний досвід, Іван Огієнко доводить, що «безмовний народ – не народ». Спілкування з дітьми своєю мовою веде до підвищення свідомості, формує гідність, високі моральні якості. «Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу, бо рідна мова – то основа нашої історії, як душа цього народу». На думку Івана Огієнка, мова – це найкращий вихователь, бо завдяки їй формуються основи духовного світу дитини, тільки вона (мова) може забезпечити повноцінне життя особистості [3].

Огієнко не втомлювався нагадувати кожному про головні свої житейські гасла: не соромтеся свого українства, любіть свою мову, спілкуйтеся нею повсюдно, невпинно вивчайте її, дотримуйтеся одного правопису, не занепастіть свої душі зрадництвом усього рідного.



Проаналізувавши основні лінгвістичні праці Івана Огієнка, можна свідчити, що він розглядав мову як одну з найбільших культурних цінностей українського народу. Серед слов'янських мов, вважав Огієнко, українська найбагатша на лексику, найвиразніша на синтактику, є однією з найзручніших та наймелодійніших мов. У ній надзвичайно багата синоніміка.

Варто зазначити, що проаналізований вище матеріал містить цінну інформацію, яка відкриє нові можливості у вивченні та практичному застосуванні лінгвістичного доробку Івана Огієнка.

### **Список використаних джерел:**

1. Задорожній В. Іван Іванович Огієнко – мовознавець / Митрополит Іларіон (проф. І. Огієнко). Українська культура і наша церква. Ідеологія української православної церкви. Життєпис. Вінніпег, 1991. 84 с.
2. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах : у 2 ч. : навч. посіб. / за ред. А.З. Москаленка ; передм. А.Г. Погрібного. К. : Либідь, 1994. Ч. 1. 336 с.
3. Митрополит Іларіон URL: <http://ukrlife.org/main/minerva/mova.html>.
4. Тимошик М. Мова – душа нації. Іван Огієнко (митрополит Іларіон) в обороні української мови / Іван Огієнко (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд., авт. передмови і коментарів М.С. Тимошик. 2-е вид., випр. К. : Наша культура і наука, 2004. С. 15.
5. Українська культура / упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. К. : Наша культура і наука, 2001. 342 с.

The article deals with Ivan Ohienko's research activity in the field of linguistics. He was interested in the folk historiography, problems of the Ukrainian mentality, folklore researches. His merit is in the discovering of national education implementation of the new generation and its main aids. Ohienko believed that communication with children in their native language leads to being more aware, moulding of dignity, elevated moral qualities. A native language is the cornerstone of being a population as a whole nation because there is no separate nation without an independent population and there is a foundation of our history as a spirit of this population. Any language is the best educator; otherwise due to this aid the child inner world foundations are formed. Only the native language can provide a full life of some personality.

A researcher paid a special attention to familiarization children with the national customs and language.

Ohienko related folklore to the most valuable sources of national education. He stressed a great educational role of the folk calendar, a system of historically determined dates, holidays, events, traditions, rites which all the population celebrate in the certain order during a year. Educators should concentrate their efforts on the studying of the popular calendar, understanding of its educated meaning, inner potential and content, by the children. Holidays, folk and calendar traditions, Ukrainian customs indicate their high level, talent degree, a profound humanistic potential.

An exceptional part takes a translation activity of Ivan Ohienko. His Bible translation in the Ukrainian language is righteously considered to be the peak of his legacy. He translated theological literature into Ukrainian and made first steps to implement it in the Orthodox Church service. When he was a Principal of Kamianets-Podilskiy State University professor Ohienko founded a specified group made a translation of theological books. His aim was to carry on the 17<sup>th</sup> century tradition of having alive languages in the Church. Ivan Ohienko always considered a pure translation to be a significant source of the national language enriching. His linguistic researches propel comprehension of his phenomenon for all scholars.

**Key words:** linguist, historical monuments, the Ukrainian language growth, research.

*Отримано: 26.09.2019 р.*

Людмила Поплавська

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## ПРИКМЕТНИКИ-КОМПОЗИТИ В РОМАНІ «СОФІЯ» ЛЕСІ РОМАНЧУК

У статті йдеться про насиченість складними прикметниками мови роману «Софія» Лесі Романчук, висвітлюється питання зв'язку художнього стилю зі світоглядом автора, взаємодії загальноновживаної й авторської мови.

У дослідженні також здійснено лексико-семантичний аналіз складних ад'єктивів, виділено їх основні групи за структурними ознаками, визначено стилістичні функції.

**Ключові слова:** прикметники, композиції, семантика, емоційно-оцінний, стилістичний, експресія.

Першоелементом індивідуального стилю письменника є слово. В ньому автор закріплює своє бачення та розуміння дійсності, певні світоглядні ідеали, наслідки творчої пізнавальної діяльності. Саме через художнє слово читач поринає у світ авторських ідей та образів, пізнає сутність творчості письменника.

Відомо, що особливістю художнього стилю є те, що він поєднує елементи всіх стилів, відбирає мовні засоби з різних джерел, із різних історичних періодів; серед них є як ненормативні, так і ті, що перебувають на периферії сучасної літературної норми, а також і ті, що є вже традиційними, усталеними, перевіреними часом та історією.

Мова художньої літератури постійно оновлюється, в ній віддзеркалюються зміни, яких зазнає народнорозмовне мовлення. Письменник, чутливий до слова, до його емоційної, експресивної природи, не може не помічати таких змін. Н.М. Сологуб зазначає, що письменник, з одного боку, розбудовує національну мову, виявляє її приховані здатності, і його словник з авторськими «прирошеннями» смислу ніби протистоїть понятійному значенню багатьох загальноприйнятих слів і сполучень, і з другого, – видобуваються ці «прирошення» з тієї мови, якою пише письменник. Свіжість, не трафаретність використання мовних засобів у майстра слова поєднується завжди з глибиною проникнення в загальні потенції мови. Опробування нових словесних зв'язків у художньому тексті, підхоплене й підтримане узусом, робить їх нерідко здобутком загальної мови, а інколи й об'єктом загальних словників [Сологуб 1991, с.17].

Зрозуміло, що, ставши засобом втілення неповторного письменницького ідейно-художнього задуму, слово загальнонародної мови із властивими йому семантичними та емоційно-експресивними характеристиками не може залишатися незмінним. У системі естетично організованого цілого, яким є кожний твір письменника, слово набуває нових якостей: збагачується його смислова структура, розширюються можливості художньої виразності. В новій естетичній значущості відбиваються особливості творчого світосприйняття, індивідуальна манера образно-асоціативного мислення майстра слова. Особливо це стосується тих мовних засобів, які формують основоположні образи письменника й характеризуються високою частотністю вживання. Повторення, модифікації, трансформації, неочікувані поєднання з іншими одиницями надають їм особливої художньо-смислової цінності, оживляють їх, роблять неповторними та оригінальними.

У складній і багатогранній прозі Лесі Романчук особливе місце посідають саме такі мовні одиниці – прикметники-композиції.

**Актуальність нашого дослідження** зумовлена важливістю вивчення домінуючих складних ад'єктивів у художньому мовленні талановитої української письменниці, мовотворчість якої на сьогодні поки що є малодослідженою, потребою довести, що ці мовні одиниці є необхідним структурним компонентом текстового поля, постійним джерелом поповнення загальномовного словника і засобом творення як традиційних, так і авторських епітетів.

**Мета нашої роботи** – виявити особливості функціонування складних прикметників у романі «Софія» Лесі Романчук, здійснити лексико-семантичний аналіз якісних та відносних ад'єктивів, виділити основні групи прикметників-композицій за структурними ознаками, визначити їх стилістичні функції.

Досліджували функціонування складних прикметників, морфемний склад, особливості словотворчих процесів, семантики такі вчені, як М.Т. Доленко («Складні прикметники у сучасній українській літературній мові», 1953), З.П. Олійник («Складні прикметники з початковим нумеративним компонентом у сучасній російській та українській мовах», 1976), О.О. Селіванова («Складне слово: мовні моделі світу (основи зіставної композитології російської та української мов)», 1966). У цих працях знаходимо детальну характеристику складних слів, зокрема й складних прикметників, аналіз класифікацій їх структурно-семантичних функцій. Окрім цього, різним аспектам дослідження семантики складних оказіональних прикметників у сучасній українській мові присвячені наукові розвідки Н.В. Гаврилук, Г.М. Вокальчук, Н.О. Данилюк, В.Н. Вовк, Л.В. Пашко та ін. Н.Ф. Клименко у праці «Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові» подає детальний опис словотвірної і семантичної структури складних слів української мови, зокрема й прикметників. Дослідниця розкриває специфічні семантичні та словотвірні властивості складного слова, зіставляє його із простими словами, поєднуваними у словосполучення, на основі яких і творяться складні сполуки, чітко розмежовує слова-композиції й слова-юкстапозити.

У художній літературі роль складних прикметників загальновідома: вони надають тексту різнобарвності, неповторного художнього відображення дійсності, виконують емоційно-оцінну функцію.

Прикметники-композиції Лесі Романчук незвичайні, їхня художня випадковість у тексті, невимушеність зіставляваної з іншими поняттями ознаки закликає читача звернути увагу на слово, прислухатися до його мелодики, змісту, відчуття за ним думку автора. Крім емоційно-оцінної функції, складні прикметники в романі «Софія» Лесі Романчук виконують й інформаційно-номінативну функцію, називаючи більш економним способом те, що виражають здебільшого атрибутивні сполуки звичайного прикметника із субстантивом.

Дослідивши лексико-семантичну сутність якісних та відносних прикметників-композицій, ми виділили такі основні їх семантичні групи:

- прикметники для вираження колірної ознаки: *шоколадно-темні очі; темно-бузкова сукня; зелено-жовто-червоними рядочками; рубіново-прозорого вина; зелено-захисними військовими наметами; сметанно-білу шкіру; перлинно-білими зубами; брудно-чорного кольору очима; синьо-зеленими очима; сліпучо-білими зубами; чорно-червоно-синьо-сіро-зелені плями на обличчі; молочно-біле обличчя; з темно-бузковими сосками; біло-рожевого, мов зефір, ...солодкого тіла; яскраво-червоні губи; блакитно-прозора пастка з гудзиками;*

*чорнооке щастя; бузково-фіолетового янгола; синьо-зеленим полум'ям; сіро-синьо-прилизаний ефрейтор; казенно-синього кольору спідниця і піджак; золотокосу красуню й інші. З наведених зразків видно, що в тексті роману активно функціонують як складні ад'єктиви для вираження ознаки кольору чи його відтінків безпосередньо (синьо-зелене полум'я, яскраво-червоні губи, зелено-жовто-червоними рядочками), так і похідні для вираження колірної ознаки через порівняння з предметом певної барви (шоколадом, бузком, рубіном, сметаною, перлинами, молоком, снігом, золотом);*

- прикметники для вираження ознаки предмета за смаковими, запаховими та функційними властивостями деяких продуктів харчування: *шашликово-шампанським та полунично-суничним лісом; солодко-кислувато-винно-коньячно-молочного смаку справжніх шоколадних делікатесів; солодко-шоколадний, булькотливо-градусний чи сирो-сметанно-яєчний дарунок; після ковбасно-шоколадної дієти хлібно-яблучна; із кремково-шоколадною начинкою; кілограм напівпаперово-напівкροхмальної ковбаси; вдарив запах спирто-горіччано-винно-коньячних напоїв; бараболяно-банякове господарство;*
- прикметники для вираження ознаки предмета за його призначенням, функціями, часовою характеристикою, відчуттям: *в приладобудівному інституті; фельдшерсько-акушерський пункт; на велелюдному майдані; старовинним парком; густо-непроникна темінь;*
- прикметники для вираження ознаки за внутрішніми якостями людини: *легковажна голівонька; засоромлено-щасливі очі; кокетливо-легковажний настрій; колючого Бабиного-Яєного характеру; сонцесяйну персону; залізобетонний мур заговорив (про директора медучилища); людиноподібною злою потворою (про головного лікаря); ясновельможний князь Ігор; кришталево-чиста душа;*
- прикметники для найменування медичних термінів: *черепно-мозкова травма; сполучнотканинна перетинка; акушерсько-гінекологічна служба; стрілоподібний шов; плідоруйнівна операція;*
- прикметники для вираження ознаки предмета за слуховим сприйняттям: *глибокий, оксамитово-шовковий, низько-тремтливий, високо-дзвінкий, густо-солодкий, м'яко-заколисуючий, терпко-збуджуючий, твердо-вимогливий голос її чоловіка; почула лагідно-манливу хвилю його голосу; загадково-глибоким голосом; [розмовлятимуть] лоблажливо-похвальним чи грізно-звільняльним тоном;*
- прикметники для вираження ознаки абстрактних понять: *приємно-відпочинкові плани; кришталево-прозорий простір; святково-робочого дня; тенденційно-цнотливий спосіб; білосніжне життя; святково-закоханій настрій;*
- прикметники для позначення зовнішнього вигляду людини або деяких частин тіла: *золотокосий янгол із сонячно-зоряними очима; вирячив короткозорі очиська; лисувато-сивий буркотун; сіроокий хлопчисько; був огидно-потворним, гладким, незграбним свідком; смикав сосископодібного пальця;*
- прикметники для вираження оцінної характеристики деяких предметів людського побуту: *подзюрковано-запраний халат; капці сороково-розтоптаного розміру; капелюшок зі старомодними широкими крисами; казенно-синього кольору спідниця і піджак; скинула оту блакитно-прозору пастку з гудзиками (про блузку), дорожочінна водичка (про джерельну воду).*

Аналізуючи ці лексико-семантичні типи прикметників-комполітів, простежуємо багатоплановість значень, яких вони набувають у мові твору. Одні з них характеризуються більшою експресивністю, інші є менш експресивни-

ми, а деякі, як зазначено вище, виконують власне атрибутивну [номінативну] функцію. Наприклад, для позначення ознаки процесу консервації овочів Леся Романчук використовує, на перший погляд, семантично несумісні поняття: з одного боку, це емоційно-оцінний прикметник, а з іншого, — стилістично нейтральний субстантив: *Щойно банки з огірками пройшли всі хитромудрі операції, Максим делікатно узав з її рук ключа для кришок* [Романчук 2007, с.596]. Вдало поєднуючи такі складники, авторка досягає певного стилістичного ефекту, створює оригінальні прикметниково-іменникові інновації, які характеризують звичайні побутові ситуації персонажів, сферу їх професійної діяльності, окремі поняття, які пов'язані з їхньою роботою, будь-які життєві абстракції. Експресивність таких складних прикметників здебільшого посилюється завдяки метафоричності: *Приїзд Вікторії вніс у примітно-відпочинкової плани певний дисонанс* [Романчук 2007, с.600]; *І от у цьому царстві сіро-біло-червоної медицини, суворо-клітинкової педагогіки, бараболяно-банакового господарства з'явився Він* [театр] [Романчук 2007, с.74]; *Стала під гарячий душ, зміла з обличчя косметику, а заразом і той кокетливо-легковажний настрій, з яким зустріла свято* [Романчук 2007, с.429]; *Софія, та й Ігор ... раділи Христичам, до того ж спокуса шашликово-шампанським та подунично-суничним лісом була неабиякою* [Романчук 2007, с.529]. Із наведених зразків видно, що Леся Романчук для досягнення художньої виразності, емоційної насиченості, креативності думки майстерно поєднує водночас в одному реченні кілька композитів.

Особливо заінтриговують читача складні ад'єктиви, художньо-виражальна функція яких посилюється такими стилістичними тропами, як порівняння чи епітет: *Диво дивне ця жінка! Він уже бачив її усякою, зазирає в усі куточки її біло-рожевого, мов зефір, і такого ж солодкого тіла, пестив його, цілував...* [Романчук 2007, с.249].

Для урізноманітнення авторського мовлення письменниці здебільшого послуговується двокомпонентними композитами, але в романі деінде натрапляємо на складні прикметники, які мають у своєму складі три, чотири і навіть п'ять основ, тобто вони є багатоконпонентними основами: *Та лише одній з них [цукерці] судилося зазнати насолоди розтанути, огорнувши неземними пестоцями... солодко-кислувато-винно-коньячно-молочного смаку справжніх шоколадних делікатесів вибагливі рецептори досвідченої гурманки* [Романчук 2007, с.526]; *Чорно-червоно-синьо-сіро-зелені плями чергувалися на її обличчі, мов на шаховій дошці* [Романчук 2007, с.511].

Безперечно, надивовиж свіжими, неповторними, різнобарвними та оригінальними за своїм семантико-стилістичним наповненням та структурою є складні ад'єктиви в романі «Софія» Лесі Романчук. Її мовний стиль у творі нерозривно пов'язаний із живим народним мовленням, він ґрунтується на ньому й виростає з нього. Кожний письменник у своїй творчості користується багатогранними засобами загальнонародної мови, але в приййомах їх відбору й осмислення, літературної обробки і використання цих мовних засобів, у найефективніших, найзручніших способів словотворення, в характері метафоризації виявляється саме індивідуальна своєрідність художника слова, обумовлена його світоглядом, його естетикою, темою твору [Каленюк 2007, с.244].

### Список використаних джерел:

1. Каленюк, С.О. Специфіка дослідження мови художньої прози. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Філологічні науки* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. 15. Т. 1 С. 241-244.

2. Романчук Л. Софія. Не залишай... (книга 1). Не залишай мене... (книга 2). Тернопіль, 2007. 624 с.
3. Сологуб Н.М. Мовний світ Олесея Гончара. Київ, 1991. 140 с.

Speech goes in the article about a saturation the difficult adjectives of language a novel «Sofia» of Lesia Romanchuk, the question of connection of artistic style lights up with the world view of author, co-operation of current and author language. The lexic-semantic analysis of difficult adjectives is also carried out in research, they are selected basic groups after structural signs, certainly stylistic functions.

The first element of individual style of writer is a word. In him an author fastens the vision and understanding of reality, world view ideals, consequences of creative cognitive activity, are certain. Exactly through an artistic word a reader submerges in the world of author ideas and appearances, cognizes essence of creation of writer.

The language of artistic literature brushes up constantly, changes which are tested by the folk colloquial broadcasting are reflected in it. A writer, sensible to the word, to his emotional, expressive nature notices such changes. In the system aesthetically beautifully organized whole which every work of writer is, a word acquires new qualities: enriched him semantic structure, possibilities of artistic expressiveness broaden. The features of creative perception of the world are reflected in new aesthetically beautiful meaningfulness, individual manner vividly associative thought of master of word.

A reiteration, modifications, transformations, unexpected combinations, with other units give them special artistically semantic values, revive them, do unique and original. In difficult and many-sided prose of Lesia Romanchuk the special place is occupied exactly by such linguistic units – adjectives-composites. Her linguistic style in work indissolubly constrained with the living folk broadcasting, he is based on him and grows from him. Every writer in the creation uses many-sided facilities of national language, but in the receptions of their selection and comprehension, literary treatment and use of these language means, at the most effective, most comfortable methods of word-formation, individual originality of artist of word, conditioned his world view, his aesthetics, appears in character of metaphorization exactly.

**Key words:** adjectives, composites, semantics, emotionally evaluation, stylistic, expression.

*Отримано: 08.10.2019 р.*

**Тетяна Сукаленко**

*Університет державної фіскальної служби України*

## **ВЕРБАЛЬНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОГО ТИПАЖУ «ПАННА» В ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ**

У статті розроблено модель опису лінгвокультурного типуажу «панна», зафіксованого в українському художньому дискурсі XIX століття з урахуванням його поняттєвих, образно-перцептивних, оцінних і ціннісних характеристик. Запропоновано аналіз лінгвокультурних типажів, що представляють собою впізнавані узагальнені образи представників певних соціальних груп, чия поведінка була зумовлена загальними етнокультурними домінантами і мала значний вплив на формування колективного світосприйняття в Україні. Поведінкові характеристики типізованої особистості панни розкрито на матеріалі творів української літератури XIX століття. У структурі типуажу «панна» виокремлено основні фрейми: «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Внутрішні моральні характеристики», «Освітні та мовні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Дозвілля», «Місце проживання».

**Ключові слова:** художній дискурс, підросійська Україна, півдавстрійська Україна, лінгвокультурний типаж «панна», поняттєві, перцептивно-образні і ціннісні характеристики, фрейм.

Типаж «панна» досить широко представлений в українському ХД XIX ст. підросійської та півдавстрійської України: Т.Г. Шевченко («Петрусь», «Сова»), Марко Вовчок («Інститутка»), І.С. Нечуй-Левицький («Бурлачка», «Поміж ворогами»), «Хмари», «На гастрольях в Микитянах», «Над Чорним морем», «Причепка»), М.М. Коцюбинський («Як ми їздили до Криниці»), М.П. Старицький («Чарівний сон»), Панас Мирний («Повія»), М.Л. Кропивницький («Перед волею»), І.К. Карпенко-Карий («Сава Чалий»), Леся Українка («Над морем», «Блакитна троянда», «Процання», «Осінь казка», «Одинак»); Ю.А. Федькович («Опришко»), І.Я. Франко («Не спитавши броду»), А.Я. Чайковський («Малолітній», «Четверга заповідь», «У чужому гнізді»), Т.Г. Бордуляк («Жебращка»), О.Ю. Кобилянська («Він і Вона»).

**Мета дослідження** – визначити фреймову структуру типуажу «панна». Матеріалом слугували різноманітні словники української мови і художні твори XIX ст.

В українській лінгвокультурології типажам присвячено незначну кількість праць, переважна більшість з них описує типажі з іспанської, французької, британської, англійської, німецької дійсності (М.А. Сулова, К.О. Ахтирська, О.Ю. Бондарчук, І.Б. Бордуляк, О.П. Демиденко, О.В. Дорошенко, О.П. Дубчак, А.Ю. Леонова, А.А. Марчишина, А.В. Русакова, С.М. Санченко, М.В. Стуліна та ін.). Опису власне українських типажів присвячено лише окремі статті. Зокрема, Н.В. Коч дослідила один із культурологічно значущих ретротипажів українського національного дискурсу типаж [українського] козака. Це дає змогу стверджувати, що проблематика, пов'язана з описом лінгвокультурних типажів, в українському мовознавстві перебуває на етапі зародження.

Під лінгвокультурним типажем розуміємо стереотипне уявлення про мовні особливості будь-якої соціальної групи, яка існує в межах певної лінгвокультури в будь-який період її історичного розвитку.



Розглянемо лінгвокультурний типаж «панна» з урахуванням його понятєвих, образно-перцептивних, оцінних і ціннісних характеристик. Позначення «панна» є похідним від «пан». Слово «панна» не мало чіткої семантики. У словнику Б. Д. Грінченка панна – «1. Дѣва, дѣвица», 2. Барышня. Употребляется по отношению кѣ дѣвушкамъ такимъ же образомъ, какъ слова пан, пані по отношению кѣ мужчинѣ и женщинѣ» [3, т.3, с.92].

В «Етимологічно-семантичному словнику української мови» І.І. Огієнка слово панна (панночка) – «1. Незаміжня донька пана. 2. Дівчина» [2, т.4, с.18].

У сучасних тлумачних словниках української мови це слово одержує таку інтерпретацію: «1. Молода незаміжня поміщиця або дочка пана (у 1 знач.) у старій Польщі, Литві, дореволюційній Україні і Білорусії // перен., ірон., зневажл. Дівчина, яка виділяється розбещеною поведінкою, нетрудовими звичками, надто витонченими манерами і т. ін. // У дореволюційний час – дочка заможних батьків, хазяїв. – 2. заст. Ніжна, тендітна або гарно вбрана дівчина. 3. Ввічлива форма звертання або згадування стосовно до молодих дівчат привілейованих верств населення старої Польщі, Литви, дореволюційної України і Білорусії» [4, т.6, с.47].

З одного боку, це дочка пана, з іншого – це особа привілейованого стану. Спільним є те, що це молоді, неодружені дівчата. Ознака *неодружена* є характерною рисою ЛТ «панна». У літературі XIX ст. превалює за лексемою «панна» значення молода дівчина, яка належала до привілейованих верств населення: *Було на хуторі погане Мале байстря, свиней пасло, Петрусем звалось; на придане Воно за панною пішло У генеральськеє село Свиней же пасти, безталанне* (Т.Г. Шевченко. Петрусь, т.2, с.214); *Він [Ятшембський] багато звів з розуму дівчат, багато любив паннів, та ні одна панна не вразила так глибоко його серця, як Василина* (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.39); *До того він чув, що всі на його дивляться, перевіряють очима, особливо Тачинська і панни, а це його ще більше бентежило. Дививсь на його і вуйко і вуйна. Вони бачили, як хлопець мучиться і Тучко каже: – Тебе, шляхтичу, наша поважна розмова мало цікавить, хоч ти хлопець статочний. Йди собі поміж панни, а ви панни забавляйте його, як знаєте, щоби не скучав...* (А.Я. Чайковський. Малолітній, с.24); *А танцювати пан Андрій любить? – питала Анна. – Не все. Тоді хіба, як є охота і легкі чоботи... Розмова на тім припинилася, бо не стало їм теми з тим дикунчиком. Але обом паннам хлопець з виду дуже подобався...* (А.Я. Чайковський. Малолітній, с.25); *– Візьми мое, те, що на вишці зложене. Воно цілком добре, як нове. Ти поїдь, там тебе гарно приймуть, а ти з паннами забавляйся* (А.Я. Чайковський. Малолітній, с.30); *– Котра панна витягне довшє стебельце, тій і грушка дістанеться. Панни взяли за стебельця і потягнули враз. Довше дісталось Зосі. Вона дуже зраділа, що доля для неї показалася така ласкава* (А.Я. Чайковський. Малолітній, с.32); *– Тільки отче, пробі! Не гадайте, що я для жіничного вуйка висватав панну Підліську, я по серцю вибір зробив...* (А.Я. Чайковський. Четверта заповідь, с.399).

Окремо можна виділити менш частотні значення типажу «панна»: панна – дочка заможних батьків: *Найду тобі рівню Хоч за морем синім, Або крамарівну, Або сотниківну, Таки панну, сину* (Т.Г. Шевченко. Сова, т.1, с.257-258); панна – ніжна, тендітна або гарно вбрана дівчина: *– Ось нате вам гостинця! – сказала Христа, подаючи проскуру. Дітвора, дивлячись на незнайому панну, настоїчилися якось* (Панас Мирний. Повія, с.437); панна як ввічлива форма звертання до молодих дівчат привілейованих верств населення: *Де ж гори? Ах, боже, чого я турбуюсь, панна Юля вже знає до них дорогу...* (М.М. Коцюбинський. Як ми їздили до Криниці, т.3, с.8).

За частотністю вживання у структурі типу «панна» виокремлено такі основні фрейми: «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одг»), «Внутрішні моральні характеристики», «Освітні та мовні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Дозвілля», «Місце проживання».

### Фрейм «Зовнішні характеристики».

**Слот «Портретні характеристики».** Найпоширенішим фреймом у розкритті типу «панна» є фрейм «Зовнішні характеристики».

Для письменників XIX ст. типовими характеристиками зовнішності панни є врода, білолицість, кучеряве волосся, високий зріст: *В тіток збиралась чимала компанія. Вже пізенько приїхала й панна Броніслава. То була висока гарна панна за двадцять років, русява, біла, з рожевими щоками...* (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.58); *Вся русява голова була в розкішних локонах, а дві білі роже, небайливо кинуті між хмари локонів, надавали незвичайно делікатний колорит її білому лицю та червоним, як рожеві пуп'янки, губам* (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.58); *В пекарні, певно од тіток, вже пройшла чутка, що пан Ястишембський оженився з кучерявою панною. Погонич Ястишембського привіз ту чутку і в Журавку й розпустив у пекарні* (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.59); *Панночка сиділа коло вікна за столиком перед свічадом, на столу горіла спиртова лампочка і грілися щипці для завивання волосся. Від часу до часу панночка відділяла пасмо свого чудового чорного волосся, навивала його на щипці і тоді воно тріщало* (Леся Українка. Над морем, т.7, с.171).

В іншому прикладі зображення гарної зовнішності, привабливих рис обличчя співвідноситься з інформацією про спритність, моторність, жвавість панянок: *Подобається мені, як усі гарненькі, проворненькі панни, — сказав Леонід Семенович. — От тепер, так я дійсно знаю, що мені гарно з вами отут гуляти* (І.С. Нечуй-Левицький. Поміж ворогами, т.6, с.210). Також краса панни може поєднуватися з розумом: *Здавали багато панів гарних і розумних, але в кожній знаходили що-небудь негарне, що-небудь не до вподоби. І почали вони марить, кому якої треба жінки* (І.С. Нечуй-Левицький. Хмари, т.2, с.111).

Панночка в уяві наймичок дуже красива дівчина: *Діждала панночки, приїхала... І що ж то за хороша з лиця була! І в кого вона така вродилася! Здається, і не змалювати такої кралі!..* (Марко Вовчок. Інститутка, с.257).

Риса вродливості панни акцентована у творах І. К. Карпенка-Карого, Лесі Українки, Ю.А. Федьковича, А.Я. Чайковського: [Шмигельський:] *Прекрасна панна Зося — дочка підстарости Курчинського із Очеретяного...* [Чалий:] *Розумно й хитро! Митець з тебе не послідній, і я тебе охоче приймаю до коша* (І.К. Карпенко-Карий. Сава Чалий, т.2, с.259-260); [Потоцький:] *О, яка панна прехороша. Подлий хлоп — смак добрий ма! Панна єсть Зося Курчинська?* (І.К. Карпенко-Карий. Сава Чалий, т.2, с.275); *Човен пристає до берега і з нього виходять Орест, Милевський, Острожин, Саня і дві панночки. Перша панночка гарненька, в косах у неї лелії річні* (Леся Українка. Блакитна троянда, т.3, с.55); *Вибігла дівчина зустрічати: — Чи не з тої ріки, лезію? Може, наймит? — Так є, панночко моя гречна, — кажу я, а тут так і задивився на вроду єї прекрасну та на стан єї препишний!* (Ю.А. Федькович. Опришок, т.2, с.101); — *Панна Клявдзя гарна, як найкраца шляхтянка...* (А.Я. Чайковський. У чужому гнізді, с.92).

На думку Л.О. Ставицької, «поняття жіночої фізичної краси і привабливості належить до високопоцінюваних в українській мовній картині світу, адже краса для жінки — це запорука щасливої долі, вдалого заміжжя, службового просування та ін.».

Важливою характеристикою зовнішнього опису типажу ЛТ «панна» є хода. Індивідуально-авторська метафора «диво» вживається в повісті «Бурлачка» І.С. Нечуя-Левицького на позначення пани, яка має вишукані манери: *Вона жила у Варшаві, – говорили тітки, – ти тільки подивись, як вона ходить, як говорить, як держить стан. Це диво, а не панна* (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с.58).

Порівняння *панна походжала, як пава* вживається в переносному значенні з позначкою розмовне щодо «жінки з гордовитою поставою і плавною ходою» [СУМ, т.6, с.7]: *Панна Броніслава походжала по залі, як пава* (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.59).

**Слот «Вік».** Іншою облігаторною рисою типажів, позначуваних словом «панна», є молодість. Про це, зокрема, свідчить поширеність уживання поряд зі словом панна означення *молода*: *Одного дня тітки прислали до Ястишембського лист й просили його до себе на вечір. В тому листі вони натякали, що на вечорі буде одна особа для його дуже цікава; та особа була молода панна Броніслава Дембінська, небога одного близького сусіда, польського пана* (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.58); *«Приберися, Стасю, чепурненько, бо панна гарна, молода – писали тітки...»* (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.58); *По алеї гуляв не Комашко, а грек Аристид Селаброс. Він углядів, що на лавці сиділи молоді панни, й повернув на Пушкінську алею, щоб на їх подивитись* (І.С. Нечуй-Левицький. Над Чорним морем, т.5, с.103); *Молоді панни обсіли софи в вольних позах* (І.С. Нечуй-Левицький. Над Чорним морем, т.5, с.107); *Молоді панни Ліпа, Леся, Антося та ще дві їх приятельки сиділи рядочком в кутку коло п'яніна* (І.С. Нечуй-Левицький. Поміж ворогами, т.6, с.167); *Гоцинська – панна, сирота, 25 літ* (Леся Українка. Блакитна троянда, т.3, с.7).

Інші приклади вербалізують ознаку віку не лише за допомогою прикметника, а й через іменникову лексему *панночка*: *Іваниха тихесенько увійшла до кімнати, де стояли молоді панночки і діти при дверях, що виходили у присутствіє* (Леся Українка. Одинок, т.7, с.113); *Господи, яке в тих хлопців серце! – шепотить молода панночка, – хоч би тобі на лиці змінився!* (Леся Українка. Одинок, т.7, с.113); *Леся – молода панночка, сирота* (М.П. Старицький. Чарівний сон, т.4, с.538); – *Здаєсь, она так і дивиться на нас своїми старечими очима і леда хвиля промовить жалісним голосом: «Дайте шажок, Христа ради!»* додала *молода панночка* і тяжко зітхнула (Т.Г. Бордуляк. Жебрачка, с.176); – *Ах! І як уже зухвалими стаються ті нероби! Вже справді небезпечно показатись на улиці! – закликала з обуренєм молода панночка* (Т.Г. Бордуляк. Жебрачка, с.179).

У творах І.С. Нечуя-Левицького натрапляємо на розмовну форму *панянка* – «те саме, що панна» [СУМ, т.6, с.54], яка вживається на позначення молоді дівчини: *«Одже ж моя ятрівка поводитьсь зовсім-таки просто й природньо, як поводяться сьогоднішні молоді панянки-лібералки. Це мені припадає до вподоби. З цією братовою й сама несамохить якось поводишся просто, натурально, без остраху чимсь себе осоромити, чимсь собі пошкодить перед нею», – думала матушка, безперестанку кмітячи та назираючи за столичною гостею* (І.С. Нечуй-Левицький. На гастролях в Микитянах, т.8, с.15).

Леся Українка підкреслює вікову характеристику пани, яка досягла зрілого віку і вже не дитина: [Хлопець:] *Як тобі сказати? Я, власне, мало її знаю, ми літ п'ять не бачились, тоді, як ми розсталась, вона була підлітком «невдячного віку», а тепер, оце літом, зустрівся з нею, ледве пізнав: доросла панна* (Леся Українка. Прощання, т.3, с.120).

Стара панна в повісті «Бурлачка» І.С. Нечуй-Левицького – це немолода жінка, яка не була одружена. На відміну від зображення вроди молодої панни, опис літньої зосереджено на її поведінці, яка виявляється в негативних діях: «сказала зі злістю», «витріщила очі» тощо: **Панни й Ястшембський повитрищали на Василюну очі. Чом же ти не будеш гладять? – спитала Юзефа. Нехай Одарка чи Ярина вам гладять, а я вам не наймичка, – сказала Василюна й зблідла на лиці. Вона щиро любила Ястшембського, знала, що Ястшембський любить її, і вона вважала себе чимось вищим од простої наймички. Грубий тон старої панни обидив її...** (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.52); **Молодиці порались коло печі, а Василюна сиділа коло столу, наче горда панія, й з злістю поглядала на паннів. Старі панни скося поглядали на її чудові очі. Очі блищали, як у овчиці. Панни боялись зачіпати Василюну** (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.53); **Старі панни закидали небожів кабінет валізами та скриньками, завішали усякими сукнями та капелюшками** (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.53); **Прушинський вскочив у темний кабінет, так що його не примітили панни, й почав зумисне виганяти молодіць та щипати їх...** **Старі панни повитрищали на їх очі** (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.51-52); **– Не видумуй не знати чого! Скидай оті золоті квітки та стрічки та заходжуйся коло печі. Ти наймичка, – так і знай свою службу. Годі тобі танцювати в покоях під фортеп'ян, – с казала із злістю стара панна, завидаючи красі простої мужички** (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.52).

О.Ю. Кобилянська в оповіданні «Він і Вона» зображує панну, яка не хоче одружуватися, однак їй не подобається, коли називають старою панною (старою дівою): **Щодо мене, то я не віддамся ніколи, хоч старі панни для мене найнесимпатичніший елемент. Але я не останусь старою панною; буду собі так – незамужня жєницяна, а се щось зовсім іншого...** (О.Ю. Кобилянська. Він і Вона, т.1, с.439).

**Слот «Одяг».** Певною мірою знайшли відображення в ХД уявлення про одяг. Панни одягалися у вишукані сукні різних кольорів, зазвичай прикрашені бантом, мереживом, шовковими стрічками тощо: **Вона була вся в чорному й тільки на тоненькій шії червоніла вузька червона оксамитова стьожка** (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.58); **Чорна сукня міцно обхоплювала її повні плечі й зменшувала повну її постать** (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.58); **... При кожному ступіні вона [Панна Броніслава] вся трусилась, трусилися на голові кільця локонів, трусилися білі рожі в кучерях, трусилась вся голова, ніби була на пружинах, дрижав чудовий бант на талії з чорного кружева та білих шовкових стрічок. Тільки важкий шлейф чорної сукні не трусився і волочився за нею, як хвіст у гордого павича...** (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.59); **Вони [панни] позачісувались, поприбирались в гарні сукні, в квітці та стрічки й повиходили до паничів** (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.53); **Пані Трацька засіла при столі на чільному місці; праворуч неї сіла Густа, ліворуч Едмунд, далі Тоньо. Борисові випало місце між Тоньом і панною. Борис ще при першій стрічі в саду був немов якимось раптовим проблиском світла пораженний появою панни Густі, то й не диво, що тепер, сидячи поруч неї, чув, як мороз пробігав по його тілі...** **Тільки її біла сукенка виднілась йому, бо майже доторкалась його, і легесенький, ледве чутний, освіжаючий запах реzedової помади ішов від її шовкового золотистого волосся, сплетеного в дві товсті коси, що спадали на її рамена** (І.Я. Франко. Не спитавши броду, т.18, с.352-353); **... і молоденька, також вельми гарна і зі смаком убрана панночка, мабуть, сестра старої дами** (Т.Г. Бордуляк. Жебрачка, с.176).

Велику увагу панночка приділяє своєму зовнішньому вигляду, любить обновити, про що й пишуть Леся Українка і Марко Вовчок: *Побачивши мене, вона схопилась і жваво покликнула: – Ах, «милая»! от добре, що ви прийшли, я [панночка] вам покажу свої обновки! Се мені мама прислала сьгодні. Дивіться! Та де ж се вони? Настасія Іллінічна! Десь чорт ухопив мої обновки! – Ну, ну, вже знов споминасте погань, прости господи! – воркотіла бабуся, але видно, що вона тишилась поворотом доброго настрою у своєї панночки (Леся Українка. Над морем, т.7, с.189-190); – *Купіть мені [панночці], бабусечко, по новій моді убрань хороших!* (Марко Вовчок. Інститутка, с.258); *Стара [пані] скрині з комори викочує та оксамити, рубки тонкі вибирає, та кроїть, та приміряє на панночку. Панночка аж підскакує, аж із радіощі червоніє* (Марко Вовчок. Інститутка, с.260).*

**Фрейм «Внутрішні моральні характеристики».** Відповідно до значення «неодруженість» приділяється певна увага ситуаціям флірту панночок із паничами. Панна зображена у стосунках як з хлопцями свого кола, так і з простими дівчатами. Відповідно до ситуацій риси панни змінюються: у спілкуванні з паничами – це етикетні стосунки.

У повісті «Бурлачка» І.С. Нечуя-Левицького панна постає ввічливою, люб'язною, сповненою радісного, безтурботного настрою жінкою, яка варта поваги: *делікатна, як дитина, весела й поважна, як щира аристократка* (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.58).

Леся Українка в драмі «Осінь казка» зосереджує увагу на таких рисах панни, як безтурботність, незатьмареність: [Пряха:] *Колишня босоніжка – то дарма, зато тепера – найясніша панна і дама серця нашого владаря»* (Леся Українка. Осінь казка, т.3, с.194).

В І.С. Нечуя-Левицького «панна» – жінка, яка дуже подобається чоловікам: *Прушинський, Хиановський, Мошицький й інші паничі не оступались од панни Броніслави. Ястшембському вона сподобалась, а її тисячі якраз підходили під його плани, бо в його гроші ситались кудись, неначе в якусь торбу з дірками на дні* (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.58); *Ястшембський, чудово убраний, з руськими завитими кучерями, з вусами, позакручуваними в кільця, не оступався од панни Броніслави ні на ступінь* (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.58).

Молода панна Целіна в оповіданні І. Я. Франка «Маніпулянтка» є самодостатньою, незалежною жінкою. Для підтвердження цієї думки наводимо репліку героїні в дискусії на тему емансипації: *Прийду зі служби, з їм обід, часом передрімуюся троха, читаю, піду на лекцію – і так минає день за днем. І я щаслива, бо, неважаючи на ту ніби неволю, а властиво на ті тісно означені рами, в яких обертається моє життя, я чую себе незалежною, чую що живу власною працею, що не впадаю нікому тягарем, не дбаю ні про чью ласку* (І.Я. Франко. Маніпулянтка, т.18, с.76).

В іншому контексті йдеться про те, як молода панна уявляє своє майбутнє: *В перспективі перед нею рисується по кількох або кільканадцятьох літах служби самостійний поштовий уряд десь на провінції, маленький domeк з маленьким огородем у малім місточку, квітки перед вікнами, стара служниця в кухні і тиха самотня світличка* (І.Я. Франко. Маніпулянтка, т.18, с.36).

Виділені епітети свідчать про бажання Целіни зробити професійну кар'єру (чую себе незалежною) та про відсутність у цій перспективі чоловіка (живу власною працею). Як влучно спостерегла М. Гоговська, для XIX ст. це була «новаторська соціальна модель». Зазначені факти дають підставу стверджувати, що в зображенні героїні автор «виходить за межі узвичаєного статусу



жінки в суспільстві і пропонує нову матрицю гендерної ідентифікації». Однак панна Целіна не відверта противниця «чоловічого рамена», для неї основною є «гармонія характерів, темпераментів, симпатій». І.Я. Франко вибудовує образ жінки, яка здатна «обстоювати свої права, протистояти домашньому насильству, рятуватись від соціальної незахищеності тощо» [1, с.73].

Аналіз художньої літератури виявив, що переважно в спілкуванні з паничачами панни дотримуються певних правил та умовностей світського життя, які повністю зникають у спілкуванні з простими жінками, дівчатами. Панна у поводженні з ними здебільшого одержує негативні характеристики – вредливість, розбещеність, схильність до вихвалання: *Бабуся з видом мучениці почала здійсмати з шафи блузку. – Ось подивіться! – зукнула панночка до мене, – ви вже там скінчили? Ну, то йдіть сюди на пораду. От оця біленька: матерія гарна, а пошита – мішок мішком. Проклята швачка, щоб їй пусто! Ось, погляньте, я надіну. Правда ж, мішок? Я сказала, що справді трохи незграбно пошито. – Ну, і к диаволу її, коли так! – рішила панночка, зірвавши з себе і кинувши додолю блузку. Бабуся зараз же здійняла її, струснула і повісила в шафу. Панночка почала приміряти і показувати мені одне убрання за другим, гостро критикуючи їх та вкупи з тим пильно придивляючись, яке враження робить на мене її великий гардероб. Приміряючи, вона, запевне, не мовчала (Леся Українка. Над морем, т.7, с.169-170); **І в кого вона [панночка] така вдалась? Дається ж, родителі – «хорошише господи»; папаши – генерал, мамаши – професорська дочка, сестриці старші в інституті вчилися, за хороших людей заміж повиходили. Охо-хо, все то балози!** (Леся Українка. Над морем, т.7, с.171); **Днів через два після того вечора я сиділа собі на балконі, в міському саду, в курзалі, і читала. Коли се хтось кликнув мене на їмня. Я глянула вниз. Алла Михайлівна кивала мені рукою. – Ідіть лиш до мене! киньте к бісу ті журнали, рятуйте живу людину! – Кого рятувати? хто гине? – спитала я. – Мене рятувати! я гину від нудоти! – в голосі панночки бриліла нервова нотка** (Леся Українка. Над морем, т.7, с.178).*

Леся Українка вустами персонажа характеризує вредливу панночку: *– Ви, здається, знайшли були собі розвагу?.. – Се ви про Анатолія? Ану його к чорту! Я зірву з ним знайомість. – Давно б так! – завважила я, але панночка, не слухаючи, провадила: – **Що він собі думає? Ви знаєте, що він мені випалив учора, коли я не схотіла їхати з ним удвох на Учан-Су?.. Сами зважте, чи можна ж порядній дівчині їхати з ним удвох аж у гори? – Коли ви питаєте моєї думки... – почала я, але панночка знов перебила: – Звичайно, я не схотіла і не поїхала, тоді він розізлився і лягнув: «З вами, «светскими барышнями», чиста нудота – воловдиння безконечне! Не вмієте ви бути ні до кінця цнотливими, ні до кінця розпусними, але все наполовину». Так і сказав: «розпусними!» Нахал! за кого він мене має?** (Леся Українка. Над морем, т.7, с.178-179).*

Рису «вредливість» панночки виокремлює Марко Вовчок, наділяючи її негативними оцінками конотаціями: *– Слухайте, – каже до його, – **їдте до міста та купіть мені те й те, та хутенько! Поскоріться ж, щоб я [панночка] не гнівалась!** Він зараз їде, купує там, що казано. – Боже мій! Чого се понакуповували? **Я сього не хочу! Їдте та змініть! Мені такого не треба!** От добро ви шукали! Знов їде він, міняє. Або так. Хочє він води напиться, – вона: – **Не пийте, не пийте!** – Чому? – **Я не хочу! Не пийте!** – Та коли ж я хочу пити! – **А я не хочу! Чуєте? Не хочу!** (Марко Вовчок. Інститутка, с.268); *Увечері кличуть: «Іди до панночки – розбирати». Ввійшла; а панночка стоїть перед дзеркалом і вже усе зриває з себе. – Де се бігала? **Швидше мене розбирай!.. Швидше: я спати хочу!** (Марко Вовчок. Інститутка, с.259); *Я розбираю, а вона все покрикує***

на мене: – **Та хутче ж бо, хутче!** Кинулась на ліжко: – **Роззувай!.. А вміси ти волосся звивати?** – питає (Марко Вовчок. Інститутка, с.260).

Марко Вовчок приписує панночці й такі риси, як пихатість і самозакоханість: **А панночка й голову задерла, і виступає так, наче вже вона княгиня великородна** (Марко Вовчок. Інститутка, с.260); **То до одного дзеркала скочить, то у орусе зазирає**; склянку води візьме, то й там любить, яка вона [панночка] хороша (Марко Вовчок. Інститутка, с.260).

Самокритична панночка називає себе егоїсткою, яка дбає лише про своє, про це свідчить такий контекст: – **Кажуть, я егоїстка... Правда, я можу робити тільки те, що мені приємно. Тільки я часом не знаю, що власне мені приємно... Я б хотіла знать, чи то всім буває так нудно і противно, як мені?.. Ви, певне, думаєте, що се я химерую через те, що... ви знаєте, про що я натякаю... тільки я і без того часом так думаю... А що до того, то мені тільки досадно на себе: я поводитись, як дурна «девчонка», і він може подумати, ніби я справді за ним гину, а мені «наплевать»!** Се був перший різкий вираз у неї за весь вечір (Леся Українка. Над морем, т.7, с.187).

Панночка у Марка Вовчка може з усього викрутитися, ошукати людей, ввести їх в оману, обдурити: **Я [панночка] зо всього викручусь, іще й їх [людей] оступачу, – он як, бабусю! Хочете, я вам заспіваю? Слухайте!** (Марко Вовчок. Інститутка, с.258); **Ми дівчата, зглядуємось: чого там панночки нашої не навчено! А найбільш, бачця, людей туманити!** (Марко Вовчок. Інститутка, с.258).

Автор підкреслює контраст між зовнішньою красою панночки, її «вихованістю» та злою і жорсткою внутрішньою сутністю: **Стоока наче вона [панночка] була, все бачила, всюди, як та ящірка, по хутору звивалась, і бог її знає, що їй таке було: тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить** (Марко Вовчок. Інститутка, с.278); **Лучче б жару червоного у руку набрала, як мені довелось туманити коло її [панночки] русої коси!.. І така, і онака, і геть-пріч пішла, і знов сюди поступай; і пхати мене, і насакувати на мене, – аж я злякалась! Та речеч, та дзвякотить, та тупоче-тупоче, а далі як заплаче!.. Я в двері, а вона за мною в сад: «Я тебе на шматки розірву! Задущу тебе, гадино!»** Оглянусь я на неї, – **страшина така зробилась, що в мене й ноги захитались. Вона мене як схопить за шию обірчу!.. Руки холодні, як гадюки. Хочу скричатися, – дух мені захопило...** (Марко Вовчок. Інститутка, с.262); **Прийду, було, її [панночку] вбирати, то вже якої наруги я од неї не натерплюся!.. Заплітаю коси – не так! Знов розплітую та заплітаю, – знов не так! Та цілий ранок на тому пробавить. Вона мене й щипає, і штирхає, і гребінцем мене скородить, і шпильками коле, і водою зливає, – чого, чого не докажує над моєю головонькою бідною!** (Марко Вовчок. Інститутка, с.262); **Лежу сама, – усі на панцині; – лежу та все собі думаю: «Таке молоде, а таке [панночка] немилосердне, господи!»** (Марко Вовчок. Інститутка, с.263); **Та кричить же то, боже! Аж задихалась, штовхає мене, за рукав смикає... Годинонько ж моя! Як вона охижіла, яке страшине зробилося в неї те личко гожеє!..** (Марко Вовчок. Інститутка, с.264).

У наведених контекстах актуалізовано загальнолюдські (відсутність любові, милосердя, поваги) та станowo-класові (вивищування себе над іншими за ознакою соціального походження і матеріальним становищем) цінності.

**Фрейм «Освітні та мовні характеристики».** З провідною рисою молодість також пов'язана реалізація фрейму «Освітні характеристики». ЛП «панна» (панночці) притаманна освіченість: [Дося:] **А як паночка ловко говорять по-простому – й не забули!..** [Буфетчик:] **Чого ж би вони забули? На те вони людина.** [Дося:] **У них**



*і книжки є такі, з котрих вони читають по-простому... До всіх двірських вітаються, та так хороше.* [Буфетчик:] *По маменьці пішли. І покійниця, царство їм небесне, такі ж були ласкаві та приятні. Не дожили побачити свою одиначку зросталою* (М.Лі. Кропивницький. Перед волею, с.362); [Дося:] *Ще тільки це панночка наша прийхала з ученя, і вже такий бенкет, а що ж то буде, як заміж видаватимуть?* (М.Лі. Кропивницький. Перед волею, с.358); *— І таки справді не знайдеи. Вона вчилася у київському інституті, але московство до неї не прилипло.... Це диво, а не панна* (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.58).

Леся Українка з погляду персонажа характеризує панночку, яка мало читає: [Лікар:] *Я й сам уже про те думав. Правда, до нашої панночки не легко приступитись. Та я теж не в тім'я битий, либонь, і ми в свіч чх книжки читали, та ще такі, про які панночкам і не снилось. Ех, панночки, панночки! Бідовий народ! Прочитає останнє слово науки і думає, що вже всю мудрість глинула. По-моєму, чим менше панночка книжок читає, тим краще. Їй — же богу!* (Леся Українка. Блакитна троянда, т. 3, с.49).

Панночці подобається, щоб книжку їй хтось читав; вона захоплюється більше зарубіжними творами, менше її цікавить російська література: *При одній надто «рискованій» сцені я глянула на Аллу Михайлівну, — вона вже не лежала, як перше, в закритими очима, вона спиралась на лікоть, підвівши голову, і дивилась на мене палко, розширеними очима, затримувала дух, ловлячи кожне слово роману з жадібною цікавістю. — Ну, чого ж ви спинились? — прикро обізвалась вона, коли я зробила паузу. — Я думаю, на сьогодні годі, — сказала я, закривши книжку. — Е, ні, читайте, читайте, се так інтересно! як вам не сором — на самому цікавому місці взяли і покинули! — Мені здається, се вам ображить нерви, а ви ще слабі. Нема у вас іншої книжки? — Єсть там, на полиці, тільки то все старі, читані. Я розглянула книжки, все більше французькі: «Demi vierges», «Contes jaunes», «Pour lire au bain»... Були і російські: «Рассказы» Лейкіна, романи Ясинського... — Се у вас із дому сі книжки? — спитала я. — Ні, се тут, в Ялті... (Леся Українка. Над морем, т.7, с.187-188); *Коли я прийшла другого дня, Алла Михайлівна лежала ще, але не в ліжку, а на кушетці, одягнена в довгий сіро-блакитний пеньюар. Обличчя у неї було свіжіше і погляд спокійніший. — А що, принесли книжку? — зустріла вона мене. — Принесла. — Яку? — Тургенєва. — А, Тургенєва... — протягла вона [панночка] апатично* (Леся Українка. Над морем, т.7, с.188); *— Простіть, справді, я повинна була б думати, що, може ж, ви його недавно перечитували. — Перечитувала? Ні, я його не читала. У нас «класиків» проходили тільки до Пушкіна. Правда, в хрестоматії було там цюсь, «Бежин луг», здається, і ще не пам'ятаю що... так, дитяче... А се, що ви принесли, інтересне? — Не знаю, як вам здається. — Ну, читайте, побачимо* (Леся Українка. Над морем, т.7, с.189).*

Марко Вовчок у повісті «Інститутка» акцентує увагу на ставленні панночки до навчання, яке для неї було «неволоєю», крім вивчення французької мови, музики і танців. Вона шкодує, що марно витратила час, навчаючись в інституті: *— Яковсь-то жилося тобі, серденько, самій? — питає стара. — Ти мені не кажеш нічого. — Ай, бабусечко! Що там розказувати! Нуда така! — Вчили багачко?.. Чого ж вивчили тебе, кришко? — От захотіли що знати!.. Добре вам, бабуню, було тут жити на волі; а що я витерпіла за тим ученням!.. І не нагадуйте мені його ніколи!* (Марко Вовчок. Інститутка, с.257); *— Ох, бабусечко! І море-но, й мучено нас — та все дурницею. І те вчи, і друге, й десяте, й п'яте... товчи та товчи, та й товчи!.. Нащо мені [панночці] те знати, як по небу зорі ходять або як люди живуть поза морями та чи в їх добре там, та чи в їх недобре там?*

Аби я знала, чим мені себе між людьми показати... (Марко Вовчок. Інститутка, с.258); – Е, бабуню!.. – защебетала **панночка**. – **До французької мови і до музики добре і я бралась**, – до танців тож <...> І тим, що учать – нуда, і тим, що вчатьсь – біда. **Багацько часу пропало марно!** (Марко Вовчок. Інститутка, с.258); **А про ту заморську нісенітницю, то я [панночка] в одно ухо впускала, а в друге випускала, та й зовсім-таки не знаю. Цур їй!** (Марко Вовчок. Інститутка, с.258).

Марко Вовчок також акцентує увагу на яскравій мовній характеристиці панночки, яка ласкаво промовляє до паничів, запобігаючи перед ними, улесливо звиваючись: **Вийде [панночка] до них [паничів], – ляскотить потташиному, привітна, люба** <...> **Вона ж між ними мов тая перепеличка, звивається** (Марко Вовчок. Інститутка, с.264).

У веселому настрої панночка любить багато говорити: **Об різдві їх заручили. Гостей-гостей наїхало!.. Панночка така весела, балаклива; очі блищать; водиться з ним попід руки. А він і очей з неї не зведе, – аж спотикається на ході. Гульба точилась до самого світу** (Марко Вовчок. Інститутка, с.268).

Опис мови ЛТ «панна» доповнюється характеристикою її поведінки: **Повіходили панни, посідали... Знов погомоніли трохи і знов замовкли...** (І.С. Нечуй-Левицький. Причепа, т.1, с.155) – дієслова, використані автором, створюють атмосферу розважливості, статечності, поміркованості.

Менш частотними є фрейми «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Дозвілля» та «Місце проживання».

**Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка».** У ХД XIX ст. представлені переважно заможні панни: **«Приберися, Стасю, чепуренько, бо панна <...> має більше двадцяти тисяч карбованців в київських банках», – писали тітки** (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.58); **Це диво, а не панна. А карбованці! Кому їх тепер не треба! Хіба ж ти, серце Стасю, мало програв їх у карти** (І.С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т.2, с.58); **Уся [панночка] в рантихах да у намистах золотих!** (Ю.А. Федькович. Опришок, т.2, с.101).

**Фрейм «Дозвілля».** Фрейм «Дозвілля» представлений у ХД XIX ст. побіжно. У повісті «Малолітній» А. Я. Чайковського основним заняттям панночок був спів: **Обі панни Тачанські дуже гарно співали, у Андрія був теж нічого годосок. Та поки співали пісеньок панських, котрими саме «пташок» починається, він мовчав. Коли ж Зося заспівала своїм милим голоском нашу пісеньку, тоді і Андрій дав себе знати і показав, що вміє. Його голос усім дуже подобався** (А.Я. Чайковський. Малолітній, с.25); **Тепер вуйко вказав йому панну. Вона не зовсім гарна, бо чорна мов циганка і великий у неї ніс. Та се нічо. За те вона співає гарно мов соловій. Особливо цю пісеньку про мужика, яка йому дуже подобалася і підступував її ходячи за плугом** (А.Я. Чайковський. Малолітній, с.28).

У деяких текстових фрагментах прослідковуємо певні феміністичні настрої панн: **Одні панни встоювали за те, щоб добувати передніше за все вищої просвіти; Надя стояла на тому, що економічне питання найпотрібніше; другі говорили проти деспотизму** (І.С. Нечуй-Левицький. Над Чорним морем, т.5, с.110); **Молоді товаришки [панни] Мурашкової сходились частенько в домі старої Зої, щоб читати в гурті нові наукові книжки. Тут вони на волі перечитували усякі нові книжки, й наукові, й контрабандні, обмірковували перечитане, змагались за принципи, складали й вироблювали собі вольні пересвідчення, за очима своїх консервативних батьків, за очима ще консервативніших і суворих матерів. Вольна розмова, вольні думки, жарти на волі, а то й веселі співи часто лилися тут, як вольний весняний шумливий потік летять в**

*зелених берегах. Усі молоді панни були або українки, або були з мішаних по національності сімей* (І.С. Нечуй-Левицький. Над Чорним морем, т.5, с.107) – у структурі ЛТ «панна», як свідчить наведений контекст, концептуалізується поняття «воля», що в поєднанні з порівнянням як вольний весняний шумливий потік та згадкою про національну приналежність недвозначно апелює до одвічного прагнення української інтелігенції до волі та національного пробудження.

**Фрейм «Місце проживання».** Лише в поодиноких прикладах є згадка про те, що панни проживали у великому розкішному будинку: [Дося:] *Еге ж. Репиха подала їм дитину, а панночка пачали її годувати. Сама бачила своїми очима... Цитуйте! Ондечки панночка вертаються в хорони* (М.Л. Кропивницький. Перед волею, с.373).

Отже, типаж «панна» є частотним для українського ХД ХІХ ст. підросійської України, у підастрійській Україні він майже не представлений. Назва «панна» поєднує два типажі: «дочка пана» та «особа привілейованого стану». Спільною рисою для ЛТ «панна» є не лише те, що це нащадок панів, а й дівчина молодого віку. Найпоширенішим фреймом у розкритті типажу «панна» є «Зовнішні характеристики». Панна, як правило, зображена вродливою, білолицею дівчиною, високою на зріст.

Типаж «панна» представлений у ситуації спілкування з паничами – це етикетні стосунки, дотримання певних правил та умовностей світського життя. З простими жінками, дівчатами цей ЛТ набуває негативних характеристик, де переважають такі риси, як вередливість, розбещеність, схильність до вихваляння, пихатість, самозакоханість тощо.

Іноді в художніх текстах акцентовано увагу на освітніх та мовних характеристиках панни, що актуалізує станово-класові цінності. Дуже рідко в ХД можна натрапити на описи майнових характеристик, дозвілля та місця проживання панн.

### **Список використаних джерел:**

1. Госовська М. Феміністичні моделі прози Івана Франка : до проблеми наукового і художнього мислення. *Парадигма*. 2009. Вип. 4. С. 71-80.
2. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови : у 4 т. / ред. й доповн. др. М. Ласло-Куцюк. Вінніпег : Товариство «Волинь», 1994. Т. 4: П-Я. 557 с.
3. Словарь української мови / упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : у 4 т. Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958 – 1959.
4. Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1970-1980.

The research introduces a new approach to linguistic modeling of national character through description of linguistic and cultural types as generalized recognizable images of representatives from certain social groups, whose conduct was preconditioned by common ethnical and cultural dominants and affected the process of formation of collective mentality in Ukraine. The present report shows the intermediate results of analysis of the type «panna» in the linguistic-cultural aspect. The author considers behavioristic parameters of typified individuality of «panna» in Ukrainian literature of the 19th century guided by the ideas suggested in several publications of prof. V.I. Karasyk, which are devoted to new trend in linguistic and cultural studies – the theory of linguistic and cultural types. The paper analyzes notional characteristics of the defined concept which make «notional framework of linguistic and cultural type» and have important features that are fixed in dictionary definitions and certain contexts. Apart from those characteristics of the type «panna» presented in dictionaries, it is important to consider perceptive and evaluative characteristics of the type «panna», which could be traced

in artistic discourse of the 19th century. They form typical images of appearance, age, behavior manners and types of activities / leisure of the type «panna».

In the structure of type «panna» the author of the article singles basic frames: «External characteristics» (slots: «Portrait characteristics», «Age», «Clothes»), «Internal moral characteristics», «Educational and Speech characteristics», «Social status and social behavior», «Leisure», «Place of residence».

**Key words:** fiction discourse, Ukraine under the russian ruling, Ukraine under the austrian ruling, linguistic and cultural type «panna», conceptual, perceptual, figurative and evaluative characteristics, frame.

*Отримано: 16.09.2019 р.*

УДК 81'38:001.891

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.107-112

**Валентина Тимкова**

*Вінницький національний аграрний університет*

## **НАУКОВА МОВА ЯК СКЛАДОВА МАЙБУТНЬОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ-АГРАРНИКІВ (на прикладі досліджень Івана Огієнка)**

У статті здійснено аналіз наукового стилю сучасної української літературної мови на основі аналізу праць І. Огієнка (Митрополита Іларіона), висвітлюються питання поліпшення культури наукової мови, показані шляхи та джерела формування української наукової мови здобувачів вищої освіти аграрного профілю.

Зазначено, що шлях формування української наукової мови був нелегким. У статті окреслюється коло питань, які потребують нагального їх розв'язання. Зауважено, що формуючи у студентів навички усного та писемного мовлення засобами наукового стилю у форматі занять з української мови, ми сприятимемо у засвоєнні мови обраного фаху, закладемо підґрунтя для подальших наукових пошуків молодих аграрників, яких так потребує новочасна Україна.

**Ключові слова:** наукова мова, українська мова, мовна особистість, наукова термінологія, культура мовлення.

**Постановка проблеми.** Шлях формування української наукової мови був нелегким. Непроста ситуація становлення була зумовлена низкою що мовних (термінотворення), то позамовних (екстралінгвістичних) чинників. Під останніми мається на увазі виборювання права на існування української мови.

Вже три десятиліття поспіль статус української мови в Україні помітно зріс. Сьогодні мова має розгалужену систему стилів, з-поміж яких чільне місце відводиться і науковому. Проте і нині наукова мова перебуває на етапі становлення. У ХХ столітті відомий український громадський діяч, вчений І. Огієнко обстоював думку про те, що «національна наука – основа духовної культури народу, її найміцніший ґрунт» [7, с.133].

Формування мовної особистості бере початок у кожній окремій сім'ї. З цього приводу варто зазначити, що Митрополит Іларіон (І. Огієнко) у своїй праці «Наука про рідномовні обов'язки» важливу роль у формуванні мовної особистості відводив школі, усвідомлюючи, що «рідна школа – то найсильніше джерело вивчення й консервації своєї рідної мови взагалі, і літературної зокрема» [5, с.36]. Проте далі науковець наголошує, що «завершенням перетво-

рення етнографічного народу в культурну націю є створення вищих національних рідномовних шкіл» [5, с.46].

З основними ознаками мовних стилів, і наукового зокрема, відбувається озайомлення у рамках шкільних занять з української мови. Згодом стилістичне розмаїття української мови детальніше розглядається у виші.

Згідно з вимогами чинної програми з української мови для аграрних закладів освіти III–IV рівнів акредитації, кінцевою метою навчання української мови студентів усіх спеціальностей є набуття ними умінь та практичних навичок побудови досконалого тексту переважно в межах офіційно-ділового та наукового стилів сучасної української літературної мови [9, с.16].

Науковий стиль української мови є найбільш однорідним. Він включає в себе мову монографій, дисертацій, статей, доповідей, лекцій, підручників, анотацій, відгуків, рецензій тощо. Тому на заняттях пропонуються до розгляду завдання, які мають на меті сформувати у майбутніх науковців обов'язковий мінімум знань, умінь та навичок, необхідних для застосування у подальшій науковій діяльності.

Однак наші спостереження (на прикладі Вінницького національного аграрного університету) за студентами першого курсу, які на заняттях з української мови (за професійним спрямуванням) та інших дисциплін гуманітарного циклу, як правило, не мають досвіду правильно конспектувати лекції, скласти невеликі за обсягом доповіді мовою наукового стилю, будувати структуру реферату, провадити логічне доведення власного висловлювання, наштукують на думку про брак елементарних навичок та умінь, сформованих у школі. І найголовніше – виховані початкового курсу вишу не завжди розуміють у своїй науковій практиці літературною українською мовою. Таким чином, окреслюється коло питань, які потребують нагального їх розв'язання.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Серед доробків, присвячених поданій тематиці, необхідно відзначити праці М.А. Жовтобрюха, В.М. Русанівського, Л.І. Мацько, Н.В. Ботвини, А.П. Коваль тощо. Окрім того, українські вчені вже зробили вагомий внесок у дослідження творчої спадщини Івана Огієнка. Серед них М. Тимошок, Є. Сохацька, І. Тюрменко, З. Тіменик, В. Ляхоцький, Н. Черниш, А. Марушкевич та ін. Вони тісно чи іншою мірою розкрили філософський, історичний, державотворчий, мовознавчий, педагогічний, редакторський та релігійний аспекти його діяльності.

На жаль, нині бракує ґрунтовних напрацювань щодо поліпшення рівня володіння науковою мовою серед студентів-аграріїв. Тому, актуальність дослідження визначається недостатньою опрацьованістю проблеми щодо наукового мовлення майбутніх аграрників. У поданому творчому, ґрунтуючись на мовознавчих дослідженнях Івана Огієнка, ми робимо спробу дослідити методи і прийоми, які знадобилися під час формування навичок володіння науковим стилем (в усній і писемній формах) у студентів аграрних вишів.

**Метою дослідження** є напрацювання методичного матеріалу, необхідно для формування наукової мовної компетенції студентів-аграрників.

В означеній публікації ми маємо на меті висвітлити форми роботи зі студентами, які покликані сформувати у них практичні навички у форматі науково-стилю засобами української літературної мови.

**Виклад основного матеріалу.** Сферою використання наукового стилю є різні галузі науки, техніки, виробництва, освіти [1, с.18]. Тому, так важливо сформувати у студентів першого курсу належні вміння і навички застосування наукового стилю у подальшому процесі навчання, а також у науковій діяльності.

Формування необхідних умінь та навичок у майбутніх аграрників неможливе без напрацювання літературною мовою системи вправ.

Сучасна наукова термінологія української мови послуговується здебільшого міжнародною термінологією. Звичайно, тут студентам у нагоді стануть знання з іноземних мов. З цього приводу І. Огієнко в одному із своїх творчих доробків щодо організації наукової праці наголошував на вивченні іноземних мов науковцями. Вчений умотивовував свою думку потребою у «... поширенні ерудиції» тощо [6, с.110].

Водночас вчений завжди закликав кожного свідомого громадянина, щоб «працювати на збільшення культури своєї рідної мови [5, с.12]. Тому, з метою збагачення словникового складу студентів лексемами рідної мови варто запропонувати завдання, у яких до слів іншомовного походження треба дібрати українські відповідники.

Більшу частину свого життя Іван Огієнко провів за межами своєї Батьківщини, але довголітня розлука з Україною, її народом не погасила його любові до рідного краю. Великий патріот і в еміграції відчував Україну всією душею, тяжко переживав від того, що його багатолітня праця, присвячена Україні, майже нікому там не відома. Мовознавець Іван Огієнко доводив думку про те, що «кожна письменна людина, кожний український громадянин мусить добре усвідомити й запам'ятати, що в культурного народу, а так само і в нас, існує дві мови: мова жива народна й мова літературна». Зважаючи на те, що в основу наукового стилю покладено літературну мову, варто збагачувати мовлення майбутніх науковців аграрної галузі такими конструкціями. Адже саме студентство вишів, як стверджував І. Огієнко, є «одним з найсильніших двигунів розвою й консервації своєї соборної літературної мови» [5, с.69].

Відомо також, що свого часу значну частину термінів українська мова за своїла посередництвом російської. Звідси, тексти наукового стилю рясніють скалькованими словами, виразами. На заняттях з української мови необхідно практикувати виконання завдань, які містять слова, вирази, що потребують літературний переклад українською мовою.

Під час розгляду мовних засобів наукового стилю потрібно також зосереджувати увагу здобувачів вищої освіти на фразеологізмах. У науковому стилі використовуються книжні фразеологізми, що виникли на писемній основі. До книжних фразеологізмів належать термінологічні словосполучення, поява яких зумовлена постійним розвитком різних галузей науки, культури, техніки. Фразеологія наукової мови покликана виражати логічні зв'язки між частинами висловлювання (*звідси випливає, на основі отриманих даних, привертати увагу, як свідчать експериментальні дані, як показав аналіз, наводити аргументи, опиратися на факти, віддавати належне*) і позначати певні поняття та явища (*наукова новизна, ступінь дослідженості, теоретико-методологічна основа, становити знак рівності* тощо).

Фразеологія наукової мови вельми специфічна. Вона покликана, з одного боку, визначати логічні зв'язки між частинами висловлювань, наприклад, такі стійкі словосполучення, як: *навести результати, як показав аналіз, підсумовуючи сказане, звідси випливає, що...* тощо. З іншого боку, позначати певні поняття, які по суті є термінами – *вільна економічна зона, мертва мова, форма релігійного світогляду* та ін. Вживають також слова й усталені словосполучення, що допомагають послідовно, логічно пов'язати між собою окремі елементи наукового тексту: *таким чином, крім цього, з іншого боку, у свою чергу, по-перше, по-друге* тощо, *описаний вище, подані результати, як показали дослідження* та ін.



Важливим аспектом формування у студентів навичок що усного, то писемного мовлення засобами наукового стилю є знання ними фразеологічних норм сучасної української літературної мови, коли не спотворюється зміст і граматична будова фразеологічних одиниць. Необхідно розрізняти фразеологізм від вільних словосполучень. Однак у мовленні носіїв часто порушується граматична будова усталених мовних зворотів. Низька культура мовлення сучасного студента-аграрника характеризується порушенням правил слововживання, граматики, вимови та наголошення, написання. Наприклад, помилково вживають вислови *відпала необхідність* замість *немає потреби, становити собою* замість *являти собою, попереджати хворобу (тварин, рослин)* замість *запобігти хворобі, рівні по величині* замість *однакові (рівні) за розміром (за обсягом), попередити розповсюдження бур'янів* замість *запобігти поширенню бур'янів, поверховий обробіток ґрунту* замість *поверхневий обробіток ґрунту, складатися* у качани замість *зав'язуватися в головки, скрутне положення* замість *скрутне становище, приймати (прийняти) міри* замість *вживати (вжити) заходів*, тощо. Цілісність значення, відтворюваність, відносна постійність компонентного складу та структури, а також експресивність дозволяють окреслити межі фразеологічного складу. Ця категорія усталених зворотів посідає значне місце у фразеології української мови, а тому студентам на практичних заняттях з української мови подаємо найбільш вживані з них у науковій мові і пояснюємо денотативні відмінності у їх лексичних значеннях.

Зазвичай, письмові вправи, що покликані сформуванню у студентів навички володіння науковим стилем, виконуються у відведений їм час і правильно. Однак, щоб навчитися наукової літературної мови, не достатньо послуговуватися лише писемною формою, адже науковий стиль реалізується і в усній формі.

Першою чергою необхідне створення належного мовного оточення. Тобто, свідоме продукування таких лінгвістичних ситуацій, у яких була б змога реалізуватися в усній формі наукового стилю. Адже обмежене використання української літературної мови як засобу усного спілкування позбавляє її одного з найважливіших, живих і відкритих, джерел нормування й кодифікації, тому що переважна більшість інновацій і запозичень, їх перевірка на життєздатність і адаптація або ж відторгнення відбуваються в рухливому живому, а не фіксованому писемному мовленні.

Так, коли перед студентами постає завдання, у якому треба віднести текст до певного стилю, відповідь аргументувати, добираючи приклади із тексту, то для його виконання доводиться докласти максимум зусиль. Дехто із вихованців так і неспроможний його здолати.

Найлегше під час виконання згаданого завдання студентам дається визначення стилю, до якого належить текст. Тут студенти практично не припускаються помилок. Однак труднощі виникають тоді, коли необхідно свою відповідь аргументувати. У відповідь студенти озвучують репліки, знайдені у посібнику, але які не можна застосувати до поданої ситуації.

Безумовно, що аргументуючи своє твердження, майбутні аграрники послуговуються мовними формулами, що дають змогу послідовно викладати думку, віділяти головне. А позаяк мова наукового стилю позбавлена особового займенника *я* – для підкреслення скромності автора або для залучення читача (слухача) до спільних з автором дій і станів, то й студенти також мають бути свідомі цього, а тому вживають так зване авторське *ми*. Наприклад: *ми схиляємося до думки; на наш погляд; ми вважаємо; таким чином; отже; оскільки...; то...; виходячи з... тощо.*



Виклад думки у науковому стилі провадиться переважно у формі монологу. Однак, коли йдеться про винесення своїх доробків на широкий загал, то тут, безумовно, виникає діалог (полілог). Чинною програмою для слухачів курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)» передбачено публічний захист рефератів. Позаяк реферування здійснюється відповідно до вимог наукового стилю, а саме у форматі науково-навчального різновиду, то й захист має провадитись належним чином. Наприклад, під час захисту реферату на наших заняттях студент-доповідач активізує увагу слухачів такими заувагами, як «*згадаймо*», «*варто згадати*», «*ви знаєте*», «*ще раз нагадаємо*», «*(ще раз) пригадайте*» тощо. Лунають також навідні питальні речення, що дають змогу скеровувати думку у потрібному напрямі. Кожний наступний доповідач прагне налагодити зв'язок з попереднім, тобто пов'язує свій матеріал за допомогою вставних конструкцій з матеріалом, що прозвучав. Наприклад, «*як зазначив(ла) у своєму виступі...*», «*ми поділяємо думку...*», «*на додаток до зазначеного...*» тощо.

Подібна робота не є копіткою, однак дає позитивні результати, адже організує мисленнєво-мовленнєву діяльність адресата та адресанта, залучає слухачів до активного слухання.

З огляду на згадане, викладач, який прагне сформувати у студентів навички що усного, то писемного мовлення засобами наукового стилю, має напроцьовувати систему завдань, які розкрили б у кожному студентові його потенціал. Означені нами форми роботи дієві, однак, як стверджує давнє прислів'я: «Розкажи мені, і я запам'ятаю десяту частину, покажи мені, і я запам'ятаю половину, залучи мене, і я запам'ятаю все». Таким чином, найкраще засвоюється та інформація, яка набувається ціною власного досвіду. Тому, до захисту реферату необхідно залучати не лише студента-доповідача, але й слухачку аудиторію. Для цього можна запропонувати студентам-аграрникам скласти відгук на реферат одногрупника, а згодом запропонувати виступити з ним.

**Висновки.** Отже, формуючи у студентів навички що усного, то писемного мовлення засобами наукового стилю у форматі занять з української мови, ми сприятимемо у засвоєнні мови обраного фаху, закладемо підґрунтя для подальших наукових пошуків молодих аграрників, яких так потребує nowoczesна Україна.

#### Список використаних джерел:

1. Ботвина Н.В. Офіційно-діловий та науковий стилі української мови : [навч. посібник]. Київ, 1996. 192 с.
2. Даниленко В.П. О месте научной терминологии в лексической системе языка. *Вопросы языкознания*. 1976. №4. С. 64-71.
3. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси. Київ, 1970. 380 с.
4. Іван Огієнко (митрополит Іларіон) Рідна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2010. 436 с.
5. Огієнко Іван. Наука про рідномовні обов'язки. Київ : Обереги, 1994. 73 с.
6. Митрополит Іларіон і його методологія наукової праці (Нотатки С. Ярмуса). *Календар «Рідна нива» на 1973 рік*. Вінніпег ; Манітоба (Канада) : Вид. спілка «Екклезія», 1972. С. 109-119.
7. Митрополит Іларіон. Мої проповіді. Вінніпег : Вид. тов «Волинь», 1973. 115 с.
8. Науковий стиль української мови : [навч. посібник] / [за ред. Г.С. Онуфрієнко]. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 312 с.
9. Україна ХХІ століття. Державна національна програма «Освіта». Київ, 1992. С. 16.
10. Шевчук С.В. Українське ділове мовлення : [навч. посібник]. Київ, 2002. 480 с.

The article analyzes the scientific style of modern Ukrainian literary language on the basis of the works of I. Ogienko (Metropolitan Hilarion), the issues of improving the cul-

ture of scientific language are highlighted, the ways and sources of formation of Ukrainian scientific language for students of higher education in agrarian profile are shown.

It was noted that the way of forming Ukrainian scientific language was not easy. The difficult situation of formation was caused by a number of linguistic (termination) and extra-linguistic factors, that is, the choice of the right to exist the Ukrainian language itself.

It is considered that the scientific style of the Ukrainian language is the most homogeneous. It includes the language of monographs, dissertations, articles, reports, lectures, textbooks, annotations, reviews and so on.

However, our observations (on the example of Vinnytsia National Agrarian University) of the first-year students, who in the Ukrainian language lessons (in the professional field) and other disciplines of the humanitarian cycle, as a rule, do not have the experience to summarize lectures properly, to make small in volume reports of scientific style, to make up the structure of the abstract, to make a logical statement of their own expression make us think about the lack of basic skills and abilities formed at school.

Therefore, the classes offer tasks for consideration that are intended to form an obligatory minimum of knowledge, skills, and abilities needed for future research. And most importantly, the students of the first-year of higher education institutions do not always use literary Ukrainian in their scientific practice.

Thus, the article outlines a range of issues that are necessary to be addressed urgently. So, by forming students' skills of oral and written language using the scientific style in the Ukrainian language lessons, we will help in mastering the language of the chosen specialty, facilitate the further scientific research of young farmers who are in need in modern Ukraine.

**Key words:** scientific language, Ukrainian language, linguistic personality, scientific terminology, culture of speech.

*Отримано: 29.10.2019 р.*

УДК 811.161.2\*373.421:821.161.2Д1/7.}08  
DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.112-115

**Інга Федькова**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **СИНОНИМИ ЯК ЗАСІБ УВИРАЗНЕННЯ ХУДОЖНЬОГО МОВЛЕННЯ (на матеріалі роману «Ініціація» Люко Дашвар)**

У статті зосереджено увагу на семантико-стилістичних функціях синонімів у художньому тексті. Виявлено особливості функціонування та з'ясовано естетичні функції синонімів у романі «Ініціація».

**Ключові слова:** синонімія, синоніми, художній текст, градація, ідіостиль.

Проблема вивчення мови художніх творів має давню історію, вона по різному трактувалася залежно від рівня розвитку мовознавства й суміжних із ним наук, від світоглядної позиції дослідника. В українському мовознавстві здійснено цілу низку наукових розвідок, присвячених розкриттю особливостей мовної майстерності окремих письменників (І. Білодід, І. Грицютенко, С. Єрмоленко, І. Ковалик, А. Мойсієнко, Л. Мацько, М. Плющ, Н. Сологуб та ін.). Природа та статус синонімії стали предметом досліджень зарубіжних (В. Гумбольдта, Р. Будагова, С. Березан, В. Звєгінцева, А. Шапіро, Д. Шмельова, Л. Блумфілда, О. Ахманової, Ю. Лотмана та ін.) та українських (Л. Булаховського, В. Ващенко, Л. Лисиченко, В. Русанівського, О. Тараненка, О. Нечитайло, Л. Паламарчука, В. Ільїна, М. Богдана, І. Олійника, Є. Чак, С. Караванського та ін.) мовознавців, що репрезентують різні аспекти та погляди на синонімію.

Незважаючи на значну кількість наукових студій, присвячених дослідженню проблеми синонімії, в сучасній українській мовознавчій науці недостатньо уваги приділено функціонуванню синонімів у художньому стилі. Більшість досліджень синонімічних лексичних одиниць у поетичній мові спрямовані на встановлення семантичної структури слів, близьких або тотожних за значенням, та виявлення специфічних рис їх функціонування. Проте недостатньо акцентується на їхній стилістичній ролі як засобів образності.

Творчість Люко Дашвар (Ірини Іванівни Чернової) є цікавим явищем як з погляду змісту, так і з погляду мови. Авторка десяти романів, лауреатка літературної премії Коронація слова, загальний наклад книжок письменниці складає вже понад 300 тисяч примірників. У зв'язку з цим, багато українських ЗМІ називає її «найтиражованішою письменницею країни». Прототипи літературних героїв та сюжетів Люко Дашвар, здебільшого, почуті або побачені письменницею явища реального життя.

Попри беззаперечну популярність серед читачів в Україні та за її межами, творчість письменниці ще не є вивченою, зокрема й з погляду функціонування в її творах мовних одиниць лексико-стилістичного та семантичного характеру. Ідіостиль Люко Дашвар дуже багатий лексичними й стилістичними засобами його відтворення. Дослідження лексико-стилістичних явищ у творах письменниці має важливе значення для розвитку художнього стилю зокрема й української літературної мови взагалі. Воно допомагає глибше зрозуміти стилістичні можливості української мови. Пропонована робота присвячена дослідженню одного з аспектів поетичного мовлення цієї письменниці – окремих лексичних одиниць (синонімів) на матеріалі роману «Ініціація», який «побачив світ» 2018 року.

**Актуальність статті** визначається тим, що вона є однією із перших в українському мовознавстві, котра висвітлює особливості лексики прози Люко Дашвар, зокрема синонімічного рівня, у межах функційного підходу, що дозволяє виявити важливі особливості синонімічної мікросистеми.

**Об'єктом** є мовна система твору Люко Дашвар «Ініціація».

**Предметом** цього дослідження є семантико-стилістичні особливості функціонування синонімів у творі письменниці.

**Мета роботи** – виявити специфіку функціонування синонімів у прозовому мовленні Люко Дашвар та подати лінгвостилістичний опис досліджуваних мовних одиниць у контекстах, що є однією з суттєвих ознак ідіостилу письменниці.

Синонімами називаємо слова, або їхні окремі значення, що при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні, або майже тотожні значення [5, с.585]. Ще І. Огієнко зазначав, що «кожна культурна літературна мова завжди дбає про розвій своїх синонімів та пильнує надавати їм усталеного змісту» [див. 2]. Синоніми є одним із найважливіших складників арсеналу стилістичних засобів мови. Увесь текст «Ініціації» наповнений синонімами. Так, авторка вдало добирає синонімічний ряд до дієслова *іти* у межах одного періоду: «Підкрался, одну торбу на землю скинув, ухопив хлібину, що випала, і *гайда*. Та не до своєї жінки, що потроху *сунула* селом далі. У куші. Причайся, і лише коли баби, які за коровами так і не помітили наглого нападу, *відійшли* досить далеко, *кинувся* за старою жінкою. *Дерся* крізь куші, в пащі хлібина. *Видряпався* на дорого вже за селом, *обігнав* людину і так сидів, поки вона до нього не *дошкандибала*. А як *підійшла*, став на лапи, *пішов* на людину з хлібиною в пащі, дивився в очі, гарчав загрозово, наче наказував: бери, їж! [1, с.132]». У іншому періоді: *ноги несуть, брютьхаю, дошкрібаюся, іду, метушуся* [1, с.160]. Майстерно дібрані

синоніми у цих випадках роблять текст динамічнішим, виразнішим, дають можливість точніше передати картину зображуваного.

Роман наповнений діалогами та полілогами. Пряма мова супроводжується словами авторки. Оскільки текст насичений питальними репліками, письменниця майстерно добирає синоніми до слова «питати», щоб урізноманітнити, увиразнити слова автора до реплік. Так, натрапляємо на такі синоніми: *питає, запитує, дивується, насторожується, встряс, зупиняє, перепитує, не втримуюся, кепкує, губиться, психує, лякаюся, уточнюю, не хочу вірити, бубоню* тощо. Ці лексеми є контекстуальними синонімами, які крім основного денотата «питати» містять і додаткові, конотативні значення, які розширюють денотативне значення. Також дієслово входить до словосполучень, залежне слово яких уточнює, надає додаткову характеристику, що допомагає кращому сприйняттю тексту, увиразнює його: *питає хвалювано, питаю без слів, питаю для годиться, питаю насторожено, питаю якомога привітніше, питаю, мов з конопель, дивуюся щиро, бідкаюся подумки* тощо.

Синонімічними до слова «відповідати» є: *кажу, відказую, ляпаю, відповідаю, брешу, прошепотіла, бурчу, злюся, декларую оптимістично, бурмочу, повторюю, шепочу, відрізую, оголосила, пригрозила, кричу, додаю, констатую, кепкую, запевняю, виголошую, видихаю-вихлюую, плутаюся, плююся словами* тощо. Попри те, що ці лексеми вжиті як синонімічні до слова «відповідаю», кожен з них містить додаткову конотацію, яка допомагає читачеві краще зрозуміти дії та вчинки головних героїв, уточнює та деталізує ту чи ту характеристику. Так, лексема брешу містить додаткову конотацію «відповідаю неправду», ляпаю – «відповідаю будь-що», прошепотіла – «відповідаю тихо», виголошую – «відповідаю впевнено», плутаюся – «відповідаю невпевнено», кричу – «відповідаю голосно» тощо.

Синоніми в художньому стилі використовуються для урізноманітнення викладу, для уникнення монотонності, набридливих повторів. Так, авторка добирає синоніми до слова «помирати»: *померла, сконала, вже не прокинулася* [1, с.163]. У цьому випадку реалізується засіб заміщення (субституції) задля уникнення тавтології.

Кожен компонент синонімічного ряду, маючи більші чи менші семантико-стилістичні особливості, дає можливість повніше відтворити картину зображуваного, відбити суть поняття чи явища: «– Тимур каже, що феноменальний, грандіозний і непередбачуваний», «Застиг у дверному отворі, худенький, слабенький, тільки очі ясні», «У мене власна воля, своя примха», «Що ж, у такому разі йому пощастило, бо сьогодні я щедра, як мамінка земля, я сьогодні добра і жертвна, то ж підтримаю розмову» тощо.

Розташування слів у міру наростання їхніх семантичних та емоційно-експресивних якостей зумовлює створення градації, що виконує функції емоційної домінанти [3, с.239]. Градація найповніше виявляється в синтаксичних побудовах слів, словосполучень чи ширших утворень [4, с.69]: «– Та Тимур каже, що має дійти до творчого екстазу, до точки кипіння, до осяяння і провітління», «У нас вистачить ентузіазму лишитися тут на ніч. Бачу її: чорну, глибоку, мудру, – закриває нам очі, пригортає одне до одного, присинає і ми спимо», «За вікном світає ніжно, блакитно, обнадійливо», «Зараз візьмуся. За мить, бо спочатку розправлю крила, злечу над підлогою, проб'ю скло, вирвуся на свіже повітря, покружляю над містом вільно-зухвало, бо в крилах – сила, скло їх не зрадить», «Заперечливо хитаю головою, усміхаюся, бо ніщо мене зараз не зачіпає, не ображає, не принижує: вільна» та ін.

Отже, стилістичне використання синонімів дозволяє авторці висловитись одночасно і точно, і по-художньому, в багатьох випадках надає висловлювано-

му певного емоційного навантаження, є показником широких художньо-творчих, отже, і стилістичних можливостей мови. Люко Дашвар не задовольняється лише об'єктивно-номінативною функцією слова, вона намагається поєднати її з функцією суб'єктивно-оцінною, і тому до денотативного змісту стилістично нейтральної лексеми додається конотативний. Ряд синонімів, особливо контекстуальних, сприяє відтворенню найтонших почувань, станів героїв. Письменниця з їхньою допомогою конкретизує, увиразнює образи, характеризує персонажі та їхні думки, вчинки, стосунки; вони також є виразниками індивідуального стилю Люко Дашвар. Перспективним буде ширше дослідження ідіостилу письменниці.

#### Список використаних джерел:

1. Люко Дашвар. Ініціація. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2018. 416 с.
2. Огієнко Іван. Головні ознаки соборної української мови. URL: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu19.htm>.
3. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови. Київ : Либідь, 1993. 248 с.
4. Попович А.С. Стилістичний прийом градації в «Треносі» Мелетія Смотрицького. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. Вип. 18. С. 68-70.
5. Українська мова: енциклопедія. Київ : Вид-во Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2004. 833 с.

The paper focuses on the semantic-stylistic functions of synonyms in the text. The peculiarities of functioning and the aesthetic functions of synonyms in the novel «Initiation» are revealed.

The problem of learning the language of fiction texts has a long history, it has been interpreted in different ways depending on the level of development of linguistics and related sciences, the outlook of the researcher. Despite the considerable number of scientific studies devoted to the study of the problem of synonymy, in modern Ukrainian linguistic science, insufficient attention is paid to the functioning of synonyms in the fiction style.

Synonyms are words with full or partial formal differences, have identical or almost identical meanings. Synonyms are one of the most important components of the arsenal of stylistic means of language. The whole text of «Initiation» is full of synonyms. The author successfully combines the synonym for the verb «to go» in one period. Skilfully selected synonyms in these cases make the text more dynamic, more expressive, and give the opportunity to convey the picture of the image more accurately. Synonyms in the artistic style are used to diversify presentation, to avoid monotony, annoying repetitions. Each component of the synonymics, having more or less semantic-stylistic features, allows to reproduce the picture of the image more fully, to reflect the essence of the concept or phenomenon. A number of synonyms, especially contextual ones, help to reproduce the subtlest feelings and states of the heroes. The writer with their help specifies, expresses images, characterizes characters and their thoughts, actions, relationships.

**Key words:** synonymy, synonyms, fiction text, gradation, the writer's idiosyle.

*Отримано: 28.10.2019 р.*

**Галина Фоміна**

*Національний університет біоресурсів і природокористування України*

**Оксана Литвинюк**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ВІДОБРАЖЕННЯ ПИТАННЯ «ГЕНДЕРУ» У ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА**

У статті аналізуються проблеми гендеру крізь призму творчості та світогляду Івана Огієнка. Визначаються основні аспекти сучасних лінгвістичних розвідок. Досліджуються різні рівні питання про сутність чоловіка та жінки.

**Ключові слова:** гендер, лінгвістика, мовація, граматичний рід, архетипний поділ.

Дослідження гендерного аспекту в лінгвістичних розвідках, що проводяться на матеріалі різних дискурсів та мов займає одне з провідних місць у науці про мову. Споконвічні питання про сутність чоловіка та жінки, відносини між ними тощо цікавили людство з моменту його виникнення та не залишають байдужими сучасних дослідників. Одним з ключових концептів будь-якої культури є концепт «жінка». Він є проєкцією стереотипних уявлень про жінку як носія соціально обумовлених якостей та ознак. Вони сформувались на основі ролей, що виконує жінка у суспільстві [4, с.94].

Слушним є згадати у цьому контексті Івана Огієнка. Саме дружина Домініка за його ж словами «зробила з нього українця». Іван Огієнко не одружився вдруге після її смерті, він постригся в ченці, взяв церковне ім'я Іларіон. Вона завжди допомагала – виконувала «паперову» роботу: списувала та сортувала потрібний матеріал, переписувала готові праці, вичитувала їх разом з автором. Навіть у хворобі переглядала кореспонденцію, узагальнювала та звітувала. Вважала, що «найперше завдання жінки – служити родині, створити її такою, щоб усі члени її свідомо й віддано служили Батьківщині» [8].

Будь-яка мова спрямована на дійсність і на той світ образів, що вибудовуються між дійсністю і людиною, виступаючи як безліч знань, які утворюють у сукупності картину або модель світу. Ця картина світу, локалізована в свідомості, постійно поповнюється і «коригується» у вигляді знань про певні фрагменти світу. Мова відіграє важливу роль у накопиченні знань і їх зберіганні в пам'яті, сприяючи їх упорядкуванню, систематизації, тобто беручи участь у їх обробці. Таким чином, забезпечується пізнавальна діяльність людини.

Мовна система не тільки є відображенням реальності, буття, традицій і нововведень суспільного життя, вона зумовлює певні стереотипи, а також нав'язує моделі поведінки та судження про дійсність. Як зазначає Д. Спендер, «мова не є нейтральною. Це не просто транспортний засіб, що презентує наші думки. За своєю суттю – це пристрій, що їх формує, це програма для розумової діяльності» [5, с.776]. Мова тлумачиться також як спосіб комунікації за допомогою системи символів. Вона існує як об'єктивна реальність, структура, якою люди користуються у прагненні зрозуміти один одного. Таким чином, це не просто система знаків, а за своїм змістом окрема дія.

В останні десятиліття акцентується лінгвокультурологічний підхід (Халєєва І.І., Кириліна А.В., Малишевський Д.Ч.), що передбачає вивчення мужності і жі-

ночності як базових культурних концептів. Суспільна значущість категорії «гендер» виправдовує її застосування до всіх мовних явищ, що мають відношення до проблем статі. «Стать та її прояви не просто реєструються мовою, але набувають аксіологічності, оцінюються з точки зору наївної картини світу. Тому правомірною є констатація, як відбувається фіксація статі в мові: за допомогою яких засобів, семантичних полів, оцінок, а також її релевантності для різних мов» [1, с.34-36].

Істотний внесок в розробку лінгвістичної гендерної проблематики внесла одна з наукових шкіл, вчені якої вперше висунули і верифікувати ряд гіпотез, що дозволили переосмислити ранні положення гендерної теорії за допомогою деяких слов'янських мов. При вивченні комунікації, мовної поведінки та інших феноменів, пов'язаних із говорінням, гендер визначається «плаваючим» параметром, тобто фактором, що виявляється з однаковою інтенсивністю, аж до повного його зникнення в ряді комунікативних ситуацій. Таке тлумачення є найбільш сучасним і відповідає даним, отриманим у новітніх дослідженнях з соціальної психології та соціології [3, с.37-42].

Стать одна з небагатьох дійсно важливих для людини категорій, сприйняття якої майже не залежить від мови та культури, але тільки в тому сенсі, що носії різних мов у принципі однаково розрізняють два типи істот – жіночої та чоловічої статі. Насправді, вже питання про те, що, власне, являє собою кожна із цих статей та стать взагалі, призводить до складної наукової і філософської проблеми. Очевидно, що з точки зору культури протиставлення жіночої та чоловічої статі у людини важливіше статевої відмінності інших істот і принципово відрізняється від них хоча б наявністю величезної кількості культурних асоціацій, шаблонів поведінки і сприйняття, що пов'язані з обома статями. Саме по відношенню до людини в сучасній науці використовується спеціальний термін «гендер», що має на увазі не тільки фізіологічні («стать») у чистому вигляді), але і супутні їм соціальні та культурні відмінності.

Згодом стать людини з біологічної характеристики трансформувалася в соціально-психологічну характеристику. Таким чином, виникло поняття «гендер», що означає сукупність соціальних і культурних норм, які суспільство нав'язує людям залежно від їх біологічної статі [2].

Поняття «гендер» давно вже вийшло за рамки граматики. Це явище широко розглядається як соціокультурний, дискурсивний і психолінгвістичний феномен.

Проте, відмежовуючись від проблеми дефініції і змісту, а також варіативності поняття «стать» в залежності від виду, нехтуючи різними відхиленнями (інтерсексуальність, унісексуальність, гомосексуальність, транссексуальність), можна сказати, що стать є природною категорією, що охоплює всі види істот і дає чітке розмежування цих істот на два класи. Ця класифікація відображається, природно, по-різному. Взагалі для мови можна говорити про універсальність семантичної категорії статі (копіює відповідну природну категорію), а для конкретних мов – про певні її трансформації, специфіку вираження і навіть про окремі граматичні категорії. Зокрема, в українській мові семантична категорія статі корелюється з граматичною категорією роду іменників, що позначають живих істот.

Грамматичний рід у німецькій та українській мовах є характерною ознакою іменників. Категорія граматичного роду в німецькій мові сформувалася історично, вона існувала на ранніх етапах розвитку мови, пройшла тривалий шлях розвитку і широко використовувалася при словозміні, слівотворі та синтаксичному узгодженні в різні періоди історії німецької мови [6, с.7]. Усі іменники німецької мови, за винятком тих, які вживаються тільки в формах множини (*pluralia tantum*), поділяються на три граматичних роди: чоловічий, се-



редній і жіночий. Як і в українській мові, граматичний рід похідних іменників виражається в німецькій мові різними способами афіксації (суфікси, префікси) та історичним чергуванням кореневих голосних (аблаут). Так, всі без винятку іменники, утворені за допомогою суфіксів *-in, -heit, -ung, -schaft* – жіночого роду, наприклад, *die Lehrerin, die Schönheit, die Bildung, die Malerei, die Freundschaft*, все іменники, утворені за допомогою суфіксів *-er, -ler, -ner, -ling* – чоловічого роду, наприклад, *der Lehrer, der Künstler, der Redner, der Feigling*, всі іменники, утворені за допомогою суфіксів *-chen, -lein* – середнього роду, наприклад, *das Käätzchen, das Tischlein*. Іменники, утворені за допомогою префікса *ge-*, які мають узагальнююче значення, – середнього роду, наприклад, *das Gemüse, das Getreide, das Geschetz*, за винятком іменників, що позначають живих істот, наприклад, *der (die) Gelehrte, der Geleiter*. Більшість іменників, утворених від дієслівної основи шляхом чергування голосних кореня (аблаут), є чоловічого роду, наприклад, *der Gang, der Unterschied, der Schritt*.

Таким чином, граматичний рід реалізується за допомогою словотворчих суфіксів і префіксів іменників, а також історичних чергувань (аблаут). Однак система суфіксів у сучасній німецькій мові розвинена значно слабше, ніж в українській мові. Цим можна пояснити той факт, що деякі складові частини слів наблизилися до суфіксів і грають велику роль у поповненні словникового складу мови, будучи однією зі специфічних особливостей її словотворчої системи. У сучасній філологічній літературі вони отримали назву напівсуфіксів або суфіксальних елементів мови [6, с.10], наприклад, *-mann, -frau, -kopf, -zeug, -werk*. Кількість напівсуфіксів у сучасній німецькій мові зростає і вже перевищує число суфіксів іменників, передаючи велику кількість значень і відтінків, відповідно їх роль у формуванні та визначенні граматичного роду стає все більш значною. Як в українській, так і в німецькій мові всі три граматичних роди неоднаково продуктивні і займають нерівноцінне становище в граматичній структурі мови. Існує значна відмінність у функціонуванні середнього роду в українській і німецькій мовах. Граматичному терміну «середній рід» в українській мові відповідає в німецькій мові ряд назв:

Sächliches Geschlecht – речовинний рід.

Neutrales Geschlecht – нейтральний рід.

Geschlechtlose Form – позародова форма.

Усі перераховані терміни, як і «середній рід» в українській мові, говорять про відсутність зв'язку середнього роду зі значенням особи. Проте нинішнє становище середнього роду в сучасній німецькій мові якісно інше, ніж в українській, незважаючи на деякі спільні риси. Коло значень іменників середнього роду в українській мові окреслено менш різко, ніж чоловічого і жіночого. У німецькій мові переважна більшість слів середнього роду має цілком певне значення. Більшість іменників середнього роду в українській мові має абстрактне значення, а в німецькій іменники середнього роду мають збірне значення. В українській мові середній рід володіє в порівнянні з чоловічим і жіночим родом менш розвинутою системою продуктивних суфіксів, і засоби його вираження відносно бідні. У німецькій мові засоби оформлення і вираження середнього роду більш різноманітні. Крім невеликого числа словотворчих суфіксів, середній рід у німецькій мові виражається наявністю артикля середнього роду, продуктивного префікса *ge*, субстантивацією різних частин мови і синтаксичним узгодженням.

У людському суспільстві завжди існував архетипний поділ соціуму на дві групи – на чоловіків і жінок. Така диференціація за критерієм біологічної статі є найбільш очевидною. Таким чином, за кожним індивідом у соціумі закри-

пилася гендерна роль чоловіка або жінки. На їх основі пізніше сформувалися якісь узагальнені уявлення про особливості поведінки чоловіків і жінок, про очікувані від них реакції і дії, про прийнятні тільки для чоловіків або тільки для жінок види діяльності – іншими словами, в суспільній свідомості сформувалися гендерні стереотипи. Ця стереотипізація стосується багатьох сфер життєдіяльності суб'єкта: соціальної диференціації, культурного фону, освіченості та рівня наукових знань, мовної стратифікації.

Численну групу іменників становлять найменування осіб жіночої статі, утворені не самостійно, а від чоловічих найменувань шляхом мовації. Наприклад, *Lehrer – Lehrerin, König – Königin, Herr – Herrin*.

Мовація (Movierung, Motion) – це експліцитна деривація іменників іншого роду, коли в якості твірної основи функціонує найменування людини або тварини. Як правило, похідними виявляються найменування осіб жіночої статі, утворені від відповідних найменувань осіб чоловічої статі [7]. У цьому способі словотвору є тільки три винятки – *Hexe, Witwe, Braut*. Тільки у цих трьох випадках найменування жінки є вихідним словом, від якого утворюється найменування чоловіків: *Hexer, Witwer, Bräutigam*.

Стандартним суфіксом іменників, що зазнали мовації, є *-in*: *Wirt – Wirtin, Schneider – Schneiderin*. Це модифікаційний суфікс зі значенням жіночність, родова сполучуваність якого повністю обмежена. Іменники, у яких в якості словотвірної форманти виступає суфікс *-in*, мотивуються тільки іменниками чоловічого роду: *Gemahl – Gemahlin*. Обмеження родом у цьому випадку супроводжується лексичним обмеженням: мотивуючі слова – іменники-живі істоти.

Той факт, що назви осіб чоловічої статі є первинними, а назви осіб жіночої статі вторинні, не випадковий: таким чином у мові фіксується пріоритет чоловіка в історичному розвитку суспільства.

За останні 40-50 повосенних років мовна ситуація в Німеччині кардинально змінилася, і зараз ми є свідками стрімкого розвитку і перебудови мови в руслі феміністичної лінгвістики. Мовна тенденція називати жінку за її професією, посадою, тобто формою, що зазнала мовації, відображає не тільки прагнення узгодити рід та стать, але, перш за все, прагнення відобразити рівноправне становище жінки у суспільстві, її соціальну роль. При аналізі засобів, наявних у сучасній німецькій мові для позначення осіб чоловічої та жіночої статі, що належать до будь-якої професії, ми маємо справу не тільки з динамічною синхронією мовних засобів, але й зі змінами в соціальній реальності. Зміна ситуації на ринку праці, велике функціональне структурування трудової діяльності, коли жінки опановують професії, які раніше виконувалися тільки чоловіками, ставить питання, наскільки ця ситуація відобразилась у сфері мови [7]. Мова реагує і на даному етапі є безліч жіночих найменувань професій, зокрема ті, що закінчуються на *-in*: *Beamtin, Doktorin, Fernsehansagerin, Polizistin, Rektorin, Schulrätin, Ministerin, Präsidentin, Staatsanwältin, Regierungsschefin*.

В основі багатьох сучасних тез лежить точка зору, яку можна описати таким чином. Німецька мова – це мова, в якій домінують чоловіки; жінки мовою ігноруються і дискримінуються, це не відповідає їх ролі в житті суспільства. З цієї причини німецька мова повинна сприяти їх рівноправності. Ця тема є предметом дискусії не тільки в наукових працях, а й на сторінках преси, на наукових симпозиумах та на громадських заходах.

#### Список використаних джерел:

1. Горошко Е.И., Кирилина А.В. Гендерные исследования в лингвистике сегодня. *Гендерные исследования*. 1999. № 1. С. 34-36.

2. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. Москва : Институт социологии РАН, 1999. 189 с.
3. Кирилина А.В. Особенности и тенденции развития гендерных исследований в российской лингвистике. *Гендер: язык, культура, коммуникация*. Москва : МГЛУ, 2001. С. 32-47.
4. Ковальчук Л.П. Лингвокультурные особенности концепта «Женщина» – «Frau» в русских и немецких фразеологизмах. *Вестник Челябинского национального университета*. 2009. Вып. 38. С. 93-96.
5. Спендер Д. Мужчина создал язык. Введение в гендерные исследования. Ч. II. *Хрестоматия*. Харьков : ХЦГИ, 2001 ; СПб. : Алетейя, 2001. С. 774-783.
6. Ярнатовская В.Е. Грамматический род имен существительных в немецком языке. Москва : Учпедгиз, 1956. 80 с.
7. Pusch L.F. Die Frau ist nicht der Rede wert. Frankfurt/Main : Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 1999. 224 S.
8. Олексій Бухало Огієнко: українізатор освіти та церкви, який змушував писати «в» Україні. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-42665391>.

The article analyzes the problems of gender through the prism of creativity and outlook of Ivan Ohienko. The main aspects of modern linguistic intelligence are identified. Different levels of questions about the essence of man and woman are explored. In human society, there has always been an archetypal division of society into two groups – men and women. Such differentiation by the criterion of biological sex is most obvious. Thus, for every individual in the society the gender role of a man or a woman is entrenched. On this basis, some generalized ideas about the peculiarities of the behavior of men and women, about the expected reactions and actions, about acceptable only for men or only for women activities were formed, in other words, gender stereotypes were formed in the public consciousness. This stereotyping applies to many areas of the subject's life: social differentiation, cultural background, education and level of scientific knowledge, linguistic stratification.

All German nouns, except those used only in plural forms (*pluralia tantum*), are divided into three grammatical genders: male, neutral and female. As well as in the Ukrainian language, the grammatical meaning of derivative nouns is expressed in German in different ways of affixation (suffixes) and the historical alternation of root vowels (*ablaut*).

The linguistic tendency to call a woman by her profession, position reflects not only the desire to reconcile gender, but also the desire to reflect the equal status of women in society, their social role. When analyzing the means available in modern German to refer to the male and female belonging to any profession, we are dealing not only with the dynamic synchronization of linguistic means, but also with changes in social reality. The flexible situation in the labor market, the great functional structuring of work, when women acquire occupations that were previously performed only by men, raises the question of how this situation has affected the language sector.

Nowadays there is a tendency to divide society into 2 groups male and female having equal rights. The results of changes should be reflected in any language.

**Key words:** gender, linguistics, language, grammar, archetypal division.

*Отримано: 23.09.2019 р.*

**Наталія Фрасинюк**

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

## **КОНЦЕПТ ЩАСТЯ У ФІЛОСОФСЬКІЙ МІСТЕРІЇ ІВАНА ОГІЄНКА «ДО ЩАСТЯ»**

У статті розглядається емоційний концепт щастя в поетичній творчості Івана Огієнка, аналізуються його смислові ознаки.

**Ключові слова:** концепт, емоційний концепт, щастя.

На межі століть у мовознавстві постала антропологічна парадигма науково-лінгвістичного значення, дослідження в рамках якої передбачають вивчення мови як невід'ємної частини когнітивного апарату на шляху до імпліцитних процесів взаємодії людини, реальної дійсності, мислення та мови.

Особливої уваги набуває дослідження когнітивних механізмів, процесів категоризації і концептуалізації їхніх універсальних і національно-специфічних ознак.

Концептуалізація – процес пізнавальної діяльності людини, основним завданням якого є осмислити й упорядкувати наслідки внутрішнього рефлексного досвіду людини й уявлень про об'єкти, явища дійсності та їхні ознаки. Результатом концептуалізації є формування концептуальної системи, складниками якої є концепти, а виразником – концептуальна система [4, с.258-259].

Хоча теорія концептуальної лінгвістики має значні напрацювання, про що свідчать праці Ю. Степанова, О. Кубрякової, А. Вежицької, Т. Радзівської, В. Жайворонка, І. Голубовської, Н. Слухай, вивчення концепту як елемента етнопоетичних картин світу все ще залишається актуальним. Саме тому, на наш погляд, на окрему увагу заслуговує дослідження поетичних картин світу тих митців слова, твори яких репрезентують особливості як етнічного, так і авторського світобачення.

**Мета статті** – комплексне вивчення концепту щастя в українській мовній свідомості на матеріалі поетичної творчості Івана Огієнка, що передбачає систематизацію теоретичних підходів до дослідження етнічних компонентів названого концепту, а також з'ясування лінгвістичних особливостей його функціонування у поетичній мові видатного українського митця.

**Предметом аналізу** стали смислові домінанти концепту щастя, репрезентованих у поетичній книзі Івана Огієнка під заголовком «Філософські містерії».

**Основний метод дослідження** – концептуальний аналіз, що полягає у виявленні ознак концепту та його інтерпретацій.

Теоретичне значення зумовлене тим, що здійснене дослідження дозволяє глибше зрозуміти смислові домінанти концепту щастя у мовнопоетичній картині Івана Огієнка.

Концепти є тими одиницями культури в ментальному світі людини, які включають у себе інформацію стосовно актуального чи можливого стану речей у світі (все те, що людина думає, знає, припускає про об'єкти дійсності). Як елементи концептуальної картини світу, концепти інтегрують всю парадигму світів (від сприйняття життєвого світу і повсякденності, до наукової інтерпретації, відображеної в поняттях). І тому концепт – смислове утворення, яке

містить у собі суб'єктивні смисли і загальноприйняті конвенціональні значення (потенційний зміст пізнавального об'єкта чи явища) [3, с.4].

Емоційний концепт – етнічно, культурно обумовлене, складне структурно-значеннєве, ментальне, як правило, лексично й / або фразеологічно вербалізоване утворення, що базується на понятійній основі, що включає в себе крім поняття «образ», культурну цінність та функціонально заміщуючи людині в процесі рефлексії та комунікації предмети (у широкому змісті) світу, що викликають упереджене відношення до них людини [1, с.48.]. Це ментальна одиниця високого ступеня абстракції, що виконує функцію метапсихічної регуляції та відображає в мовній свідомості багатовіковий досвід інтроспекції етносу у вигляді загально універсальних і культурно-специфічних уявлень про емоційні переживання, що інтегрує в собі мовна, концептуальна та емоційна картини світу. Можна підкреслити, що емоційні концепти визначаються такими соціо-культурно-психологічними характеристиками конкретного співтовариства людей, як традиції, звичаї, вдачі, особливості побуту, стереотипи мислення, моделі / зразки поведіння та т.п., що історично складаються на всьому протязі розвитку, становлення тієї або іншої етнічної спільноти.

Емоційний концепт являє собою глобальну розумову одиницю, що кодується в людській свідомості одиницями універсального предметного коду. В основі цього коду можуть лежати індивідуальні та універсальні (етнічні) почуттєві образи. На відміну від поняття, у концепту немає чіткої структури та жорсткої послідовності розташування семантичних слів.

Одним із емоційних концептів є концепт щастя, який посідає особливе місце у традиційній системі цінностей українського народу. Проблема щастя належить до вічних. Уже не одне тисячоліття люди з'ясовують, що є щастя, визначають умови творення щастя та його ознаки. Зміст поняття щастя постійно зазнає трансформування, інакшого інтерпретування як національний феномен, складник соціальних та особистісних цінностей.

У загальному сенсі щастя – це емоційний стан (емоція), за якого людина відчуває внутрішню задоволеність умовами свого існування, повноту й осмисленість життя і здійснення свого призначення; усвідомлення позитивності контексту власного існування. Філософський енциклопедичний словник тлумачить поняття «щастя» як категорію моральної свідомості, що позначає стан повного і тривалого вдоволення від життя загалом. За філософською енциклопедією, щастя – це почуття повноти буття, пов'язане з самоіснуванням [6].

Спробою власної інтерпретації складного філософського феномену – щастя – є філософська містерія І. Огієнка «До щастя», яка увійшла у поетичну книгу під заголовком «Філософські містерії», що вийшла друком як перший том двотомного зібрання художніх творів автора у Вінніпезі 1957 року, що відкривається філософською поетичною трилогією «Житейське море», зміст якої складають містерії «Народження людини. Добро і зло на світі», «До щастя», «Остання хвилина».

Маючи, на перший погляд, простий сюжет, зміст якого визначали, власне, назви поем, основне смислове навантаження у містеріях несуть глибокі авторські роздуми про сенс людського буття, про призначення людини на землі, про вибір справжніх і фальшивих духовних та моральних цінностей, який завжди стоїть перед нами. Героями цих творів є Дух Добра і Дух Руїни, Душа, Здоров'я, Молодість, Мати, Надія, Праця, Дияволи, Смерть тощо, які входять у динамічний діалог із звичайними людьми. Вкладаючи в їхні уста прості, доступні для розуміння кожного слова й поняття, автор мимоволі спонукає читача до зацікавленого духовного спілкування, яке не може залишитися в майбутньому невитребуваним.

У філософській містерії «До Щастя!» митрополит Іларіон трактує питання, що здавна хвилювали людей: проблема щастя, ціна щастя, усвідомлення щастя і самого життя.

Іван Огієнко намагається розкрити сутність людського щастя через суперечки розуму, кожної частки душі, бажання тіла і серця. Він показує як змінюється розуміння ціннісної складової щастя, якою наповнюється людське життя залежно від етапів його розвитку. Драматург замислюється над проблемою тих ілюзій, які відокремлюють людину від реального життя, й існують і розвиваються паралельно до того, що відбувається у житті.

У містерії Іван Огієнко показує, що людське життя переповнене постійною боротьбою, насамперед внутрішньою, через неузгодженість. Люди не розуміють що таке щастя: *У чому Щастя, Світ не знає, / І все летить на згубні гроші, / Круг нього ж Небо Сонцем грає, / А в нім самім – самі ж розкоші!*

Концепт щастя, первинно цілісний, постає в різних тлумаченнях через проєкції душі, серця, тіла і розуму. Поет намагається показати багатогранність щастя. Він стверджує, що щастя в кожного своє: *У чому Щастя, Світ не знає, / І все летить на згубні гроші, / Круг нього ж Небо Сонцем грає, / А в нім самім – самі розкоші!*

Митрополит Іларіон розглядає щастя як гармонію: *Щастя людини – в спокої, / В гармонії Духа та Тіла* [2, с.154]; кохання: *В палких обіймах насолоди / Пізнаєш райське Щастя ти, / Кохання-сила всенародня, / Коли воно-троянда чиста: / Опіка прийде з ним Господня, / В Покрову візьме нас Пречиста!* [2, с.135]; спокій: *Правдиве Щастя – у спокої, / Коли його в людині вицверть / І власне злагоди такої / Не перемаже навіть Смерть* [2, с.137]; юна врода: *Приносить Щастя юна врода / Бо в Світі люблена краса, – / Вона жадна всім насолода, / Як ранній квітонець роса* [2, с.141]; життя у Бозі: *У Бозі Щастя повне й вічне* [2, с.137]; робота: *Нехай же Щастя й у роботі / Людина віддано шукає; / Робота мила по охоті / Приносить Щастя всім безкрає!* [2, с.135]; боротьба за свободу свого краю: *Найбільше Щастя: для народу / Віддати все своє життя, / Покласти душу за Свободу / Прийняти за нього й розп'яття!* [2, с.157]; служіння народу: *Найбільше Щастя для Людини – / То для народу працювати, / І до Останньої Хвилини / Служити йому, як рідна мати* [2, с.147]; єдність народу: *Бо Щастя вічне – тільки в злагоді, / Коли всі мислять, як один, / І не цвіте воно в народі, / Де всяк на свій працює млин* [2, с.157].

Щастя принесуть правда і любов: *Життя щасливе дасть Людині, / Обнявшись з Правдою, Любов, / Ми в прах обернем Зла твердині, / І звільним Світ з липких оков. Щастя це не бачити нічого поганого: Це вічне Щастя для Людини: / Не добачать в житті отрути! / Бо Щастя все в тобі самому, / Його ми носимо в собі* [2, с.137]. Щастя це ...

Поет стверджує, що щастя скрізь: *Не знаєм Божої ми Волі, / Не тямим і Господніх слів, / А Щастя скрізь, поглянь, доволі, / Аби шукать його зумів!* [2, с.133], воно є в самій людині: *Бо Щастя все в тобі самому, / Його ми носимо в собі* [2, с.138].

У містерії Іван Огієнко показує, що розуміння щастя, яке стає предметом пошуку всіх дійових осіб містерії, змінюється впродовж життя. Досвід земного життя призводить до розкриття природно закладеної істини, яку озвучує Тіло Василя, – щастя це згода: *«Ми мусим жити тільки в згоді, / І Зло з Землі тоді мине, / Сваритись нам безкарно годі, – / Хай світить Щастя нам ясне!»* [2, с.130].

Поет наголошує на тому, що насправді щастя – це не безтурботне життя, позбавлене проблем і печалі, щастя – це шлях до такого життя: *Найкраще*



*Щастя – путь до нього, / Саме ж воно – одна хвилинка: / В дорозі витерши усього, / Та радість це ясна й єдина!* [2, с.133]. Щастя це – не багатство тіла, а багатство душі: *Багатство людям – Щастя красне, / Й до нього всі, як на огонь, / Та Щастя це зумит погасне, / І зникне порохом з долонь.* [2, с.144]; *Багатство земне – лиш облуда, / І Щастя людям не дає, / І за палац солодша буда, / Коли в ній Серденько твоє...* [2, с.145]. А найбільше щастя – життя у вірі: *Найбільше Щастя – жити з Богом / Усе життя у згоді повній, – / Щоб пахло Райським над Чертогом / У праці відданій, любовній!* [2, с.156].

Іван Огієнко звертає увагу на примарності щастя, яка відрізняється від того, що відчуває Серце: *Дорога до Щастя проста, / Та часто воно – лиш омана, / Й сміється з нас дійсність сувора, / Що пестила нас, як кохана* [2, с.143]. Водночас він наголошує, що щастя є мимовільним, коротким: *І Щастя, й Горе – сни короткі, / Й летять орлом, як пори року* [2, с.136]; *Бо кожне Щастя – на хвилину, / І все солодшого кортить; / І як вищасливити Людину, / Коли їй Щастя – тільки мить?* [2, с.133].

Автор закликає мати віру в щастя і воно прийде: *І сонце радісно засяє / На всій Землі тобі одному, / А Щастя зоряне безкрає / Оросить квітами утому. Правдиве Щастя метеором, / Як гість нежданний, йде до нас: / Воно надний по пості скором, / І безпромінне, як не в час* [2, с.136].

Таким чином, у філософській містерії «До Щастя!» Іван Огієнко розширює межі філософської проблематики, розкриває тасмичні людської душі, взаємозв'язку тіла і серця, ставить питання про можливість/неможливість здобуття щастя у людському житті. Поет попереджає нас: цінність щастя лежить у самому житті: *Бо Щастя все в тобі самому, / Його ми носимо в собі, / А ти світами мчишся з дому, / Й за нього гинеш в боротьбі.* [2, с.137], а не химерна гонитва за мрією, яка здатна перетворитися у постійний неспокій, біль та страждання: *Хто хоче Щастя певне мати, / Хай за мрійливим не женеться, / Життя бо страшиши лиш на чати, / А Щастя навіть не всміхнеться* [2, с.133]. Іван Огієнко розкриває основну заповідь щастя – злагода душі і тіла: *Заграє щастя лиш відтоді, / Як Божий приймемо Закон: / Душа із Тілом в повній згоді / Нехай прямують на Сіон* [2, с.132].

Смислові домінанти концепту щастя у поетичній мові Івана Огієнка, за нашими спостереженнями, виформовують лексеми багатство, кохання, життя, спокій душі, гармонія розуму та серця, боротьба за свободу свого краю, віра в Бога, людина, тощо, а їх емоційно-оцінні конотації свідчать про виняткову важливість цих реалій у поетичній картині світу митця. Щастя для поета є тим своєрідним мірилом, крізь призму якого він сприймає та оцінює події, людей, своєрідно омовлюючи власне сприйняття навколишнього світу.

Концептуальні компоненти актуалізують також епітетні ряди, що виділяють певні аспекти. Так, у містерії на означення щастя вжито такі номени: правдиве щастя, ясне щастя, солодке, боже, найкраще, кохане, безпромінне, повне, вічне, красне, зоряне, безкрає. Саме ці епітети формують портрет Огієнківського концепту щастя.

Отже, семантична динаміка та аксіологічна наснаженість номена щастя у творчості Івана Огієнка показує складну структуру відповідного концепту, яка виявляється в різноманітних репрезентаціях, варіюванні змістових та експресивно-оцінних значень.

### Список використаних джерел:

1. Красавский Н.А. Образная лингвистическая объективация базисных эмоций. *Житниковские чтения: межкультурные коммуникации в когнитивном аспекте* : [мат-лы Всерос. науч. конф.]. Челябинск, 2001. С. 46-53.



2. Митрополит Іларіон. Твори. Т. 1. Філософські містерії. Вінніпег, 1957.
3. Палашевская И.В. Концепт «закон» в английской и русской лингвокультурах : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Волгоград, 2001. 23 с.
4. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
5. Тимошик М. Поет, драматург, життєписець. *Українська мова та література*. 1997, № 11.
6. Философский энциклопедический словарь. М., 1983. 840 с

The article deals with the emotional concept happiness in the poetry of Ivan Ogienko and analyzes its semantic features.

Concepts are those units of culture in the human mental world that include information about the current or possible state of things in the world (everything that one thinks, knows, assumes about objects of reality). As elements of the conceptual picture of the world, the concepts integrate the whole paradigm of the worlds (from the perception of the living world and everyday life, to the scientific interpretation reflected in the concepts).

Emotional concept is a mental unit of a high degree of abstraction, fulfilling the function of metapsychic regulation and reflecting in the linguistic consciousness the centuries-old experience of introducing ethnicity in the form of universally and culturally-specific representations of emotional experiences, integrating the linguistic and conceptual worlds.

One of the emotional concepts is the concept happiness, which holds a special place in the traditional value system of the Ukrainian people.

In a general sense, happiness, is an emotional state (emotion) in which a person feels inner satisfaction with the conditions of his existence. According to the philosophical encyclopedia, happiness is a sense of fullness of being associated with self-existence.

Having analyzed Ivan Ogienko's philosophical mystery «To Happiness!» we found out that concept happiness is originally holistic and represented in various interpretations through the projections of soul, heart, body and mind. The poet tries to show the versatility of happiness. The semantic dominants of the concept happiness in the poetic language of Ivan Ogienko, express the riches of wealth, love, life, peace of mind, harmony of mind and heart, struggle for the freedom of the land, faith in God, man, etc., and their emotional-evaluative connotations show an exceptional importance of these realities in the poetic picture of the world of the artist. Happiness for the poet is the kind of measure through which he perceives and evaluates events, people, in a way that speaks his own perception of the world.

**Key words:** emotional concept, concept, happiness.

*Отримано: 16.10.2019 р.*

УДК 811.112.2:811.161.2]373.613:001(477)Огієнко  
DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.126-132

**Olena Shmyrko**

*Kamjanez'-Podilsker nationale Ivan Ohijenko Universität*

## **BERÜCKSICHTIGUNG DER DEUTSCHEN ENTLEHNUNGEN IN UKRAINISCH IN DEN SPRACHWISSENSCHAFTLICHEN WERKEN VON I. OHIJENKO**

Розглянуто наукові праці І. Огієнко, в яких досліджується процес засвоєння українською мовою лексичних запозичень. Проаналізовано класифікацію лексичних запозичень, що подана автором; простежено генезис, шляхи і способи запозичення іншомовної лексики. Виокремлено німецький вплив як такий, що приносив, разом з лексикою, ті культурні й матеріальні досягнення, які вона визначала.

**Ключові слова:** лексичні запозичення, слова іноземного походження, варіанти, генезис, німецький культурний вплив.

Fragen nach dem Ort und der Rolle von lexikalischen Entlehnungen, nach ihren Anwendungsbereichen, insbesondere in der ukrainischen Literatursprache, wurden aufgrund des heutigen historischen Problems immer wieder aufgeworfen: die Schaffung einer solchen gegenwärtigen Literatursprache, die die nationale Einheit nicht verliert und zu einem Instrument der Wissenschaft und Bildung werden könnte. Das Problem der Anpassung der lexikalischen Entlehnungen wurde noch an erster Hälfte des XX. Jahrhunderts in den Werken des ukrainischen Sprachwissenschaftlers I. Ohijenko wissenschaftlich dargestellt.

Lexikalische Entlehnung ist eine Möglichkeit, das Vokabular jeder natürlichen Sprache aufzufüllen. Unsere Untersuchung der sprachwissenschaftlichen Werke von berühmten Linguisten ergab, dass das Problem der Assimilation von Fremdwörtern in den Arbeiten vieler in- und ausländischer Wissenschaftler gelöst wurde (L. Bulachowskyj, W. Samijlenko, M. Savinova, I. Sharovolsky, R. Smal-Stozkyj, C. Bally, R. Brandt, F. Brüno, F. Buslaev, J. Grot, E. Karskij, P. Meillet, V. Pisani, H. Schuchardt, A. Sobolevskij, G. Vinokur u.v.a.). Eine der Hauptaufgaben bestand darin, den Wortschatz der Sprache aus etymologischer Sicht zu analysieren. Bei der Bildung der lexikalischen Entlehnungstheorie, einschließlich des Anpassungsprozesses, wurden beträchtliche positive Erfahrungen gesammelt. So untersuchte E. Roßberg Entlehnungen aus dem Deutschen im modernen Ukrainischen (an Lexikbeispielen ausgewählter Handwerkszweige) [5].

Nach Ansicht von V. Roman hat die Frage der Anpassung der lexikalischen Entlehnungen in den Werken des ukrainischen Sprachwissenschaftlers I. Ohijenko erstmals eine wissenschaftliche Lösung gefunden [3, S.149]. Es gibt jedoch sehr wenigen linguistisch-historischen Spezialwerken, in denen das wissenschaftliche Erbe von I. Ohijenko in der Linguistik detailliert analysiert wurde, was die Relevanz des gewählten Themas bestimmt.

Die Aufgabe des Artikels besteht darin, die allgemeinen Bestimmungen der Werke von I. Ohijenko in Bezug auf den Prozess der Beherrschung lexikalischen Entlehnungen (am Beispiel der deutschen Sprache) abzudecken.

Bei der Entwicklung der Untersuchungen des Problems der Wechselwirkung von Sprachen spielte die Klassifizierung des von I. Ohijenko vorgebrachten geliehenen Wortschatzes unter Berücksichtigung der Anzeichen des Altertums und der Verbreitung geliehener Lexeme eine außerordentliche Rolle. I. Ohijenko unterscheidet Lehnwörter

und Fremdwörter. Unter den Lehnwörtern versteht man die Wörter, die aus der Sprache (der Geber- oder Quellsprache) in die Nehmersprache übernommen (entlehnt) wurde [1, S.10]. Zu den Lehnwörtern zählen also geliehene Wörter, deren fremde Herkunft nicht mehr zu spüren ist, die vom Volk frei verwendet werden und selbst abgeleitete Wörter haben: ukr. *kim* – dt. *Kater*; ukr. *кицька* – dt. *Katze*; ukr. *молоко* – dt. *Milch*; ukr. *пшута* – dt. *Platte*; ukr. *пина* – dt. *Rübe*; ukr. *редька* – dt.  *Rettich* u.v.a.

Von einem Lehnwort im diesen (engeren) Sinn spricht man also dann, wenn das übernommene Wort in seiner Lautung, Flexion und Schreibung an den Sprachgebrauch der Nehmersprache (in unserem Fall – der ukrainischen Sprache) angepasst ist.

Bei den Fremdwörtern erfolgt eine solche Anpassung nicht oder in geringerem Maße und die fremde Herkunft des Wortes bleibt vergleichsweise deutlicher kenntlich.

Unter den Fremdwörtern unterscheidet der Wissenschaftler:

- Rein fremde Wörter, die im Alltag recht häufig verwendet werden, wodurch sie «das Recht auf Staatsbürgerschaft» erworben haben. Doktor, Soldat, Student.
- Wörter, die nicht oft benutzt werden – die sogenannte Barbarismen – werden nur unter ausgebildeten Menschen benutzt: kultivieren, Industrie usw. [1, S.10-11].

In seinen Werken zeichnet I. Ogienko die Entstehungsgeschichte deutscher Lehnwörter und Fremdwörter in der ukrainischen Sprache nach. Der Wissenschaftler merkt an, dass der deutsche Einfluss im Mittelalter einer der stärksten Einflüsse auf die ukrainische Sprache war. So wurden viele verschiedene Wörter in die ukrainische Sprache gebracht, die in der überwiegenden Mehrheit sehr wichtige Wörter des kulturellen Lebens waren [2, S.484]. Im Vergleich dieses Einflusses mit anderen Einflüssen auf die ukrainische Sprache argumentiert der Autor, dass der deutsche Einfluss für das ukrainische Volk äußerst nützlich war, da nicht nur die Wörter selbst, sondern auch die kulturellen und materiellen Errungenschaften, die diese Wörter definierten, gebracht wurden. Der Forscher betont jedoch, dass dieser Einfluss nur zu einem geringen Teil direkt von den Deutschen auf uns übergang. In der Mehrzahl der Fälle erfolgte der Einfluss der deutschen Sprache auf das Ukrainisch durch die tschechische Sprache und hauptsächlich durch die polnische Sprache. Der Autor ging darauf ein, wie hoch der deutsche Einfluss auf die Tschechen und Polen war, die diesen Einfluss weiter nach Osten trugen [2, S.484].

I. Ohijenko behauptet, dass Deutsch den stärksten ausländischen Einfluss auf die tschechische Sprache machte, und dieser Einfluss begann sehr früh. Der Autor erklärt die Ursachen dieses Phänomens: die Deutschen umgaben die Tschechen sehr eng, ihre Kultur war viel höher, und dies führte zu einem starken deutschen Einfluss auf die Tschechen. Die deutsche Kolonialisierung der tschechischen Länder begann früh, noch seit dem XI. Jahrhundert, weil die tschechischen Könige neue Städte gründeten und deutsche Kolonisten brauchten; sogar in Prag selbst war im XI. Jahrhundert eine bedeutende deutsche Kolonie mit verschiedenen Privilegien. Deutsche Kolonisten, die sich in den tschechischen Ländern niederließen, hatten unterschiedliche Privilegien und führten ihr deutsches Recht ein [2, S.484]. Natürlich hatten diese Kolonisten volle Gelegenheit, die Menschen zu beeinflussen, unter denen sie sich niederließen.

Der Wissenschaftler bemerkt, dass Tschechien im XI.-XV. Jahrhundert überhaupt unter starkem deutschem Kultureinfluss lebte. Die tschechischen Könige und höheren Adligen heirateten oft die deutschen Frauen und führten in ihrem häuslichen Leben das deutsche System ein, dass damals als das kulturellste galt. Sowohl am königlichen Hof als auch in den Häusern der Intelligenz wurde in der Regel Deutsch gesprochen; deutsche Poesie, deutsches Buch wurden im Allgemeinen in Tschechien stark erweitert. Der Gottesdienst in den Kirchen wurde auch auf Deutsch geleitet, insbesondere war dies auf die Intelligenz gerichtet. I. Ohijenko betont, dass

alles deutsch damals vorherrschende Mode war [2, S.485]. Und die Intelligenz, insbesondere hocharistokratische, war in der deutschen Kultur ausgebildet und änderte oft bereitwillig ihre tschechischen Namen auf deutschen.

Darum ist es nicht verwunderlich, dass die tschechische Sprache unter dem großen Einfluss der deutschen Sprache wuchs. Dieser Einfluss zeigte sich in allen Bereichen des geistlichen Lebens stark, und die Tschechen nahmen ihn viel und gern an, weil ihre eigene Sprache nicht allen Bedürfnissen des neuen Lebens entsprach. Terminologie in der staatlichen Verwaltung, im Amt, im Recht, in der Schule, in der Wissenschaft, in der Kirche, im Handwerk und so weiter – all dies wurde freiwillig aus der deutschen Sprache übernommen. Die deutschen Lehnwörter wurden von den Volksmassen übernommen, und manchmal wurden sie bis zur Unkenntlichkeit gemäß der Aussprache der tschechischen Phonetik geändert, das heißt, sie wurden schon «eigenen Ausdrücke», die allgemein bekannt waren.

Es sei aber hervorgehoben, dass die besten Vertreter der tschechischen Intelligenz jedoch sicher dafür stellten, dass dieser deutsche Einfluss ihre Muttersprache bedroht, wenn sie nun ihn nicht aufhalten und die Bedeutung ihrer Muttersprache nicht erhöhen werden. Es sei darauf eingegangen, dass der hartnäckige Kampf der tschechischen Patrioten gegen alles Deutsche beginnt. Dieser Kampf ist am Anfang kaum spürbar, führte aber bald zur Entwicklung ihrer einheimischen Literatur, die bereits im XIV. Jahrhundert die stärkste in der slawischen Welt war. So begann sich die tschechische Sprache (neben dem deutschen Einfluss) stark und schnell zu entwickeln. Tschechische Sprache nahm in sich die deutschen Fremd- und Lehnwörter weiter auf, jedoch viel vorsichtiger – betont I. Ohijenko [2, S.485].

Die Hussiten brachten die Vorstellung von der Dominanz der Nationalsprache in der Literatur auf und stellten damit die Dominanz von Latein und Deutsch in Frage. In ihren zahlreichen Schriften verzichteten Jan Hus und seine Mitkämpfer absichtlich auf die Verwendung von deutschen Wörtern und ersetzten sie durch tschechische Wörter. Die Hussitenkriege stoppten also den weiteren deutschen Einfluss auf die tschechische Sprache. Es sei darauf zurückgeführt, dass die Deutschen in der Regel Rom unterstützten und deshalb die Hussiten gegen sie waren.

Der Autor zieht Schlussfolgerungen, dass auf solche Weise viele verschiedene Wörter aus dem Deutschen in die tschechische Sprache kamen. Sie waren tief in der Volkssprache verankert und für immer darin blieben. Andere Wörter, die nicht an die tschechische Sprache angepasst wurden, wurden vergessen [2, S.486].

Der Wissenschaftler stellt fest, dass seinerseits der tschechische Einfluss auf Polen sehr früh begann. [2, S.13, 32, 486]. Dieser Einfluss hörte erst Ende des XVI. Jahrhunderts auf. Natürlich wurde mit diesem Einfluss ein starker deutscher Einfluss, der bereits durch die tschechische Sprache übernommen wurde, nach Polen gebracht. So gab Tschechisch der polnischen Sprache eine sehr große Anzahl verschiedener deutscher Wörter.

Die direkten Beziehungen zwischen Polen und Deutschen begannen jedoch früh und dauerten bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts. Die deutsche Kolonialisierung der polnischen Länder begann früh und nahm nicht ab. Bereits im XIII. Jahrhundert waren polnische Städte, besonders westliche, stark eingedeutscht: Die Hauptbevölkerung in den Städten bestand bereits aus Deutschen, die sowohl ihr deutsches Recht als auch ihre Bräuche hierher brachten, weshalb ihr Einfluss auf das lokale Kulturleben sehr groß war. Tatsächlich organisierten die Deutschen in polnischen Städten das kulturelle Leben (Kirche, Schule, später – Typografie), so auch das Leben der staatlichen Verwaltung, des Handels, des Handwerks usw. Im Allgemeinen verbreiteten diese eingedeutschten Städte die deutschen Einflüsse auf die polnische Sprache und übergaben ihr viele verschiedene Wörter.

I. Ohijenko bemerkt, dass auch die polnische Kirche seit langem ein starker Leiter des deutschen Einflusses auf die polnische Sprache wurde [2, S.486-487]. Polen erhielt seine ersten Bischöfe von den Deutschen. Der eigene Klerus reichte nicht aus, so dass es in Polen bereits viele deutsche Priester gab. Bereits im XIII. Jahrhundert gab es in polnischen Städten viele reisende Deutschlehrer, die eine Allgemeinbildung gaben, aber natürlich auf Deutsch unterrichteten. Die Kirche wehrte sich dagegen, darum befahl sie, die Schulen nicht in die Hände der Deutschen zu legen, die kein Polnisch konnten, aber all dies half nicht viel, und die Eindeutschung nahm zu. Die Predigten wurden in den XIII-XV. Jh. in den Städten gewöhnlich auf Deutsch gehalten. Krakau in den XIII-XIV. Jh. wurde eine merklich deutsche Stadt – man hörte meistens deutsche Rede auf seinen Straßen. I. Ohijenko zitiert anderen Wissenschaftlern. Wie J. Dlugosz bemerkte, sagt der Autor, in der Krakauer Hauptkirche, Marienkirche, wurde schon seit langem auf Deutsch gepredigt; später aber wurden diese Predigten nicht von allen verstanden, und darum der bekannte Ausdruck «wie auf eine deutsche Predigt sitzen» auftauchte. In ähnlicher Weise erwähnte im Jahre 1460 der Humanist des XV. Jahrhunderts, M. Ostrorog, dass in vielen Krakauer Kirchen die Predigten auf Deutsch gehalten werden, obwohl eine oder zwei Frauen ihnen zuhören und sich zu dieser Zeit eine große Gemeinschaft von Polen mit ihrem Prediger irgendwo in der Ecke zusammendrängt [2, S.487]. Sogar im XVI. Jahrhundert wurden Predigten in Krakau auf Deutsch ausgesprochen, Deutsche Sprache dominierte bis XVI. Jahrhundert.

Der Autor macht wieder einen historischen Ausflug und behauptet, dass viele deutsche Kolonisten gewöhnlich in große kirchliche Landsiedlungen geschickt wurden. Deutsche Kolonisten, vor allem Handwerker, waren vor allem im XIV. Jahrhundert weit verbreitet, als – nach den verheerenden Überfällen der Tataren – der freie Raum überall ausreichte [2, S.487]. Diese Handwerker verbreiteten nicht nur ihre handwerkliche Terminologie, die in der polnischen Sprache bis jetzt verwendbar bleibt, sondern auch den deutschen Einfluss unter den gewöhnlichen Menschen.

Eine solche Füllung des polnischen Landes durch die deutschen Kolonisten, hauptsächlich in den Städten, ließ erst gegen Ende des XV. Jahrhunderts nach; so, schon zu Beginn des XVI. Jahrhunderts wohnten in Wilno so viele Deutsche, dass sie hier ihre «deutsche» Straße hatten. In Krakau nimmt die deutsche Kolonialisierung erst ab der Hälfte des XVI. Jahrhunderts ab, wenn die Flut der deutschen Siedler aufhört. Die polnische Regierung legte dem unabhängigen deutschen Leben nach und nach einige Beschränkungen auf und zwang die Deutschen allmählich ihr Recht zu befolgen, was nach und nach zu ihrer Polonisierung führte, bis sie größtenteils polonisiert waren.

Der Wissenschaftler kommt zu den Schlussfolgerungen, dass all dieser deutsche Einfluss natürlich dazu führte, dass die polnische Sprache viele deutsche Wörter aus verschiedenen Bereichen des Lebens entlehnte: Kultur-, Verwaltungs-, Rechts-, Handwerksbereich usw., die größtenteils in der polnischen Sprache bisher blieben [2, S.488]. Noch mehr deutsche Wörter wurden durch die tschechische Vermittlung vermittelt, und beide Einflüsse – direkt durch Deutsch als Quellsprache und durch die Tschechisch als Gebersprache – gaben der polnischen Sprache eine extrem große Anzahl entlehnter deutscher Wörter, mehr als 3% aller Wörter, die damals die polnische Sprache damals enthielt. Natürlich reichten diese Worte weit in die Volkssprache hinein, wurden vom Polnisch beeinflusst, ihre Rechtschreibung und Aussprache wurden an die polnische Sprache angepasst [2, S.488]. Aus diesen Lehnwörtern wurden weitere Lehnbildungen gebildet (unter den Lehnbildungen bezeichnet man die Bildung eines neuen Wortes im Rückgriff auf vorhandene Wörter oder Wortstämme der Nehmersprache).

In der ukrainischen Sprache gibt es auch viele verschiedene deutsche Wörter, die auf drei Arten reingekommen sind. Der größte Teil der deutschen Fremd- und Lehnwörter

kam zu uns durch die polnische Sprache, die die ukrainische Sprache ständig beeinflusste. Wie oben erwähnt, war der deutsche Einfluss auf die polnische Sprache sehr groß, und die Mehrheit ihrer Fremd- und Lehnwörter kam auf die ukrainische Sprache durch die polnische Sprache; dies erklärt die Tatsache, dass die ukrainische Sprache solche deutschen Wörter, die auf Polnisch nicht existieren würden, fast nicht kennt. Im Gegenzug erhielt die polnische Sprache diese Wörter meist aus der tschechischen Sprache.

Die zweite Quelle für das Auftreten deutscher Wörter in die ukrainische Sprache ist die direkte Entlehnung an die tschechische Sprache. Die tschechisch-ukrainischen Beziehungen waren bis zu einem gewissen Zeitpunkt recht eng, was zur Entlehnung einer großen Anzahl deutscher Wörter in unsere Sprache beitrug. Natürlich brachte der polnische Einfluss dieselben Worte, daher ist es sehr schwierig, reine tschechische Entlehnungen in der ukrainischen Sprache zu identifizieren.

Die dritte Quelle, aus der ukrainische Sprache deutsche Worte bezogen, waren direkte Beziehungen zu deutschen Kolonisten, von denen es in der Ukraine viele gab. In den ukrainischen Städten wie auch in den polnischen gab es viele sesshafte Deutsche, zum Beispiel in Lemberg, Peremyshl, Korosno, Syanoku und anderen, natürlich hauptsächlich unter der westukrainischen Bevölkerung, weil, wie I. Ohijenko behauptet, die Deutschen widerwillig weiter nach Osten zogen [2, S.488-489]. Es gab besonders viele Deutsche in Lemberg, diese Stadt hatte im XIV-XV. Jahrhundert im Allgemeinen einen deutschen Charakter, weil bis zur Hälfte des XIV. Jahrhunderts das deutsche Kleinbürgertum den größten Teil der Einwohner von Lemberg ausmachte. In Lemberg gab es deutsche Gesetze. Der Einfluss des deutschen Kleinbürgertums war überall sehr groß, weil es eine kulturellere Bevölkerung war. Deutsche Kolonisten, vor allem Handwerker, beeinflussten die ukrainische Sprache stark und trugen eine Vielzahl von Wörtern bei, insbesondere die Terminologie von Handwerk, Verwaltung usw. Dieser direkte deutsche Einfluss auf ukrainische Sprache wurde irgendwann in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts unterbrochen, wenn die Polonisierung und die Ansiedlung deutscher Einwohner sehr schnell begannen.

Es ist sehr schwierig oder manchmal ganz unmöglich, genau festzustellen, auf welche Weise dieses oder jenes Wort zur ukrainischen Sprache kam. I. Ohijenko zitiert hier Prof. R. Smal-Stotsky und behauptet, dass die meisten deutschen Entlehnungen natürlich über die polnische Sprache kamen, und nur ein kleiner Teil kam durch die tschechische Sprache und direkt von den Deutschen [2, S.489]. Diese Entlehnungen erfolgten zu verschiedenen Zeiten, beginnend von den ältesten Zeiten und bis zum XVI. Jahrhundert. Die Entlehnungen stammten natürlich von Deutschen verschiedener Dialekte, vor allem aber aus Gebirgsdeutsch, die allmählich nach Tschechien, Mähren, Schlesien, West- und Ostgalizien vordrangen. Natürlich gab es genug deutsche Einwanderer – Träger anderer Dialekte, was durch die phonetische Analyse deutscher Entlehnung bestätigt wird.

Deutsche Entlehnungen in der ukrainischen Sprache, insbesondere frühere, standen unter dem Einfluss ukrainischer Phonetik und waren stark ukrainisiert, so dass es manchmal schwierig ist, in ihnen das frühere deutsche Wort zu erkennen. Natürlich ist es notwendig, ukrainische Wörter nicht mit dem heutigen Hochdeutsch zu vergleichen, sondern mit den entsprechenden mittelalterlichen volksdeutschen Dialekten.

So, zum Beispiel

- ukr. *алкеръ* (*олкиръ*) – dt. *Erker*; mhd. *erker(e)*, *ärkēr* (Nebenraum; Raum im Haus; geschlossener, mit Fenstern versehener Vorbau an Gebäuden);
- ukr. *антвасъ* – dt. *Handfass* (Waschbecken);
- ukr. *абишитъ* – dt. *Abschied* (Entlassung (besonders von Offizieren, Beamten): Ausscheiden aus dem Dienst, Entlassung aus der Armee);

- ukr. *балка* – dt. *Balken*; mhd. *balke*, ahd. *balko*, im Sinne von «dickes Brett» (vierkantiges, massives, langes Stück Bauholz (besonders zum Stützen oder Tragen));
- ukr. *арфа* – mhd. *har(p)fe*, ahd. *har(p)fa* (Harfe: großes, etwa dreieckiges Saiteninstrument mit senkrecht gespannten Saiten, die mit beiden Händen gezupft werden);
- ukr. *обшлаг* – dt. *Aufschlag* (nach außen umgeschlagener Teil an Kleidungsstücken (an Ärmel, Mantel, Hose);
- ukr. *автусь* – dt. *Ausschuss* (schlechtere Qualität, fehlerhaftes Produkt; Gesamtheit von fehlerhaften, minderwertigen Produkten, Werkstoffen, Werkstücken, Waren, die aussortiert werden) u.v.a. [4].

Es sei bemerkt, dass der deutsche Einfluss in die ukrainische Sprache viele andere europäische Wörter brachte: lateinische, französische, Italienische usw. [2, S.489]. Die deutschen Entlehnungen betreffen sehr wichtige Bereiche des ukrainischen Lebens, sowohl geistliches als auch materielles. Die deutsche Terminologie wird in verschiedenen Bereichen verwendet, z. B. Glauben, Regierung, Recht, Stadtverwaltung, Steuern, Schule, Armee, Ritterlichkeit, Medizin, Musik, Handel, Haushalt, Kleidung, Küche, Geschirr, Mineralien, Münzen, Gewicht, Maße, verschiedene Handwerke: Bergbau, Bau, Überdachung, Zimmerei, Malerei, Schnitzereien, Schmiedekunst, Uhrmacherei, Gartenarbeit, Druckerei usw. [2, S.490].

Es sei erwähnt, dass die ukrainische Volkssprache eine große Menge der deutschen Wörter entlehnte, die sich dem Einfluss der ukrainischen Phonetik unterworfen wurden, und sie dort bis heute bleiben. Aber viele deutsche Entlehnungen, wie I. Ohijenko behauptet, wurden schon vom XVIII. Jahrhundert nicht mehr verwendet.

Zusätzlich zu diesen mittelalterlichen Entlehnungen aus der deutschen Sprache kennt die ukrainische Sprache viele alte deutsche Entlehnungen, wie zum Beispiel: *буква* (*Buchstabe*), *король* (*König*), *шлем* (*Helm*) u.a.m.

Der Autor legt eine Liste deutscher Entlehnungen vor, die meisten von denen, seiner Meinung nach, bereits im XVI. Jahrhundert in der ukrainischen Literatursprache benutzt wurden. Unter ihnen sind folgende Wörter: *арфа*, *бавелна* (*бавовна*), *базнет*, *балія*, *барви*, *блок*, *бляха*, *боднар*, *борг*, *боргувати*, *бровар*, *брук*, *буда*, *будинок*, *будувати*, *бурмістр*, *вага*, *вагатися*, *вал*, *варта*, *вартість*, *вафлі*, *вата*, *вахмістр*, *вербувати*, *гак*, *галун*, *герб*, *грабувати*, *грабунок*, *граф*, *гріш*, *гута*, *ганок*, *гвалт*, *гвалтувати*, *грунт*, *дріт*, *друкар*, *друшляк*, *дякувати*, *копір*, *маляр*, *шухляда*, *ювелір* u.a.m. [2, S.490-492].

Der Autor zieht Schlussfolgerungen, dass viele deutsche Wörter so ukrainisiert wurden, dass sie eine ganze Reihe anderer Wörter mit derselben Wurzel gaben, die in der ukrainischen Sprache frei verwendet werden, so, beispielsweise, Wörter von *мусити* (*müssen*), *рятувати* (*retten*) u.a.m. Durch die polnische Sprache kam zur ukrainischen Sprache auch die deutsche Endung *-ung*, die zu *-унок* verändert wurde, zum Beispiel: *татунок*, *рахунок*, *поцілунок* u.a. [2, S.492].

In Anbetracht des wissenschaftlichen Erbes von I. Ohijenko sei es darauf hingewiesen, dass für die lexikologischen Werke Anfangs des XX. Jahrhunderts, wo die Probleme der interlingualen Kontakte behandelt wurden, wird die Berücksichtigung sprachlicher Phänomene in engem Zusammenhang mit den Phänomenen der Kultur und Geschichte charakteristisch. Der Dynamik des Entlehnungsprozesses und der Analyse semantischer Verschiebungen, der Funktionsweise und des Anpassungsprozesses fremdsprachiger Wörter in der Nehmersprache wurde jedoch weniger Beachtung geschenkt. Die Aussichten für eine weitere Untersuchung sind eine detailliertere Betrachtung des Gesichtspunktes von Wissenschaftler zu dem untersuchten Problem.



**Literaturverzeichnis:**

1. Огієнко І.І. Иноземные элементы в русском языке: история проникновения заимствованных слов в русский язык. Киев : Тип. В.П. Бондаренко и П.Ф. Гнездовского, 1915. 136 с.
2. Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол : літ.-лінгвіст. монографія. Варшава : Друк. Синодальна, 1930 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2018). 520 с. URL: <http://elib.nlu.org.ua/view.html?id=10395> (дата звернення: 17.07.2019).
3. Роман В.В. Адаптація лексичних запозичень у концепції І.І. Огієнка: загальнолінгвістичний аспект. *Нова філологія*. 2012. № 53 С. 149-153.
4. Duden – Wörterbuch URL: <https://www.duden.de/woerterbuch> (дата звернення: 17.08.2019).
5. Roßberg E. Entlehnungen aus dem Deutschen im modernen Ukrainischen (dargestellt an Lexikbeispielen ausgewählter Handwerkszweige) : diss. ... zur Erlangung des Doktorgrades. Leipzig : Karl-Marx-Universität, 1988. 124 S. + 32 S.

The article is devoted to the study of the linguistic heritage of I. Ohienko, its purpose is to highlight the general status of the scientist's linguistic works regarding the lexical borrowing mastering process (using the German language as an example). In accordance with the assigned tasks, the classification of lexical borrowings presented by I. Ohienko is analyzed, ways and methods of borrowing foreign vocabulary are considered.

In his works, I. Ohienko traces the genesis of German borrowings into the Ukrainian language. The scientist estimates German influence in the Middle Ages as one of the most powerful. Comparing this influence with other influences, the author claims that the German influence was extremely useful for the Ukrainian people, because it brought, of course, not only the words themselves, but also the cultural and material achievements that defined these words. The author notes that German borrowings relate to very important sides of life, both spiritual and material. German terminology is used in various fields: religion, state and city government, law, taxes, school, army, medicine, music, trade, economy, as well as various crafts (construction, printing, painting, carpentry, blacksmithing, tailoring, shoe, watchmaking craft, etc.). I. Ohienko presents a list of German borrowings in the Ukrainian language, most of which, according to the author, was included in the Ukrainian literary language as early as the 16th century.

Based on the historical analysis, the scientist emphasizes that directly from the Germans this influence came only to a small extent, most of the German borrowings were received by the Ukrainian language through the Czech language, and even more through the Polish language.

The author concludes that many German words were so Ukrainianized that they became derivatives of a significant number of semi root words that are freely used in the Ukrainian language. Most German borrowings deeply involved the Ukrainian folk language, obeying the rules of Ukrainian phonetics. For example, words from derivatives of (Ukrainian). Through the Polish language the German ending *-ung*, transformed into the Ukrainian, for example. On the other hand, the author emphasizes that many German borrowings went out of use as early as the 18th century.

The value of I. Ohienko's views are determined by the value of his methodological studies, the significance of the results that are obtained and used in further studies by modern linguists.

**Key words:** lexical borrowing, borrowed words, foreign words, barbarisms, source language, recipient language, genesis, German cultural influence, Czech, Polish, purity of the language, German colonists.

*Отримано: 30.09.2019 р.*

Лариса Шутак, Галина Навчук

ВДНЗ України «Буковинський державний медичний університет»

## КОГНІТИВНЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ПІЗНАННЯ ТА КОМУНІКАЦІЇ

У статті зроблено спробу дослідити теоретичні й практичні засади формування та розвитку термінознавчої науки, окреслено особливості структурної лінгвістики, охарактеризовано причини переходу до структурно-функціональної лінгвістики у вивченні терміна.

Обґрунтовано основні причини формування когнітивного термінознавства, пов'язаного з антропоцентричним напрямом у розвитку лінгвістики.

Доведено, що продовжуючи традиції класичного термінознавства, котре виникло та розвивалось у межах структурної лінгвістики, когнітивне термінознавство стає якісно новим, поліпарадигмальним напрямом дослідження термінів і терміносистем, принципи й методи якого базуються на когнітивно-дискурсивних засадах дослідження наукової (професійної) мови як засобу когніції та комунікації її носіїв.

**Ключові слова:** структурна лінгвістика, структурно-функціональна лінгвістика, класичне термінознавство, когнітивне термінознавство, когнітивно-дискурсивні засади, термін, терміносистема.

Загальномовні причини, а також розвиток термінознавства зумовив появу когнітивного термінознавства, що пов'язано насамперед з антропоцентричною парадигмою терміна, а також із закономірностями розвитку термінознавства, визначеними «ендогенними» передумовами, пов'язаними з закономірним історичним розвитком науки про терміни.

**Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими завданнями.** Сучасне наукове мислення має еволюційний характер, що визначає розвиток усіх сфер і галузей лінгвістичного знання. Принципового значення воно набуває і для сучасного термінознавства, що з часів своєї появи на початку 30-х років ХХ століття займається вивченням спеціальних одиниць мови – термінів і системних форм їх організації – терміносистем. Теоретико-практичні засади їх вивчення були закладені ще в першій половині ХХ століття у працях австрійського науковця Ойгена Вюстера, видатних російських лінгвістів Д.С. Лотте, Е.К. Дрездена, а пізніше Г.О. Винокура, О.О. Реформатського, Б.Н. Головіна й ін.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми.** Наприкінці ХХ – початку ХХІ століть з'являється новий дослідницький напрям – когнітивне термінознавство. Термін «когнітивне термінознавство» уперше з'являється у 1998 році в Історичному систематизованому словнику термінів термінознавств. Надалі його розробка здійснювалася у працях В.М. Лейчика, Л.О. Манерко, О.Г. Козловської, І.М. Кочан та інших науковців.

**Метою** нашої статті є системний аналіз термінознавчої науки, зокрема когнітивного термінознавства як нового напрямку термінознавчої науки, що сформувався під впливом ідей, методів і принципів когнітивної й когнітивно-дискурсивної парадигми лінгвістичних знань, а **завданнями** є аналіз походження, особливостей і перспектив розвитку когнітивного термінознавства.

Термінознавство як окрема дисципліна з'являється і починає активний розвиток ще на початку ХХ століття з появою «Курсу загальної лінгвістики» видатного швейцарського науковця, засновника лінгвістичного структуралізму, Ф. де Соссюра [20]. Остаточо сформувавшись у 20-30-ті роки ХХ століття, так звана структурна лінгвістика репрезентувала сукупність наукових поглядів на мову як складну багаторівневу систему знаків, що включає в себе множинність взаємопов'язаних і взаємозумовлених дискретних елементів (одиниць мови, їхніх класів, підсистем), структурно організованих і впорядкованих [23, с.9]. Особливу увагу структуралісти приділяли саме дослідженню мовних структур (підсистем, класів, одиниць), що створюються системними відношеннями між їхніми елементами. Саме ці ідеї лягли в основу вивчення терміносистем, особливостей їх організації, структурних і системних характеристик їхніх одиниць у класичному, традиційному термінознавстві.

Загальновідомо, що термінознавство як самостійна наукова дисципліна складалася поступово в результаті автономного розвитку окремих наукових напрямів з подальшим їхнім синтезом. Насамперед досліджувалися теорія терміна, його функціонально-стилістичні можливості, діахронічне термінознавство, впорядкування й стандартизація термінології, термінографія, науково-технічний переклад, професійна лінгводидактика і галузеві дослідження термінології [22].

Одним із перших дослідників становлення і розвитку української структурної граматичної термінології був І. Огієнко. Учений досліджував ті засади, на яких формувалася українська мовознавча термінологія: чітка й прозора структура термінів, відповідність специфіці національної мови, пропорційність власне мовного й запозиченого. Пріоритет у виробленні граматичної терміносистеми І. Огієнко віддає Галичині, де вивчення рідної мови почалося в 30-х роках ХІХ ст. [18].

У працях В.М. Лейчика, зокрема, виокремлено кілька етапів розвитку термінознавства: етап накопичення матеріалу (30-60-і рр. ХХ ст.) та етап осмислення (кінець 60-х – 80-і рр. ХХ ст), зумовлений необхідністю створення та використання термінів в умовах стрімкого науково-технічного розвитку. Третій етап, на думку дослідника, перебуває в стадії зародження [14].

Докладно проаналізовано історичні й теоретичні підстави термінознавства як галузі мовознавства в працях В.А. Татарінова [21], який вважає, що формуванню термінознавства як науки передував етап формальних, прескриптивних досліджень, обмежених приватними питаннями термінотворення. На його думку, поняття про термін мало в основі «двосторонню структуру», що призводило до ізоляції, «позбавляючи його всіх опосередкованих зв'язків, завдяки яким термін існує як специфічна термінологічна одиниця» [14, с.59]. Характеризуючи термінознавство як самостійну дисципліну, автор підкреслює, що внутрішнім стимулом для його створення було прагнення вчених усвідомити місце і функції слів, які називали термінами, в науково-пізнавальній діяльності людини. «Ще до того, як функції терміна було встановлено, прийшло переконання, що без уважного ставлення до термінів, їх смислового окреслення і без оволодіння термінологічними системами неможливі розумові процеси і прогресивні нововведення в науці й техніці» [14, с.145]. Термінознавство, на думку В.А. Татарінова, базується на проблематиці, яку відносять до теорії терміна, і має статус лінгвістичної дисципліни, оскільки його об'єктом є мовний знак – термін. Предмет термінознавства – місце і функція терміна в лінгво-розумовій діяльності людини – відображає новий погляд на термін, що характеризується безпосереднім проникненням в сутність терміна, специфіку його функціонування в спеціальних текстах і спеціальному мовному побуті без приписування йому бажаних властивостей і якостей [14, с.155].

Такий підхід дає можливість визначити перспективи розвитку науки, оскільки стає очевидним, що «шляхи взаємодії термінологічної лексики з мовною... являють собою... надводну, мовну частину айсберга, підводну частину якого утворюють екстрамовні системи і структури, що вміщують в собі складні взаємопереплетення буденного й спеціального мислення» [14, с.170].

Періодизація і категоризація термінознавства стала об'єктом дослідження низки мовознавців, проте у переважній більшості випадків класифікації ґрунтуються чи на хронологічних параметрах, чи на параметрі приналежності об'єкта термінознавства системі мови (параметрі «лінгвоцентричності»). У дослідженнях Л.М. Алексеевої, наприклад, зазначається, що вивчення терміна як мовної категорії має базуватися на єдності двох його аспектів: класифікаційного й функціонального (або статичного й динамічного) [1; 2], оскільки класифікаційний напрям «дає можливість вивчити лише деякі системні відносини і в цьому сенсі є обмеженим, бо не може цілком розкрити і визначити сутність таких важливих властивостей категорії терміна, як процесуальність, динамізм, суперечливість, що визначаються тільки в рамках функціонального термінознавства» [2, с.35].

Починаючи з 70-х років ХХ століття у мовознавстві відбувся перехід від структурної парадигми до структурно-функціональної, в тому числі у вивченні терміна. Під впливом загального розвитку лінгвістики мета багатьох сучасних термінознавчих досліджень змінилася: від вивчення специфіки терміна – основного аспекту традиційного розгляду – вчені перейшли до його внутрішньомовного аналізу, концентруючи увагу навколо виявлених протиріч – джерела подальшого розвитку категорії терміна. У рамках функціонального напрямку термін розглядається вже не тільки як один з лінгвістичних об'єктів, але і як засіб, за допомогою якого можна вивчати функціональну природу мови [3, с.7]. При такому підході термін – компонент динамічної моделі мови, що природно поєднує в собі стабільну знакову систему і її постійне переосмислення, а термінологія – одна з актуалізованих частин цілісного творчого процесу в галузі науки, що вміщує об'єктивне й суб'єктивне, консерватизм і новизну. Крім того, термін починає вивчатися як своєрідний корелят ментальної кореляції, що проходить в свідомості дослідника у зв'язку з чим у самому терміні вбачаються суб'єктивні властивості, що представляють в цілому суб'єктивний світ його творця. Водночас термін є універсальною мовною категорією, яка характеризується загальними властивостями мовного знака [2, с.37].

Таким чином, розвиток функціонального напрямку в термінознавстві не лише підтвердив його незাপеречні переваги перед класифікаційно-структурною парадигмою, проте й зумовив закономірний перехід до антропоцентричного напрямку, який несе в собі безліч концепцій сутності мовної творчості дослідників, в тому числі використання метафоризації при створенні нових концептів.

У сучасних термінознавчих дослідженнях зауважується на складній (неоднорідній, багатошаровій) структурі терміна, що припускає багатогранність і багатоаспектність термінологічного аналізу. Проте традиційний зв'язок термінологічних досліджень з професійними термінологіями забезпечив основу для активного впровадження когнітивного підходу в термінознавство, оскільки «когнітивний підхід до терміна дозволяє більш повно, ніж попередні підходи, розкрити динамічні характеристики терміна в процесах його функціонування, тобто в тексті, показуючи по-новому реальні взаємозв'язки терміна як засобу фіксації знання (з його стартеотипністю, стійкістю) і як засобу вираження результатів пізнання (з його варіантністю, зміною форми й змісту і т.ін.)» [15, с.29].

Згодом якості, виявлені в процесі дослідження функціонального напрямку, стали розглядатися в рамках когнітивного термінознавства: «... когнітивні дослі-

дження, що проводяться з метою виявлення особливостей процесів людського мислення і з метою їх моделювання в системах штучного інтелекту, обов'язково повинні враховувати той факт, що в мові зашифрована інформація про різні типи мислення, що відповідають різним етапам розвитку людини – від початкового наївного мислення – до повсякденної мислення, потім – до протонаукового спеціального мислення і, врешті, до власне наукового й інженерного мислення» [9, с.39]. До того ж, «дослідження наукової картини світу через виявлення процесів категоризації і концептуалізації дає досліднику уявлення про участь різних структур знання людського досвіду в продуктах когнітивно-дискурсивної діяльності індивіда», оскільки «суб'єктивність людського досвіду, а часом і вплив не наукового, а повсякденного сприйняття світу розкривають набагато наочніше специфіку різноманітних терміносистем» [17, с.47].

Саме на необхідність урахування всіх різновидів інформації, що бере участь у формуванні нового знання, звертає увагу в своїх розвідках М.М. Володіна [4], зазначаючи, що варто зважати не лише на традиційні види знань (лінгвістичні й екстралінгвістичні фактори, спеціальні й повсякденні поняття), але й на явища горизонтального і вертикального вимірів соціального знання, науково-професійної та культурної пам'яті терміна, тим самим обґрунтовуючи висновок про когнітивно-інформаційну природу терміна.

Кожна система термінів являє собою когнітивно-логічну модель тієї чи іншої галузі людських знань або діяльності. Терміни, за допомогою яких спілкуються фахівці конкретної галузі знань, є особливими когнітивними структурами – фреймами, що вимагають відповідної поведінки. При цьому дослідження причин й механізмів динамічних змін мовних категорій виявляють не лише складну систему побудови мови, а й вплив свідомості та інших когнітивних структур на будь-які структури в мові та дискурсі. Учені дедалі частіше наголошують на внутрішньому боці ментальної репрезентації, особливостях структуривання безпосереднього досвіду людини. Тому важливим є виявлення того, які саме концепти (за структурою, за змістом і за ступенем конкретності) є в основі термінологічної номінації і найбільше сприяють фіксації, зберіганню та передачі наукових знань. Саме «досліджуючи шляхи, форми, способи й засоби вербалізації думки, аналізуючи співвідношення когнітивних і мовних структур з'являється можливість з'ясувати специфіку терміна як мовного знака» [6, с.87].

Отже, логіка формування і розвитку термінознавства, яка полягає в послідовній зміні прагматично-прескриптивного, класифікаційно-структурного та функціонального напрямів, зумовлює появу когнітивного підходу до вивчення терміна, що зароджується й розвивається в надрах функціонального термінознавства.

Когнітивний напрям вивчення мови (когнітивна лінгвістика) нині один із пріоритетних напрямів сучасного мовознавства. Його основна мета – з'ясування різних фактів лінгвальної дійсності на підставі їх зв'язку з певними явищами у мисленні людини [10, с.81]. Когнітивна лінгвістика вивчає мову та мовлення як засіб сприйняття й осмислення позамовної дійсності; категоризації та концептуалізації її фрагментів і внутрішнього рефлексивного досвіду людини [19, с.33]; обробки, збереження, використання й передавання необхідних знань та інформації [10, с.37]. Об'єктом когнітивної лінгвістики є, зокрема, мова та її одиниці як експоненти когнітивних структур [12, с.66]. Когнітивні дослідження мови висувають на перший план проблеми співвідношення мовних структур зі структурами ментальними, антропоцентричними питаннями, що репрезентують в мові та свідомості людини її досвід й різні типи знань, набутих нею в процесі соціалізації та розвитку [7, с.38-39]. Активний розвиток когнітивних лінгвістичних сту-

дій пояснюють звернення мовознавців до процесів мовленнєво-мислетворчої діяльності людини, потребою її розуміння й пояснення. Інтегративний характер сучасних лінгвістичних розвідок визначається також поєднанням когнітивного й дискурсивного підходів у вивченні мови, мовлення, їхніх одиниць, явищ і фрагментів лінгвальної дійсності. Основою когнітивно-дискурсивного дослідження мови є її розуміння «і як однієї з основних здібностей людського мозку, пов'язаних зі здійсненням ментальних операцій, необхідних для забезпечення життєдіяльності людини (у тому числі й мовленнєвого спілкування), і як головного засобу передавання знань та обміну інформацією в процесі комунікації» [9, с.37]. Під впливом панівних когнітивного й когнітивно-дискурсивного підходів у вивченні мови, що остаточно укорінилися в лінгвістиці наприкінці ХХ – початку ХХІ століть, і відбувається поява та становлення нового напрямку дослідження термінів і терміносистем – когнітивного, когнітивно-дискурсивного чи гносеологічного термінознавства [5, 9, 13].

Порівнюючи традиційне та когнітивне термінознавство, доходимо висновків: традиційне термінознавство не виходило за межі аналізу терміна й тієї системи понять, яку він відображає, а когнітивне термінознавство є «відкритим» для широких міждисциплінарних програм дослідження, для вивчення термінів і терміносистем у широкому культурному контексті. Так, наприклад, С.В. Грін'юв, указуючи, що когнітивне термінознавство є «найбільш перспективним напрямом термінологічних досліджень» [8, с.12], зауважує про його важливість «не лише для вивчення особливостей розвитку наукового пізнання..., а й для вивчення шляхів людської культури та цивілізації загалом» [8, с.12]. З одного боку, когнітивне термінознавство продовжує традиції лінгвоцентричного (терміноцентричного, або класифікаційно-структурного) термінознавства, спрямованого на аналіз термінів, терміносистем, особливостей їх творення, функціонування, упорядкування тощо; з іншого – воно набуває рис, притаманих сучасному етапові наукового лінгвістичного знання: стає антропоцентричним, міждисциплінарним, поліпарадигмальним, передбачає профілювання того самого термінологічного об'єкта дослідження різними дослідницькими парадигмами, звертає увагу й на асистемні явища, синтезує позиції різних шкіл і напрямів. Опіраючись на принципи антропоцентризму, когнітивне термінознавство пропагує епістему, «суб'єктивні властивості об'єкта наукового пізнання» [12, с.68], розглядаючи термін як компонент динамічної підсистеми мови, своєрідний корелят ментальної операції, що відбувається в свідомості дослідника, «одиницю, що конвенційно співвідноситься з поняттям і предметом професійної галузі та слугує засобом концентрації, фіксування, збереження й передавання професійної інформації» [4, с.24]. Із позицій когнітивного термінознавства терміни народжуються в дискурсі та формують свій зміст у процесі когніції й лише пізніше закріплюються або не закріплюються в текстах, у словниках, у тезаурусах або термінологічних банках даних, якщо в цьому є практична необхідність. Основні завдання когнітивного термінознавства полягають у залученні до аналізу більшого корпусу терміноодиниць, з'ясуванні процесів формування міжгалузевих термінів, метатермінів і систем їх упорядкування. Зазначимо, що розробка когнітивної теорії дослідження термінів і терміносистем аж ніяк не спрощує їх науковий розгляд, хоча й наближає лінгвістів і термінознавців до розуміння їхньої сутності й закономірностей функціонування. Найбільш важливим моментом у когнітивному вивченні термінів і терміносистем є визнання центральної ролі людини в процесах пізнання та комунікативної діяльності. Когнітивні дослідження терміносистем дають змогу зрозуміти й описати ті концептуальні структури, що визначають особливості ор-

ганізації терміносистем на основі одиниць, які їх становлять; указати на ті когнітивні та комунікативні фактори, що зумовлюють формування цих терміносистем, їхнього змістового простору, показати динаміку змін і розвитку цих терміносистем залежно від загального фонду людських знань і досвіду на певному етапі їх розвитку. Водночас вони надають можливість представити концептуальну організацію терміносистеми на основі пропозиційного аналізу виокремлених у її межах термінологічних одиниць і їхніх класів. Це все сприяє розширенню уявлення про співвідношення ментальних структур збереження наукових і професійних знань із засобами їх вербалізації, подальшому вдосконаленню методів дослідження системної мовної організації спеціальних знань [4, с.24].

**Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок.** Отже, когнітивне термінознавство як новий напрям термінознавчої науки зароджувався й розвивався в надрах функціонального термінознавства і є закономірним етапом розвитку науки про терміни. Когнітивне термінознавство зумовлює формування терміносистем залежно від інтелектуального та професійного розвитку людини, спрямоване на дослідження еволюційних процесів у царині термінознавства, з'ясовує причини й механізми динамічних змін, що відбуваються у сфері наукової (професійної) комунікації та враховує когнітивно-комунікативні та когнітивно-дискурсивні потреби носіїв мови.

Перспективним напрямом подальших лінгвістичних студій вважаємо детальне вивчення теоретичних основ когнітивного термінознавства для застосування у сучасних дослідженнях професійних терміносистем.

#### Список використаних джерел:

1. Алексеева Л.М. Деривационный аспект исследования термина и процессов терминообразования : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Пермь : ПГУ, 1990. 19 с.
2. Алексеева Л.М. Термин как категория общего языкознания. *Русский филологический вестник*. М. : Московский лицей, 1998. Т. 83, № 1/2. С. 33-44.
3. Алексеева Л.М. Метафорическое терминопорождение и функции терминов в тексте : автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М. : РУДН, 1999. 33 с.
4. Володина М.Н. Когнитивно-информационная природа термина (на материале терминологии средств массовой информации). М. : Изд-во Моск. гос. ун-та им. М.В. Ломоносова, 2000. 128 с.
5. Гнатюк Л.П. Научная терминология в произведениях Г.С. Сковороды : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02. К., 1998. 20 с.
6. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. М. : Высш. шк., 1987. 103 с.
7. Гринев С.В. Исторический систематизированный словарь терминов терминоведения : [учеб. пособ.]. М. : МПУ, 1998. 96 с.
8. Гринев С.В. Когнитивное терминоведение. *Научно-техническая терминология*. 2002. Вып. 1. С. 11-15.
9. Гудков Л.Д. Метафора и рациональность как проблема социальной эпистемологии. М. : Русина, 1994. 430 с.
10. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ языка: фреймвые сети. *Мова. Науково-теоретичний часопис з мовознавства: Проблеми прикладної лінгвістики*. 2004. №9. С. 81-92.
11. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. М. : Высшая школа, 1974. 319 с.
12. Караулов Ю.Н. Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть. М. : ИРЯ РАН, 1999. 180 с.
13. Кочан І.М. Українське термінознавство 1960-1990-х років. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2012. № 733. С. 24-28.



14. Лейчик В.М. Когнитивное терминоведение – пятый этап развития терминоведения как ведущей научной дисциплины рубежа XX– XXI века. Когнитивная лингвистика: новые проблемы познания. М. : Рязань, 2007. С. 121-133.
15. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М. : Просвещение, 1969. 214 с.
16. Медведь О.В. Українська граматична терміносистема (історія та сучасний стан) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2001. 202 с.
17. Мезенин С.М. Образность как лингвистическая категория. *Вопросы языкознания*. 1983. № 6. С. 48-57.
18. Огієнко І. Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. К. : Друкарня І-ї Київської Друк. спілки, Трьохсвятительська, 5, 1908. 79 с.
19. Селіванова О.А. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підруч.]. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
20. Сорокина Т.С. История медицины. М. : Изд-во УДН, 1988. 72 с.
21. Соссюр де Ф. Курс общей лингвистики / ред. Ш. Балли и А. Сеше ; пер. с франц. С.В. Чистяковой. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. 432 с.
22. Татаринов В.А. Теория терминоведения : в 3 т. Т. 1. Теория термина: История и современное терминоведение. М. : Московский лицей, 1996. 311 с.
23. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция. Метафора в языке и тексте. М. : Наука, 1988. С.26-52.
24. Шаумян С.К. Структурная лингвистика. М. : Наука, 1965. 396 с.

Formation of cognitive terminology caused not only by external, general reasons related to the approval of anthropocentric paradigm in linguistics, but also by internal laws of terminology defined «endogenous» preconditions related to natural historical development of the science in time. The article reviews the theoretical and practical bases of formation and development of terminology science, outlines the features of structural linguistics, describes the causes of the transition to structural and functional linguistics in the study term.

The basic reasons for the formation of cognitive terminology are associated with anthropocentric direction in the development of linguistics.

It is proved that continuing the tradition of classical terminology emerged and developed within structural linguistics, which is represented by a set of scientific views on language as a complex multi-level system of signs, cognitive terminology is both qualitatively new, poliparadigmatic direction of research terms and terminological principles and methods which are based on cognitive-discursive basis of scientific research (professional) language as a means of cognition and communication of media.

**Key words:** structural linguistics, structural and functional linguistics, classical terminology, cognitive terminology, cognitive-discursive principles, term, term system.

*Отримано: 23.09.2019 р.*

УДК 811.161.2:367.622:[81'374.2:81'38] Огієнко  
DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.140-144

Валентина Юносова

Бердянський державний педагогічний університет

## ВАРІАНТНІ РОДОВІ ФОРМИ ЗАПОЗИЧЕНИХ ІМЕННИКІВ У НАУКОВИХ СТУДІЯХ ІВАНА ОГІЄНКА (на матеріалі «Українського стилістичного словника»)

У статті проаналізовано варіантні родові форми іменників іншомовного походження в праці Івана Огієнка «Український стилістичний словник. Підручна книжка для вивчення української літературної мови» (Львів, 1924) та виявлено основні тенденції в їхньому вживанні на сучасному етапі розвитку української мови.

**Ключові слова:** варіант, граматична категорія роду, запозичені іменники, мовна тенденція, вплив.

В українській мові досить відоме явище хитання в належності іменників до того чи того граматичного роду. Велика кількість таких варіантних пар припадає на запозичення з грецької, латинської, французької, німецької та інших мов: *арабеск* – *арабеска*, *бакенбард* – *бакенбарда*, *клавіш* – *клавіша*, *манер* – *манера*, *манжет* – *манжета*, *салат* – *салата* [7, с.57-58]. Частина таких варіантів має давнє походження, більшість – це пізніші утворення. Не завжди обидва родові варіанти абсолютно однаково вживаються в українській мові. Зазвичай за кожним із них закріплюється певна стилістична функція, що знаходить відбиття в лексикографічних виданнях різних років. Особливості функціонування паралельних родових форм іменників засвідчують численні мовознавчі праці (І. Білодід, О. Волох, М. Жовтобрюх, В. Горпинич, І. Матвіяс, О. Тараненко та ін.). В останні десятиріччя спостерігається тенденція до актуалізації в українській мові тих варіантів, що раніше вважалися рідкісними, архаїчними або діалектними. Іван Огієнко писав: «Розуміти правильно життя мови можна тільки тоді, коли будемо знати історію її» [5, с.7]. Саме це й зумовило вибір теми дослідження.

**Мета нашої статті** – виявити варіантні родові форми іменників іншомовного походження в праці Івана Огієнка «Український стилістичний словник. Підручна книжка для вивчення української літературної мови» (Львів, 1924) та простежити основні тенденції в їхньому вживанні на сучасному етапі розвитку української мови.

У передмові до словника І. Огієнко зауважив, що внаслідок певних історично-політичних причин літературні мови Великої України та Галичини значно відрізняються, тож укладання словника спричинене бажанням автора полегшити процес утворення спільної загальноукраїнської літературної мови. Саме тому в праці представлено багато родових варіантів іменників іншомовного походження, які мали різні форми в західній та східній частинах України.

Передусім виділяємо варіанти, які в словнику подано як рівнозначні (тут і далі правопис оригінальний): *алькова* – *альков*, *вазелин* – *вазеліна*, *вірша* – *віри*, *вуаль* (ч.р. або ж.р.), *катафалк* – *катафалка*, *міязма* – *міязм*, *молекул* – *молекула*, *монопол* (ч.р.) – *монополія* (ж.р.), *олій* – *олія*, *оркестр* – *оркестра*, *ратуш* (ч.р.) – *ратуша* (ж.р.), *рояль-я* (ч.р.) – *рояль*, *-і* (ж.р.), *фазис* – *фаза*, *фарс* – *фарса*, *фільма* (ж.р.) – *фільм* (ч.р.), *форс* – *форса*.

У словнику наявні варіанти, один з яких має позначку як такий, що вживається рідше: *атака* – рідко *атак*, *вакансія* – рідко *ваканс*, *генезис* – часом *ге-*

*неза, комода* – рідко *комод*, *літра* – інколи *літр*, *метод* – рідше *метода*, *парасоля* – рідше *парасоль* (ч.р.), *цукерка* – часом *цукерок*, *шпалера* – рідко *шпалір*.

У сучасному слововжитку кількість родових варіантів значно зменшилася. Зокрема, вживаються тільки в чоловічому роді такі іменники: *альков*, *вазелін*, *катафалк*, *парасоль*, *рояль*, *фарс*, *фільм*, *форс*; лише в жіночому роді – *атака*, *вакансія*, *молекула*, *монополія*, *олія*, *ратуша*.

Деякі варіанти засвідчені в сучасних лексикографічних виданнях, але були позначок щодо обмеженого вживання: *вірш* – *вірша* (заст.), *вуаль* (ж.р.) – рідко ч.р., *оркестр* – *оркестра* (заст.), *фаза* – *фазис* (рідко), *шпалера* – *шпалір* (заст.). Лише іменник *цукерок*, який раніше вживався рідше, ніж його варіант жіночого роду, нині зафіксований як цілком рівнозначний.

На думку І. Огієнка, кожен народ утворив своє розрізнення родів згідно з власним філософсько-поетичним поглядом на природу. Чужі слова набувають роду відповідно до закінчення, незважаючи на те, якого роду вони були в своїй мові, звідки перейшли. Це споконвічний закон нашої мови [5, с.483]. Відомо, що тривалий час українська мова запозичувала слова із західноєвропейських мов через польську або російську мову, в яких вони по-різному засвоювалися щодо граматичного роду. Це і спричинило появу родових варіантів. Так, форми *апогей*, *мавзолей*, *санаторій*, що відповідають грецьким та латинським джерелам, засвоєні нашою мовою безпосередньо з грецької і латинської мов або через російську мову. Форми *апогея*, *мавзолея*, *санаторія* з'явилися через посередництво польської мови [7, с.57]. Характерною ознакою польської мови, зазначає І. Огієнко, є те, що багато запозичених іменників у ній набули закінчення *-а*, тобто належать до жіночого роду. У західній частині України, особливо в Галичині, під впливом польської мови ці іменники також набули жіночого роду. Тому велику кількість у словнику складають варіанти з указівкою на їхнє територіальне вживання: першим подано слово, що вживають на Великій Україні, друге – в Галичині: *аналіз* – *аналіза*, *анекдот* – *анекдота*, *анилін* – *аниліна*, *бар'єр* – *бар'єра*, *бензин* – *бензина*, *гипноз* – *гипноза*, *глицерин* – *глицерина*, *грот* – *грота*, *девіз* – *девіза*, *диспут* – *диспута*, *діягноз* – *діягноза*, *екстаз* – *екстаза*, *еліпс* – *еліпса*, *етикет* – *етикета*, *каскад* – *каскада*, *клас* – *кляса*, *контроль* – *контроля*, *кризис* – *криза*, *кринолін* – *криноліна*, *курсив* – *курсива*, *маргарин* – *маргарина*, *мармелад* – *мармелада*, *маршрут* – *маршрута*, *мигрень* – *мигрена*, *наркоз* – *наркоза*, *оазис* або *оаз* – *оаза*, *парафин* – *парафіна*, *період* – *періода*, *психоз* – *психоза*, *рафинад* – *рафинада*, *редут* – *редута*, *рецепт* – *рецепта*, *рецидив* – *рецидива*, *сатин* – *сатина*, *симбіоз* – *симбіоза*, *сюрприз* – *сюрприза*, *тариф* – *тарифа*, *тезис* – *теза*, *трофей* – *трофея*, *фазис* – *фаза*, *фасад* – *фасада*, *фенацетин* – *фенацетина*, *флот* – *фльота*, *шарф* – *шарфа*.

Пізніше форми жіночого роду поширилися й на інші території України. Іван Огієнко в часопису «Рідна мова» зауважував: «Дуже багато чужих слів прийняли в нашій мові закінчення *-а*, цебто стали словами жіночого роду (в російській мові вони звичайного цього *-а* не мають, цебто роду чоловічого), наприклад: *адреса*, *база*, *бензина*, *візита*, *гипноза*, *девiза*, *діягноза*, *екстаза*, *еліпса*, *етикета*, *желатина*, *оаза*, *папіроса*, *парада*, *прогноза*, *психоза*, *синтеза*, *синтакса* і т.ін.» [4, с.425]. О. Синявський також зараховував чимало слів іншомовного походження до жіночого роду: *анекдота*, *кляса*, *криза*, *синтакса*, *фльота* тощо [6, с.47].

У 1928 році після декількох років наполегливої праці вчених і тривалих дискусій було опубліковано «Український правопис», який став першою спробою «сформувати єдиний, соборний орфографічний кодекс для народу, віками розділеного й гнобленого чужими державами, етносу, літературна мова якого не могла розвивати-

ся в нормальних умовах, зазнавала принижень, утисків, заборон» [3, с.22]. Проте вже 1933 року орфографічні норми (особливо в частині про правопис слів іншомовного походження) було змінено з політичних міркувань. У передмові до «Українського правопису» (1933 р.) зазначено: «...Правопис, ухвалений М. Скрипником 6-го вересня 1928 року, скеровував розвиток української мови на польську, чеську буржуазну культуру. Це ставило бар'єр між українською та російською мовою, гальмувало вивчення грамоти широкими трудящими масами...» [9, с.4]. Відтоді іменники, які звичайно були жіночого роду із закінченням *-а*, стали належати до іменників чоловічого роду: *аналіз, бензин, генезис, елітс, клас, метод, оазис, оркестр, парад, прогноз, резерв, синтаксис, синтез* та ін. У наступних правописах (1946, 1960 рр.) встановлені 1933 року норми не змінювалися, а лексеми іншомовного походження подавалися окремим списком як іменники чоловічого роду.

Тож нині більшість іменників, які в праці І. Огієнка мають родові варіанти, належать до чоловічого роду: *аналіз, анекдот, анілін, бар'єр, бензин, гіпноз, гліцерин, грот, девіз, диспут, діагноз, екстаз, елітс, етикет, каскад, клас, контроль, кринолін, курсив, маргарин, мармелад, маршрут, наркоз, парафін, період, психоз, рафінад, редут, рецедив, сатин, симбіоз, сюрприз, тафріф, трофей, фасад, фенацетин, флот, шарж, шарф*.

Виятки становлять лише іменники грецького походження на *-зис/-за*. Останнім часом досить помітною є тенденція до активізації форм жіночого роду. Поряд з нормативними ще в радянський час формами *криза, теза, фаза* вживаються лексеми *тенеза, оаза*, хоча довгий час переважали форми *генезис, оазис* тощо.

Форми жіночого роду – *адреса, візита, оаза, санаторія* тощо – засвідчено творами Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Самійленка, а також вони фігурують у творах як радянських письменників (*оркестра, метода*) [2, с.28], так і в художній та публіцистичній літературі останніх десятиріч, що вказує на їх узвичаєність та неперервність уживання. Проте в лексикографічних виданнях вони ще й досі кваліфікуються як застарілі, рідко вживані, народнорозмовні тощо. Зокрема, форми іменників жіночого роду *вірша, метода, оркестра, парода, санаторія* «Великий тлумачний словник сучасної української мови» [1] маркує як застарілі.

Оскільки українська мова довгий час перебувала під впливом російської, то в сучасній мовній практиці спостерігаємо «відштовхування від образу російської мови» [8, с.86], від слів, словоформ, які можуть нагадувати російські одиниці. Замість них вживаються ті форми, які не мають аналогів у російській мові: *зала, метода, оаза, оркестра* тощо. Тенденцію до вибору на користь форми жіночого роду спостерігаємо як у мові українських ЗМІ, так і в художній літературі: *Сесіюну залу накриває хвиля обуреного гулу* («Українська правда», 22.02.2017); Це три навчальні корпуси, ...спортивна та актовa **зали**, буфет («Високий замок», 24-30.07.2014); Три роки Катерина вдосконалювала **методу** («Газета по-українськи», 29.08.2008); ...ця земельна ділянка була своєрідною зеленою **оазою**, адже на ній росло понад 200 дерев і кущів, що захищали узвіз від зсувів («Вечірній Київ», 04.04.2008); Рукотворна **оаза** неземної краси («Голос України», 28.08.2008); ...чи це було серйозніше і небезпечніше для країни явище – екзальтація, **екстаза** інфекції, яка вразила державу і сатаніє в ній як переможниця над природним українським імунітетом... («Селянська правда», 04.04.2008); Але нашим завданням не є аналізувати цю естетичну **синтезу**, яка, безумовно, панує в його творчості. Ми спробуємо радше устійнити тут суть і значення поезії в тому сенсі, як він їх розумів, і на підставі такої **аналізи** зробити деякі висновки («Сучасність», 1995. – №5); Чи дочекаємося української **синтези**? («День», 14.12.2017); На представлення його книги «Україна – повер-

нення історії. **Генеза** сучасного підручника» зібралось багато науковців, студентів та пересічних запоріжців («День», 28.10.2016); **Зала** гула, всім було запропоновано вийти; – **Коли бажаєте**, – сказав гордо Климентій, – **прочитаю вам віршу про ченців...** (В. Шевчук); **Оркестра** невидимців суне по радіусу крижаному (В. Неборак); **Наша місцева апокالیпса** почалася не так вже й давно – у вересні тридцять дев'ятого року; **Ще ходиш попідтінню в городян, і віршею** вінишуси, і ночуєш на теплій лаві, та не спиш; **А восени упав з неба миршавий ілюзіоніста**; **Скоро, вже скоро з'їдуться шановні гості у відкритих автах і мисливська оркестра** зустріне їх сурмами та тудумбасами, Хомський; **Коли я, як ви кажете, в небесах, мені на думку приходить лише, чи досить бензину і який є напрямок вітру; Зізнаюся щиро, я ледь уникнув спокуси спершу містифікувати вас, ледь осучаснивши лексику і синтаксу, замінивши минулий час теперішнім...; ... теплої води, ясна річ, нема, зате з якогось дива шмат мила пристарали – вища кляса!** (Ю. Андрухович); **...два рази клуб горів, бо не було бензину, щоби по-жарники води привезли – й нічого, світ без клубу не завалився** (М. Матіос); **А там, запевнила Неля, зарплата – перша кляса** (Л. Дереш).

Сьогодні багато носіїв української мови не знає, що раніше ці та інші згадані лексеми іншомовного походження були жіночого роду. Здебільшого вони вживалися в загальнолітературній мові до початку 30-х рр. та в західноукраїнській практиці і в мові діаспори переважно під впливом польської мови [8, с.86].

У мовознавстві тривають дискусії щодо актуалізації форм жіночого роду, які довгий час були витіснені на периферію або зовсім не вживалися в мові. Одні дослідники вважають форми чоловічого роду іменників іншомовного походження результатом «русифікації» [10, с.82], інші застерігають, що «такий висновок – це лише один бік медалі, оскільки з таким самим правом можна назвати форми жіночого роду результатом «полонізації»» [8, с.86].

В «Українському стилістичному словнику» засвідчені варіанти жіночого роду, вживані, за І. Огієнком, на Великій Україні, та їхні відповідники чоловічого роду, поширені в Галичині: *анаграма – анаграм, афіша – афіш, діаграма – діяграм, емблема – емблем, катаклизма – катаклізм, котлета – котлет, мораль – морал, теорема – інколи теорем, цитата – цитат, шрапнель (ж.р.) – шрапнель (ч.р.)*. З-поміж тих, що в Галичині вживалися в чоловічому роді, до сучасного слововжитку ввійшов іменник *катаклізм*, решта залишилися в жіночому роді: *анаграма, афіша, діаграма, емблема, котлета, мораль, теорема, цитата, шрапнель*.

Деякі іменники змінили родову приналежність. Зокрема автор наголошував, що іменники *ворса, цикорія* жіночого роду, *мігрень* – чоловічого роду. У сучасних довідкових виданнях іменник *мігрень* жіночого роду, *цикорій* – чоловічого; *ворс* переважно вживається в чоловічому роді, рідше *ворса*.

Отже, варіантні родові форми іменників іншомовного походження, зафіксовані в досліджуваному словнику І. Огієнка, мали різну активність упродовж сторіччя. На початку ХХ ст. вони набули значного поширення, що засвідчують тогочасні лексикографічні видання, мова українських письменників. Після перегляду орфографічних норм з 1933 р. кількість варіантних реалізацій суттєво зменшилася, а в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. в іменниках іншомовного походження спостерігаємо активізацію форм жіночого роду, які раніше в лексикографічних виданнях були відсутні або подавалися із вказівкою на обмежене вживання. Це зумовлено прагненням до очищення української мови від надмірного впливу російської, намаганням повернути ті варіантні родові форми, що були заборонені на початку ХХ сторіччя. Перевагу однієї з варіантних форм виявить мовна практика носіїв української мови.

Перспективним видається подальше дослідження функціонування варіантних родових форм іменників у різних стилях літературної мови.

### **Список використаних джерел:**

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
2. Кацімон О. Дискусійні питання українського правопису в ділянці морфології української літературної мови. *Дивослово*. 2009. № 3. С. 27-33.
3. Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. 116 с.
4. Огієнко І. Рід у іменників. *Рідна мова*. Вересень 1935 року. Число 9 (33). С. 425.
5. Огієнко І. Український стилістичний словник. Підручна книжка для вивчення української літературної мови. Львів : Друкарня НТШ, 1924. 504 с.
6. Снявський О. Норми української літературної мови. Харків ; Київ : Державне видавництво «Література й мистецтво», 1931. 367 с.
7. Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1969. 583 с.
8. Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника). *Мовознавство*. 2005. № 3-4. С. 85-103.
9. Український правопис. Харків, 1933. 104 с.
10. Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. Львів : Свічадо, 2004. 120 с.

The variant generic forms of foreign origin nouns in Ivan Ogienko's scientific paper «Ukrainian Stylistic Dictionary. Handbook for the Study of Ukrainian Literary Language» (Lviv, 1924) were analyzed. It was revealed the main tendencies in their use at the present stage of development of the Ukrainian language.

In the preface to the dictionary Ivan Ogienko noted that due to certain historical and political reasons, the literary languages of Greater Ukraine and Galicia differ significantly, so the compilation of the dictionary is caused by the author's desire to facilitate the process of forming a common Ukrainian literary language. The paper presents many generic variants of foreign origin nouns, which took different forms in Western and Eastern parts of Ukraine.

The article primarily identifies generic variants, as well as they are labeled as less commonly used. In modern usage the number of generic variants has decreased significantly. Some variants are attested in modern lexicographic editions but are of limited use.

The reasons for this variance have been clarified. In particular, it was found that for a long time the Ukrainian language borrowed words from the Western European languages through Polish or Russian, in which they were differently spoken in terms of grammatical gender. In the Western part of Ukraine, especially in Galicia, these nouns became feminine under the influence of the Polish language. In 1933 the spelling rules (especially the spelling of foreign origin words) were changed for political reasons. Since then nouns which were usually feminine with the ending *-a*, began to belong to masculine nouns.

There is a tendency to actualize forms of feminine gender which have been displaced to the periphery or not used at all in the language in modern language practice. This is due to the desire to purify the Ukrainian language from the excessive influence of Russian, the attempt to return those variant generic forms that were forbidden in the early twentieth century. The advantage of one of the variant forms will be revealed by the language practice of native speakers of Ukrainian.

**Key words:** variant, grammatical category of gender, feminine gender, masculine gender, borrowed nouns, linguistic tendency, influence.

*Отримано: 13.09.2019 р.*



Інна Яремчук

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ВНЕСОК ІВАНА ОГІЄНКА В РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

У статті проаналізовано мовознавчий доробок видатного українського вченого, професора Івана Огієнка. Подано аналіз фундаментальних досліджень з «Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови», «Рідної мови» та «Нашої літературної мови: Як писати й говорити по-літературному». Встановлено, що вчений зробив великий внесок у розвиток та самобутність української літературної мови.

**Ключові слова:** історія мови, культура, лінгвіст, розвиток, рідна мова, словник, стиль.

Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) – видатний український мовознавець, письменник, літературознавець, перекладач, історик церкви, філософ, педагог. У багатому науковому, літературному та лінгвістичному доробку вченого важливе місце посідають праці з питань розвитку української літературної мови, у яких особлива увага звертається на необхідність спілкування рідною мовою, збереження культури народу.

Чому ж так глибоко і всебічно І. Огієнко досліджував мову? Відповідь на це питання знаходимо у міркуванні самого вченого: «Українська літературна мова – це головний двигун української культури, це її головна основа. Кожен народ, що має свою давню культуру, завжди багато сили покладає на вироблення й своєї літературної мови, як найміцнішої підвалини соборності його племен і розвою сили нації. Через усе це вивчення української мови – велике завдання нашого народу, нашої науки, наших письменників і всіх нас» [3, с.2].

Чимало лінгвістів вивчали мовознавчі студії Івана Огієнка у різних аспектах. Г. Сікора досліджував хронологічну схему розвитку української мови в Україні у працях вченого. М. Тимошик, Ф. Бацевич, А. Кучинська, Л. Клименко, А. Марушкевич досліджували значення рідної мови в духовному відродженні особистості у працях Івана Огієнка.

**Метою статті** є аналіз наукового доробку Івана Огієнка з питань лінгвістики та з'ясування його місця в дослідженні історії української літературної мови.

Наукова спадщина вченого в галузі лінгвістики надзвичайно багата та різноманітна. З-поміж найвідоміших його праць відзначаємо: «Історія української літературної мови» (Вінніпег, 1951); «Історичний словник української граматичної термінології» (К., 1908); «Короткий курс української мови» (К., 1918); «Український правописний словник», «Український стилістичний словник» (Львів, 1923-1925 рр.); «Українська літературна мова: Граматичні основи літературної мови» (Вінніпег, 1951); «Чистота й правильність української мови. Підручник для вивчення української літературної мови», «Український правопис зі словничком. Підручна книжка для учнів та для самоосвіти, а також для вжитку широкого громадянства» (Львів, 1925); «Український літературний наголос» (Вінніпег, 1952); «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» (Вінніпег, 1961); «Нариси з історії української мови: система українського правопису» (Варшава, 1927).



Звертаємо увагу на те, що наукові дослідження прикладного характеру втілювалися у життя самого вченого. І. Огієнко, що був вчителем за фахом і за покликанням, глибоко розумів проблеми сучасної йому лінгвістичної освіти, шукав оптимальні шляхи їх подолання [4, с.34].

Один із сучасних дослідників наукової спадщини Івана Огієнка М. Тимошок зазначає: «Саме з усвідомлення значення мови як «душі нації», «серця народу», «головного двигуна української культури», «найміцнішої підвалини соборності його племен і розвою сил нації»; необхідності повернення цій мові належного їй місця не лише у сфері побуту, а й у всіх державних, громадських інституціях, звідки вона протягом століть методично й цілеспрямовано витіснялася; створення сприятливих умов для оволодіння нею, надто ж у період становлення своєї держави, – і сформувалася в І. Огієнка потреба більшу частину своїх творчих і наукових зусиль спрямовувати на дослідження пов'язаних з цією проблематикою питань. Такі зусилля вилилися у довгий список виданих у різні роки різних за характером і призначенням праць – від підручників, навчальних посібників, методичних порадників до фундаментальних монографій, які набудуть згодом міжнародного значення і принесуть авторові славу великого вченого світового масштабу» [6, с.101-102].

Те, що зробив учений у цьому напрямку, заслуговує гідної шани, необхідності практичного використання в наукових цілях, а також у навчальному процесі.

І. Огієнко у своїх мовознавчих студіях з історії мови порушував питання періодизації, функціонування та походження української літературної мови. Було виокремлено наступні періоди розвитку мови: 1. Стара українська літературна мова (IX–XVI ст.): 1) церковнослов'янська мова (з IX ст.); 2) нова середньочерковнослов'янська мова (з XII ст.); 3) актова мова (XIV–XVI ст.). 2. Нова українська літературна мова (з другої половини XVI ст.): 1) книжноукраїнська мова (XVII–XVIII ст.); 2) утвердження нової української літературної мови (з 1798 р.); 3) українська літературна мова доби русифікації (1917–1923 рр.); 4) українська літературна мова доби українізації (1923–1933 рр.); 5) українська літературна мова доби комунізації (1933–... рр.) [1].

Творцем української літературної мови вчений вважав Тараса Шевченка, бо власне його мова стала наріжним каменем нашої сучасної літературної мови. Т. Шевченко глибоко розумів вагу літературної мови в письменстві і тому творив її якнайкраще.

Вихід «Грамматично-стилістичного словника Шевченкової мови» І. Огієнка 1961 року у Вінніпезі став однією з важливих подій у науковому житті українців. Словник містить багато цінного матеріалу для вивчення граматичної системи української мови; у ньому зафіксовано різноманітні фонетичні та граматичні явища. Аналіз мови Т. Шевченка дає змогу сучасним лінгвістам порушувати актуальні мовознавчі питання. Словник І. Огієнка залишається цікавим не лише для філологів як оригінальне мовознавче дослідження, але й усім, хто бажає досконали володіти літературною мовою.

І. Огієнко вважав мову Т. Шевченка, «простою, ясною, загальноживаною, глибоко поетичною та ясно мальовничою» [3, с.24–25]. Пишучи, Т. Шевченко завжди мав на увазі, що його читає чи слухає звичайна людина, на яку він хотів максимумно вплинути. Таким чином, ми аналізуємо мову Т. Шевченка як прагматично спрямовану на читача. Прагматичність мови Т. Шевченка характеризується автологічністю, простотою, уникненням локалізмів, архаїзмів, іншомовних слів.

Особливу увагу І. Огієнко звертав на те, що Т. Шевченко надзвичайно критично ставився до живої звичайної народної мови і знав про те, що у мові є багато русизмів, говіркових відмін. Це також сприяло розвитку літературної мови.

Нагальна потреба мовного об'єднання нації, ідея соборності мови стали передумовою для друку щомісячного науково-популярного часопису І. Огієнка «Рідна мова» (1933). Колектив талановитих українознавців (Я. Гординський, Б. Кобилянський, Я. Рудницький, А. Чайковський) завжди підтримували І. Огієнка у питаннях мовознавства.

У редакційній статті часопису, зверненій до читача, коротко викладалася програма часопису – короткі публікації з найрізноманітніших відділів української мови: її історія, давні пам'ятки, життя слів (семантика й етимологія), українська літературна мова й вимова, відмінність наддніпрянської від наддністрянської мов, український наголос, українська діалектологія, церковнослов'янська мова, архаїзми нашої мови, українська палеографія й палеотипія, правопис, чужі слова в нашій мові, питання синтаксису, помилкові й невдалі вирази наших письменників, українська наукова термінологія, методика навчання рідної мови, листування з читачами, мовні завдання, головні питання загального мовознавства, україністична бібліографія, рецензії, огляд новинок українських видавництв – книжок, часописів і т.п. Заявлена була й бібліотека «Рідної Мови» – систематичне видання підручників, посібників, словників [7, с.213-214]. Кожен читач мав змогу почерпнути для себе основи української літературної мови.

Часопис привертав увагу широкого кола читачів – представників інтелігенції, учителів та учнів, селян, ремісників та спонукав українців до засвоєння і плекання рідної літературної мови. «Рідна мова» була своєрідним науковим і культурним осередком, що підтримував тісні зв'язки з Європою, обмінюючись виданнями й поширюючи інформацію про українську літературну мову.

І. Огієнко закликав кожного шанувати та удосконалювати рідну мову. З такою метою митець написав та поширив десять мовних заповідей свідомого громадянина:

1. Мова – то серце народу: гине мова – гине народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ.
3. Літературна мова – то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її.
4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.
6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.
7. Головний різномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
8. Стан літературної мови – то ступінь культурного розвою народу.
9. Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.
10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати різномовні обов'язки свого народу [7, с.221-222].

Усі ці заповіді важливі для кожного із нас. Іван Огієнко закликав усіх українців: «Бережи чистоту своєї Рідної Мови, – і тим збережеш чистою й Душу Народу твого!» [5, с.2].

Велику цінність для нас становить праця Івана Огієнка, яка вважається надбанням світової науки – Канадські видання «Нашої літературної мови: Як писати

й говорити по-літературному» [2]. Ця книга навчала читача будь-якого освітнього рівня правильно, грамотно з точки зору граматики, милозвучно, чисто володіти мовою. Автор намагався найкраще донести українське слово діаспорі у Канаді.

Отже, своїм мовознавчим доробком, науковими нарисами, громадською діяльністю Іван Огієнко підкреслив універсальність та унікальність української літературної мови. Вчений зробив вагомий внесок у царині мовознавства, охопивши кожную галузь української мови, який ми маємо цінувати та оберігати.

### **Список використаних джерел:**

1. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. К. : Наша культура і наука, 2001. 440 с.
2. Іларіон (Митрополит). Наша літературна мова: Як писати й говорити по-літературному. Вінніпег, 1959. 424 с.
3. Митрополит Іларіон. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 216 с.
4. Огієнко І. Історія української літературної мови. К. : Либідь, 1995. 294 с.
5. Огієнко І. Український стилістичний словник : підручна книжка для вивчення літературної мови. Львів : З друк. наук. т-ва ім. Шевченка. 1924. 496 с.
6. Тимошик М.С. Голгофа Івана Огієнка: українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності Івана Огієнка : монографія. К. : Заповіт, 1997. 232 с.
7. Тимошик М. Запізніле вороття. К. : Наша культура і наука, 2017. 392 с.

The article deals with the linguistic research of a prominent Ukrainian scholar, Professor Ivan Ohienko. It is pointed out that the rich scientific, literary and linguistic achievements of the researcher occupy an important place in the development of the Ukrainian literary language, where particular attention is paid to the need to communicate in one's own native language and preserve the culture of the people.

An analysis of «Grammar and Style Dictionary of Shevchenko's Language» is presented in the paper. Taras Shevchenko's language is pragmatically directed to the reader; it is characterized by autologism, simplicity, avoidance of localisms, archaisms, and foreign words. It is established that the analysis of T. Shevchenko's language enables modern linguists to address topical linguistic issues. It is concluded that I. Ohienko's dictionary remains interesting not only for philologists as an original linguistic study, but also for anyone who wishes to have a perfect command of the literary language.

Attention is drawn to the importance of the monthly popular science magazine 'Native Language' published by I. Ohienko's; it was intended to unite the linguistic community, implement the idea of the language unity. Various research areas of the Ukrainian language are noted: its history, ancient monuments, life of words (semantics and etymology), Ukrainian literary language and pronunciation, language differences between the Dnieper and the Dniester areas, Ukrainian accent, Ukrainian dialectology, Church Slavonic, archaisms of our language, and Ukrainian paleography.

The article presents ten linguistic commandments of a well-known citizen, spread by I. Ohienko among the Ukrainian people. Also important are the periods of language development that result from I. Ohienko's work in the field of language history, functions and origin of the Ukrainian literary language.

It is concluded that Ivan Ohienko emphasized the versatility and uniqueness of the Ukrainian literary language with his linguistic work, scientific essays, and public actions. The scholar has made a significant contribution to the field of linguistics, covering every branch of the Ukrainian language that we should cherish and preserve.

**Key words:** language history, culture, linguist, development, mother tongue, dictionary, style.

*Отримано: 22.09.2019 р.*

---

## ДУХОВНА І НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ОГІЄНКА

---

УДК 374.770

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.149-155

Оксана Гавадзин

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

### УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті розглядаються дослідження Івана Огієнка у сфері українознавства. Увага зосереджується на богословських, мовознавчих, видавничих, педагогічних працях вченого. Охарактеризовано концепцію рідномовного виховання І. Огієнка, яка містить струнку й послідовну систему поглядів на сутність виховання особистості засобами рідної мови.

**Ключові слова:** І. Огієнко, українознавство, церква, мова, культура.

**Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями.** Є особистості, які вражають досконалістю зі всіх сторін. До них належить постать І. Огієнка, визначного ученого, митрополита, визначного громадського та культурного діяча, професора Київського університету, професора і ректора (1918-1920) Українського університету в Кам'янці-Подільському, міністра освіти (1918) та міністра віросповідань (1919-1921) в уряді УНР, професора Варшавського університету (1926-1932).

Важко переоцінити внесок Івана Огієнка на ниві українознавства. Вчений активно поширював знання про Україну, її релігію, народ, історію, культуру, мову, державність, мистецтво.

За останні роки склався цілий напрямок у науковій літературі, який зветься Огієнкознавство. Він включає у себе дослідження з різних галузей знань, у рамках яких працював І. Огієнко.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** «Найважливішими напрямками наукових розвідок сучасних огієнкознавців є богословські, видавничі, державотворчі, історико-педагогічні та просвітницькі проблеми (В. Качкан, М. Киришко, А. Колодний, В. Майборода, Д. Степовик, Є. Сохацька, Л. Филипович та ін.).

Діяльність І. Огієнка як історика української мови розкрито в працях Я. Вакалюка, М. Жовтобрюха, Т. Колотило, І. Фаріон.

Проблеми граматики та культури мовлення у мовознавчих студіях Івана Огієнка висвітлюють: А. Бурячок, І. Вихованець, А. Загнітко, Б. Ключковський, Ю. Маркітанов, А. Обдулаєв, Н. Сологуб та ін.

Дослідженню просвітницької, наукової та громадсько-педагогічної праці І. Огієнка в контексті українського національного відродження, духовного розвитку та соціально-культурного прогресу присвячено ряд дисертацій: О. Гривнак, А. Марушкевич, В. Мацька, Г. Опанасюк, Т. Роняк, З. Тіменика, М. Тимошика, І. Тюрменко.

Педагогічний доробок І. Огієнка розглянуто також у працях С. Болтівця, Н. Грипас, В. Ляхощького, О. Мороз, Н. Ничкало, Т. Усатенко та ін.

Історію українського шкільництва розкривають наукові розвідки В. Бондаря, З. Борисової, Л. Вовк, М. Євтуха, Ж. Льченко, Н. Калениченко, Н. Капilenко, В. Кузя, Т. Самоплавської, М. Собчинської, Б. Ступарика, О. Сухомлинської, С. Філоненко, І. Шкурка, М. Ярмаченка» [8, с.4].

**Метою** статті є дослідження українознавчих студій І. Огієнка, які сягають різних сфер, зокрема української церкви, мови, культури, освіти тощо.

**Виклад основного матеріалу.** Особливе місце у наукових розвідках І. Огієнка займають дослідження у релігійно-церковній сфері. Вчений наголошував на високій національній свідомості українського духовенства, яке відстоювало і виховувало любов до свого народу, його віри, культури, мови.

Огієнко І. глибоко досліджує витoki та становлення української церкви. Великим науковим здобутком стали такі його праці як «Українська патрологія: підручник для духовенства і українських родин» (1965), «Українська церква» у 2 т. (1942), «Україна й Візантія. До праджерел Української православної віри й культури» (1954), «Українська Церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657» (1955), «Українська Церква за час Руїни» (1956), «Князь Костянтин Острозький і його культура праця» (1958), «Святий Димитрій Туптало. Його життя і праця» (1960), «Фортеця Православля на Волині. Свята Почаївська Лавра» (1961), «Біблійні студії» (1963), «Релігійність Тараса Шевченка» (1964), «Митрополит мученик Арсеній Мацієвич» (1964), «Дохристиянські вірування українського народу» (1965), «Блискуча зоря в українській духовій культурі Преподобна Анна Всеволодівна (1055-3.XI. 1113)» (1969), «Ідеологія Української церкви» (1973), «Паїсій Величковський. Його життя і праця» (1975).

Особливо інтенсивною була його праця над перекладом різної богословської літератури для потреб Української Церкви. Вчений знав багато мов: грецьку, латинську, церковнослов'янську, старосврейську, польську, німецьку, англійську. Огієнко І., заснувавши видавництво «Українська Автокефальна Церква», видає велику кількість україномовних видань, найперше – «Шкільні мотиви», «Український православний молитовник», тексти церковних відправ на Різдвяні, Великодні, Зелені свята. Крім того, в цьому видавництві побачили світ і його власні наукові дослідження, а саме: «Українська мова, як мова богослужбова», «Українська вимова церковнослов'янського богослужбового тексту», «Церковний рух на Україні» та інші.

Без сумніву, найбільшим подвигом Огієнка у духовній справі є перекладена із старосврейської мови Біблія. Над нею він працював понад двадцять років. Огієнкова Біблія, як і інші богослужбові книги, виконують і сьогодні, окрім релігійної, ще одну важливу місію – дають змогу українському народові читати й пізнавати Святе Письмо своєю рідною мовою.

За переконаннями І. Огієнка у розвитку і збереженні церковних та національних надбань вагому роль відіграє мова. Вчений вчить не соромитись свого народу, любити рідну мову, спілкуватись нею всюди, невпинно вивчати її.

Огієнко І. очолює правописну комісію Міністерства освіти, члени якої (а входили туди, зокрема, академік А. Кримський, професор Є. Тимченко) під-

готували «Проект правопису української мови», який невдовзі затвердила Всеукраїнська Академія наук і на основі якого були розроблені основні правила українського правопису для застосування в школах держави (січень, 1919 рік).

Гордістю української мовознавчої науки стала праця вченого «Історія української літературної мови» (1949). Багатьма науковими доказами автор підтверджує, що українська літературна мова народилася ще в глибоку давнину, задовго до офіційного прийняття християнства (цю концепцію він обстоював і в раніших своїх працях, таких як «Руські переклади в Херсонесі в 860 році» (1927), «Кирило і Мефодій» (1927), «Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян» (1937)). Основні етапи розвитку української мови – від княжої доби до наших днів – автор розглядає крізь призму історичних факторів, ролі окремих письменників у вдосконаленні літературної мови, докладно з'ясовує, яких негативних наслідків завдало ідеологічне втручання партійного чиновництва в процес створення нового українського правопису та репресії проти вчених-українознавців у 30-х роках ХХ століття.

Вагомим набутком мовознавчої науки є праці «Наша літературна мова. Мовні нариси» (1958), «Літературна мова в Галичині. Мовно-історична монографія» (1966), «Хвалімо Бога українською мовою» (1942).

Професор І. Огієнко відзначився і як укладач багатьох словників. Це – «Історичний словник української граматичної термінології», «Український правописний словник», «Український стилістичний словник», «Словарь неправильных, трудных ударений», «Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи», «Словарь общеупотребительных иностранных слов в русском языке», «Орфографический словарь», «Словарь военно-исторических терминов». Видавництво отців василян у Жовкві 1934 видало «Словник слів, у літературній мові не вживаних» І. Огієнка, який містив слова й форми, не вживані в літературній мові, переважно з польської та російської, архаїзми та галицизми. Перу І. Огієнка належить і «Церковний словничок» (Холм, 1942). Він – автор «Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови» (Вінніпег, 1961), до якого автор додав монографічний розділ «Шевченко як творець української літературної мови», де детально розглядає мову.

Вінцем діяльності І. Огієнка є чотиритомне видання «Етимологічно-семантичного словника української мови», що друкувалося в 1964-65 роках у часописі «Віра й культура», а ще раніше – в 1933-34-х роках – у часописі «Рідна мова» завдяки старанням упорядника цього видання професора Ю. Мулика-Луцика. М. Куцок назвала видання цього унікального словника «пам'ятником Іванові Огієнкові на словникотворчій українознавчій ниві». В монографії «Пам'ятки старослов'янської мови X-XI ст.» (Варшава, 1929) вміщено словничок старослов'янської мови, а в книзі «Український літературний наголос» (Вінніпег, 1952) – словник літературних наголосів.

Із творчої спадщини І. Огієнка необхідно назвати грандіозну працю «Історія церковнослов'янської мови» (1926), в якій автор ґрунтовно дослідив історичний, лінгвістичний, палеографічний огляд старослов'янських писемних пам'яток, а саме болгарської, сербської, чеської, української, північно-руської редакцій, з повною їх бібліографією, альбомом з ілюстраціями досліджуваних творів, зразками шрифтів. Предметом детального розгляду вченим пам'яток української редакції стали, зокрема, такі шедеври культурної спадщини українського народу, як «Остромирове Євангеліє», «Ізборник Святослава», «Чуднівський Псалтир», «Казання Григорія Богослова», а також написи на чернігівських гривнях, монетах XI століття. Перші шість томів праці побачили світ

у Варшаві протягом 1926-1929 років. Вона була складною і скрупульозною, але любов до українського, природжений ентузіазм допомогли це звершити. До праці додано старослов'янсько-український словник. Таким чином, в одному томі у короткій, доступній формі викладу зібрано все найголовніше з царини вивчення писемних творів різноманітних відгалужень давньої старослов'янської мови.

Уваги заслуговує і літературно-лінгвістична монографія «Українська літературна мова XVI-го століття і Крехівський «Апостол» 1560 року».

Чехословацький університет у місті Брно, пошановуючи великий внесок ученого в дослідження слов'янської культури, а також високо поцінуючи монументальну працю «Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський «Апостол» 1560 р.», присуджує у 1931 році йому ступінь доктора філософії.

1938 р. жовківське видавництво видрукувало працю «Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян» (обсяг – 300 сторінок + 75 ілюстрацій, представлених з старослов'янських видань). І. Огієнко планував здійснити 30-томне видання «Бібліотеки українознавства» у створеному ним варшавському видавництві «Наша культура». Книга «Повстання азбуки...» відкривала цю серію.

У невеличкій брошурі «Наука про рідномовні обов'язки» (1935) [13] І. Огієнко майстерно і глибоко подає найважливіші аспекти у збереженні рідної української мови. Науковець закликає відправляти Богослужіння тільки живою мовою, всі церковні Богослужбові видання, особливо Святого Письма, Богослужбових книг, підручників з релігії видавати добірною літературною мовою, а також взяти духовенству на себе обов'язки рідномовного виховання вірних.

У дисертації Ляхощкої Л. доводиться, що «концепція рідномовного виховання І. Огієнка містить струнку й послідовну систему поглядів на сутність виховання особистості зособами рідної мови. Фундаментальними її положеннями є:

- мова – це знаряддя духовного й соціального єднання українства шляхом свідомого виховання нових поколінь як запоруки державності української нації;
- в єдиному рідномовному середовищі дитина легко та швидко засвоїть мову, яка залишиться для неї на все життя рідною;
- через рідну мову церква виховує народну душу;
- рідномовна школа – рушійний чинник подальшого духовного розвитку народу;
- культурно-освітня робота серед українського громадянства, головною метою якої є вивчення й плекання рідної мови – всенарціональна школа свідомого патріотизму;
- втрата рідної мови призведе до мовного виродження, до дегуманізації особистості;
- національним меншинам – державні умови для нормального розвитку рідної мови;
- знання загальноприйнятих норм мовленнєвої поведінки – основа загальної культури людини;
- постать письменника, сила мови його літературного твору формують естетичну вихованість читача;
- виховання «мовної стійкості» етносу в умовах діаспори» [8, с.15].

Для активізації національного життя вчений організовує курси українознавства, українські школи, гуртки.

Велике значення у справі утвердження всього українського мала і видавнича діяльність І. Огієнка. Науковець видавав журнали «Наша культура», «Віра і культура», «Слово істини», які відіграли велику роль у національно-культурному та мовному вихованні української громади.



Серед багатьох українознавчих студій професора Огієнка, яким притаманний особливо високий рівень наукового мислення, теоретичних узагальнень, можна без перебільшення назвати монографію «Історія українського друкарства» (1925), в якій вчений подав та бібліографічно оформив друкарську картину в Україні – від краківського міщанина Ш. Фіоля XV ст., львівської друкарні І. Федорова – до українських друкарень XVIII ст.

До написання цього фундаментального дослідження з історії українського друкованого слова І. Огієнко приступив тоді, коли вже видав більше десятка окремих розвідок з цієї теми, а саме: «Як Москва знищила волю друку Києво-Печерської Лаври» (1921), «Свято нашої культури: нарис з історії початків українського друкарства» (1924), «Друкарська трійця – Фіоль, Скорина і Хведорович» (1924), «Дерманська друкарня» (1925).

Варто зазначити вагому працю І. Огієнка і у сфері культури, монографію «Українська культура» (1918). У ній науковець відстоює право української культури на власний шлях розвитку. Учений зазначає, що українська культура визначила напрямки розвитку всього слов'янського сходу.

Огієнко І. сумлінно і плідно служив українській справі, до останніх днів свого довгого й важкого життя не полишав сподвижницької діяльності на ниві відродження нації, в захисті, а згодом в утвердженні та розвитку рідної мови, культури в цілому. Доказом цього є бібліографія наукових, публіцистичних та художніх праць ученого, яка складає понад тисячу одиниць.

**Висновки і перспективи подальших досліджень.** Отже, Огієнко І. глибоко і всебічно зосереджується на українознавчих студіях.

У багатому й різноманітному доробку вченого найвагоміше місце посідають дослідження і розвідки з питань духовного життя українців, розвитку української мови, культури, освіти тощо.

Викликає подив праселюбність, наполегливість, наукова скрупульозність, жертвовність вченого. Іван Огієнко – надзвичайно багатогранна особистість, адже він відомий і як мовознавець, і як богослов, і як культурно-освітній діяч.

Роль вченого в українознавчих студіях неоціненна. Професор Огієнко І. високо підносить міжнародний престиж української мови, науково стверджує її окремішність, самобутність. Науковець доводить, що українська мова не «наріччя», а самодостатня мова, яка пройшла дуже тернистий шлях.

Нині надбанням світової науки стали праці І. Огієнка «Історія церковно-слов'янської мови», «Історія української літературної мови», «Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський «Апостол» 1560 р.», «Граматичні основи української літературної мови», «Український літературний наголос», «Наша літературна мова. Як говорити й писати по-літературному», які вражають лінгвістичною проникливістю та фундаментальною глибиною.

Велике захоплення викликає діяльність І. Огієнка як митрополита та історика української церкви. Свої глибокі дослідження вчений викладає у працях «Україна й Візантія. До праджерел Української православної віри й культури», «Українська Церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657», «Українська Церква за час Руїни», «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця», «Святий Димитрій Туптало. Його життя і праця», «Фортеця Православ'я на Волині. Свята Почаївська Лавра», «Біблійні студії» та інших. Великим подарунком для всіх наступних поколінь є переклад Святого Письма українською мовою.

Професор Огієнко І., живучи далеко від рідної Батьківщини, не втрачає бажання й потреби в наукових дослідженнях у галузі україністики.

У наш час особливо важливим є те, що вчений дає приклад невтомного і глибокого дослідника і пошанувача усього українського.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів українознавчих студій І. Огієнка.

Перспективними напрямками подальших досліджень можуть бути освітня діяльність І. Огієнка, його роль на ниві національного відродження.

### **Список використаних джерел:**

1. Болтівець С. Іван Огієнко про деякі особливості української мови. *Дивослово*. 1996. № 5-6. С. 14-18.
2. Задорожний В. Іван Іванович Огієнко. *Мовознавство*. 1990. № 1. С. 62-67.
3. Лларіон Митр. Ідеологія Української Церкви. Мої проповіді. Вінніпег : Накладом Товариства «Волинь», 1973. С. 38-60.
4. Калашник В. Духовність рідної мови у концепції Івана Огієнка. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2006. № 3 (січ.). С. 9.
5. Кононенко А.М. Іван Огієнко про формування найважливіших рис української літературної мови. *Лінгво-філософські аспекти гуманітарної освіти* : [матеріали наукової конференції]. Суми, 1998. С. 53-61.
6. Кучинська І. Іван Огієнко про значення рідної мови в духовному відродженні особистості. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2003. № 1. С. 22-23.
7. Ляхощка Л. Граматика Івана Огієнка для народної школи. *Початкова школа*. 1997. № 2. С. 56-58.
8. Ляхощка Л.Л. Виховний потенціал рідної мови в творчій спадщині Івана Огієнка : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2000. 22 с.
9. Ляхощка Л.Л. Іван Огієнко. Шляхи розвою національної освіти. *Освіта і управління*. Київ, 1998. Ч. 3. Т. 2. С. 163-167.
10. Марушкевич А.А. Народна педагогіка і українознавство в спадщині І. Огієнка. *Рідна школа*. 1994. № 9. С. 35-38.
11. Мовчун Л. Духовні скарби І. Огієнка. *Дивослово*. 2003. № 10 (560). С. 59-62.
12. Огієнко І. Історія української літературної мови / упоряд., автор передмови і коментарів М.С. Тимошик. 2-е вид., випр. Київ : Наша культура і наука, 2004. 436 с. ; іл.
13. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів : Фенікс, 1995. 44 с.
14. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя укр. народу. Київ : Довіра, 1992. 141 с.
15. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка: українознавчі проблеми в державній, науковій, редакторській та видавничій діяльності. Київ : Заповіт, 1997. 231 с.

I have a look at the articles of Ukrainian-owned studios of Ivan Ohijenko, a secret from the galuz of the Ukrainian church, movi, culture.

It is important to re-introduce the contributions of Ivan Ohijenko to the new Ukrainian knowledge. Introductions actively expanding knowledge about Ukraine, Russia religion, people, history, culture, mov, dominion, mystery.

The most important strands of scientific research є theological, official, power-building, historical and pedagogical and educational problems.

The specialty is at science rozvidki I. Ohijenko borrow up to the religion-church spheres. Introductory remarks by nudging the temple of the Ukrainian national clergy of the Ukrainian clergy, as it was, there was love for his people, yogi veri, culture, movi.

Behind the Reconciled I. Ohijenko at the development and the preservation of church and national nadban vagoma role vidigrae mov.

I. Ohijenko is maisterno i hliboko є nayvavlivishi aspects with zaberezhenni idniї Ukrainian movi. Naukovets beckoned to lead the Liturgy with my living, all church Liturgies, especially Holy Letters, Liturgical books, fiduciary men and women, and are kindly obliged to take part in spiritual and spiritual life.

Ohijenko I. Serving Ukrainian service fully and fully until the last days of their important life without completing their associate activities in the country, in the past, and in good practice, it is important to develop Proof of this e bibliography of science, publicist and artistic scholar, as a warehouse, a thousand of them alone.

Veliké zakoplenneniya wiklike diyalist I. Ohijenko as the Metropolitan and History of the Ukrainian Church.

No previous information on all aspects of Ukrainian-recognized I. Ohijenko's studios has been completed.

Promising strains of the furthest reach may be but the blessing of the soul of I. Ohijenko, its role in the national vidrodzhennya.

**Key words:** Ukrainian language, Ukrainian studies, church, culture, religion, education, theological literature, science.

*Отримано: 16.09.2019 р.*

УДК 37.06.41:373(477)«20»]:37(477)Огієнко  
DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.155-160

**Наталія Гудима**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **МОВЛЕННЕВА МАЙСТЕРНІСТЬ УЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ У СВІТЛІ ІДЕЙ ІВАНА ОГІЄНКА ТА В УМОВАХ НУШ**

У статті характеризовано професійне мовлення сучасного вчителя початкової школи в контексті реалізації Концепції Нової української школи (НУШ) та на основі аналізу практичної педагогічної діяльності, теоретичної спадщини Івана Огієнка; окреслено основні комунікативні вміння й навички, якими має володіти сучасний педагог.

**Ключові слова:** мовлення, мовленнєва майстерність, учитель, учитель початкової школи, Іван Огієнко, Концепція НУШ, мовно-літературна освітня галузь.

Складовою педагогічної майстерності вчителя початкової школи є його мовлення. Це інструмент, за допомогою якого можна розв'язати низку педагогічних завдань в умовах модернізації освіти; зробити складну тему уроку цікавою, а процес її вивчення – привабливим; створити ширшу атмосферу спілкування у класі в умовах партнерства, встановити контакт з учнями, досягти взаєморозуміння з ними; сформуувати в учнів відчуття емоційної захищеності, вселити в них віру у себе в сучасному освітньому середовищі.

Аналіз досліджень і публікацій, показав, що проблема культури мовлення вчителів знайшла відображення у дослідженнях відомих науковців (Н. Бабич, О. Біляєв, С. Богдан, Л. Варзацька, І. Вихованець, О. Голік, Ю. Барабаш, Б. Голловін, А. Капська, Л. Мацько, В. Мельничайко, Р. Непийвода, Л. Паламар, Г. Сагач, І. Огієнко). Також цю проблему досліджували такі відомі мовознавці, як Б. Антоненко-Давидович, Р. Будагов, С. Єрмоленко, В. Коломієць, П. Одарченко, В. Пасинок, М. Пилинський, О. Пономарів, О. Синявський, І. Черднеченко.

Відомий дослідник у галузі риторики Поль Сопер зазначив, що мовлення «...щось більше, ніж механічно вимовлений ряд звуків, який виражає миттєві спостереження і настрої, що переповнюють у цю мить того, хто говорить. Мовлення – це людина в цілому» [4].

Мовлення вчителя – це мовлення, пристосоване для розв'язання специфічних завдань, що виникають у педагогічній діяльності, спілкуванні. Виокремимо

професійні особливості мовленнєвої діяльності педагога: ця діяльність спеціально організується вчителем, він керує нею залежно від умов педагогічного спілкування; кінцевим результатом її є досягнення гуманістично спрямованої мети, пов'язаної з вихованням учнів; добір мовних і мовленнєвих засобів здійснюється залежно від потреб, завдань взаємодії вчителя з учнями; їх ефективність прогнозується; мовленнєва діяльність педагога в реальній ситуації спілкування будується на відтворенні (рефлексії) стану, поведінки, реакції учнів, вона регулюється змістом зворотної інформації, яку отримує вчитель; мовлення вчителя є предметом його педагогічного аналізу й самоаналізу, постійного самовдосконалення.

Відомо, що мовлення вчителя буває у двох різновидах – у монолозі (монологічне мовлення) і в діалозі (діалогічне мовлення). Форми цього мовлення різноманітні. Найпоширенішими формами монологічного мовлення вчителя є розповідь, шкільна лекція, коментар, пояснення (правил, законів, термінів тощо), розгорнуті оціночні судження (мотивація оцінки знань, поведінки, позаурочної діяльності школярів). Діалогічне мовлення вчителя широко представлене в різного роду бесідах з учнями, які будуються у формі запитань і відповідей. Майбутнім учителям треба усвідомити, що їхнє усне мовлення копіюють діти. А щоб воно було варте цього, потрібно не тільки знати основні вимоги техніки і культури усного мовлення, а й відповідно до цих вимог сформулювати навички правильного, точного, логічного, чистого, дохідливого викладу думок.

**Мета статті** – в контексті реалізації Концепції Нової української школи (НУШ) та на основі аналізу практичної педагогічної діяльності, теоретичної спадщини Івана Огієнка схарактеризувати професійне мовлення сучасного вчителя початкової школи; окреслити основні комунікативні вміння й навички, якими має володіти сучасний педагог.

За Концепцією НУШ, результати навчання мовно-літературної освітньої галузі передбачають формування таких умінь і навичок у учня/учениці, завдяки яким він/вона:

- використовує українську мову як державну для духовного, культурного й національного самовияву;
- обирає й застосовує доцільні комунікативні стратегії для досягнення життєвих цілей;
- сприймає, розуміє, систематизує, перетворює та використовує інформацію з різних джерел;
- висловлює думки, почуття та погляди в різних комунікативних ситуаціях, дотримуючись норм української мови;
- аналізує, інтерпретує, критично оцінює тексти різних видів, генерує і впорядковує інформацію для створення текстів різного призначення;
- сприймає літературний твір як засіб збагачення особистого емоційно-чуттєвого досвіду, як вияв національної ідентичності та міжкультурної комунікації, отримує задоволення від процесу читання;
- застосовує різні стратегії для вдосконалення майстерності щодо володіння державною і рідною мовами [2, с.25].

Яким має бути мовлення вчителя Нової української школи, щоб він міг досягти максимального результату у своїй професійній діяльності?

Іван Огієнко велику увагу приділяв майстерності мовлення. «Кожен інтелігент, що публічно промовляє: зо сцени, в церкві, в суді, в школі, на зборах, на відчитих і т. ін., зобов'язаний промовляти тільки соборною літературною мовою й вимовою» [3, с.19]. Кожен інтелігент, на його думку, повинен також «ви-

ховувати» в своїй родині не тільки соборну літературну мову, але й добру літературну вимову, оскільки добра літературна вимова – ознака інтелігентності людини, вона «зціментовує народ у свідому націю і надає йому почуття єдності, де б він не жив і до якої держави не належав би» [3, с.19-20].

Учений уважав, що кожний учитель – якого б фаху не був він – «мусить досконало знати свою соборну літературну мову і вимову та соборний правопис» [3, с.20]. Не тільки в школі, але й поза нею він повинен говорити «взірцевою рідною літературною мовою й вимовою, щоб власним прикладом впливати на учнів і на оточення» [3, с.37]. І. Огієнко стверджує, що всі учителі інших предметів (не тільки рідної мови), мусять завжди звертати пильну увагу, щоб і на їхніх годинах панувала чиста літературна мова. Бо мало зробити сам учитель рідної мови, якщо його не підтримують і вчителі інших предметів.

Отже, вчений надзвичайно великого значення надавав слову вчителя, культурі його мовлення. Під культурою мовлення розуміємо широке і велике за обсягом поняття, але передусім це – грамотність побудови фраз, простота і зрозумілість викладу, виразність, яка досягається вмінням дібрати потрібні слова та синтаксичні конструкції та активним використанням основних компонентів виразності усного мовлення – тону, динаміки звучання голосу, темпу, пауз, наголосів, інтонації, дикції, правильна вимова слів, правильне використання спеціальної термінології, не багатослів'я.

У Концепції «Нова українська школа» проблемі мовленнєвої майстерності педагога приділено багато уваги. За досконалого володіння мовою і мовленням педагог спроможний передавати все багатство думок і почуттів, продукувати власні та загальнолюдські ціннісно-світоглядні орієнтири, своє світосприйняття і світовідчуття, зреалізувати інформативний, експресивний, міжособистісний, прескриптивний, інтерактивний аспекти навчання. Засобами мистецтва слова педагог стає в освітньому процесі неперевершеним читцем художніх творів, вправним оповідачем, натхненним оратором, ініціатором і учасником взаємодії, організатором обміну навчальною інформацією, фасилітатором самостійної пізнавальної діяльності тощо. Педагогічне майстерне мовлення сучасного педагога, його досконалий вербальний і невербальний імідж допомагає створити живий процес свідомого творчого опанування учнями знань, активізувати їхню пізнавально-мисленнєву активність [2].

Сучасний педагог позиціонує себе в соціумі як довершена мовна особистість, оскільки володіє неповторним даром відчувати красу і мелодійність української мови, її самобутність, величність та невичерпне багатство. Саме слово слугує дієвим інструментом педагогічного впливу педагога на всіх суб'єктів професійно-педагогічної взаємодії, є одним із засобів продуктивно-перетворювальної творчої діяльності, джерелом культурного збагачення.

Мовленнєва майстерність педагога є одним із вирішальних чинників у налагодженні професійної взаємодії із цифровим поколінням учнів – поколінням Z («generation Z», «цифрові люди») і поколінням «Альфа», для яких віртуальний світ стоїть на першому місці, які виростили в онлайн-середовищі, зосереджені на короткострокових цілях, залежні від Інтернету, мають фрагментарне образне мислення, орієнтовані на використання інформації, гіперактивні [1].

Розвиток мовленнєвої майстерності педагога Нової української школи, удосконалення його вербального і невербального іміджу в умовах альтернативної культури, що характеризується загальним падінням рівня читацької культури, заміною лінійного мислення нелінійним, фрагментарним, калейдоскопічним з пріоритетом аудіовізуальних засобів отримання інформації, глибоким зануренням у кіберпростір, втратою бажання пізнавати нове.

Педагогічна ефективність мовлення вчителя початкової школи багато в чому залежить від рівня володіння мовою, вміння здійснювати правильний вибір мовних засобів. Педагогічна ефективність комунікативної поведінки вчителя передусім залежить від того, який стиль спілкування з учнями взагалі притаманний учителеві, які в нього установки на взаємодію з учнями, якою мірою він відчуває психологічні особливості ситуації мовлення. Так, можна помітити різницю в комунікативній поведінці між учителем-автократом і учителем-гуманістом, учителем, який байдуже ставиться до учнів і який зорієнтований на співробітництво з ними.

У вчителів, стиль спілкування яких з учнями будується на основі дружнього ставлення до них, комунікативна поведінка завжди спрямована на встановлення особистісного і пізнавального контакту, запобігання негативним реакціям або зняття їх, створення ситуації «ми» – ситуації спільних роздумів і переживань. Мовлення вчителя має особистісне забарвлення, воно інтонаційно виразне, шире і безпосереднє.

Комунікативна поведінка вчителів, орієнтованих на авторитарні засоби спілкування, як правило, створює в учнів психологічні і естетичні бар'єри у стосунках з педагогами. Мовлення таких учителів здебільшого невиразне, сухе, з інтонаціями байдужості або залякування.

Отже, рівень майстерності мовленнєвої діяльності вчителя визначається рівнем культури його мовлення і спрямуванням його комунікативної поведінки.

Виокремимо умови, за яких мовлення вчителя може бути інструментом продуктивного розв'язання педагогічних завдань сьогодення:

Професійне мовлення вчителя повинно відповідати вимогам культури мови (рівня його інтелігентності, освіченості, загальної культури).

Майбутній учитель не тільки не формує в учнів установку на оволодіння нормами сучасної літературної мови, а й спонукає їх до засвоєння неправильних мовних зразків; в учнів формується картина світу, неадекватна сучасним науковим уявленням, не виховується культура наукового мислення; не стимулюється пізнавальна активність учнів, створюються психологічні бар'єри у спілкуванні з ними через використання стандартних мовних моделей, що заважають встановленню контакту, веденню діалогу зі школярами. Варто було б скласти майбутнім учителям умовну ідеальну модель мовлення вчителя й орієнтуватися на неї в процесі професійного навчання, а пізніше – становлення як учителя під час самостійної педагогічної діяльності. Ця модель може містити такі показники, як правильність, чистота, багатство, точність, виразність мови. Культура мовлення вчителя є не лише показником його професійних якостей, а й чинником, що впливає на його визнання в педагогічному світі. Учителі, які не володіють мовленням на належному рівні, не можуть бути задоволеними собою, що негативно позначається на їхній поведінці, професійній діяльності, навіть приватному житті.

Професійне мовлення вчителя має бути своєрідною «словесною дією» (термін К.С. Станіславського), метою якої є здійснення інтелектуального, емоційно-вольового, морального впливу на учнів. Мовлення вчителя повинно бути в одних ситуаціях засобом збудження активності учнів (наприклад, пізнавальної активності на уроці), в інших – засобом гальмування їхніх психічних реакцій (наприклад, зняття негативних емоцій). Слово справжнього вчителя переконує, навіює, викликає в учнів відповідні почуття, формує їхнє ставлення до того, про що він говорить.

Тому важливо орієнтувати себе у спілкуванні з учнями на цілеспрямований добір мовних і мовленнєвих засобів, на чітке визначення того, яка педагогічне завдання і надзавдання буде розв'язуватися цими засобами. Позитивний результат дає використання таких елементів самотренінгу. Перед спілкуван-

ням з учнями поставте перед собою запитання і дайте на них відповіді: з якою метою я буду говорити (для чого?), для кого я буду говорити (як учні сприйматимуть мої слова, чи зрозуміють мене?), що мене спонукає говорити про це, які мовні і мовленнєві засоби допоможуть мені досягти мети, яким я хочу бачити результат свого мовлення (на рівні змісту – засвоєння інформації і на рівні сприйняття смислу – формування почуттів, ставлення).

Спрямованість мовлення, зверненість до учнів. Головна мета спрямованості мовлення – викликати учнів на діалог з учителем, залучити їх до співпраці, створити атмосферу співроздумів і співпереживання. Не менш важливим є також завдання зорієнтувати учнів на внутрішній діалог із самим собою.

Слова вчителя повинні завжди мати точну адресу – їхній добір здійснюється з розрахунку, що вони будуть сприйматися конкретними учнями. Педагог-майстер завжди буде своє мовлення, передбачаючи можливу реакцію учнів на свої слова, навіть на тон, голос, яким вони будуть сказані. Таке передбачення допоможе педагогові раціональніше організувати своє мовлення, скоригувати його під час спілкування.

Спрямованість мовлення вчителя залежить також і від його вміння будувати свій монолог як діалог з учнями, як пряме звертання до їхнього розуму, почуттів, переживань. У його розповіді будуть і прямі спонукування до спільної роботи («давайте поміркуємо, пофантазуємо, ставемо на точку зору цього дослідника...»), «гадаю, вас теж схвилювала ця історія, у вас виникли питання...»); і висловлювання власних оцінок, вражень, роздумів («я не можу не поділитися з вами своїми враженнями, міркуваннями...»), «мені важко погодитися з такими висновками...», «ця книжка переконала мене в тому, що...»).

І. Огієнко вважав, що тільки компетентний учитель, який упродовж всього життя самовдосконалюється, може належним чином забезпечити інтелектуальний і духовний розвиток підростаючого покоління. Учитель посідає центральне місце в педагогічному процесі, виробивши до себе позитивне ставлення вихованця, і впливає на свідомість, підсвідомість і почуття дитини, яка відчуває моральний потяг до вчителя, бо від його слова отримує живлення для своєї думки [3].

Отже, під час становлення і формування мовленнєвої майстерності вчитель початкової школи має володіти знаннями про правила і норми спілкування в різних сферах мовленнєвої діяльності вчителя початкової школи; технічними (голос, дихання, дикція) та логіко-емоційними параметрами мовлення педагога (інтонація, паузи, логічні наголоси, темп, мелодика мовлення); мовленнєвими вміннями підготовки, редагування, запам'ятовування і виголошення промов із метою інформувати, переконати, закликати до дій та надихнути; комунікативними якостями мовлення майбутнього вчителя початкової школи (правильність, виразність, багатство, ясність, точність, стислість, доцільність, художня образність, переконливість) та полімодальним мовленням. Учитель має здійснювати ефективну педагогічну взаємодію з різними типами аудиторій (мала, середня, велика; добре підготовлена і недостатньо підготовлена; дитяча, молодіжна, доросла; налаштована позитивно, байдуже, негативно), співрозмовників («всезнайко», «базіка», «незацікавлений», «чомучка», «боягуз» та ін.), учнями молодшого шкільного віку (1-2 класи, 3-4 класи), колегами, батьками та здатний удосконалювати свої мовленнєві уміння впродовж усього життя.

#### **Список використаних джерел:**

1. Коростіль Л.А. Покоління Z: пошук способів педагогічної взаємодії. URL: <https://www.narodnaosvita.kiev.ua>.



2. Нова українська школа: порадник для вчителя / під заг. ред. Н.М. Бібік. К. : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
3. Проф. д-р Іван Огієнко. Наука про рідномовні обов'язки. Жовква, 1836.
4. Сопер П.Л. Основи мистецтва мови. Ростов н / Д : Фенікс, 1995.

The article characterizes modern primary school teacher's professional speech in the context of implementation of the Concept of the New Ukrainian School (NUS) and on the basis of the analysis of Ivan Ohiienko's practical pedagogical activity and theoretical heritage. The main communicative skills and habits of a modern educator are described.

It is known that primary school teacher's speech is the component of his pedagogical mastery. It is a tool to solve a number of pedagogical tasks in the context of education modernization; to make the topic of the lesson interesting and the process of learning attractive; to create comfortable atmosphere of communication in the classroom on the basis of partnership, to establish contact with pupils and get mutual understanding; to form pupils' emotional security and belief in themselves in the modern educational environment.

Ivan Ohiienko paid special attention to the teacher's word and his speech culture. Speech culture is defined as the literacy of phrases construction, simplicity and clearness of speech, its expressiveness, which is achieved by the ability to choose required words and syntactic constructions and the active use of the main means of oral speech expressiveness – tone, dynamics of phonation, tempo, pauses, stresses, intonation, diction, correct pronunciation, proper use of special terminology.

The Concept of the New Ukrainian school pays much attention to the problem of the teacher's speech mastery. With a perfect command of the language and speech, the teacher is able to convey all thoughts and feelings, produce his own and universal values and ideological orientations, his outlook, to realize informative, expressive, interpersonal, prescriptive and interactive learning aspects.

Using means of word art the teacher becomes a skilful reader of pieces of literature, a skilled storyteller, an inspired speaker, initiator and participant of interaction, the organizer of educational information exchange, the facilitator of independent cognitive activity in the educational process. Modern teacher's pedagogical skilful speech, his perfect verbal and non-verbal image helps to create a lively process of conscious creative mastery of knowledge by the pupils, to activate their cognitive-thinking activity.

**Key words:** speech, speech mastery, teacher, primary school teacher, Ivan Ohiienko, Concept of NUS, language and literary education field.

*Отримано: 16.10.2019 р.*

**Ірина Дорож, Анатолій Ковальчук**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ДИТИНОЦЕНТРИЗМУ В ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЯХ ІВАНА ОГІЄНКА**

У сучасний науковий дискурс входить та історія, що співзвучна нинішнім національним прагненням та відзеркалює основоположні питання буття, культури, освіти. Знаковою постаттю минулого, в якій уособлено найкращі національні риси й стремління, є Іван Огієнко – мовознавець, історик церкви, педагог, який зміг піднятися до рівня світової філософської і педагогічної думки.

Відштовхуючись від ідей великих мислителів-гуманістів минулого і джерел народного виховання, він сформулював педагогічну концепцію, яка має загальнолюдський характер, спирається на об'єктивні закони і закономірності, не пов'язані з кон'юктурою та ідеологічними догмами. Основні ідеї, як і Огієнко розвинув у своїх педагогічних працях, зосереджувались на любові до дитини, культ природи, яка є найважливішим засобом виховання почуття прекрасного і гармонії, звернення до внутрішнього світу дитини, який є опорою на її сили, внутрішній потенціал, підтримку і розвиток того здорового, що є в кожній особистості, емоційне сприйняття процесу навчання, демократизація структури управління навчально-виховним процесом у школі.

**Ключові слова:** світогляд, Нова українська школа, педагогічні ідеї Івана Огієнка, дитиноцентризм, практичне наближення змісту освіти та її методики до реалізації в життєвому просторі, орієнтація на учня, виховання на цінностях.

Увійшовши в нове сторіччя, суспільство зіткнулося з низкою принципових питань, породжених складними реаліями сьогодення. Докорінних змін зазнали уявлення про сучасний світ, світогляд людини набув неочікуваних форм, виникла потреба в усвідомленні причетності українського суспільства до глобальних процесів, що здійснюються у світовій інформаційно-технічній і гуманітарній сферах. Особлива увага в суспільстві України прикута до освітньо-виховних проблем. Це пов'язано із становленням української державності, побудовою правового суспільства, інтеграцією України в європейське та світове співтовариство, стрімким зростанням громадської свідомості. Всі ці зміни та перетворення в суспільстві передбачають орієнтацію на Людину, її духовну культуру і визначають основні напрями модернізації навчально-виховного процесу.

Досвід та практика суспільного життя свідчать про те, що наявність обдарованості, високого інтелектуального потенціалу нації, сформованість свідомого патріотичного світогляду – запорука найбільших успіхів у будь-якій сфері діяльності держави. Майбутнє людської цивілізації залежить виключно від реалізації обдарованості людей, яка фіксується у дитячому віці. Орієнтація на учня несе в собі ідею безкінечної любові до дитини, дитиноцентризм, прагнення в дитині розкрити і розвинути найкращі якості майбутньої людини, подарувати їй найрадісніші шкільні роки які будуть сповнені цікавими подіями, нестандартним підходом до процесу навчання, знаннями, які не лише можна засвоїти, але й віднайти в процесі дослідження навколишнього життєвого простору, що є запорукою підтримки та розвитку обдарованих дітей.

Для сучасної педагогічної науки поняття дитиноцентризму не обмежується тільки загальновідомою констатацією того, що це один із напрямів у педаго-

гії, який виник у XIX ст. Дитиноцентризм чи педагогіка дитинства присутня на полях будь-якої з карт, які класифікують сучасні педагогічні напрямки та течії незалежно від їх філософських та соціально-політичних ідеологем. Дослідницяка спадщина в педагогії та в сучасних науках про людину відкрила перспективи для фундаментального теоретичного осмислення дитиноцентризму на засадах гуманізму (П. Блонський, А. Венцель, С. Гессен, А. Дістервег, Д. Дьюї, І. Зязюн, Я. Коменський, В. Кремень, Я. Корчак, А. Макаренко, І. Огієнко, І. Песталоцці, К. Роджерс, В. Сухомлинський, К. Ушинський) та реалізації його засадничих ідей у контексті розвитку вітчизняної педагогіки (І. Бех, А. Бойко, О. Вишневський, В. Кравець, В. Лозова, О. Сухомлинська, Г. Шевченко).

**Метою статті** є розкрити аксіологію принципу дитиноцентризму у сучасній педагогії, як одного з основних векторів нової освітньої системи. Також окреслити погляди на ідеї видатного українського освітнього діяча, педагога Івана Огієнка щодо визначення дитини, як основи майбутнього суспільства.

У дослідженнях із проблем дитинства, які мали місце в суспільних та гуманітарних науках у кінці XX ст., на наш погляд окреслюються три напрямки: перший концентрується на окремих дослідженнях дитини як індивідуума та члена суспільної групи й дитинством у суспільному статусі (в структурі вікових груп та поколінь). При цьому важлива роль відводиться етнологічним дослідженням родинного статусу дитини і змінам, які мають місце при трактуванні дитинства з точки зору родини та суспільства.

Другий напрямок визначається як конструктивізм. У ньому зосереджується увага на дітях як конструкторах власного життя, їхнього власного середовища та розвитку. При цьому йде пошук відповіді на питання, в якій мірі діти активно самонавчаються і вивчають навколишнє середовище. Найбільш радикальними в цьому напрямку є соціологічні дослідження, в яких виокремлюється автосоціалізація та гетеросоціалізація. Предметом дослідження тут виступають діти, як (спів)творці свого розвитку (діти самі себе соціалізують), діти, які самостійно розвивають власне рефлексійне «Я» і які виступають суб'єктом власної соціалізації, а також діти, які соціалізуються в рамках однорідних вікових груп без участі дорослих.

Третій напрямок зосереджений на історії дитинства, на історичних аспектах суспільної конструкції дитинства. Дослідники цього напрямку в історичному розвитку систематизують знання щодо різних концепцій дитинства – від середньовічного образу дитини як «малого дорослого» через ідеалізацію філософії щасливої дитини й дитинства у Ж-Ж. Руссо – до вісімнадцятого століття, а також дев'ятнадцятого століття – із визначенням дитинства як перехідної стадії до надання статусу дорослості.

Сучасна початкова школа повинна нести радість пізнання, задоволення від кожного уроку, заняття, діти вчать в колі поваги, взаєморозуміння, підтримки, без примусу. Українська дитина дуже вразлива, тому треба знаходити підхід до кожної, щоб розбудити зацікавленість, стати на сторону дитячих інтересів, підходити до кожного з ласкою, задовольняючи їхні потреби.

Дитиноцентризм – модель виховання та навчання дитини, призначення якої розширення її життєвого шляху та саморозвитку, увага до системи її цінностей та інтересів задля формування в неї основ життєвої компетентності.

Тому головне завдання сучасної початкової школи – не вкласти в дитину максимум знань, а навчити її оперативно отримувати інформацію, яка потрібна їй у кожній конкретній ситуації, виховати її з інноваційним типом мислення, інноваційним типом культури, здатною діяти креативно.

Головна думка ідеї дитиноцентризму – навчання та виховання максимально наближене до здібностей і особливостей кожної дитини. Напрямки дитиноцентризму: свобода педагогічної творчості; активність учнів у навчально-виховному процесі, інтереси учнів, створення навчального середовища, яке б перетворило навчання на яскравий елемент життя дитини; практична спрямованість навчальної діяльності, обов'язкове врахування інтересів кожної дитини; виховання «вільної незалежної особистості», яка «запалюється любов'ю та керується розумом» (за Д. Дьюї); забезпечення свободи і права дитини в усіх проявах її діяльності, урахування її вікових та індивідуальних особливостей, забезпечення морально-психологічного комфорту дитини.

Для того, щоб створити комфортні умови для розвитку та формування успішної особистості необхідні наступні інноваційні технології: особистісно орієнтоване навчання; розвивальне навчання; розвиток творчої особистості; інформатизація освіти; створення ситуації успіху; інтерактивне навчання; теорія розв'язання винахідливих задач; колективна творча діяльність; розвиток критичного мислення; педагогічна підтримка.

Завдяки інноваційним технологіям діти засвоюють норми поведінки, взаєморозуміння, повагу по відношенню до однолітків, до старших. Розвиваються навички, здібності через творчі та дидактичні завдання. Навчальний матеріал засвоюється краще, якщо використовуються різні види діяльності: малювання, ліплення, аплікації, конструювання. Такі заняття сприяють інтелектуальному розвитку дитини через їхню активність.

У кожній дитині закладені певні здібності, але розкриваються вони у кожного по різному. У одних проявляються дуже виразно, а у інших можуть дримати. Тому наша задача спільно з батьками – не дати згаснути. Бо кожна дитина, то є зірочка, яку треба запалити своєчасно. Ми повинні добре знати, що діти із задоволенням виконують спільну, дослідницьку роботу, прагнуть самостійності, розв'язують проблемні завдання, або ті, які вимагають кмітливості, творчості.

Велет української педагогічної думки, справжній син України, будівничий української культури й освіти професор Іван Огієнко, ідеї якого, як ніколи, потрібні зараз, коли ми воскресемо і самоутверджуємося, коли будемо нову за змістом національну школу. Він, як учений і дослідник, перекладач і мовознавець, державний і релігійний діяч, професор і ректор університету, міністр освіти в уряді Української народної Республіки в 20-ті роки зробив вагомий вклад у нашу науку, культуру і духовність, про що свідчать понад тисячу його праць. Ідеї і думки, висловлені ним, актуальні і зараз.

«Реалії нашого сьогодення не лише дають підстави для вивчення досвіду педагога І. Огієнка, але й спонукають до його відродження та впровадження в життя. Його педагогічні ідеї залишаються вагомими і важливими для розвитку сучасної школи і перегукуються з нинішніми проблемами освітян» [3].

Успіх справи виховання визначається тим, наскільки батьки, вчителі, вихователі усвідомили свою національну сутність, прониклися ідеєю гармонійного виховання особистості, осягли творчий набуток народних методів і засобів виховання та співвіднесли його з досягненнями сучасної педагогічної науки. Науковий спадок І. Огієнка містить низку рекомендацій, порад, положень щодо змісту, форм, методів і засобів виховання, застосування яких сприятиме удосконаленню системи виховання шкільної молоді. Тому метою статті є виокремлення педагогічних поглядів І. Огієнка щодо гуманістичного виховання дитини, формування її як цілісної гармонійної особистості.

Варто підкреслити багатогранність пошуку видатного діяча, чії зусилля спрямовувалися на вирішення завдань освіти і виховання всієї української молоді. Педагогіка вченого ґрунтується, насамперед, на глибокому розумінні дитини, сутності пізнавальних процесів, виявляється в особистій зацікавленості щодо духовного розвитку людини, національного самозбереження українського народу. Надзвичайно цінними у пізнавальному та виховному аспекті є практичні поради І. Огієнка: «Як поводитися в Божому храмі» (1955), «Навчаймо дітей своїх української мови» (1961), «Християнство і поганство» (1961), «Хвалімо Бога українською мовою!» (1962), а також праці «Обожнення людини» (1954), «Служити народові – то служити Богові» (1965).

Духовний спадок великого митрополита містить багато виховних положень, передусім щодо вияву людиною християнських чеснот у своїй життєдіяльності: любити людей, свій народ, берегти свою мову, віру, рідні звичаї. Людина, яка переходить на чужинські звичаї, віру, набуває почуття меншовартості, а це призводить до втрати, передусім, пошани до себе, виродження, появи бездушності. Взірцем правильного існування І. Огієнко обирає Ісуса Христа, який своїм життям «подав і нашим сучасним родинам великого й глибокого прикладу, бо він показав, як ми всі маємо виховувати дітей, щоб вони стали правдивими синами свого українського народу» [7, с.434].

На переконання І. Огієнка, «людина кожна – то перлина» [8, с.40], морально-етичний світ якої складають такі опредмечені поняття, як совість, правда, милосердя, чесність, добропорядні вчинки, любов, добро, повага до іншої людини. Опанування школярами змістом цих та протилежних моральних спрямованості понять у процесі спеціального навчання і виховання сприяє формуванню у них моральних чеснот і виробленню відповідних норм поведінки, які виявляються у спілкуванні з іншими людьми, у власній моральній діяльності, у різних видах діяльності загалом. Свідомий та вмотивований вибір дій, учинків, які відповідають або ж суперечать існуючим у суспільстві нормам моралі, на думку І. Огієнка, визначається рівнем розвитку когнітивної сфери школяра, ступенем усвідомлення ним таких понять, як добро і зло: «Розуміння добра і зла – найбільший розум» [8, с.28].

І. Огієнко подає цілу низку морально-етичних сентенцій, які слід осмислити вихованцям і застосовувати їх у власній поведінці: «Виконати обцянку – це честь твоя». «Умій прощати – в цьому висота служби ближньому». «Оглянімося навкруги, скрізь повно людей, ще нещасливіших від нас... Допомагаймо їм». «Переконайте добром тих, хто думає або робить зле!». «З веселим обличчям дивіться у очі терпінням, але обмірковуймо вихід із них спокійно, розважно й розумно». «Правда виховує повновартісних людей». «Нехай воскресне поміж нас пошана до людини» [8, с.25].

Він вважав, що дитинство найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя. І від того, як пройшло дитинство, хто вів дитину за руку в дитячі роки, що ввійшло в його розум і серце із оточуючого світу – від цього в значній мірі залежить, якою людиною стане сьогоднішній малюк. Пріоритетну роль у реалізації цього завдання Іван Огієнко відводить родині, яка є, на його думку, джерелом національного духу, високої свідомості й моралі. «Чого батько і мати навчать у родині, з тим і в світ піде дитина», – вказував педагог [2].

Процес гуманізації навчання тісно пов'язаний із гуманітаризацією національної системи освіти, яка зумовлена не тільки новим її баченням, а також певними аспектами розвитку сучасного світу в цілому, покликана формувати в учнів цілісну картину світу, духовність, культуру особистості. Вона також передбачає гли-

боке вивчення національної історії, народних традицій, культури українського народу та їх сприйняття й усвідомлення. Основні напрями гуманізації та гуманітаризації освіти визначені у Концепції національного виховання. Відповідно до цього напрямку гуманізації доцільно розглянути погляди І. Огієнка.

Аналіз творчості І. Огієнка доводить, що виховання розумілося ним як процес цілеспрямованого формування у людини певних якостей свідомості і характеру, стереотипів поведінки і аксіологічної орієнтації, які визначаються історико-культурною специфікою розвитку кожного окремого суспільства, етносу, соціального прошарку [5]. Обґрунтовані І. Огієнком принципи духовного виховання особистості (духовної спрямованості виховання, спадкоємності християнському ідеалу, ідейності, корисності для суспільства, самовдосконалення особистості) відображають головні тенденції становлення особистості в дитячому і юнацькому віці. Провідними ідеями, на основі яких педагог пропонував будувати систему виховання, є: любов і повага до людей, рідної мови, віри, культурно-історичної спадщини рідного народу; ідея переконаність, відданість духовним і національним ідеалам, громадянська активність у поєднанні із вимогливістю до себе, реалізація потреби у саморозвитку та самовдосконаленні [6].

Отже, з огляду на кількість проведених досліджень та написаних праць і статей присвячених принципу дитиноцентризму в освіті, можна прийти до висновку, що на сьогоднішній день це питання є чи не найактуальнішим в сфері педагогічних досліджень. І не даремно, адже формування в дитини духовних цінностей, поваги до прав та поглядів іншої особистості, утвердження моральності в її поведінці є передумовою того, що вона стане повноцінним членом здорового суспільства і зможе передати свій досвід іншим. І хто як не школа та вчителі повинні стати першими провідниками на цьому шляху. Володіючи відповідними знаннями у сфері педагогіки та психології саме вони, в першу чергу, сприяють гармонійному та всебічному розвитку особистості.

#### Список використаних джерел:

1. Захаренко О.А. Поспішаймо робити добро: Роздуми педагога-академіка про долю освіти і дитини, вчителя і родини, краю і Батьківщини. Черкаси, 1997, 28 с.
2. Коркішко О. Становлення патріотичного виховання в 19-20 ст.: історичний аспект. *Рідна школа*. 2004. № 2. С. 60-62.
3. Мартиненко С. Педагогічна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) і розвиток сучасної національної школи: Використання педагогічних ідей Івана Огієнка в сучасній школі. *Директор школи*. 1999. № 4. С. 2, 64-67.
4. Мирончук Н.М. Гуманістичні погляди Івана Огієнка щодо виховання особистості дитини. *Іван Огієнко у діалозі культур і духовності (Огієнківські читання у Чудодієво)* : зб. наук. праць / за ред. проф. П.Ю. Сауха. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 274-280.
5. Митрополит Іларіон. Книга нашого буття на чужині. Бережімо все своє рідне : ідеологічно-історичні нариси. Вінніпег, 1956. С. 17-18.
6. Огієнко І.І. Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний катехізис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. Київ, 1994. С. 37-38.
7. Огієнко І. Рятування України. Огієнко І. / упоряд., авт. передм. та комент. М.С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2005. 464 с.
8. Огієнкові афоризми і сентенції / зібрав і впорядк. З. Тіменик. Львів : Ін-т народозн. НАН України, 1996, 96 с.
9. Якименко С.І. Дитиноцентризм як своєрідний світогляд щодо виховання дитини. *Зб. наук. праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2015. № 10. С. 77-81.

Modern scientific discourse includes the history reflecting current national objectives and fundamental issues of life, spirituality, culture and education. An important figure of the past embodying the best national traits and aspirations, is Ivan Ohienko, a linguist, church historian, teacher who raised to the level of the world philosophical and pedagogical thought.

Taking into account the ideas of great thinkers-humanists of the past and sources of national education, he made the pedagogical conception, which is universal by nature, and is based on the objective laws unrelated to the situation and ideological dogmas. The main ideas Ivan Ohienko developed in his pedagogical works are focused on the love for the child, the cult of nature, which is the most important means of developing the feeling of beauty and harmony, the appeal to the child's inner world, which is the support for strength, inner potential and development of person's health, the emotional perception of the learning process, the democratization of the management structure of the educational process at school.

**Key words:** ideology, New Ukrainian school, Ivan Ohienko's pedagogical ideas, child-centrism, practical approximation of the education content and its methods to realization in the living space, student-oriented approach, upbringing on values.

*Отримано: 25.10.2019 р.*

УДК 37.013:373.21(477)

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.166-171

**Ольга Ковальчук**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ГУМАНІСТИЧНІ ІДЕЇ ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПОГЛЯДАХ І. ОГІЄНКА**

У статті здійснено аналіз поглядів І. Огієнка на виховання особистості. Акцент зроблений на гуманістичну парадигму. Надано характеристику поняттю «гуманізм». Здійснено ретроспективний аналіз гуманізму. В процесі дослідження висвітлено особливості гуманізації виховання, формування моральних якостей. Виділено низку його рекомендацій, порад, положень щодо змісту, форм, методів і засобів виховання, застосування яких сприятиме удосконаленню системи виховання шкільної молоді.

**Ключові слова:** гуманізм, виховання, гуманістична спрямованість, особистість, гармонійний розвиток особистості.

Тенденції суспільних перетворень визначають актуальність та своєчасність гуманістичного виховання дітей та молоді. Це пов'язано з необхідністю створення у суспільстві моральної атмосфери, яка сприяла б утвердженню в усіх ланках суспільного життя гуманного ставлення до людини, вимогливості до себе й інших, чесності, довір'я, поєднаного з високою відповідальністю.

**Метою статті** є виокремлення педагогічних поглядів І. Огієнка щодо гуманістичного виховання дитини, формування її як цілісної гармонійної особистості.

Проблеми теорії виховання особистості висвітлено у наукових працях А. Алексюка, М. Богуславського, О. Вишневецького, Б. Гершунського, М. Євтуха, В. Лозової, М. Стельмаховича, О. Сухомлинської, Г. Шевченко, М. Ярмаченка, В. Яковенка.

Гуманістична спрямованість виховання визначає ставлення до дитини як до найвищої цінності, визнання її права на свободу і щастя, вільний розвиток і прояв своїх здібностей. Вільно реалізувати свої творчі можливості задля себе і оточення людина може лише за наявності віри у саму себе. Остання зміцнюється тоді, коли



сприймаються і оцінюються не тільки її позитивні якості, а вся особистість у цілому, тобто коли її люблять, поважають її гідність, виявляють гуманність.

Водночас гуманізм не є абсолютизованим спрощенням і покійністю стосовно недосконалості людини. Педагог повинен ставити перед вихованцем посилені і розумно сформульовані вимоги з метою його подальшого розвитку, тобто здійснювати педагогічний вплив гуманістичного, а не авторитарного характеру.

У сучасній педагогіці проблема гуманістичної спрямованості виховання активно досліджувалась науковцями з таких питань: постійне духовне спілкування вчителів і учнів; втілення високих ідеалів гуманізму; етичне ставлення до усього живого; особистісно-орієнтоване навчання та виховання, проблеми формування особистості сучасного вчителя. Ці напрями зафіксовані у працях учених – педагогів: В. Андрущенко, І. Бега, В. Бондаря, М. Євтуха, І. Зязюна, А. Степанюк, О. Сухомлинської, В. Чайки, М. Чепіль.

Відповідно до Концепції національного виховання, Концепції виховання гуманістичних цінностей учнів, Концепції громадянського виховання особистості в умовах української державності, Концепції національно-патріотичного виховання на перший план висувається проблема гуманістичного виховання підростаючої особистості – виховання, зорієнтованого на засвоєння загальнолюдських моральних цінностей завдяки відновленню національних звичаїв і традицій. У процесі навчання і виховання дитина знайомиться і переосмислює в реальності культурно-історичні цінності та традиції власного народу, відчувачою водночас свої потенційні можливості відповідно до засвоєних національних цінностей, актуалізує свою діяльність.

Поширення гуманістичної освіти в багатьох країнах не випадкове: у XXI ст. людство перейшло з ідеєю гуманізму з глибинним філософським та історичним корінням. Як зазначалося вище, з давніх часів найкращі здобутки просвітителів були спробою проникнути у таємниці духовного вдосконалення людини, відкрити універсальну гармонію світу, створити гармонійну систему діяльності, відкрити секрети гуманних відносин між людьми, таємниці формування гармонійної людини. Одним із найбільш узагальнених підсумків, що випливають із осмислення гуманізму, є його спрямованість на гармонійний розвиток особистості, що проявляється в гуманності людини і є її призначенням, покликанням і завданням. В суб'єктивному плані це завдання виступає внутрішньою необхідністю розвитку сутнісних (фізичних і духовних) сил людини. Ця думка безпосередньо пов'язана з ідеалами та достоїнствами людини [14].

Для сучасного українського суспільства зовсім не байдуже, які цінності взяті особистістю за зразки для наслідування.

У педагогічному словнику С. Гончаренко поняття «гуманізм» (від лат. *humanus* – людський, людяний) визначає: 1) «систему ідей і поглядів на людину як найвищу цінність»; 2) в історичному аспекті гуманізм – «прогресивна течія західноєвропейської культури епохи Відродження, спрямована на утвердження поваги до гідності й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей» [4, с.77].

Свого часу процес гуманізації знайшов відображення в Біблії, Євангелії, книгах духовно-церковного змісту, пам'ятках писемності Київської Русі. Основою духовності і моралі слов'янських народів (зокрема, і українського) є християнська духовність Православ'я, яка визначила мораль, цінності, спосіб життя народів, які сповідують цю віру. Вона пронизує всі сторони буття, сімейних і суспільних відносин, традиції і звичаї, вплинула на формування національного характеру українців. Православ'я визначило нові рамки поведінки

людини: що вона може і що не повинна робити, провело межу між праведністю і гріхом, добром і злом. Сила віри протягом віків не лише надихала людину на добрі справи, але і стримувала від усього поганого.

Глибоке коріння має народно-гуманістична традиція, оскільки народному гуманізму властиве усвідомлення високих моральних рис, почуття єдності з природою. Кращі гуманістичні традиції народу, його прагнення до національної гідності мали завжди самостійним джерелом народне життя з відображенням у ньому загальнолюдських цінностей. У цивілізованому суспільстві такі якості особистості, як гуманність, милосердя, співчуття, взаємодопомога, жалісливість, вважаються загальнолюдськими цінностями [2].

В ракурсі історичного огляду не можна не згадати західноєвропейських гуманістів XIV-XVI століття – Ф. Рабле, Е. Роттердамського, Вітторіно де Фельтре, які всупереч середньовічній схоластичній системі виховання відстоювали потребу прищеплювати дитині такі цінності, як гуманність, милосердя, співчуття до ближнього, добросердечність. Голландський мислитель Е. Роттердамський, один з перших в Європі, обґрунтував ідею миру як одну із самих гідних форм гуманістичного існування людства у своїй сатири «Похвала глупості». Гуманісти Ф. Бекон, Дж. Бокаччо, Дж. Бруно, Леонардо да Вінчі, Ф. Рабле, В. Шекспір відіграли важливу роль у формуванні нового гуманістичного світогляду – проголосили свободу людської особистості, права людини на задоволення людських потреб. Французький мислитель Ж.-Ж. Руссо в трактаті «Про суспільний договір» висунув теорію гуманності – нові революційні ідеї Містечка людяності, які заперечують війни. Сам термін «гуманістичні цінності» не використовувався, але важливо те, що думки та переконання епохи Відродження спрямовувалися на пошуки шляхів досягнення гармонії в суспільстві і людину проголошували найвищою цінністю [5].

Ідеї гуманізму сформульовані у роботах А. Дістервега, Д. Дьюї, Я. Коменського, А. Маслоу, М. Монтессорі, С. Паттерсона, Й. Песталоцці, Ф. Петрарки, К. Роджерса, Л. Рона, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спока, В. Франкла, С. Френе, Е. Фромма, Р. Штайнера та ін. Так, Франческо Петрарку називають «першим гуманістом». Він написав біля сотні трактатів з різних питань моралі, літератури, політики і заклав у свої твори основи нового гуманістичного вчення про людину.

Загалом у сучасному трактуванні гуманізму акцент робиться на цілісне, універсальне становлення людської особистості. Ця універсальність усвідомлюється як всебічний і гармонійний розвиток її інтелектуальних, морально-духовних, естетичних потенцій.

Проте зрозуміло, що поняття «гармонійний, всебічний розвиток особистості» нині наповнюється зовсім іншим змістом, ніж у минулі часи. З розвитком людського суспільства спектр складових напрямків виховного впливу значно розширився і механічне перенесення «просвітницького» ідеалу в сучасні умови розвитку інформаційного суспільства спрямовує проблему всебічного розвитку особи до сфери суто теоретичних прогнозів майбутнього, не розкриваючи при цьому, як досягти вирішення цієї проблеми тепер.

Розглядаючи історичний аспект гуманізму, дослідник Н. Клименюк зазначає, що «видатні гуманісти – представники української демократичної думки – П. Грабовський, М. Коцюбинський, І. Огієнко, Т. Шевченко, Л. Українка, І. Франко розуміли, що загальнолюдські гуманістичні цінності є основним критерієм людського життя. Ідеї гуманізму у навчанні і вихованні молодого покоління відстоювали також П. Білецький, О. Духнович, К. Носенко, В. Каразін, І. Котляревський» [5].

Вагомий внесок у розбудову гуманістично-спрямованої виховної системи вніс український філософ Г. Сковорода. Він писав: «Людина народжується

двічі: фізично й духовно. Біля духовної колиски стоїть духовний наставник – учитель, який стає дитині другим батьком і матір'ю, бо прищеплює її душі високі моральні якості віри, надії, любові, глибокої поваги до рідної землі, свого роду, народу, держави» [11, с.178].

Підтримував цю думку і О. Духнович. Так, у своєму творі «Народна педагогіка» він наполягав на вихованні людини-гуманіста у всіх відношеннях, зокрема стверджував, що «сили людські, тілесні і духовні, від природи дані з молодості... слід зберігати, удосконалювати на користь ближнім» [2, с.236].

Не можливо не згадати видатного педагога усіх часів В. Сухомлинського, який в листах до сина писав: «Виховати у собі людину – ось, що саме головне. Інженером можна стати за п'ять років, вчитись бути людиною потрібно усе життя. Виховай в собі людяну душу» [1].

Справжній прорив у розвитку гуманістичної педагогіки зробив К. Ушинський. Його праці пройняті ідеями гуманізму, людяності, моральної чистоти. Його вираз «Виховати «людину в людині» проходить крізь усю педагогіку. Ідеї, які він поклав в основу своїх праць, як найкраще підходять для формування гуманістичних цінностей, зокрема, виділяємо такі:

1. Виховати у дитини справедливий і добрий погляд на іншу людину. У своїй праці «Людина як предмет виховання» він наголошує на тому, що педагог повинен сформулювати у дитини не тільки теоретичний, а й практичний погляд на людину, наповнений почуттями [12].
2. Школа повинна відповідати не тільки за надання дитині знань, але й повинна слідкувати за їхньою моральною наповненістю. Атестат зрілості, що отримує дитина повинен виражатися не лише в знаннях, але й у зрілості людини як громадянина.
3. Потрібно виховувати у дитини серйозне ставлення до навчання. Суть полягає у тому, щоб донести дитині, що вона вчиться не заради оцінок, а заради знань, які їй згодяться потім у житті.

У свою чергу, відомий радянський психолог Г.С. Костюк вважає, що виховання повинно орієнтуватися на внутрішні сили дитини, на її свідомість і самосвідомість. «Навчання і виховання успішно формує нові дії та необхідні для них мотиви, допомагає особі знаходити такі форми прояву свого прагнення до самостійності, до самоствердження, що відповідають вимогам суспільства та її власним ідеалам» [6].

Фундаментом виховної системи І. Огієнка є основні принципи виховання гуманності дітей: гуманістичної спрямованості, природовідповідності, народності, виховання в праці, які, на його думку, відображають основні суперечності та тенденції становлення гуманної особистості в дитячому та юнацькому віці. Найбільш дієвими методами виховання гуманної поведінки педагог вважав етичну бесіду, розповідь батьків з прикладами із життя родини та літературних персонажів, аналіз та дискусію, пояснення необхідності гідного життя в любові та повазі до людей, методи стимулювання (заохочення, покарання), методи навіювання (приклад та авторитет) [12].

Цікавими у виховному плані є наукові доробки І. Огієнка, як одного з провідних церковних, громадських і культурних діячів ХХ століття. Будучи професором Київського університету святого Володимира, ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету, митрополит Іларіон зробив вагомий внесок у розвиток культури і освіти України. Свої зусилля він спрямував на створення такої системи навчання і виховання, всі компоненти якої покликані формувати в учнів честь, гідність, гордість і радість за приналежність до української нації,

готовність боронити її свободу, утверджувати власну державність, оптимістичне світорозуміння. Він глибоко розкривав оригінальність і самобутність психології українців. І. Огієнко надавав великого значення основам людської моралі – совісті, любові до праці, пошані до старших, відданості Україні [7].

Таким чином, І. Огієнко є суб'єктом і носієм гуманістичної педагогічної культури. Будучи частиною національного культурно-освітнього процесу, він своєю діяльністю втілював високі зразки педагогічної культури, літературної й інтелектуальної діяльності, визначав орієнтири морально-духовного розвитку особистості.

Особливого значення І. Огієнко надавав вихованню дітей національними звичаями та обрядами. «Наші рідні звичаї, в яких ми виросли і виховувались довгими віками, мають велике значення, бо це ж вони – основа нашої культури, це та підвалина, на якій стоїть наш народ як окрема нація» [10].

Основоположним принципом виховання вважав принцип гуманістично-спрямованого виховання, в якому людина визнається найвищою цінністю та досконалістю природи, а її добробут і розвиток творчого потенціалу є важливим критерієм успішності та результативності системи виховання.

В свою чергу, варто відмітити, що ідеї І. Огієнка втілені у національних документах. Зокрема, в Національній доктрині розвитку освіти України передбачається створення всіх умов для того, «...щоб кожна дитина виховувалась, розвивалась і навчалась у заданому їй природою генетичному полі без штучних, які часто створюються самою освітньою системою, перешкод і досягала відповідного до своїх здібностей і бажань рівня освіченості і професійної підготовки» [8].

Основу виховного потенціалу І. Огієнко вбачав у гуманістичній спрямованості виховання, поєднанні педагогічної творчості з ініціативністю вихованців, звеличення людської гідності, національній самоідентичності.

Науковий спадок І. Огієнка містить низку рекомендацій, порад, положень щодо змісту, форм, методів і засобів виховання, застосування яких сприятиме удосконаленню системи виховання шкільної молоді.

### **Список використаних джерел:**

1. Артемова Л.В. Педагогічна спадщина Василя Сухомлинського. В кн.: Артемова Л.В. Історія педагогіки України. К., 2006.
2. Духнович О.В. Вибрані твори. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття»», 2003. 566 с.
3. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). 2-е вид, доп. Житомир : Волинь, 2008. 232 с.
4. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. К. : Либідь, 1997. 370 с.
5. Клименюк Н.В. Гуманізм як система загальнолюдських цінностей (історичний аспект). URL: [www.intkonf.org](http://www.intkonf.org).
6. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Рад. шк., 1989. 608 с.
7. Максимова О.О. Ідея досягнення успіху дітьми у доробку Івана Огієнка. *Іван Огієнко у діалозі культур і духовності (Огієнківські читання у Чудодієвому)* : зб. наук. праць. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 256-267.
8. Марушкевич А.А. Невтомний працівник українського ренесансу Іван Огієнко. Педагогічний аспект. К. : Четверта хвиля, 1996. 128 с.
9. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. *Освіта*. 2001. № 54-55. С. 4-5
10. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, учнів і широкого громадянства. К. : АТ «Обереги», 1994. 72 с.

11. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія : в 2 ч. К. : Наукова думка «Основи», 1995. Ч. 2. 523 с.
12. Ушинський К.Д. Збірник творів. URL: [https://imwerden.de/pdf/ushinsky\\_sobranie\\_sochineny\\_tom08\\_1950\\_text.pdf](https://imwerden.de/pdf/ushinsky_sobranie_sochineny_tom08_1950_text.pdf).
13. Цюпак І.М. Витоки гуманістичної спрямованості виховання дітей дошкільного віку в Україні. *Педагогічні науки* : зб. наук. праць. Херсон, 2010. Вип. 55. С. 166-171.
14. Patterson C.H. Humanistic education. Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall, 1973. 288 p.

The article analyzes I. Ogienko's views on personal education. The emphasis is on the humanistic paradigm. The concept of «humanism» is described. A retrospective analysis of humanism was carried out. In the course of the study the features of humanization of education, formation of moral qualities are covered. A number of its recommendations, tips, provisions on content, forms, methods and means of education are highlighted, the use of which will help to improve the system of education of school youth.

I. Ogienko attached special importance to the upbringing of children by national customs and rituals.

He considered the basic principle of education the principle of humanistic-directed education, in which man is recognized as the highest value and perfection of nature, and his well-being and development of creative potential is an important criterion for the success and effectiveness of the education system. In turn, it should be noted that I. Ogienko's ideas are embodied in national documents. In particular, the National Doctrine for the Development of Education of Ukraine envisages the creation of all conditions for each child to be nurtured, developed and studied in a given genetic field without artificial, often created by the educational system itself, obstacles and reaching the level of education appropriate to their abilities and desires, and training. He saw the basis of the educational potential of I. Ogienko in the humanistic orientation of education, the combination of pedagogical creativity with the initiative of the pupils, the increase of human dignity, national self-identity.

**Key words:** humanism, education, humanistic orientation, personality.

*Отримано: 15.10.2019 р.*

УДК37.017.4:172.15:37(477)Огієнко  
DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.171-176

**Ірина Кучинська**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ ФОРМУВАННЯ МОЛОДІ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

У статті акцентується увага на особливостях національно-патріотичного та громадянського формування молоді у педагогічній спадщині видатного українського діяча Івана Огієнка. Висвітлюються освітні пріоритети педагога у сфері світоглядного формування молоді.

**Ключові слова:** національно-патріотичне, громадянське формування, молодь, Іван Огієнко.

Коли, в наш час, лунають питання про те, якою повинна бути сучасна молодь, згадуються слова видатного українця Івана Огієнка про те, що вона (молодь) в першу чергу повинна бути національно свідомою, патріотично налаштованою.

вана з розвиненими громадянськими ціннісними орієнтирами. У своїх поглядах він акцентує увагу на важливості поєднання цінності кожної окремо взятої особи та нації, самобутньої культури та державної незалежності. Патріотизм, розглядав як, любов до батьківщини, відповідальність за її долю і готовність служити їй інтересам, а в разі потреби самовіддано боронити здобутки свого народу. Він був впевнений, що молода людина повинна відчувати гордість за досягнення Вітчизни, поважати історичне минуле, дбайливо ставитись до народної пам'яті, зберігати та опановувати національні і культурні традиції, переживати за невдачі і втрати рідної країни, страждати через її біди. Молода людина, на його переконання, повинна бажати та бути не пасивним, а активним діячем у справі формування своєї власної громадянської позиції та займати гідне місце у суспільстві, а також, обов'язково бути налаштованим на покращення життя та добробуту свого народу. Іван Огієнко усвідомлював значущість у справі формування світоглядних орієнтирів української молоді: 1) національної ідеї; 2) національної свідомості. Національну ідею розглядав, як таку, що сприяє громадянському єднанню; особливістю національної свідомості, що знаходять свій вияв в уявленнях про національний ідеал, призначення нації, її місію, мету, мрію. Великий емоційний потенціал, на його погляд, займає національна свідомість, що визначає можливість швидкої консолідації всіх соціальних груп за етнічною ознакою, її духовної мобілізації на боротьбу за загальнонаціональні цінності. Як вказував видатний українець, Іван Огієнко, національна свідомість стає найважливішим елементом підтримки морального духу суспільства. Основою формування національної свідомості вважав саму державу, її дії з розвитку і зміцнення в суспільстві, ознаками державності – прапор, герб, гімн. Наголошував, що освіта молоді повинна завжди розглядатися у контексті розвитку глибинних ціннісних орієнтирів, що спрямовані на формування громадянина-патріота. Цілком очевидно, що і сьогодні ці ідеї визначаються як пріоритетні.

Педагогічна спадщина Івана Огієнка розглядалась та вивчалась такими сучасними вченими, як А. Марушкевич, З. Тіменик, М. Тимошик, В. Ляхоцький, В. Пашенко, Н. Дічек, Л. Березівська та інші. Вчені підкреслювали актуальність, доцільність та своєчасність багатьох думок І. Огієнка щодо становлення, формування та виховання грамотної, патріотичної та інтелектуально розвинутої молоді. Безперечно, ідеї які продукував видатний українець і сьогодні мають належне місце.

**Мета статті:** висвітлити та проаналізувати ключові аспекти національно-патріотичного та громадянського формування молоді у педагогічній спадщині Івана Огієнка.

Виховання громадянина в розумінні І. Огієнка передбачає формування пріоритету людини, яка є відповідальною за свої вчинки перед Богом, «власною совістю» та перед сподіваннями спільноти, до якої належить, і лише в якій можливе її саморозкриття та самоствердження. І. Огієнко вважав духовну спрямованість визначальною рисою особистості. Це спрямованість на добро, на потреби ближньої людини та на її добробут. Духовна спрямованість майбутнього громадянина, на його думку, характеризується наявністю індивідуальної відповідальності за свої дії та за вчинки інших. Це спрямованість не лише на теперішні безпосередні людські потреби, а й обов'язкова орієнтація на майбутнє. Роблячи наголос на важливості у цьому зв'язку християнських цінностей, він зазначав, що «християнство вимагало зовсім іншого життя, життя морального й чесного, з основою взаємоповаги й любові» [1, с.408]. І. Огієнко був переконаний, що «мова, релігія, обряди, епос, народні пісні, мудрість попередніх віків, передання,

казки, повір'я, пережитки довгих століть, – усе це склало людину, у нас – українця» [3, с.8]. Впливовим фактором громадянського становлення вчений вважав родину, підкреслюючи, що саме «міцна родина – основа громадянства й основа сили народу» [4, с.26]. Отже, рідна мова, родинне виховання, досконале вивчення культурної спадщини й оволодіння її здобутками, на думку І. Огієнка, закладає підвалини формування громадянського світогляду, вихованню національно-свідомого громадянина з огляду на духовні та національні потреби.

І. Огієнко був переконаний, що *народна педагогіка* протягом багатьох століть викарбовувала й вдало використовувала у вихованні підростаючої молоді широкий діапазон практичних і словесних методів і прийомів, які найповніше враховують вплив національного характеру. За умови осучаснення, постійного збагачення вони, вважаємо, з успіхом можуть бути використані батьками, педагогами в процесі сімейного виховання підростаючої молоді.

За переконаннями вченого, духовно-національна система навчання та виховання повинна ґрунтуватись на засадах релігійного виховання, народної педагогіки, принципах наукової педагогіки, що ввібрала в себе кращі надбання духовно-національної виховної мудрості. Вона включає ідейне багатство народу, його морально-естетичні та етнічні цінності, трансформовані в засобах народної педагогіки, що використовує християнську спадщину, а також постійну і систематичну виховну діяльність родини, громадських навчально-виховних закладів, організацій, установ.

Успішній реалізації змісту освіти і виховання, на думку І.І. Огієнка, сприяють такі *шляхи і засоби*: рідна мова; родовід; рідна історія; краєзнавство; природа рідного краю; національна міфологія; фольклор; національне мистецтво; народний календар; національна символіка; народні прикмети, вірування; релігійні виховні традиції; родинно-побутова культура; національні традиції, звичаї і обряди; національна творчість.

На його погляд, зміст виховання в національній школі повинен визначатися як система фундаментальних знань про свій народ, особливості його національного характеру, психології, історико-культурного досвіду, а також знань про свій родовід, спосіб життя і виховання у сім'ях, про рідний край і все, пов'язане з ним. Він вважав, що засвоєння учнями системи фундаментальних знань про рідну мову, літературу, етнографію, історію, психологію, демографію народу запобігатиме історичному безпам'ятству, бездуховності, сприятиме прилученню до світової культури через рідну культуру.

У цьому зв'язку І.І. Огієнко справедливо зазначав: «Ціле громадянство мусить добре пам'ятати, що тільки рідна мова виховує національно сильні одиниці й морально міцні характери» [7, с.36].

Важливого значення І. Огієнко надавав у громадянському формуванні державній символіці. Адже державна символіка відображає специфіку українського народу, в ній поєднано конкретно-історичний зміст народних традицій і сучасні ідеї та ідеали українського громадянства. Глибоке засвоєння її учнями сприяє зміцненню історичної пам'яті, формуванню в них українського патріотизму й громадянських якостей. Ознайомлення із символами Української держави і виховання поваги до них повинно відбуватися, не тільки на уроках історії, української мови і літератури, музики, географії, фізкультури та ін. Ознайомлення з державними символами дасть належний ефект у громадянському вихованню школярів тоді, коли на уроках послідовно будуть реалізуватися міжпредметні зв'язки, коли буде добиратися образний емоційний матеріал, коли ця робота продовжуватиметься в позаурочний час – під час неформального спілкування і урочистих заходів.



Вчений був переконаний у тому, що форми і методи виховання молодих людей мають будуватись з урахуванням тисячолітньої історії, споконвічної релігійно-виховної традиції народу на основі духовно-національної культури, збагачення кращими досягненнями загальнонародської культури та християнської моралі.

Аналізуючи педагогічну спадщину вченого зазначимо, що духовно-громадянські орієнтири І. Огієнко вважав найважливішими у справі громадянського формування дітей і молоді.

Зокрема, пріоритетними напрямками вчений визначав використання в національній школі народно-християнської спадщини у вихованні національно-духовних, громадянських цінностей дітей і молоді. До них він відносив:

1. Підготовка і проведення зборів, доповідей, рефератів, виховних занять на теми: «Духовність і її джерела», «Родина – це домашня церква», «Українська мова – найбільша духовна сила українця», «Духовність і буття людини», «Духовні цінності: втрати, пошуки, повернення» та ін.
2. Влаштування традиційних християнських свят з метою розв'язання завдань морального й громадянського виховання учнів.
3. Поширення засобів користування духовною літературою та організації книжкових виставок і вітрин нових книжок.
4. Забезпечення єдності й наступності у вивченні українських народних традицій у процесі гурткових занять. Наприклад, «Гурток плекання рідної мови», «Гурток народної творчості», «Гурток цінителів української культури» та ін.
5. Організація конкурсів та влаштування виставок творчих робіт, виготовлених руками учнів.
6. Випуск цікавих за формою й змістом журналів, газет, де б розкривались основи духовності особистості.
7. Проведення походів й екскурсій по ознайомленню дітей з історично-культурною спадщиною рідного народу.

Такі форми роботи, вважав педагог, приводять дітей до такого емоційно-го стану, що зумовлює їх диференціювати поняття добра і зла, вибираючи таку практичну позицію, де вихователь чітко бачить відношення кожного із них до самого себе та їх взаємовідносини між собою. Першою ланкою у цьому перегляді повинна бути школа та її методи виховання, які застосовувались у виховному процесі. Іван Огієнко наголошував на таких методах:

1. Організація і проведення лекцій, бесід, зміст яких повинен відображати морально-етичні орієнтації особистості.
2. Переконавання засобами проповідей, використовуючи приклади життя й діяльність видатних «мужів України» К. Острозького, І. Почаївського, І. Мазепи, Д. Туптало, Б. Хмельницького та ін.
3. Створення виховуючих ситуацій з метою виявлення та формування в процесі життєдіяльності системи громадянських й духовно-етичних спрямувань.
4. Педагогічна вимога, за допомогою якої педагог викликає і стимулює, чи припиняє, і гальмує ті чи інші дії дітей та виявляє у них ті чи інші якості.
5. Цілеспрямоване прогнозування виховного процесу з використанням духовної культури.
6. Заохочення особистості до свідомого засвоєння норм і правил «християнської» поведінки.
7. Диспути, які забезпечують осмислення та оцінку християнської спадщини, дозволяють активізувати розумову діяльність, розвивати вміння висловлювати свої думки, відстоювати свої погляди у суперечках з опонентами.

8. Аналіз моральних конфліктних ситуацій, що вимагають вибору лінії поведінки і дозволяють реалізувати знання у конкретній діяльності.

Зазначимо, що духовно-національне виховання розглядалось як передавання молодому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його національної ментальності, своєрідності світогляду й на основі цього формування особистісних рис громадянина своєї країни, розвиток індивідуальних здібностей і талантів.

Одним із важливих завдань, які необхідно вирішити на шляху українського національного відродження, І. Огієнко вважав виховання в українських дітей високої, священної любові до своєї Батьківщини – України. Вчений дає своє розуміння Батьківщини. Для нього Батьківщина – «це, де хто народився, де провів безтурботні дитячі роки. До тієї землі прив'язується він усією душею своєю на ціле життя» [2, с.30].

Для І. Огієнка рідна земля і Батьківщина є тотожними поняттями. Рідна земля, на його думку, – це те найкраще і наймиліше, що має тільки окрема людина чи окремий народ. Любов до рідної землі вважав святим обов'язком кожного українця. Він зазначав: «Рідний народ займає свою землю і цю землю ми зобов'язані любити всією душею, і берегти її всіма силами. Бо ж рідна земля – це те найкраще і наймиліше, що має тільки окрема людина чи окремий народ... Рідна земля ніколи не забувається, а туга за нею все збільшується, коли нас доля заносить далеко і надовго від неї. Рідна земля – це матінка рідна, що вміє тішити й приголубити нас. От чому ми свою Україну зevamo Ненькою і любимо її над усе».

Одними з важливих завдань громадянського виховання вчений вважав актуалізацію історичної і культурної спадщини народу.

Важливим джерелом громадянського формування особистості й національно-патріотичного виховання, І. Огієнко вважав героїчне і трагічне минуле українського народу, закликав вивчати свою історію. Незнання історії України, а тим більше зневажання її, прирівнював до зневаги батьків. Втрату української історії вважав рівноцінною краху всієї нації, оскільки історія – це основа нації. У праці «Рятування України» він зазначає, що «українська історія оживляє нас українців і дає нам цілошу силу прямувати до тієї правди, якої ми прагнемо всі. Це вона одна воскрешає український народ, це вона одна кличе скидати з себе кайдани неволі, в які закували Україну вороги» [5, с.418].

І. Огієнко відстоював право української нації на самовизначення, боровся за її збереження як самостійної, окремішньої, доводив самобутність, давність українського народу. У праці «Українська культура» він запитує: «Чи ж ми справді маємо право на вільне життя, чи ми маємо право на ту автономію, якої так настирливо домагалися ось уже більше двох віків? Чи народ наш окремий, чи він же має свою культуру, культуру оригінальну, своєрідну? Чи у минулому єсть у нього своя історія, своє життя?» [6, с.12]. Вчений категорично виступав проти того, щоб цілковито змішувати «в одну купу « три народи: українців, білорусів, росіян, доводив, що ці народи відрізняються одні від одного мовою, історією, темпераментом, характером, фізичним типом, внутрішньою індивідуальністю, побутом та суспільним устроєм. Він наголошував на тому, що «який би бік життя ми не взяли, скрізь побачимо, що народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою».

Вчений наголошував на тісному зв'язку історичного минулого України і її сучасного. «Минуле зв'язане з сучасним органічно і нема нічого в сучасному, що не мало б свого коріння в минулому» [2, с.12].

Невід'ємною складовою національно-патріотичного виховання українців І. Огієнко вважав подолання у їх свідомості та поведінці почуття національної меншовартості. Цій проблемі присвячена ціла низка праць вченого, зокрема «Книга нашого буття на чужині», «Рятування України», «Розп'ятий Мазепа», «Лишусь навкі з чужиною» та ін. Національну меншовартість він розглядав як забуття національної ідентичності, відсутність гордості за свою націю, національну пасивність, втра-ту національних звичаїв, традицій, мови, почуття господаря на своїй власній землі. І. Огієнко усвідомлював, що для того, щоб допомогти українцям позбутися почуття меншовартості, потрібно подолати її у собі, звільнитися від неї самому.

Підсумовуючи вище наведений матеріал вважаємо за доцільне підкрес-лити, що ідеї які висвітлював у своїх працях видатний українець Іван Огієнко і сьогодні звучать надзвичайно актуально. Цілком очевидно, що ці цінності які педагог визначав як фундаментальні для формування свідомої молоді (мова, духовність, освіта, нація, держава) і сьогодні носять пріоритетний характер.

### **Список використаних джерел:**

1. Лларіон. Дохристиянські вірування українського народу. Вінніпег, 1981. С. 408.
2. Лларіон. Книга нашого буття на чужині. Бережімо усе своє рідне : ідеологічно-історичні нариси. Вінніпег, 1956. С. 30.
3. Лларіон. Проповіді. Вінніпег, 1961. 64с.
4. Лларіон. Українська культура і наша Церква. Ідеологія української православної Церкви. Життєпис. Вінніпег, 1991. 84 с.
5. Огієнко І. (митрополит Лларіон). Рятування України / упоряд., авт. передм. і ко-мент. М.С. Тимошик. К. : Наша культура і наука, 2005. С. 418.
6. Огієнко І. Українська культура. Львів : Фенікс, 1992. С. 12.
7. Огієнко І.І. Наука про рідномовні обов'язки. Жовква, 1936. С. 8-36.

The article focuses on the peculiarities of national patriotic and civic formation of young people in the pedagogical heritage of the prominent Ukrainian figure Ivan Ogienko. The educational priorities of the teacher in the sphere of world outlook formation of youth are highlighted. It is emphasized that in his views I. Ogienko emphasized the importance of combining the values of each individual and the nation, original culture and state independence. Patriotism, considered as, love for the home-land, responsibility for its fate and willingness to serve its interests, and if necessary to selflessly defend the achievements of his people. He was convinced that the young man should feel proud of the achievements of the Fatherland, respect the historical past, care for the national memory, preserve and preserve national and cultural tradi-tions, experience the failures and losses of his native country, suffer through its troubles. In his opinion, a young man should desire and not be passive but active in shap-ing his own civic position and take a worthy place in society, and must be committed to improving the life and well-being of his people. Ivan Ogienko was aware of the importance in forming the outlook of Ukrainian youth: 1) a national idea; 2) national consciousness. He viewed the national idea as conducive to civic unity; peculiarities of national consciousness, which find their expression in ideas about the national ideal, the purpose of the nation, its mission, purpose, dream. Let us note the ideas which were covered in his writings by the prominent Ukrainian Ivan Ogienko and today they sound extremely relevant. It is quite obvious that the values that the teacher defined as fundamental for the formation of conscious youth (language, spirituality, education, nation, state) are still of a priority character today.

**Key words:** national-patriotic, civic formation, youth, Ivan Ogienko.

*Отримано: 13.09.2019 р.*

Олеся Мартіна

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК ПОКАЗНИК ЗАГАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ (на основі мовної спадщини Івана Огієнка)**

У статті розглянуто теоретичні аспекти формування правильності мовлення, педагогічні та лінгвістичні умови формування мовленнєвої культури та оволодіння мовленнєвими засобами учнів початкових класів; окреслено шляхи і способи покращення їх комунікативної діяльності та удосконалення практичної підготовленості вчителя до роботи з дітьми.

**Ключові слова:** культура мови, культура мовлення, комунікативно-мовленнєві вміння, літературні норми, педагогічна діяльність, педагогічна майстерність, професійна діяльність, граматична правильність, мовна особистість, зв'язне мовлення.

**Актуальність теми** зумовлена пріоритетними напрямками, визначеними в законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті, Державному стандарті початкової загальної освіти, Концепції мовної освіти в Україні, Концепції навчання державної мови в школах України щодо підвищення теоретико-методичного рівня навчання української мови в початковій школі. У цьому контексті особливої ваги набуває мета початкової мовної освіти – формування національно свідомої, духовно багатогранної особистості, яка володіє вміннями комунікативно доцільно використовувати мовні засоби в різних сферах і видах мовленнєвої діяльності.

Велику увагу майстерності мовлення приділяв Іван Огієнко: «Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу». Відстоюючи єдність і соборність української нації та держави, вчений наголошує на мовних цінностях народу. «Мова – це наша національна ознака, в мові наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного і національного, це форма національного організування. Мова – душа і цінність кожної національності, її святощі і найміцніший скарб... і доки живе мова – житиме й народ, як національність... Не стане мови, не стане національності» [2, с.7].

За словами І. Огієнка, мова належить до соціальних і духовних цінностей народу, в ній найяскравіше виявляється ментальність українця, його психіка, ця найперша сторона нашого психічного «Я». Як громадський діяч, учений пов'язує рідну мову з державними цінностями, які оновлюються в духовній культурі кожного народу. Рідна мова, наголошує він, то найважливіший ґрунт духовного й культурного зростання народу, рідна мова – то «сила культури, а культура – сила народу» [2, с.11]. Рідна мова давно вже пересікає як приватне, так і державне життя. Як патріот своєї країни, вчений стверджує, що тільки рідна мова є для людини найвищою цінністю, оскільки приносить найбільше й найглибше особисте щастя, водночас вона є і найвищою державною цінністю, оскільки формує найсильніші патріотичні характери.

Державний стандарт початкової загальної освіти орієнтує вчителя на формування в учнів комунікативних умінь у процесі засвоєння мовних знань. Особливість рідної мови як навчальної дисципліни полягає в тому, що вона є не тільки предметом вивчення, а й найважливішим засобом виховання і розвитку особистості [6, с.31].

Різні аспекти формування мовленнєвої культури школярів відбито в працях сучасних дослідників, зокрема питання мовленнєвої особистості (М. Вашуленко, Є. Голобородько, О. Горошкіна, С. Єрмоленко, Л. Мацько, Л. Мамчур, Л. Паламар, Г. Сагач, О. Смолинська); взаємодії мови та світу людини, мовної гармонізації свідомості, мови як поліфункційного духовного явища (Н. Арутюнова, Ю. Жадько, В. Жадько, І. Левяш, О. Федик та ін.); мовленнєвої культури в системі культури особистості (Г. Гладіна, М. Львов, Т. Ладиженська, Л. Мацько, Т. Окунович, В. Соколова, В. Сьоміна, Н. Політова); мовного етикету, національних аспектів мовного етикету (З. Бакум, С. Богдан, Я. Радевич-Винницький, М. Стельмахович, Н. Формановська, Є. Чак та ін.); місця риторико-мовленнєвого компонента в педагогічній діяльності вчителів загальноосвітніх шкіл різного типу (М. Вашуленко, І. Зязюн, А. Капська, М. Пентилюк, Г. Сагач). Психологічні аспекти зазначеної проблеми представлено в роботах Б. Бадмасва, М. Жинкіна, О. Леонтєва, С. Карпова та інших; лінгводидактичні та методичні аспекти відбито в дослідженнях А. Богуш, М. Вашуленка, Л. Варзацької, М. Пентилюк, О. Савченко та інших.

Проблема розвитку мовлення завжди була і є однією з найважливіших у системі початкового навчання. Вироблення в учнів навичок практичного володіння рідною (українською) мовою, вміння правильно будувати висловлювання в усній і письмовій формі – основне завдання, яке постає перед школою.

**Мета пропонованої статті** – теоретично обґрунтувати ефективність педагогічних умов формування культури мовлення молодших школярів та окреслити шляхи оптимізації мовного виховання учнів.

Метою навчання рідної мови є формування національно свідомої, духовно багатого мовної особистості, яка володіє відповідними вміннями й навичками, вільно користується засобами рідної мови – її стилями, типами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо).

Кожен інтелігент, на думку Івана Оєienка, повинен «виховувати» в своїй родині не тільки соборну літературну мову, але й добру літературну вимову, оскільки добра літературна вимова – ознака інтелігентності людини, вона «цементує народ у свідому націю і надає йому почуття одності, де б він не жив і до якої держави не належав би» [11, с.8].

Мовленнєвий розвиток дитини є досить широким поняттям, яке охоплює рівень сформованості звукомови, його відповідності загальноприйнятим орфоепічним нормам української мови, обсяг словникового запасу і граматичну організацію мовлення. Мовлення учнів розвивається, якщо вони набувають здатності розуміти лексичне і граматичне значення слова, словосполучення, речення, тобто якщо запам'ятовується матеріальна оболонка відповідного мовного знака і правильно співвідноситься з явищем позамовної реальності [8, с.50]. За умови правильних методичних підходів, належної організації і навчально-методичного процесу навчання рідної мови в початкових класах в учнів успішно формуються вміння слухати і розуміти почуте, висловлюватися, вступати в діалог і полілог [8, с.29].

Сучасна школа потребує вдосконалення методики та методичного процесу формування комунікативних умінь, оскільки сучасні програмні вимоги спрямовано на вдосконалення національної системи освіти, збереження куль-

турної спадщини українського народу, зокрема української мови. Особливої значущості набуває своєчасно організована робота щодо формування комунікативних умінь, яка є міцним підґрунтям для подальшого успішного навчання читання і письма дітей у школі. Основним завданням вивчення рідної мови є розвиток мовлення. «Розвиток мовлення – це принцип у роботі з читання, граматики і правопису. Робота над правильною вимовою, чіткістю і виразністю усного мовлення, над збагаченням словника, правильним і точним вживанням слова, над словосполученням, зв'язним (контекстним) мовленням, над орфографічно грамотним письмом має стати основою кожного уроку» [12, с.7].

Розвиток зв'язного мовлення на уроках української мови – це робота, що проводиться вчителем спеціально і у зв'язку із вивченням шкільного курсу для того, щоб учні оволоділи мовними нормами, а також висловлювали свої думки в усній і писемній формі, користуючись потрібними мовними засобами у відповідності до мети, змісту і умов спілкування. За умови спеціально організованого систематичного навчання молодші школярі не тільки вчать правильно розмовляти, але й самостійно розв'язувати і творити мовні завдання, правильно висловлювати думки, спостереження, залежно від мети, місця, обставин.

Виходячи з того, що мовлення – це діяльність, яка передбачає використання мови з метою спілкування, пізнання, впливу на інших людей, основна увага повинна приділятися мовленнєвій діяльності як в усній, так і в писемній формі; цілеспрямовано вдосконалювати граматику мовлення учнів,чити їх сприймати і розуміти чуже мовлення, а також будувати висловлювання (тексти) у відповідності з нормами мови [2, с.62]. Увага до вдосконалення і розвитку усних видів мовлення має бути не менш важливою, ніж до вироблення письмових видів. Завдання всіляко розвивати і вдосконалювати у кожного учня вміння уважно слухати і говорити ясно, усвідомлено, по суті справа не менш значима, ніж проблема навчання елементарному читанню і письму».

Розвиток мовлення розглядається як основоположний, провідний принцип, що пронизує і об'єднує усі без винятку сторони мовленнєвої діяльності учнів. Джерелами мовленнєвого розвитку слугують: спілкування в повсякденному житті з ровесниками та дорослими, спостереження за навколишньою дійсністю, художня література та періодична преса для дітей, усна народна творчість, дитячі програми радіо та телебачення, діафільми, ігрова діяльність [4, с.20].

Навчальна мовленнєва діяльність містить роботу з удосконалення звуковимови; збагачення, уточнення й активізацію словникового запасу, формування граматичного ладу мовлення, заучування напам'ять невеличких віршів, потішок, скоромовок, дитячих пісенок, загадок, прислів'їв; формування діалогічного та монологічного мовлення.

Складова частина завдань з розвитку зв'язного мовлення має формувати у школярів уміння логічно і граматично правильно, з елементами виразності усно передавати почуте, побачене, пережите, прочитане. Слід також навчати дітей використовувати в діалогічному мовленні виразні засоби: жести, міміку, інтонації запитання, відповіді, захоплення, подиву, прохання, суму, страху, задоволення тощо [2, с.77].

Важливе значення для вчителя в розвитку мовлення молодших школярів мають і посібники, що подають дидактичний матеріал з української мови для різних класів. Вони допомагають урізноманітнити систему тренувальних вправ, організувати індивідуальну й колективну роботу. У цьому аспекті слід розглядати і значення збірника вправ і завдань та методичних посібників, що вміщують і тренувальні вправи та ігри.

Таким чином, аналізуючи джерела мовленнєвого розвитку, зміст навчальної мовленнєвої діяльності та систему існуючих норм мовної культури особистості школяра, слід визнати розвиток мовлення провідним принципом навчання. Одне з найголовніших завдань школи, зокрема, її початкової ланки, – навчити школярів змістовно, граматично правильно і стилістично вправно висловлювати думки в усній та писемній формах.

З розвитком мовлення тісно і органічно пов'язане насамперед питання інтелектуального розвитку особистості. Пізнання мови на різних її рівнях (фонетичному, словотвірному, лексичному, граматичному) є джерелом різнобічних знань, засобом розвитку мислення, мовлення, духовного збагачення людини. Йдеться про розвиток мовної, а точніше, мовленнєвої особистості. Мовленнєва особистість – це людина, яку розглядаємо з точки зору її готовності виконувати мовленнєві дії, той, хто привласнює мову, для кого мова є мовленням. Мовленнєва особистість характеризується не лише тим, що вона знає про мову, а й тим, як вона може її використовувати.

Маємо визначити те, що провідна мета початкової мовної освіти, яка полягає, насамперед, у мовленнєвому розвитку школярів, нерідко просто декларується і, залишаючись невідкріпленою на технологічному рівні, була далекою від реалізації. Це стосується, зокрема, і того специфічного завдання, яке стоїть перед початковою ланкою загальноосвітньої школи і полягає у формуванні в учнів загальнонавчальних навичок, важливою складовою яких є загальномовленнєві уміння й навички. Це навичка аудіювання (слухання мовлення і розуміння його), власне говоріння, читання й письма. Усе це – складові навчальної мовленнєвої діяльності, вони є водночас і видами цієї діяльності.

Виховання культури спілкування школярів неможливе без формування в них точності й відповідальності. Ці якості характеризують культурну, ввічливу людину, яка вмє берегти свій і чужий час, не кидати слів і обіцянок на вітер, не підводити своєю неточністю або безвідповідальністю себе й товаришів. Точність і відповідальність необхідні в усьому: в роботі й навчанні, у виконанні громадських доручень та домашніх обов'язків.

Причиною низького рівня культури спілкування може бути вживання суржику – недостатнє володіння однією або кількома мовами, що є порушенням культури й етикетності мовлення. Тому для уникнення суржика потрібно не тільки свідомо розрізняти елементи обох мов, а й мати стійкі вміння й навички використання їх у мовленні.

Процес формування мовленнєвої культури має активний, творчий характер, що виявляється в індивідуальному виборі мовних форм і засобів; його не слід розглядати як механічне накопичення знань, а, насамперед, як допомогу дитині в усвідомленні культурного значення різних форм мовлення для неантагоністичного існування в сучасних соціокультурних умовах. Абсолютно регламентувати процес формування мовленнєвої культури школярів неможливо, оскільки в ньому досить чітко простежується залежність від інтуїтивних елементів, від предметно-понятійного змісту ситуації спілкування, від конкретних умов комунікації, мовленнєвої діяльності. Мовленнєва культура розглядається в контексті культури особистості, передбачає наслідування не лише норм, але й уміння свідомо добирати найбільш доречні варіанти мовленнєвої поведінки, знаходити відповідну до ситуації нову мовленнєву формулу, а це особистісна риса, що відображає рівень загальної культури особистості.

Культура спілкування – багатокomпонентне утворення, що ґрунтується на відповідних знаннях, уміннях, навичках, системі моральних цінностей і дає змо-



гу реалізувати комунікативну взаємодію з урахуванням етико-психологічних принципів та норм у конкретному суспільстві й конкретних ситуаціях; це набуті знання, уміння та навички спілкування, які створені, прийняті суспільством та реалізуються в ньому, віддзеркалюючи комунікативні традиції певного етносу.

Отже, культура спілкування молодших школярів – інтегроване поняття, що містить соціально-моральні норми поведінки і культури мовлення. Структура культури мовленнєвого спілкування молодшого школяра складається з правильності мовлення, комунікативної доцільності та інших якостей мовлення (точності, виразності), що реалізуються в мовних і немовних засобах спілкування та формулах мовленнєвого етикету.

#### Список використаних джерел:

1. Варзацька Л.О. Активізація мовленнєвої діяльності учнів. *Початкова школа*. 1991. №2. С. 23-28.
2. Вашуленко М. Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання. *Початкова школа*. 2001. №1. С. 11-14.
3. Вербещук С.В. Формування мовленнєвої культури учнів початкової школи в процесі літературного читання : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Херсон. 2016. 20 с.
4. Гольберт А.М. Особливості оволодіння учнями молодших класів лексику рідної мови. Київ, 1979.
5. Дорошенко С.І. та ін. *Методика викладання української мови* : навч. пос. : Київ : Вища школа. 1992. 380 с.
6. Наумчук М.М. Сучасний урок української мови в початковій школі (методика і технологія навчання). Тернопіль, 2001. 215с.
7. Огієнко І. *Наука про рідномовні обов'язки*. Львів : Фенікс, 1995.
8. Огієнко І. *Історія української літературної мови*. Вінніпег, 1949. С. 370.

The theoretical aspects of formation of correct speech, linguistic and pedagogical conditions of formation of speech culture and acquirement of speech means for pupils of primary school are examined in the article; the ways and the methods of improvement their communicative activities and perfection of teacher's practical training to work with children are described. New trends in school linguistic education include strengthening the practical orientation of the process of mastering the native language, the subordination of work to the linguistic theory to the interests of speech development of students. Formation of a nationally conscious, spiritually rich linguistic personality is the main task of a modern general education school and one of the priority directions of linguistic education. The proper level of communicative competence of students consists of many factors – the perfect development of their abilities and skills is communicatively justifiable to use the linguistic means of all levels of the Ukrainian language, the semantic and stylistic skills of the communicants, knowledge of all the components of the situation of communication. Consequently, work is being done on the formation of the Ukrainian language culture starting from the elementary level of the secondary school, since the acquired linguistic knowledge and speech skills at the junior school age become the basis for communicative perfection and broadcasting standards. In view of this, the purpose of the school language course is to ensure that the students' language competence is properly maintained, which is one of the most important conditions for their successful socialization.

**Key words:** the culture of language, communicative speech skills, literary standards, educational activities, pedagogical skills, professional activities, grammatical accuracy, linguistic identity.

*Отримано: 29.10.2019 р.*

**Наталія Мелекесцева**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ІДЕЇ ІВАНА ОГІЄНКА В СУЧАСНІЙ ПРАКТИЦІ МОВНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ**

У статті висвітлено окремі аспекти використання лінгводидактичної спадщини Івана Огієнка з метою мовної підготовки майбутніх учителів початкових класів на заняттях з української мови (за професійним спрямуванням). Обґрунтовано актуальність навчання рідномовних обов'язків Івана Огієнка у вищій школі за умов нинішньої мовної ситуації в Україні, схарактеризовано праці вченого, що сприятимуть засвоєнню здобувачами вищої освіти мовних норм і формуванню в них культури мовлення. Доведено, що лінгводидактичні ідеї Івана Огієнка мають вагомe значення для формування наукової концепції сучасної національної освіти в період розбудови української держави та духовного відродження її народу.

**Ключові слова:** мовна освіта, рідномовні обов'язки, вчитель початкових класів, лінгводидактична концепція Івана Огієнка.

Інтеграція України до європейської спільноти актуалізувала потребу в реформуванні й модернізації системи національної освіти. Першим кроком до створення новітнього освітнього простору стала презентація Концепції Нової української школи, що характеризується масштабністю та радикальністю змін.

Однією з десяти ключових компетентностей особистості ХХІ століття, представлених у «Концепції Нової української школи», є спілкування державною і рідною мовами (у разі відмінності), яке передбачає: вміння усно і письмово висловлювати й плумачити поняття, думки, почуття, факти та погляди (через слухання, говоріння, читання, письмо, застосування мультимедійних засобів); здатність реагувати мовними засобами на соціальні та культурні явища; усвідомлення ролі ефективного спілкування [2, с.11].

Особливо важливою в цьому контексті постає проблема мовної підготовки здобувачів вищої освіти, які працюватимуть у Новій українській школі та навчатимуть дітей нового покоління, педагогів, які стануть помічниками, наставниками дитини, супроводжуватимуть її у процесі пізнання та досліджуватимуть світ разом із нею.

З метою успішного розв'язання окресленого завдання оновлено освітньо-професійну програму «Початкова освіта» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 013 Початкова освіта галузі знань 01 Освіта / Педагогіка.

Однією із загальних (інтегральних) компетентностей, якими повинні оволодіти здобувачі освітнього ступеня «бакалавр», є комунікативна, що забезпечує здатність спілкуватися державною мовою на офіційно-діловому рівні; володіти навичками нормативного літературного мовлення (його усною та писемною формою) в різних сферах комунікації; здатність до розуміння чужих і продукування власних програм комунікативної поведінки, адекватних цілям, сферам, ситуаціям спілкування, активній взаємодії з іншими мовленнєвими суб'єктами; уміння володіти різновидами стилів мовленнєвого спілкування в ситуаціях запобігання та врегулювання конфліктів.

Мовна підготовка вчителя початкових класів передбачає також формування фахової філологічної компетентності, яку трактують як здатність до

застосування професійно профільованих лінгвістичних і літературознавчих знань, умінь і навичок, що становлять теоретичну основу початкового курсу мови навчання, мови вивчення, іноземної мови, літературного читання та їхніх окремих змістових ліній. Складниками філологічної компетентності є лінгвістична, мовленнєва, літературознавча.

Сформовані комунікативна та філологічна компетентності майбутніх фахівців в галузі початкової освіти закладають підвалини для формування професійно-комунікативної компетентності вчителя початкових класів, що передбачає здатність актуалізувати та застосовувати комунікативні знання, навички, вміння, настанови, стратегії й тактики комунікативної поведінки, здобутий досвід комунікативної діяльності, а також індивідуально-психологічні якості особистості задля успішного здійснення в конкретних умовах педагогічної комунікативної діяльності з молодшими школярами, батьками, колегами [1, с.7].

Підготовка сучасного вчителя початкових класів в умовах нових освітніх парадигм, на нашу думку, має здійснюватися не лише засобами педагогічної інноватики, але й із урахуванням наукової спадщини видатних українських учених.

Особливо актуальними для забезпечення мовної освіти майбутніх учителів початкової школи є лінгводидактичні ідеї мовознавця, культурного, громадського, державного й наукового діяча Івана Огієнка, який вважає мову «найголовнішим ґрунтом, на якому духовно зростає й цвіте нація» [4, с.35].

Науковий внесок Івана Огієнка в розвиток українського мовознавства надзвичайно вагомий – в його лінгводидактичних поглядах обґрунтовано концептуальні підходи до системи навчання рідної мови, її змісту, принципів побудови, а також запропоновано джерела найбільш ефективного її засвоєння.

Іван Огієнко вперше у світовій практиці дослідив і науково обґрунтував рідномовні обов'язки громадян, започаткував нову науку – науку про рідномовні обов'язки або рідномовну політику. Видану в 1936 році «Науку про рідномовні обов'язки» учений трактує як рідномовний катехізис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства.

Дослідженню лінгводидактичних ідей Івана Огієнка в контексті мовної початкової освіти присвячено праці Л.О. Варзацької, М.С. Вашуленка, П.П. Кононенка, Л.М. Паламар, О.Н. Хорошковської та інших науковців і методистів. Зважаючи на нинішню мовну ситуацію в Україні та потребу зміцнення статусу та престижу української мови шляхом виховання мовної особистості нового покоління, досвід навчання рідномовних обов'язків Івана Огієнка вважаємо цінним для практики підготовки спеціалістів у галузі початкової освіти, що й зумовило актуальність наукової розвідки.

**Мета роботи** – схарактеризувати особливості мовної підготовки майбутнього вчителя початкової школи на основі лінгводидактичної концепції Івана Огієнка.

У системі вищої освіти це завдання реалізується в контексті вивчення комплексу навчальних дисциплін, серед яких особливе місце займає «Українська мова (за професійним спрямуванням)», метою вивчення якої є засвоєння наукового дискурсу професії: опанування студентами нормами сучасної української літературної мови, ознайомлення з особливостями професійного мовлення відповідно до обраного фаху, вивчення словникової та нормативної термінологічної бази [6].

На заняттях з української мови (за професійним спрямуванням) студенти вчать здійснювати професійно спрямоване спілкування державною мовою – правильно, точно, логічно формулювати думку, конструювати грамотні фахові тексти, майстерно послугоуватися мовними засобами у процесі діло-

вої комунікації, брати участь у дискусіях, враховувати альтернативні думки та спілкуватись з іншими людьми заради спільного результату.

Окрім окреслених завдань, особливої уваги викладача потребує процес оволодіння студентами мовними компонентами з національно орієнтацією, адже мова – могутній засіб відображення дійсності в її національному вимірі, вона є визначальною у розвитку національної самосвідомості особистості та сприяє духовному, культурному збагаченню студентів – майбутніх учителів початкових класів.

Так, на практичному занятті з теми «Українська мова – мова професійного спілкування», розкриваючи зміст поняття літературної мови, пропонуємо студентам ознайомитись із окремими розділами «Історії української літературної мови» (1949 р.) Івана Огієнка, які висвітлюють періоди становлення української мови.

Розглядаючи проблеми в розвитку й становленні державності української мови, здобувачі освіти опрацьовують «Науку про рідномовні обов'язки», яку вчений визначає як «збір державних і приватних практик найкращого розвою рідної й літературної мови, потрібних для скорішого духовного поступу народу та його культури» [4, с.35-36].

Студенти, працюючи в групах, читають уривки тексту «Рідномовного Катехизису для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів і широкого громадянства» і формулюють завдання, які постають перед майбутніми педагогами. Після цього вони висвітлюють найперші рідномовні обов'язки кожного громадянина, особливості формування національно-мовної особистості в початковій школі та аналізують десять мовних заповідей:

1. Мова – то серце народу: гине мова – гине і народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив свій народ.
3. Літературна мова – то головний двигун розвитку духової культури народу, то найміцніша основа її.
4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.
6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.
7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
8. Стан літературної мови – то ступінь культурного розвою народу.
9. Як про духову зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.
10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу [4, с.40-41].

Особливу роль у навчанні рідної мови та вихованні національно свідомих громадян відведено рідномовній школі, яку Іван Огієнко розглядає як «найсильніше джерело вивчення й консервації рідної мови». Мовознавець наголошує на забезпеченні процесу навчання рідною літературною мовою та використанні підручників, написаних соборною літературною мовою. Кожен учитель, незалежно від фаху, повинен досконало володіти рідною мовою, вимовою, правописом, знати науку про рідномовні обов'язки й навчати їх своїх учнів. На думку Огієнка, «народ, позбавлений рідних шкіл, позбавляється тим найсильнішого двигуна свого духовного розвитку й засуджується на культурне й національне каліцтво» [4, с.60-61].

Не залишається поза увагою ученого й початкова ланка освіти. Він зазначає, що навчання в початковій школі повинно обов'язково здійснюватися літературною мовою. Головне завдання початкової школи він вбачає у практичному навчанні учнів літературної мови та правопису, прищепленні молодшим школярам почуття єдності народу як основи соборної літературної мови та забезпеченні їх відповідною рідномовною літературою. Необхідно дбати, щоб усі без винятку діти навчалися в початкових рідномовних школах, в іншому випадку народ «призначається на недержавність та на національне й культурне нищення». Якщо немає можливості навчатися в рідномовній школі, початкову рідномовну науку діти повинні отримати поза школою, оскільки «кожна дитина, що закінчила чужу школу, але не вміє читати й писати рідною мовою, втрачена для народу» [4, с.66-67].

Варто зауважити, що ефективність освітнього процесу початкової школи, успішність у розв'язанні її програмових завдань залежить від сформованого рівня культури мовлення вчителя як основного інструменту навчально-виховного впливу на учнів.

Здійснюючи роботу над засвоєнням мовних норм майбутніх учителів початкових класів, зокрема орфографічних, пропонуємо студентам ознайомитися із особливостями розвитку української орфографії від найдавніших часів до правопису 1945 року, висвітлених в «Історії української літературної мови» Івана Огієнка.

Опрацювання основних правописних змін нової редакції «Українського правопису» (2019 р.), який повертає до життя низку особливостей української орфографічної традиції, передбачає звернення до проєкту офіційного українського правописного кодексу Івана Огієнка (1919 р.), зокрема його твердження про феміність української мови, яка полягає у вживанні іменників у жіночому роді. У праці «Наша літературна мова» вчений наголошував, що причиною появи чоловічого роду в тих українських іменниках, які до того часу були жіночого роду, або вживалися у формі як чоловічого, так і жіночого роду, стала русифікація.

Під час роботи над мовними нормами цінними для майбутніх учителів початкових класів будуть повчання Івана Огієнка щодо дотримання кожною грамотною людиною законів милозвучності:

- дбаймо, щоб наша мова була приємною для слухача, щоб не «рзала» йому ушей;
- зберігаймо на письмі та й в усному мовленні всі вимоги її гнучкості;
- вимовляймо слова тільки по-літературному, а не по-місцевому;
- усіма силами пильнуймо оминати в нашій писанні непотрібного повторення слів (окрім поетичного);
- не вживаймо в своїй писанні разячих варваризмів;
- оминаймо немилозвучного збігу приголосних;
- не будуймо надто складних речень [5].

На практичному занятті з теми «Лексичні норми професійного спілкування» звертаємось до порад Івана Огієнка «Як навчатися української літературної мови» щодо необхідності користування словниками: «Кожен, хто зве себе письменним українцем, мусить конче мати в своїй хаті якогось підручного українського словника й частіш заглядати до нього, бо без цього літературної мови не навчитися. Користь читання словників завжди велика, бо воно раз-по-раз доповнює нашого особистого словника, звичайно вбогого. Багато є влучних українських слів, яких ми один від одного рідко почуємо, але словник завжди нагадає нам про них. Кращі наші письменники звичайно мали на столі словника, пишучи, й навчалися з нього» [3].

Під час вивчення фахової термінології знайомимо студентів із особливостями розвитку української термінологічної справи в Україні, висвітленими в «Історії української літературної мови» Івана Огієнка.

Учений наголошує, що для професійного становлення особистості важливо знати терміни свого фаху: «Ні один словник, який би повний не був він, не може заступити собою фахового термінологічного словника. Ось тому кожен фахівець киче мусить мати в себе під руками також і термінологічного словника свого фаху» [3].

Отже, концептуальні положення лінгводидактики Івана Огієнка відображають сучасну освітню мовну політику в Україні та є ефективним засобом формування мовної особистості майбутнього вчителя початкових класів. Їх вивчення сприяє відродженню української національної школи й утвердженню концепції рідномовної освіти.

Варто зауважити, що мовно-освітні проблеми України ХХ століття, на яких наголошував учений, зокрема, плекання любові до рідної мови, збереження її соборності, необхідності мовного об'єднання нації, формування національної свідомості учнівської молоді не втрачають своєї актуальності й сьогодні. Науку про рідномовні обов'язки вважаємо практичною школою національномовного виховання: тільки такий підхід до навчання, яке починається з рідної мови й здійснюється на її матеріалі, допоможе зберегти українську мову та національну ідентичність нашого народу.

#### **Список використаних джерел:**

1. Методичні рекомендації щодо розроблення стандартів вищої освіти. URL: <http://mon.gov.ua/> (дата звернення: 05.09.2019).
2. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 05.09.2019).
3. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. URL: <http://izbornyk.org.ua/ohukr/ohu.htm> (дата звернення: 28.09.2019).
4. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Рідна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2010. 436 с.
5. Огієнко І. Наглядна таблиця милозвучності української мови. *Дивослово*. 1996. № 5-6. С. 16-22.
6. Про затвердження програм навчальної дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)». URL: [http://osvita.ua/legislation/Vishya\\_osvita/6122/](http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/6122/) (дата звернення: 07.09.2019).
7. Професійний стандарт «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти». URL: <https://www.msp.gov.ua/files/News/20180815/20180815.pdf> (дата звернення: 05.10.2019).

The article reveals specific aspects of the use of Ivan Ohienko's linguodidactic conception with the aim of language training of future primary school teachers in classes of Ukrainian for specific purposes.

According to the concept of language education in Ukraine future primary school teachers are bearers of national consciousness, mother tongue and culture; they will teach children of junior school age, who are the future of our state capable of preservation of the Ukrainian nation and genetically inherent Ukrainian language. The author substantiates the vitality of teaching native language duties to future primary school teachers under the conditions of current language situation in Ukraine and the need for language personality's constant development and self-improvement.

Basic principles of Ivan Ohienko's science about native language duties and his conceptual regulations of linguistic education as an element of native language policy in modern school are revealed. The tasks aimed at the formation of national-language personality of higher education applicants specializing in primary education, as well as tasks aimed at identifying ways of implementing the national-language education of junior pupils by the students, are given.

It is emphasized on the need to use Ivan Ohienko's «Pravopys» and «History of Ukrainian Literary Language» while forming students' orthographical competence and speech culture.

It has been proved Ivan Ohienko's linguodidactic ideas are of great importance while forming the scientific conception of modern national education within the development of Ukraine and the spiritual revival of Ukrainian nation.

**Key words:** language education, native language duties, primary school teacher, Ivan Ohienko's linguodidactic conception.

*Отримано: 12.10.2019 р.*

УДК 373.3.017.4:172.15

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.187-194

**Людмила Московчук**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ЕФЕКТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У КОНТЕКСТІ ІДЕЙ ІВАНА ОГІЄНКА ТА ОСВІТНІХ ІННОВАЦІЙ**

Статтю присвячено виявленню та обґрунтуванню педагогічних умов ефективної організації патріотичного виховання здобувачів початкової освіти. Виокремлені педагогічні умови ґрунтуються на ідеях Івана Огієнка, освітніх інноваціях Нової української школи та зорієнтовані на залучення учнів до урочної та позаурочної патріотичної діяльності, використання інноваційних технологій (проектної, інформаційно-комунікаційної), особистісний приклад значущих для дитини осіб.

**Ключові слова:** патріотичне виховання, патріотизм, педагогічні умови, здобувачі початкової освіти, Іван Огієнко, освітні інновації.

*Я взяв своє серце малими руками  
Йї віддано поклав Україні до ніг...*

*Іван Огієнко.*

Нині, в умовах Нової української школи, потрібні нові підходи і нові шляхи виховання патріотизму як почуття і базової якості особистості, які б відповідали реаліям сьогодення. Проблема патріотизму та патріотичного виховання здобувачів початкової освіти набуває пріоритетного значення для України. Це підтверджують державні документи, зокрема, Закон України «Про освіту», Державний стандарт початкової освіти, «Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки», Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. У «Стратегії» зазначено, що «... національно-патріотичне виховання має набути характеру системної і цілеспрямованої діяльності навчальних закладів з формування в людини і громадянина висо-



кої національно-патріотичної свідомості, почуття відданості своїй державі» [7]. Крім того, Державний стандарт початкової освіти наголошує на формуванні громадянських і соціальних компетентностей, а саме на вмінні цінувати ідентифікацію себе як громадянина України [8, с.93].

Проблема формування національно-патріотичних почуттів активно досліджувалася у філософському аспекті вітчизняними (В. Андрущенко, В. Бичко, І. Надольний, Л. Сохань, О. Забужко, В. Шинкарук та ін.) та зарубіжними (І. Кант, К. Роджерс, Е. Фромм та ін.) вченими. Вихованню патріотизму у дітей надавали першочергового значення педагоги-класики (Я. Коменський, Г. Сковорода, К. Ушинський, О. Духнович, А. Дістервег, Г. Ващенко, І. Огієнко, С. Русова, Дж. Дьйої, А. Макаренко, С. Френе, Я. Корчак, В. Сухомлинський). Зокрема, І. Огієнко писав: «А що то є любити свій народ? Любити – то служити. Хто любить свій народ, той йому служить, служить любовно й самовіддано, ні на що не оглядаючись...» [4, с.104]. У психології поняття «патріотизму» розглядають українські дослідники І. Бех, М. Боришевський, П. Ігнатенко, О. Киричук, В. Павленко, С. Таплін, О. Хрущ та ін.

Науковці (К. Чорна та ін.) наголошують, що сучасний зміст виховання в Україні має визначатися як науково-обґрунтована система загальнокультурних і національних цінностей та спрямовуватися на виховання сукупності соціально-значущих якостей особистості, які характеризують її ставлення до суспільства і держави, інших людей, праці, природи, мистецтва, самої себе. Ми підтримуємо підхід І. Беха, Ж. Петровича, В. Кириченка у визначенні патріотизму як особливого, тобто безумовного і високосмислового почуття-цінності, яке характеризує ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави та до самої себе та включає такі базові складники як любов до Батьківщини, народу, родини; діяльнісна відданість Батьківщині; суспільно значуща цілеспрямованість; гуманістична моральність; готовність до самопожертви; почуття власної гідності [1, с.22]. Безумовність у І. Беха означає, що почуття патріотизму не може ґрунтуватися на зовнішньому підкріпленні у формі певних заохочень чи осудів. Воно повинно саме в собі мати спонукальну потенцію до відповідного діяння, бути самозначущим. Що стосується високосмислового аспекту, то вчений почуття патріотизму пов'язує не з нижчими, буттєвими потребами і прагненнями часто меркантильної спрямованості, а з вершинними життєвизначальними орієнтирами особистості [1, с.28].

На патріотичне виховання здобувачів початкової освіти впливає низка факторів, зокрема, середовище, що оточує, інформаційний чинник, соціально-економічні умови в країні та ін. Однак, більшу частину свого часу молодші школярі проводять у закладах загальної середньої освіти, тому вважаємо, що саме створення доцільних і необхідних педагогічних умов, які представляють комплекс і реалізуються в умовах освітнього процесу ЗЗСО, сприятиме підвищенню патріотичної вихованості здобувачів початкової освіти.

**Метою статті** є теоретично обґрунтувати педагогічні умови ефективної організації патріотичного виховання здобувачів початкової освіти у контексті ідей Івана Огієнка та освітніх інновацій.

Сьогодні задля підвищення якості процесу виховання потрібно переосмислити його дидактичні та методичні аспекти. Оновлення системи національної освіти потребує належного сприйняття філософії українознавства, врахування його набутків, потужного виховного потенціалу. І. Бех зауважує, що поряд з укладанням і реалізацією спеціальних програм, курсів з патріотичного виховання, весь навчально-виховний процес слід організувати таким чином, щоб наситити ідеєю патріотизму, якою б одухотворювався вихованець [1,

с.5]. При створенні навчальних програм, підручників, посібників для здобувачів початкової освіти необхідно керуватися чіткістю, системністю, послідовністю підходів до наповнення усіх навчальних дисциплін українознавчим змістом, поглиблене вивчення окремих ключових проблем українознавства, дискусійних тем, акцентування завдань для творчої, самостійної пошукової роботи, підбір текстів, завдань, вправ, які допомагали б учневі виробляти патріотично-світоглядне сприйняття українського світу, практично діяти, застосовувати досвід навчальної діяльності для розв'язання конкретних проблем.

Наразі триває конкурсний відбір підручників для Нової української школи. В інструктивно-методичних матеріалах для проведення експертами експертизи електронних версій проектів підручників (наказ Міністерства освіти і науки України № 1183 від 31.10.2018) окреслено орієнтири осучаснення освітнього процесу, що має бути спрямованим на формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності, зокрема і громадянської, соціальної, культурної. Серед провідних принципів підручника є відповідність змісту підручника потребам суспільства. У цілому, підручник має повноцінно реалізувати і виховну функцію. Одним із критеріїв оцінювання електронних версій проектів підручників для початкових класів закладів загальної середньої освіти є українознавче наповнення змісту підручника. Зокрема, науково-методична експертиза характерними ознаками змістового наповнення підручників визначає такі параметри оцінювання, як наявність українознавчого компонента, що спрямований на виховання національної свідомості й гідності, любові до рідного краю та свого народу; наявність науково обґрунтованої інформації про факти, події, явища, про видатних українців або вихідців з України, які зробили вагомий внесок у розвиток певної галузі науки чи культури в цілому, а також про світових учених, лауреатів Нобелівської премії; використання зразків українського фольклору, мистецтва, прикладів традиційної української культури; фрагментів літературних творів відомих українських письменників; використання інформації про рослинний і тваринний світ України; включення інформації про досягнення сучасної української науки і техніки, промисловість в Україні; про вирішення екологічних, енергетичних, продовольчих, соціальних питань в Україні; про місце України в світі тощо; наявність інформації про пам'ятки культури України.

Українознавче наповнення змісту підручника є одним з критеріїв і дизайнерської експертизи. Психолого-педагогічна експертиза також націлює на відповідність змісту підручника психофізіологічним особливостям. Завдяки завданням українознавчого характеру освітній процес відбувається без психологічного тиску на дітей, оскільки виховання відбувається в контексті повсякденного життя, у формах і способах, притаманних народному життю і наближених максимально до потреб учнів. Дитина знаходиться під постійним виховним впливом матеріальної і духовної культури свого народу, що забезпечує найповніше розкриття природних схильностей і розвитку її здібностей, виявлення етнопсихологічних особливостей.

Отже, змістове наповнення національно-патріотичним змістом освітнього процесу є першою педагогічною умовою ефективної організації патріотичного виховання здобувачів початкової освіти.

Процес патріотичного виховання здобувачів початкової освіти відбувається на основі системного підходу, що передбачає залучення учнів до урочної та позаурочної діяльності. У позаурочній діяльності виховання патріотизму в молодших школярів здійснюється за допомогою навчальних курсів за вибором.

Становлення особистості здобувача початкової освіти передбачає утвердження його життєустрою на засадах цінностей і норм високої людяності.

Культура українського народу упродовж тисячоліття формувалася під впливом християнських цінностей. Зокрема, у Євангелії від Іоанна (15, 13) так визначено найвищий рівень розвитку патріотизму в особистості «Більшої любові нікто немає за ту, коли хто душу свою кладе за друзів своїх» [2]. І. Огієнко також звертає увагу на необхідність брати приклад у справі виховання патріотизму з Ісуса Христа: «Служімо ж і ми своєму рідному народові, як служив Своєму народові все життя Своє Сам Христос, – служив повсякчасно аж до кінця, аж до Хреста! Служімо зо щирим серцем та з палкою любов'ю, мыцно пам'ятаючи віковичну заповідь, що «Служити народові – то служити Богові!» (Матвія 22.34-40)» [4, с.104]. З огляду на це актуальним і своєчасним є запровадження курсів духовно-морального спрямування у закладах загальної середньої освіти. Програми курсів за вибором «Християнська етика», «Християнська етика в українській культурі» є загальноосвітніми і культурологічними. Вони побудовані на засадах інтеграції етичного, естетичного та релігійного компонентів у житті дитини на основах християнської моралі, традиційної для українського народу. Зокрема, метою курсу «Християнська етика в українській культурі» (1-4 класи) є сприяння духовно-моральному розвитку дітей і прищеплення їм любові до Бога, до ближнього, до України через ознайомлення з національними культурними надбаннями, з християнськими моральними цінностями: людяністю, милосердям, пошаною до батьків і старших, працелюбством, доброчесністю, гостинністю, вдячністю тощо, які водночас за своєю суттю є загальнолюдськими [6, с.8]. Серед завдань виділимо ті, що стосуються і патріотичного виховання молодших школярів: навчальні – ознайомлення з християнськими традиціями в Україні на зразках української культури; виховні – виховання любові до Батьківщини; розвивальні – підтримка дитини у самовдосконаленні через розвиток її духовно-моральних цінностей [6, с.8].

У свій час І. Огієнко пишався досягненнями української культури та пропагував їх у курсі лекцій «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» в Українському народному університеті: «У який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно склав свою культуру народ український. Скрізь, на всьому поклав цей народ свою ознаку, ознаку багатой культури й яскравої талановитости» [5, с.5]. Сучасні науковці та вчителі-практики (М. Чабайовська, Н.Омельченко, М. Кальчук) перейняли ідеї І. Огієнка щодо важливості вивчення української культури задля формування патріотизму у молодого покоління та створили програму курсу українознавства за вибором «Я люблю Україну» для загальноосвітніх навчальних закладів (1-4 класи), яку схвалено комісією з педагогіки та методики початкового навчання Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах (лист № 2.1/12-Г-120 від 28.03. 2016 р.). Мета вищезазначеного курсу полягає у формуванні ключових (міждисциплінарних) та предметних компетентностей. Зокрема, соціокультурної, що передбачає їх загальнокультурний розвиток і підготовку до життєдіяльності в українському соціумі на основі українознавчого компонента змісту освіти, який ґрунтується на ознайомленні учнів початкових класів із Україною як своєю державою, сторінками її історії, культурою українського народу та її особливостями в різних регіонах, релігією, традиціями і звичаями, національними формулами мовленнєвого етикету, малими українськими фольклорними формами, – для збереження нації та державності загалом. На основі визначеної мети розроблено і обґрунтовано наступні завдання курсу: виховання в учнів початкових класів високої патріотичної свідомості, почуття вірнос-

ті та любові до Батьківщини, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язків із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної соціальної держави; утвердження в свідомості і почуттях особистості молодшого школяра патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України; виховання поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки; усвідомлення досягнень українського народу, його інтелектуальних та духовних надбань; виховання почуття любові до української мови як мови державної, потреби її вивчати та спілкуватися нею; формування толерантного ставлення до інших народів, їхніх мов, культур і традицій; культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережливого ставлення до природи [9]. Програму структуровано з урахуванням спірально-концентричного принципу за такими розділами: «Україна – наша держава», «Національні символи України», «Матеріальна культура українців», «Духовна культура українців». Навчальний курс враховує вимоги Нової української школи і ґрунтується на засадах особистісно зорієнтованого, діяльнісного, ігрового та інтегративного підходів. На допомогу вчителю та учням для вивчення даного курсу авторами також підготовлено комплекти інтегрованих посібників-зошитів для учнів, методичних посібників для вчителя, електронний освітній продукт «Я люблю Україну» для 1-4 класів.

Отже, рівень патріотичної вихованості здобувачів початкової освіти зросте за умови упровадження в освітній процес початкової школи курсів за вибором українознавчого та духовно-морального спрямування, що є другою педагогічною умовою у нашому дослідженні.

У зв'язку із віковими особливостями розвитку і потреб дітей у Державному стандарті початкової освіти початкову освіту поділено на два цикли: 1-2 і 3-4 класи. Молодший шкільний вік прийнято розподіляти на два мікроперіоди в житті дитини: відповідно 6-7 і 8-10 років. На думку фахівців (О. Апраксіної, Н. Ветлугіної, О. Ростовського, Л. Школяр, О. Сухомлинської, О. Лобової та ін.), головною ознакою першого мікроперіоду є набуття дитиною нового соціального статусу школяра. Це якісно новий життєвий етап, означений формуванням двох основних психологічних утворень: довільності психічних процесів і внутрішнього (розумового) плану дій. Другий мікроперіод у житті молодшого школяра охоплює навчання у 3-4 класах. Згідно з педагогічними дослідженнями, діти цього віку (більш зміцнілі у фізичному та психологічному плані) мають суттєві позитивні зрушення у розумовому і загальнонавчальному розвитку. Разом з тим, все більш яскраво виявляється індивідуальність учнів: вибірковість інтересів, прагнення до активності та самостійності, бажання «показати себе», співпрацювати з іншими та посісти власне місце у колективі однолітків і друзів. Ці положення потрібно враховувати і у підходах до патріотичного виховання здобувачів початкової освіти. Дослідниця Ю. Зубцова наголошує на поетапному формуванні базових якостей молодших школярів, що складають її патріотичну вихованість. Зокрема, на першому етапі формуються такі важливі якості як любов і повага до батьків, своєї родини, відчуття гордості за свій рід. На другому – формування ціннісного ставлення до рідного краю, Батьківщини. На третьому етапі – формування толерантного і поважного ставлення до людей інших національностей, їхньої культури та традицій. І завершальним етапом, на думку науковця, є усвідомлення себе частиною українського народу; бажання і потреба в накопиченні, збереженні та передачі родинних і національних звичаїв, традицій, обрядів, дбайливе ставлення до національних багатств, до рідної природи, сприяння розвитку духовного життя українського народу; бажання захищати і бути корисним для своєї

Батьківщини [3]. І. Бех пропонує забезпечити неухильне відпрацювання чотирьохетапної структури виховання почуття патріотизму: пізнавальний (або когнітивний); емоційно-ціннісний; етап спонукання набути Я-образом; вчинково-діяльнісний (або етап духовної практики) [1, с.23].

Провідною умовою успішності формування патріотичної вихованості здобувача початкової освіти є оптимальна організація їхньої патріотичної діяльності, що є одним із факторів формування особистісного новоутворення – патріотичної свідомості. Патріотична діяльність особистості є показником вияву його патріотичної вихованості. І. Бех радить педагогам створювати ситуації для формування у вихованців діяльнісного ставлення до всього, що об'єднується поняттям «національні скарби», до національних свят і традицій, особливо до етнічного коду, який створив націю і захищав її високі ідеали [1, с.4]. Щодо позитивних умов і впливів на організацію патріотичного виховання здобувачів початкової освіти в сучасній Україні, то найвідомішими прикладами є відзначення на всеукраїнському рівні в усіх закладах освіти таких свят як Днів Миру, Пам'яті героїв Крут, Української писемності та мови, Пам'яті жертв голодоморів, політичних репресій і депортацій, Соборності України, Вишиванки, Пам'яті та примирення, Перемоги над нацизмом у Європі, Українського прапора, Незалежності України; проведення у освітніх закладах тижнів національно-патріотичного виховання, уроків Мужності, всеукраїнських патріотичних виставок, конкурсів, пленерів, фестивалів мистецтв, патріотичної пісні, військово-патріотичних та народних ігор, відповідних спеціально організованих виховних заходів; передбачення патріотичних тем у позаурочній, позакласній і позашкільній роботі, налагодження відповідної екскурсійної діяльності; популяризація кращих здобутків національної культурної і духовної спадщини, героїчного минулого і сучасного українського народу за допомогою художньо-патріотичних, літературних («Тато, повернись живим! Подарунок українським бійцям» та ін.) і музичних творів («А я живу на рідній Україні» сл. і муз. Н. Май та ін.), циклу мультфільмів пізнавального каналу «Плюс. Плюс»; організація добродійної діяльності молоді на благо України (акції, проекти): малювання малюнків, написання листів, виготовлення сувенірів, плетіння захисних сіток тощо для учасників АТО.

Педагогам важливо пам'ятати, що цінності (у тому числі й патріотизм) формуються. Результативності таких процесів сприяють вдало підібрані форми, методи, прийоми виховної роботи, використання інноваційних технологій (проектної, інформаційно-комунікаційної), особистісний приклад значущих для дитини осіб.

Ефективність патріотичного виховання здобувачів початкової освіти залежить від єдності дій педагогічного, дитячого та батьківського колективів. І. Огієнко зазначав, що батьки зобов'язані навчати дітей своїх найперше української мови, українських звичаїв, українських пісень, української віри, українських приказок та приповісток: «І це обов'язок конечний, неоміняльний, невідкладний, незабувальний!... Чого батько-мати навчать у родині, з тим і в світ піде дитина! ... А пізніше церква та школа допоможуть у цій справі. Допоможуть у тому, що батьки почали» [4, с.122]. Тому, залучення батьків до організації заходів патріотичного змісту ми визначаємо як п'яту педагогічну умову. Важливими завданнями у діяльності педагогів є налагодження партнерських взаємин і спільних інтересів з родиною кожного учня, створення атмосфери довіри, взаєморозуміння, взаємодопомоги, співтворчості у вихованні та навчанні підростаючого покоління. Величезне значення у роботі з батьками учнів має заздалегідь продумана і чітко організована система взаємодії. З урахуванням сучасних вимог до урізноманітнення форм проведення батьківських зборів організовуються такі: батько-організатор; батько-

учасник; батько-керівник. Таким чином, ефективність всієї виховної роботи освітнього закладу з патріотичного виховання характеризується і забезпечується насамперед взаємодією педагогів із батьками учнів, утвердженням батьків, усіх дорослих членів родини в якості суб'єктів цілісного виховного процесу.

Отже, патріотичному вихованню здобувачів початкової освіти сприятимуть такі педагогічні умови: змістове наповнення національно-патріотичним змістом освітнього процесу початкової ланки освіти; упровадження в освітній процес початкової школи курсів за вибором українознавчого та духовно-морального спрямування; поетапне формування патріотичної вихованості здобувачів початкової освіти; оптимальна організація патріотичної діяльності здобувачів початкової освіти за допомогою інноваційних форм, методів та технологій; залучення батьків до організації заходів патріотичного змісту.

### Список використаних джерел:

1. Бех І.Д., Кириченко В.І., Петрочко Ж.В. З Україною в серці (тренінг з патріотичного виховання дітей та молоді) : посіб. Харків : «Друкарня Мадрид», 2016. 140 с.
2. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. З мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / переклад проф. І. Огієнка. Укр. Біблійне Товариство, 2002. JBV-Dillen- burg, 2006. 1375 с.
3. Зубцова Ю.С. Формування патріотичних якостей молодших школярів у взаємодії школи та сім'ї : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2012. 21 с.
4. Іван Огієнка (митрополит Іларіон). Рідна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. К. : Наша культура і наука, 2010. 436 с.
5. Іван Огієнка. Українська культура. Коротка історія життя українського народу. Репринтне видання 1918 року. Київ : «Абрис», 1991. 272 с.
6. Чернуха В.Г., Белкіна Е.В. Навчання християнської етики у 2 класі : методичні поради до навчального посібника «Дорога Милосердя». К. : Сім кольорів, 2009. 96 с. (Курс «Християнська етика в українській культурі»).
7. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>
8. Типові освітні програми для закл. загальної середньої освіти: 1-2 класи. К. : ТД «ОСВІТА-ЦЕНТР+», 2018. 240 с.
9. Чабайовська М.І., Омельченко Н.М., Кальчук М.І. Програма курсу українознавства за вибором «Я люблю Україну» (1-4 класи). *Початкова школа*. 2016. № 9. С 49-48.

This article has been devoted to foundation of pedagogical conditions of effective organization of patriotic education of elementary school pupils in context Ivan Ohienko's ideas and educational innovations.

Nowadays, in conditions of the New Ukrainian school new approaches and new ways of education of patriotism as a feeling and as a base quality of personality according to modern realities are necessary.

Mainly junior pupils spend a lot of time at school that is why we think that creation of efficient and necessary pedagogical conditions which represent complex and have been realized in conditions of educational process help to increase of the level of pupils' patriotic education.

The process of elementary school pupils' patriotic education is based on systematic approach which is aimed to predict involving pupils to lesson and extracurricular activities.

Successful chosen forms, methods and ways of educational work, usage of innovative technologies (projected, informational, communicational), personal example of those persons who are significant for pupils are facilitated to formation of junior pupils' patriotism.

The effectiveness of patriotic upbringing of pupils' education is also depends on the unity of actions of the pedagogical, child and parent teams.



At the present stage, the main pedagogical conditions for the effective organization of patriotic education of pupils' education have been identified as follows: substantive content of the national-patriotic content of the educational process of the elementary level of education; introduction into the educational process of the elementary school of the courses of the Ukrainian and spiritual-moral orientation; gradual formation of patriotic upbringing of pupils' education; optimal organization of patriotic activities of pupils' education with the help of innovative forms, methods and technologies; involvement of parents in organizing of patriotic activities.

**Key words:** patriotic upbringing, patriotism, pedagogical conditions, junior pupils, Ivan Ohienko, educational innovations.

*Отримано: 22.10.2019 р.*

УДК 821. 161. 2+821.131.1]091

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.194-198

**Галина Насмінчук**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **САКРАЛЬНА ОСНОВА РОМАНУ «ЛЮБОВ І ГРІХ МАРІЇ МАГДАЛИНИ» ГАЛИНИ ТАРАСЮК**

У статті на матеріалі роману «Любов і гріх Марії Магдалини» Галини Тарасюк розглянуто специфіку сприйняття письменницею сакрального тексту. Виявлено такі особливості інтегрування Святого Письма у простір художнього твору, як трансформація біблійних образів, їх семантичне ускладнення, органічне поєднання сакрального і профанного часів.

**Ключові слова:** Галина Тарасюк, Святе Письмо, архетипне мислення, традиційна версія, актуалізація сюжету, автобіографічний елемент.

За словами Івана Огієнка, Святе Письмо сповнене «зразками найглибшої правдивої поезії, часто високохудожньої, що притягало до себе спрагненого читача вже з найдавнішого часу» [3, с.213]. Такими «спрагненими читачами» в усі часи були насамперед митці слова. Сукупно їхня художня практика демонструє найрізноманітніші форми оприявлення сакрального в авторському тексті. Будучи, за словами З. Лановик, основним джерелом літературного діалогізму та архетипного мислення [1, с.12], Біблія увиразнює письменницький задум, актуалізує давні істини, розширює смисловий простір твору. Особлива актуалізація сакральних концептів спостерігається в сучасному українському письменстві, яке, «приймаючи прикметні засади постмодерних дискурсивних стратегій, залишається в полі сакрального неоромантичного світосприймання та світовираження» [2, с.552].

Вияткову чулговість до сакрального засвідчує зокрема творчість Галини Тарасюк, яка в інтерв'ю Ірині Лобовик зізнавалася: «Я – віруюча християнка. Читаю Святе Письмо. А в ньому написано не лиш про Бога, а й того, хто замість нього хоче правити цим світом і нами, і проти кого я веду словом постійну війну» [5, с.170]. Чи не першим потужним аванпостом цієї війни у доробку письменниці став роман «Любов і гріх Марії Магдалини», задуманий на початку літературного шляху і вивершений 1990 року на Буковині, яку вона дотепер вважає своєю другою малою батьківщиною.

В аналізованому романі реалії часу універсалізуються, навіть міфологізуються. Деталі умовні переплітаються з реальними, символіка з конкретикою



часу, біблійний вислів проковує параболічність, породжує багатошаровість сенсів. І тут українська письменниця суголосна зі своїми побратимами і посестрами по перу. Література знає чимало прикладів вписування актуальної проблематики в контекст релігійних уявлень людини. Дуже показовий у цьому плані роман «Плаха» Ч. Айтматова, опублікований за чотири роки до появи роману Галини Тарасюк. Є підстави твердити, що ці два твори близькі типологічно. І в одному, і в іншому випадку твори збудовані так, що дійсність чергується з мареннями головних героїв. Відтак слова, які Галина Паламарчук сказала про «Любов і гріх Марії Магдалини», можна достосувати і до «Плахи»: «Читачеві пропонується вирішувати самому: чи то хресний шлях на Голгофу Спасителя, поведінка натовпу, його учнів, тихе приказування його матері, чи то хресний шлях на свою Голгофу незнаного духовного подвижника, розп'ятого своїм же оточенням» [5, с.51].

Зацікавлення біблійними концептами, хоча й орієнтоване на вітчизняну і зарубіжну традицію, у Галини Тарасюк складаються у чітку світоглядну систему, що простежується і в ліриці, і в прозі вже навіть на рівні заголовкових комплексів: «Молитва», «Так, був Пілат...», «Тінь Апокаліпсису...», «Пісенька втомленої Магдалини», «Тікаймо, Адаме, тікаймо...», «Між пеклом і раєм», «Гаспид і Маргарита» та ін.

Тяжіючи до духовно-філософського усвідомлення свого часу, письменниця підносить конкретні знання до рівня метафори-символу, що визначає особливості поетики її прози в цілому. Теперішні події осмислюються шляхом уподібнення їх до апокаліптичного часу з Одкровення Іоанна Богослова. Ці особливості поетики твору вже зацентовані критикою. Так, Петро Рихло звернув увагу на те, що «новозавітні ремінісценції, якими просякнутий твір» [5, с.68], безпосередньо пов'язані з проблемою митця в «заблокованому» суспільстві, «де все регламентовано ідеологічними циркулярами, де свобода творчості трактувалася лише як уславлення упокореним талантом політичних підвалин існуючої системи» [5, с.68]. Марія Якубовська конкретизує цю тезу і правомірно вважає, що поштовхом до написання роману були життєві історії Григора Тютюнника, Володимира Івасюка, Тараса Мельничука, Івана Миколайчука. «Нація жила і берегла себе у їхніх творах. Вони стали її совістю, її сумлінням. Факелами жертвовності освяє ту жорстоку пору смолоскип їхнього буття. Вони своїм стражданням врятували епоху. Стали її жертвою і, одночасно, порятунком» [5, с.188].

Хоча роман «Любов і гріх Марії Магдалини» і не обійдений увагою критики, його сакральна складова ще не була предметом окремого дослідження. Уважний аналіз та увиразнення потребують малодосліджені біблійні концепти, наявні як у романі, так і творчості письменниці в цілому. Мета пропонованої розвідки полягає в інтерпретації роману «Любов і гріх Марії Магдалини» з погляду його біблійного підґрунтя.

Події роману, в якому явно простежується виразний автобіографічний елемент, розгортаються у рідному авторці і впізнаваному читачеві часопросторі. Це Чернівці (у творі – Чернопіль) постшістдесятиницької епохи, куди письменниця прибула у 1968 році після виключення з московського літературного інституту ім. Горького, зазнавши наслідків «виховних бесід» в кабінетах КДБ. У романі цей час оприявнений через певні символи: «Десь далеко, майже на небі – в Москві, мінялися царі, мінялася погода, морозні, колючі вітри вже пролітали і над нашою периферією, дехто відчував власною шкірою їх льодовий подох» [4, с.159].

Авторка будує свою оповідь так, що події менш віддалені передують тим, які сталися раніше. Читач знайомиться з оповідачкою-героїнею у той час, коли відбувається мітинг-реквієм на пошанування пам'яті її чоловіка художника-

піддесятника Ігоря Борканя, прозваного Мольфаром. Все це стало можливим завдяки перебудовним віянням. Після запальних промов ораторів, що таврували винуватців передчасної смерті митця, багатотисячний людський натовп зажадав відвідати його могилу. Ось тут і починає звучати те, що порушує реальний плин подій і скеровує їх рух у метафізику: «...Вони несли його на осиковому хресті, звівши високо над головою, і слъози блаженства, піетету і радості омивали їхні темні зіниці, втихомирювали інстинкти і просвітлювали душі. Вони дивилися кризь солодкі слъози на Нього і неждано побачили небо. Небо! /.../

І вони засміялись, і заридали, стали обніматись і випустили з рук осиковий хрест, і вітер підхопив його і поніс високо-високо, в самий zenіт. Тепер вони, закинувши на спину голови, дивилися в небо. Вони мали на що дивитися: там був він...» [4, с.129]. Так в результаті поєднання лінійного і міфічного часів створюється ефект багатощаровості, стереоскопічності.

Образ Марії Магдалини неодноразово з'являється вже в ранній ліриці Галини Тарасюк. У вірші «Камінь слова тяжкий» (зб. «Сотворіння гнізда») присутні класичні іпостасі архетипного образу: «Магдалина по той бік / у темні блудить, / а по цей бік – / світає пречиста Марія» [4, с.357]. А в поезії «Пісенька втомленої Магдалини» з книги «Зерна полину» поетеса пов'язує семантику образу зі сферою духовної діяльності, на що вказує фінальний рядок вірша: «Як я легко плащаницю волочу» [4, с.378]. В євангельській історії Марія Магдалина постає послідовницею Ісуса Христа, однією з жінок-мироносиць. Вона була присутня на Голгофі при його кончині і похованні. І саме її ангели сповістили про воскресіння Христа. Особливо багато розповідається в біблійній літературі про проповідницьку, духовно-творчу діяльність Марії Магдалини, у зв'язку з чим її називають «рівноапостольною».

У творі Г. Тарасюк зауважуємо прями цитації з Біблії: «Як воскрес рано в перший день тижня, ... явився першій Марії Магдалині, з якої вигнав сім бісів.

Вона пішла і сповістила тим, що були з ним, що ридали тепер і плакали.

Але вони, почувши, що він живий і вона бачила Його, – не повірили...» [4, с.149]. Спогади-роздуми оповідачки інкрустовані афоризмами релігійно-містичного спрямування: «Поки що ми жили в раю» [4, с.140]; «Ні, півень ще не піяв. Було ще надто рано...» [4, с.157]; «Я розуміла: Це кінець. Попереду – лиш Голгофа» [4, с.157] та ін. Саме з цими і подібними сентенціями асоціюється конкретний топос, конкретний екзистенційний контекст.

Героїня роману, від імені якої ведеться оповідь, ототожнює себе з Марією Магдалиною, вона повністю розчиняється у світі захопленнь свого коханого чоловіка, і як він, зазнає переслідувань, зневаги від оточення. Вона навіть відмовляється народжувати, бо такою була його воля.

Хоча твір має назву «Любов і гріх Марії Магдалини», в його змісті присутній ще один жіночий образ, який має стосунок до символічної системи Біблії. Це Ліліт, за переказами – прекрасна зваблива жінка. Це ім'я дав своїй юній дружині художник. Інтегровані у текст роману біблійні історії формують його сакральний простір. В інтерпретації Г. Тарасюк ці знакові фігури – Марія – Ліліт – перетворюються на метафору власне жіночої форми поведінки, яка практично завжди сповнена сакрального змісту. Якщо Ліліт втілює вітальні сили життя («Ліліт, Ліліт, Ліліт... ти одна, Ліліт, ти єдина, ти як вода, мінлива, щораз інша, в тобі тисяча жінок, Ліліт... ти кожного разу інша... як ти вмієш любити... тільки ти... тільки ти так вмієш любити» [4, с.142]), то Марія Магдалина у контексті авторської історії – це алюзія саможертвовного подвигу («Усі ці роки я жила лише Мольфаром, його творчістю, його диким, незатишним, невлаштованим життям. Я забула ради нього все і всіх. Я перетворилася в додаток до

Мольфара» [4, с.139-140]). А що життєва і творча стежка Мольфара вела його на Голгофу, то й дружині довелося сповна випити чашу суспільної зневаги і переслідувань. Познайомившись із роботами авангардистів, Мольфар став творити в іншому, ніж до того, ключі, все більше тяжіючи до біблійної символіки. Так з'явилися «Катастрофа», «Свангеліє від Йосифа», «Апокаліпсис», «Голгофа», «Вознесіння». Після відвідин у складі всесоюзної бригади молодих художників Красноярської ГЕС, протестуючи проти пласкої «парадної мазні» і безконфліктного «дебільного оптимізму», він написав її будівельників «з кельмами замість голів», тобто створив той самий «Апокаліпсис», який став початком кінця. За цей шедевр його зненавиділи примітивні співці індустріальних пейзажів, «зненавиділи і топтали, і гнали, і кричали вслід: «Очорнитель! Осквернитель!» А я... я, мов собака, кидалася під ваші копита: «Ви ще пожалісте... ще зрозумісте, який вчинили злочин!» [4, с.159].

В результаті поєднання буденного часу з часом сакральним розширюється простір внутрішньої екзистенції оповідачки. Вона постійно перебуває на межі: і тоді, коли відчуває за собою чорну тінь КДБ, і коли втрачає коханого, і коли пробує звести рахунки з життям, і коли опиняється у психлікарні. Скривджена зрадою обожнюваного чоловіка, доламана підступами кадебешників, молода жінка пише зізнання в органи безпеки. Переживши глибоке потрясіння від власного переступу, вона виходить з реального світу у сакральну дійсність: «З редакторського кабінету я виїшла Іудою Іскаріотом! Не Марія я, не Магдалина я, не Ліліт... Я – Іуда!» [4, с.163].

Апелюючи до традиційної версії у тлумаченні образу Марії Магдалини, Галина Тарасюк цікавиться ним не так із погляду власне біблійної історії, як із погляду певного типу жіночої особистості, можна сказати, певного психотипу жінки, здатної до героїки заради кохання. «Я видам твої листи! – Клянеться дружина Ігоря Борканя. – Я напишу про тебе спогади! Велику і чесну книгу твого і мого життя. Смерть – ні, не розлучила нас, а поєднала навки...» [4, с.170]. Чи могла припускати Галина Тарасюк у той далекий 1990 рік, коли завершувала роман, що колись ці слова, вкладені до вуст її героїні, у дивовижний спосіб визначає основний вектор і її поведінки в реальному житті як дружини, як соратниці передчасно згаслого чоловіка – талановитого кінорежисера Володимира Андрощука. Нещодавно вона завершила дуже особистісну «велику і чесну книгу» спогадів і роздумів «Володимир Андрощук. Кіно і доля», в якій ідеться про те, що є насправді вартісним у нашій повсякденній метушні, в нашому безкінечному марафоні на коротких і довгих дистанціях. І лише авторці відомо, яких зусиль, якої крові усе це коштувало.

Отже, сакральний текст стає своєрідним засобом осмислення подій, які мають прямий стосунок до життєвих випробувань, що їх зазнала сама авторка. На ідейно-концептуальному рівні авторський задум відтворити трагедію митця в тоталітарному суспільстві увиразнюється такими місткими образами, як Голгофа, розп'яття, Ісус, Марія Магдалина, Іуда Іскаріот. Біблія в контексті образу оповідачки-героїні стає тим емоційним сегментом, який допомагає їй осягнути свій буттєвий та емоційний досвід. Присутність сакрального, чи радше містичного компонента у романі забезпечує незбагненну наближеність зображуваних подій до сьогодення, а фактів життя літературних героїв – до життя реальних людей.

#### Список використаних джерел:

1. Лановик З. Біблійна герменевтика: становлення, методологія (символіко-алегоричний аспект літературознавчого дискурсу) : автореф. дис. ... д-ра філол наук. Київ, 2006. 36 с.

2. Набитович І. Універсум *sacrum* в художній прозі (від Модернізму до Постмодернізму) : монографія. Дрогобич ; Люблін : Посвіт, 2008. 600 с.
3. Огієнко І. Давньоєврейська поезія. *Рідна мова* (Жовква). 1938. Ч. 5. С. 213-224.
4. Тарасюк Г. Любов і гріх Марії Магдалини: Вибране. Поезія. Проза. Чернівці : Облдрук, 1995. 384 с.
5. Тарасюк Г. Трепанажія: Літературознавчі праці, рецензії, відгуки. Роздуми. Інтерв'ю. Бровари : Відродження, 2006. 320 с.

The article on the material of the novel «Love and Sin of Mary Magdalen» by Halyna Tarasyuk examines the specific perception of the writer of the sacred text. The peculiarities of integration of the Holy Scriptures into the space of artistic work are revealed, such as the transformation of biblical images, their semantic complication, the organic combination of sacred and profane times.

The realities of time are universalized in the analyzed novel, even mythologized. Details of conditional are intertwined with real, symbolism with specificity of time. Striving for spiritual and philosophical awareness of its time, the writer brings concrete knowledge to the level of metaphor-symbol, which determines the features of the poetics of her prose as a whole. Current events are conceived by likening them to the apocalyptic time of the Revelation of John the Theologian.

Biblical stories integrated into the text of the novel form its sacred space. In the interpretation of G. Tarasyuk, the figures of Mary Magdalen and Lilith are transformed into a metaphor of the feminine form of behavior, which is almost always filled with sacred content. If Lilith embodies the vital forces of life, then Mary Magdalene in the context of copyright history is an allusion to a self-sacrificing feat. As a result of the combination of everyday life with time the sacred space widens the inner existence of the heroine.

Thus, the sacred text becomes a kind of reflection on events that are directly related to the life trials experienced by the author herself. At the ideological and conceptual level, the author's intention to recreate the tragedy of the artist in a totalitarian society is expressed by such capacious images as Calvary, Crucifixion, Jesus, Mary Magdalen, Judas Iscariot. The Bible, in the context of the image of the heroine narrator, becomes the emotional segment that helps her to grasp her existential and emotional experiences. The presence of a sacral, or rather a mystical component in the novel, provides an incomprehensible approximation of the depicted events to the present, and the facts of the lives of literary heroes – to the lives of real people.

**Key words:** Halyna Tarasyuk, Holy Scripture, archetypal thinking, traditional version, story actualization, autobiographical element.

*Отримано: 03.09.2019 р.*

Геннадій Нога

*Інститут літератури імені Тараса Шевченка*

*Національної академії наук України*

*Придністровський державний університет імені Тараса Шевченка*

*(Тирасполь, Республіка Молдова)*

## **РЕЛІГІЙНИЙ КОНТЕКСТ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І НАУКИ: ВІД ПЕТРА МОГИЛИ ДО ІВАНА ОГІЄНКА**

Стаття присвячена дослідженню впливів української православної еліти на розвиток вітчизняної наукової думки та освітньої системи в епоху Бароко. Актуалізовано думку сучасних західних учених про релігійний контекст як вагомий чинник освіти, культури і науки. Проаналізовано дотичні до теми студії тексти діячів XVII-XVIII століття Петра Могили, Йоанікія Галятівського, Єпифанія Славинецького, Феофана Прокоповича, Григорія Сковороди, а також будівничого української освіти XX століття митрополита Іларіона (Івана Огієнка). В результаті виявлено, що українська церква, зокрема в епоху Бароко, була ініціатором та реалізатором науково-освітніх процесів, а окремі її постаті залишили особистий помітний слід в історії науки.

**Ключові слова:** наука, освіта, релігія, культура, Бароко, київська ученість, філологія, філософія.

У своїй книзі «Зброя, мікроби і харч: витоки нерівностей між народами» американський еволюційний біолог Джаред Даймонд висловив думку, що на розвиток освіти, науки і технологій дуже по-різному впливає релігійний контекст. Його аргументація, почерпнута з історії кількох великих світових цивілізацій, виглядає переконливою [2]. Історик Ян Морис у своїй монографії «Чому захід панує – натепер. Оповіді з історії та що з них впливає щодо майбутнього» [5] доходить аналогічних висновків. У цьому контексті було б цікаво простежити стосунки між українським православ'ям та розвитком вітчизняної наукової думки в епоху Бароко – буремний, але водночас надзвичайно багатий на різні культурні події і явища час. Саме це і є **метою** даної студії. У вітчизняній гуманітаристиці системних праць, присвячених цій проблематиці, ще не було. Власне, цим і зумовлена **актуальність** статті.

«Воистину мудрим є той, хто всі земні речі так собі цінує, як гній, аби Христа прихилити. Істинно добре вченим є той, хто волю Божу виконує, а свою волю відкидає» [4, с.62]. Таку думку висловлює український політичний, церковний та освітній діяч першої половини XVII століття, митрополит Київський Петро Могила, який увійшов у нашу історію перш за все як реформатор вітчизняного православ'я та системи освіти. Але чим він тоді вирізняється у колі сучасників і у чому полягає його новаторство, якщо мислитель очевидно залишався у полі традиційного підходу до пізнання, коли все, що виходило за межі християнського світогляду, виявлялося не вартим уваги за визначенням. Ізраїльський медієвіст Ювал Ной Харарі подібну ситуацію пояснює наступним чином: «Досучасні традиції пізнання, на кшталт ісламу, християнства, буддизму та конфуціанства, вважали, що всі важливі знання про світ уже відомі. Великі боги, один всемогутній Бог або мудреці минулого володіли всеосяжною мудрістю, яку відкривали нам у священних текстах та традиційних усних оповіданнях. Звичайні смертні отримували знання, заглиблюю-

чись у ці давні тексти й традиції та розуміючи їх як слід. Було просто неможливо уявити, що в Біблії, Корані чи Ведах не згадується якась ключова таємниця всесвіту, яку, однак, здатні відкрити створіння з плоті та крові» [12, с.314].

1631 року, долаючи опір печерсько-лаврських ченців, Петро Могила відкрив на території Києво-Печерської лаври школу за зразком тогочасних європейських шкіл з думкою про те, що вона сприятиме не тільки підвищенню рівня церковної освіти, а й зробить освіту загалом локомотивом розвитку суспільства. Ще до відкриття цього закладу Могила відправляв обдарованих юнаків на навчання у закордонні освітні центри власним коштом. Заснування Києво-Могилянської колегії 1632 року стало вершиною, але далеко не завершальним моментом у його програмі із розбудови науково-освітньої системи України. За два роки він відкриває філію Київської колегії у Вінниці, ще за два – колегію у Крем'янці. На утримання створених закладів виділив дві лаврські волості, подарував власне село, постійно надавав грошову допомогу викладачам та студентам, котрі цього потребували. Фактично завдяки організаторським зусиллям та інвестиціям цієї людини було реалізовано проект розгортання української православної системи освіти, яка мала конкурувати з домінуючою на той час католицькою єзуїтською системою. Особиста позиція діяча з чітким державним мисленням переросла у культурний проект нації, спричинила постання нової традиції, задала напрямок і темп розвитку на наступні десятиліття і століття. Петро Могила не вписується у схему, якою можна описати мотивацію і діяльність багатьох меценатів свого часу: «Типовий досучасний правитель давав гроші священикам, філософам та поетам у надії, що вони легітимізують його правління та підтримуватимуть усталений соціальний лад» [12, с.312]. Він працює на освіту і науку, усвідомлюючи їх зростаючу роль у функціонуванні держави і культурному та соціальному поступі суспільства. Як це узгоджується із цитатою, якою починається ця розвідка? По-перше, у кожному разі Могила – дитя своєї епохи, епохи постренесансної, глибоко релігійної. По-друге, він переконаний, що будь-які пізнавальні зусилля людства залишаться марними, якщо не принесуть внутрішньої, духовної рівноваги особистості, не сприятимуть очищенню людської душі. По-третє, мислитель повсякчас переймається питаннями етики наукового пізнання (до речі, сучасна наука теж постійно стикається з цією проблемою). Ніби намагаючись усмирити власні поривання до досягнення нового і незвіданого, він емоційно проголошує: «Не пишайся з жодної науки та вміння, але, скоріше, бійся даного тобі знання. Якщо здається тобі, що багато знаєш і досить добре розумієш, відай, проте, що є значно більше речей, яких не знаєш. Не прагни високодумства, а більше незнання своє визнавай, як хочеш над кимось вивищитись» [4, с.54]. Тобто, Петро Могила дотримувався латинського принципу *ignotus* (визнаємо, що не знаємо), на якому ґрунтується і сучасна наука. Водночас, повторюся, він, поза сумнівами, людина свого часу і носій християнського світогляду, який дбає, перш за все, про душу людини. З висоти свого морального авторитету просвітник намагається збалансувати природне поривання людини до знань з наукою Христа: «Якби знав усі речі, які є на світі, а не був би в милості, що б мені помогло перед Богом, котрий мене судити має за діла мої? Відступися від надмірної жадоби знання, бо великі від того з'являться недбальство і облуда, тому що розуми хочуть бути всім відомі й мудрим звані» [4, с.52].

Згаданий вище дослідник Джаред Даймонд називає науковий світогляд унікальною особливістю саме постренесансного європейського суспільства [2], у якому жив і творив Петро Могила. Його думки і його діяння є прикладом поступового притирання й узгодження двох таких різних типів світогля-

ду. Як зазначає В. Нічик, «“Требник” Петра Могили, що з’явився у першій половині XVII сторіччя, є яскравим свідченням суттєвих, світоглядного значення змін у співвідношенні церковно-теологічного та світського напрямків в українській культурі» [6]. Ідеї, що панують у творах Могили, співзвучні з думками великих французьких моралістів XVII століття Франсуа де Ларошфуко, Блезя Паскаля, Жана де Лабрюєра, які схилилися до розрізнення божественного (не піддається осягненню розумом) та людського (є предметом наукового пізнання). Складність і делікатність проблематики, над якою працювали мислителі у суспільстві, де продовжували домінувати церква і релігія, часто призводили до духовних криз та особистих драм. Так, блискучий математик Блез Паскаль, який написав трактат з геометрії ще у шістнадцять років, а згодом винайшов рахівницю, з роками відійшов від науки і став людиною глибоко релігійною.

Незважаючи на сумніви і спротив традиції, Петро Могила йде на оновлення науки й освіти і робить це не на порожньому ґрунті, позаяк, як підкреслює В. Нічик, у той час уже існували «певні передумови для емансипації світського напрямку і для привнесення та використання даних світських наук у богословських і церковнослужбових творах. Спираючись на доробок острозьких книжників, діячів братств, учених гуртка при друкарні Києво-Печерської Лаври, Могила в своєму «Требнику» широко використовує дані філологічної, історичної, географічної, філософської наук, звертається до творів античних, середньовічних і новітніх авторів – православних, католиків, аріан, магометан, юдеїв» [6]. Склад величезної для свого часу бібліотеки мислителя доводить його інтерес не тільки до гуманітарної проблематики. Значний корпус книг із математики, астрономії, географії, медицини підтверджує його зацікавленість точними і природничими науками. Природничі науки достатньо широко викладалися у стінах заснованої Могилою Києво-Могилянської колегії.

Завдяки зусиллям Петра Могили та його однодумців про другу половину XVII століття фахівці ведуть мову як про добу «київської ученості» [15]. Історик Н. Яковенко у своїй монографії зосереджується на постаті одного з чільних представників цієї «ученості» – Йоанікиа Галятівського, православного мислителя, який намагався розкрити причину багатьох природних явищ, які цікавлять кожну людину: дощ, вітер, блискавка, грім тощо. Вона звертає увагу на важливу деталь, притаманну новому поколінню могилянських книжників: «дисципліноване» уживання використаних праць, засвідчене у розповсюдженні практики приміток-посилань на берегах» [15].

В одному з найвідоміших своїх творів – трактаті з теорії гомілетики «Наука, альбо Спосіб зложення казання», Галятівський, визнаний авторитет з теорії і практики компонування церковних проповідей, наводить перелік джерел, якими має користуватися кожен проповідник. Окрім Біблії, житій святих, творів отців церкви, він рекомендує освоювати пласти світської літератури, яка на той час була основним джерелом знань про навколишній світ: «... треба читати гісторії і кройніки о розмаїтих панствах і сторонах, що ся в них діяло і тепер що ся діє; треба читати книги о звірох, птахах, гадах, рибах, деревах, зілах, камінях і розмаїтих водах, которії в морю, в ріках, в студнях і на інших місцях знайдуються, і уважати їх натуру, власності і skutki, і тоє собі нотувати, і аплікувати до своєї речі, которою повідати хочеш» [1, с.116]. Любоє до знань, до освосення нових горизонтів у пізнанні світу в той чи інший спосіб зринають у бароковій стихії творів Галятівського, розкриваючи у ньому великого інтелектуала свого часу.

Отримала у XVII столітті своїх високопрофесійних і самовідданих дослідників і філологія. Велике значення і до сьогодні мають лексикографічні праці



Епифанія Славинецького. Його «Лексикон латинський» є найбільшим давньоукраїнським словником, а «Книга лексикон греко-славено-латинський» (у співавторстві з А. Корецьким-Сатановським) відбиває особливості тогочасної фонетики й морфології української мови. Ці твори демонструють широку ерудицію автора й ретельний, власне, науковий підхід до справи. Перелік наукових зацікавлень та компетенцій Славинецького знаходимо у назві збірки його праць, виданій у Москві вже після смерті автора: «Зде лежачая словеса сочиненная иеромонахом Епифанием Славинецким, мужем многоученным не токмо грамматики и риторики, но и философии и самыя феологии известным испытателем, и искуснейшим разсудителем и опасным претолковником греческаго, латинскаго, славенскаго и полскаго диалектов». Особливо показовою з точки зору усвідомлення значення наукової діяльності є перекладацька спадщина Епифанія Славинецького. Поряд з творами Еразма Роттердамського стоїть переклад «Анатомії» Андреаса Везалія – першого докладного опису людського тіла, зробленого на основі анатомування померлих, праці, з якої постала сучасна анатомія як наука. Також йому належить переклад географічної праці Йоганна Блеу «Космографія».

Дослідниця спадщини Епифанія Славинецького як теоретика державотворення Наталя Шалашна також відзначає його повсякчасну орієнтованість на роль науки та освіти в розвитку суспільства: «С. Славинецький у своїх проповідях проводить думку, що до обов'язків державної влади входить організація якомога ширшої освіти для народу. При цьому громадянин має всіляко впливати на царя та інших наділених владою осіб з метою стимулювати їх до влаштування училищ. Це є богоугодною справою, відповідно загальний контроль за цією діяльністю має здійснювати церква, а кожний християнин за сприяння справі освіти може очікувати на відпущення гріхів» [13, с.81].

Як надзвичайно авторитетний теолог і водночас як провідний науковець свого часу увійшов в історію української культури Теофан Прокопович. Він був автором першого проекту Імператорської академії наук у Петербурзі, а європейські вчені вважали його найосвіченішою людиною Російської імперії. Реформатор і новатор від природи, він намагався якомога глибше досягнути таємниці світобудови: «Високо оцінюючи розум людини, П. приділяв значну увагу вивченню логічних операцій, методів доведення й аргументації. Істина перестає бути для нього чимось заздалегідь даним у Біблії, а розуміється як процес набуття і нарощування людством нового знання. П. визначає істинне знання, прагнучи розширити межі самобутності наукової істини, як корисне і практично значуще» [11, с.526].

Крім теології і філософії, Прокопович спирався у своїх пошуках на математику і фізику, сам зробив у цих науках непересічні відкриття. Його вірш «Про палський вирок Галілеєві» сьогодні сприймається, у першу чергу, не як фрагмент полеміки з католиками, а як промовисте засудження всіх тих, хто чинить перепони науковому прогресу:

Чом ти ганьбиш безсоромно ім'я Галілеєве, папо?  
Чим він тобі завинив, старче, тиране, скажи?  
Може, злочинний, хотів він одняти у тебе престол твій,  
Чи, що тим гірш, намовляв віри у бога не йнять?  
Ні, до святих володінь йому діла немає так само,  
Як і до Стіксових вод і до античних богів.  
Справжня у нього земля, а твоя від початку фальшива.  
Бог його зорі створив, ваші ж – лукавого плід.  
Застерігати невпинно велить твій обов'язок, кажеш,

Щоб голосні імена люд не дурили простий?!  
Варвара гідний закон твій про світобудову, гаркавцю,  
А Галілеїв вогонь – нищить безжалюбно його [8].

Говорячи про питання освіти, науки, прогресу, не можна обійти увагою позицію у цих питаннях Григорія Сковороди. Щодо освіти, самоосвіти, регулярного набуття знань філософ мав чітку й однозначну позицію. «Немає години, не придатної для занять корисними науками, і хто помірно, але постійно вивчає предмети, корисні як у цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання – не труд, а втіха. Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає учитись, хоча б зовні він і здавався бездіяльним. ... коли не любити всією душею корисних наук, то всякий труд буде марним» [9, с.220-221], – так пише Сковорода у листі своєму улюбленому учневі Михайлові Ковалинському 9 липня 1762 р. Проте постійно вживане ним поняття «корисні науки» значною мірою коригує позицію філософа у ставленні загалом до науки і наукового розвитку. Так, Тетяна Шевчук зауважує, що у питанні наукового прогресу український філософ займав двозначну позицію: «Так, з одного боку, відомо, що він був знайомий із сучасними йому технічними і науковими винаходами. Він часто згадує Коперніка та теорію сфер, активно послуговується новітніми науковими поняттями з галузі геометрії..., архітектури..., фізики... Але оперування науковою термінологією потрібно Г. Сковороді передусім для доведення абстрактних понять і концепцій, адже знання, котре не підвищує цінності життя і рівня духовного розвитку людини, розуміється ним як безпорадна й непотрібна витрата часу» [14, с.82]. Леонід Ушкалов виокремлює три наукові дисципліни, які були у Сковороди в пріоритеті: богослів'я, юриспруденція та медицина [10, с.24]. Т. Шевчук підсумовує, що сенс наукового розвитку наш філософ бачить переважно у контексті «духовного самовдосконалення людства, що у його ліриці було доведено до заперечення ідеї прогресу» [14, с.82-83].

Важко не погодитися зі словами дослідниці, позаяк тексти Сковороди надають безліч тому підтверджень. Чимало суджень на цю тему містять листи філософа. Найпромовистіше звучать віршовані латиномовні рядки листа зрілого віком мислителя до свого давнього учня Якова Правицького:

А хто Христа знає, то не важливо, що він не знає інше,  
А хто Христа не знає, то не важливо, що він знає інше [9, с.366].

Проте не поспішаймо з висновками, що Сковорода був у позиціонуванні щодо науки людиною Середньовіччя. Його найбільшою мрією і провідною ідеєю було удосконалення світу, але шляхом удосконалення кожної окремої особистості. У цьому питанні Сковорода був глобалістом. Через пізнання Христа і осягнення Біблії, на його думку, людина могла глибше розібратися у власному мікрокосмі, збагнути своє особливе призначення і виробити свій життєвий план. Коли він пише: «... я все лишаю і залишив, щоб протягом всього свого життя досягти тільки одного: зрозуміти, що таке смерть Христа і що означає його воскресіння» [9, с.384], Сковорода, звичайно, має на увазі головну проблему філософії – сенс людського життя. Він усе життя підносив і пропагував любов (саме любов) до знань, але при цьому був стовідсотковим гуманітарієм, дослідником людської душі. Його повсякчас приваблювала саме ця проблематика, і джерело її осягнення для нього було очевидним: «... більшість зовсім не знає, що значить жити, і хоч вони й бажать їсти, щоб жити, однак не можуть по-справжньому жити, бо навчитися найвеличнішому мистецтву життя – справа дуже важка, і один тільки Христос може це дати і навчити» [9, с.264]. Вражаюче

по-сковородинськи звучать сьогодні слова історика Ювала Ноя Харарі: «Головне питання полягає в тому, чи знають люди правду про самих себе. Які ми маємо докази того, що люди сьогодні розуміють цю правду хоч трохи краще, ніж первісні мисливці-збирачі чи середньовічні селяни?» [12, с.496]. Сковорода-етик і практик передбачав, що його наукові зусилля мають дати цілком реальні результати: подолання невиліковних хвороб, подовження життя людини, розвиток її пізнавальних здібностей, вміння контролювати емоції і почуття. Він чітко бачив, що через гонитву за ефемерними цінностями світу людина постійно перебуває у стані неспокою і незадоволення своїм життям. Сучасна наука підтверджує висновки Сковороди, коли констатує: «Люди звільняються від страждань не тоді, коли відчувають те чи інше швидкоплинне задоволення, а коли розуміють непростійну природу всіх своїх відчуттів та перестають їх прагнути» [12, с.494].

Листи до М. Ковалинського з-поміж іншого містять чимало фрагментів, які за своєю суттю є порадами-консультаціями психологічного плану. Глибокий знавець людської натури, Григорій Сковорода був тонким психологом. Його внесок у царину психологічної науки ще чекає своїх дослідників.

У контексті нашої студії не можна оминати увагою постать великого українського ученого і церковного діяча ХХ століття Івана Огієнка. Він не бачив жодної суперечності у поєднанні активної науково-пошукової роботи з високим ієрархічним статусом. Він був єпископом, а згодом і митрополитом Холмським і Підляським Української автокефальної православної церкви, пізніше – предстоятелем Української греко-православної церкви у Канаді. Водночас був засновником і першим ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету, очолював Міністерство народної освіти в уряді УНР, був ректором заснованого у Вінніпезі (Канада) Українського народного університету. Історія розвитку української церкви, на його думку, нерозривно і безпосередньо пов'язана з розвитком вітчизняної освіти і культури [7]. І. Огієнко аргументовано продемонстрував, що саме українські вчені стали фундаторами системи освіти і науки у Російській імперії. Сам він був не тільки блискучим мовознавцем і культурологом, а й ефективним організатором науково-освітнього процесу. Його діяльності на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету присвячено десятки дослідницьких робіт [3].

Проведений стислий огляд дозволяє зробити висновки, що український варіант православ'я ніколи не виступав відвертим антагоністом науково-технічного прогресу. Натомість українська церква, зокрема в епоху Бароко, була ініціатором та реалізатором науково-освітніх процесів. Завдяки їй в Україні була сформована власна система освіти. Чільні представники української церкви зробили значний особистий внесок як у розвиток науки, так і в організацію освітнього процесу. Українська наука й освіта, які мали тісні зв'язки з європейською новочасною освітою, мали значний потенціал. Проте через відомі політичні (втрата незалежності) та економічні (відсталість економіки Російської імперії та інерційність у її розвитку) чинники цей потенціал не був до кінця реалізований.

### **Список використаних джерел:**

1. Гаяльтовський І. Наука, альбо Спосіб зложення казання. Українська література XVII ст. К. : Наукова думка, 1987. 608 с.
2. Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч: витоки нерівностей між народами. К. : Ніка-Центр, 2009. 488 с.
3. Завальнюк О. Дослідження діяльності Івана Огієнка на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету. URL:

- <http://kphistory.com.ua/zavalnyuk-o-m-doslidzhennya-diyalnosti-ivana-ohijjenka-na-posadi-rektora-kamyanets-podilsko-ho-derzhavnoho-ukrajinskoho-universytetu>.
4. Могила П. Книга Душі, йменована Злото. К. : Українські пропілеї, 2007. 440 с.
  5. Морис Я. Чому захід панує – натепер. Оповіді з історії та що з них випливає щодо майбутнього. К. : Кліо, 2014. 784 с.
  6. Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. К., 1997. 328 с. URL: <http://litopys.org.ua/nichyk/nich02.htm>.
  7. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ, 1918. 272 с.
  8. Прокопович Ф. Вірші. URL: [http://litopys.org.ua/old18/old18\\_01.htm#papasha](http://litopys.org.ua/old18/old18_01.htm#papasha).
  9. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. К. : Наукова думка, 1973. Т. 2. 574 с.
  10. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення: Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків : Акта, 2001. 221 с.
  11. Філософський енциклопедичний словник / ред. кол. В.І. Шинкарук та ін. К. : Абрис, 2002. 751 с.
  12. Харарі Н.Ю. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 544 с.
  13. Шалашна Н. Уявлення про державу Єпифанія Славинецького. *Схід*. 2016. № 4 (144). С. 78-83.
  14. Шевчук Т.С. На перехресті епох: антична література у творчості Григорія Сковороди. Ізмаїл : СМІЛ, 2010. 360 с.
  15. Яковенко Н. У пошуках нового неба: Життя і тексти Йоанікія Галятівського. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/novi-knizhki/2200-natalya-yakovenko-u-poshukakh-novogo-neba-zhittya-i-teksti-joanikiya-galyatovskogo-kijiv-kritika-laurus-2017>.

The article is devoted to the study of the influence of the Ukrainian Orthodox elite on the development of national science and educational system in the Baroque era. The opinion of modern Western scholars on the religious context as a significant factor of education, culture and science has been updated. The texts of the 17th – 18th centuries culture leaders Petro Mohyla, Ioanykiy Halyatovsky, Epiphaniy Slavynetsky, Teofan Prokopovych, Hryhoriy Skovoroda, as well as founder of Ukrainian education of the XX century the Metropolitan Ilarion (Ivan Ohiyenko) are analyzed. They were people of their time and carriers of the Christian worldview, focused primarily on the human soul. From the height of their moral authority, these enlighteners sought to balance the natural impulse of man for knowledge with the doctrine of Christ. The leading idea of Ukrainian thinkers was to improve the world by improving each individual personality. Through the knowledge of Christ and the comprehension of the Bible, in their opinion, one could understand more deeply in his own microcosm, understand his special purpose and develop his life plan. They believed that scientific knowledge of the world had to give quite practical results: overcoming incurable diseases, prolonging human life, developing its cognitive abilities, the ability to control emotions and feelings. Ukrainian science and education had close links with European modern education and had considerable potential. Thanks to the scientific and organizational efforts of Petro Mohyla and his successors about the second half of the 17th century, experts are talking about the era of «Kiev scholarship». The study revealed, that the Ukrainian church, particularly in the Baroque era, was the initiator and implementer of scientific and educational processes, and some of its figures had left a personal mark on the history of science.

**Key words:** science, education, religion, culture, Baroque, Kyiv scholarship, philology, philosophy.

*Отримано: 16.09.2019 р.*

**Тетяна Олинець**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ В КОНТЕКСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ ІВАНА ОГІЄНКА ТА СУЧАСНОМУ ОСВІТЬОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ ТА США**

У статті проаналізовано напрацювання сучасної української та американської педагогічної думки і поглядів І. Огієнка з питань родинної педагогіки та їхнє використання в розв'язанні завдань сімейного виховання. Встановлено пріоритетні напрямки родинного виховання в США (сімейно-шкільне виховання, батьківська просвіта, підготовка молоді до сімейного життя). Висвітлено проблему впливу родинного та шкільного виховання на формування і розвиток особистості дитини. Розкрито сутність поняття педагогіки партнерства як одного із ключових компонентів концепції Нової української школи. Окреслено погляди й ідеї видатного українського освітнього діяча, педагога І. Огієнка щодо ролі партнерства сім'ї та школи у вихованні підростаючого покоління.

**Ключові слова:** Іван Огієнко, педагогіка, виховання, партнерство, особистість, родина, діти, суспільство.

Державна національна програма «Освіта (Україна XXI століття)» одним із пріоритетних напрямків виділяє «організацію родинного виховання й освіти як важливої ланки виховного процесу і забезпечення педагогічного всеобучу батьків»; «розроблення теоретико-методологічних аспектів національної системи виховання з урахуванням вітчизняного й зарубіжного досвіду».

У зв'язку з тим, що українське суспільство відкрито проявляє свою зацікавленість у розширенні діапазону його спілкування з іншими країнами, сучасні українські педагоги позитивно ставляться до використання досвіду відповідних зарубіжних країн. Важливе місце в родинному вихованні відводиться США як країні з найсучаснішими концепціями в цій сфері. Тому сьогодні з метою подальшого використання в Україні, як ніколи, доцільним є вивчення ідей і здобутків американської педагогічної думки з родинного виховання.

З іншого боку, ефективність розв'язання завдань державної національної програми «Освіта (Україна XXI століття)» стосовно родинного виховання значною мірою залежить від всебічного і творчого використання досягнень вітчизняної історико-педагогічної науки. Тому особливо актуальними стають розробки і практичний досвід І. Огієнка. На сучасному ж етапі неможливо не взяти до уваги прогресивні ідеї Нової української школи щодо ролі сім'ї у формуванні та розвитку особистості дитини.

У дослідженні проблеми впливу сімейного виховання та педагогіки партнерства на формування і розвиток особистості дитини особливо важливими є наукові праці Амонашвілі Ш., Бежа І., Бібік Н., Вишневецького О., Волкова Н., Гудмен І., Зайченко І., Зіглар І., Кац Л., Керью Дж., Макаренко А., Максимюк С., Сухомлинського В., Холоднової Л. та ін.

**Метою статті** є творче осмислення напрацювань української та американської педагогічної думки і поглядів І. Огієнка з питань родинної педагогіки та їхнє використання в розв'язанні завдань сімейного виховання.

Внаслідок аналізу американських науково-педагогічних джерел було встановлено пріоритетні напрямки родинного виховання:

- сімейно-шкільне виховання;
- батьківська просвіта;
- підготовка молоді до сімейного життя.

Головною тенденцією сучасної американської педагогіки є активізація взаємодії школи з батьками і родиною взагалі. Помітною ознакою діяльності багатьох соціальних і педагогічних працівників США є їхнє прагнення надати спільній діяльності школи і сім'ї характеру обґрунтованої системи. В американській педагогіці вже давно можна зустріти поняття «батьківсько-шкільне виховання», «сімейно-вчительське партнерство» та інші. Американські дослідники з питань сімейного виховання Дж. Керью та І. Гудмен, пояснюючи важливість «сімейно-вчительського партнерства», стверджують, що «родини та вчителі мають індивідуальні та унікальні знання про дитину та її особливості» [6, p.25].

Сучасна американська дослідниця Л. Кац виділяє 7 основних розбіжностей між матір'ю і вчителем у сприйнятті дитини. Наприклад, вона відзначає, що «батьки, безумовно, люблять свою дитину як індивідуальність, у свою чергу вчителі мають можливість розглядати цю ж дитину та її індивідуальні особливості в умовах групи» [6, p.13]. Тобто вони бачать дитину по-різному, з різних боків, але, щоб побачити її в цілому, слід об'єднати зусилля батьків і вчителів.

Умови успішного сімейно-шкільного виховання знаходимо в американській педагогіці, де велика увага приділяється подоланню перешкод до створення позитивного партнерства сім'ї та школи: різниця в походженні, стрес, різні життєві цінності й досвід, комунікативні здібності й дискомфорт, різниця в сприйнятті дитячих потреб та інші.

Щодо батьківської просвіти у США, то на даний період вона досягає дуже високого рівня. Соціальні і педагогічні працівники проводять спеціальні курси для батьків з родинного виховання. На всіх рівнях (школа, мікрорайон, місто та ін.) діють батьківські асоціації, що організовують благодійну діяльність, працюють з неблагополучними сім'ями, ведуть у школах гуртки чи навіть проводять уроки як волонтери. Також у США діють батьківсько-вчительські асоціації, робота яких включає лекції для батьків, групові й індивідуальні бесіди, зустрічі з батьками, відвідування дітей на дому та ін. В Америці існує велика кількість програм, що навчають батьків у трьох напрямках:

- 1) батьки-діти (FAPE, HIPPI, Anoka, Parent-to-Parent Program);
- 2) батьки-діти-вчителі (CFC, NEA, The Children's School);
- 3) підготовка працівників для роботи у сфері батьківської просвіти (Family Life Education Program, The Programs of National Council of Family Relations and National Council for Parent Involvement in Education).

Третім пріоритетним напрямком родинного виховання у США є підготовка молоді до сімейного життя. Ідея про підготовку молоді до сімейного життя була пов'язана з діяльністю Американської асоціації домашньої економіки (The American Home Economics Association), а втілена на практиці з актом Сміта-Хьюджеса 1917 року, коли цей курс став викладатися у професійних коледжах навчання жінок домашнього господарства.

Вплив сім'ї на формування особистості дитини є беззаперечним. Саме сім'я завжди була і залишається природним середовищем первинної соціалізації дитини. Теорія сімейного виховання ґрунтується на особистому прикладі батьків, індивідуальному підході до дитини, на взаємодії батьків і педагогів.

Один із ключових компонентів концепції Нової української школи є педагогіка партнерства – педагогіка, що ґрунтується на партнерстві між учнем, учителем і батьками.

Згідно з одним із принципів Нової української школи «учителі налагоджують партнерські стосунки з батьками, щоб забезпечити максимальну підтримку дітям, задовольнити їхні потреби, які виникають у процесі розвитку та навчання» [5, с.146].

В сім'ї закладаються основи формування особистості. Спосіб життя родини і характер спілкування з малям є визначальним щодо формування в дитини перших звичок, від яких значною мірою залежатиме її майбутня поведінка.

Завданням сімейного виховання є формування таких рис і якостей особистості, які допоможуть гідно подолати життєві труднощі, перешкоди й негаразди.

Зміст сімейного виховання включає в себе моральне, розумове, трудове, естетичне і фізичне виховання. Особливу увагу слід приділяти вихованню в дітей любові до батьків, рідних, рідної мови, культури свого народу, поваги до людей, піклування про молодших і старших, співчуття і милосердя, шанобливого ставлення до традицій, звичаїв, обрядів, знання свого роду, історії народу.

Основними методами виховання дітей у сім'ї є особистий приклад батьків, стимулювання до навчання на повну силу, розвиток здібностей дитини, створення найкращих умов для навчання, самообслуговування та трудова допомога батькам, запобігання негативним впливам мікросередовища [4, с.270-271].

Взагалі ж, концепція сімейної педагогіки, тобто наукові основи і основні напрями, як правило, в різні історичні періоди при різних суспільних устроях зовні залишалися незмінними. Вони передбачали загальнолюдські цінності: боротьбу добра зі злом і його перемогу над останнім, чесність і честь, гідність і любов до людей, працелюбство і вміння бути вдячним. Сутністю концепції є створення системи виховання, яка забезпечувала б всебічній і гармонійний розвиток особистості. Тільки таке сімейне виховання може принести щастя дитині.

Виховний процес у сім'ї не має меж, початку чи кінця. Батьки для дітей – це життєвий ідеал, нічим не захищений від пильного дитячого ока. Сім'я створює для дитини ту модель життя, в яку вона залучається. Саме діти відображають соціальне середовище, в якому живе сім'я.

Сім'я позитивно впливатиме на дітей, якщо в ній пануватиме здоровий дух єдності. Родинні чвари, постійні сварки між батьками, а ще гірше – негідна поведінка когось з них, негативно позначаються на вихованні дітей [5, с.38].

Сімейне виховання – це педагогіка буднів, педагогіка кожного дня, яка в повсякденному житті здійснює велике таїнство – формування особистості людини [2, с.366-367].

В основі педагогіки партнерства – спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками. Учні, батьки та вчителі, об'єднані спільними цілями та прагненнями, є добровільними й зацікавленими співниками, рівноправними учасниками освітнього процесу, відповідальними за результат.

Педагогіка партнерства – чітко визначена система взаємовідносин всіх учасників освітнього процесу (учнів, батьків, вчителів), яка:

- організовується на принципах добровільності й спільних інтересів;
- ґрунтується на повазі й рівноправності всіх учасників, дотримуючись визначених норм (права та обов'язки) та враховуючи ціннісні орієнтири кожної із сторін;
- передбачає активне включення всіх учасників у реалізацію спільних завдань та готовність брати на себе відповідальність за їх результати.

Місія вчителя – допомогти розкрити та розвинути здібностей, талантів і можливостей на основі партнерства між учителем, учнем і батьками.



Форми спілкування можуть бути різними:

- тижневі або місячні інформаційні бюлетені, які містять інформацію про всі заходи, в яких беруть участь діти;
- зустрічі групи батьків, які можуть зустрічатися для планування волонтерських заходів для класу чи школи;
- обмін книжками: батьки й вчителі можуть обмінюватися книгами про цікаві підходи до навчання та виховання дітей;
- святкові заходи, до яких долучаються діти, вчителі і батьки, можна організовувати з різних приводів – історичні події, події важливі для громади, сезонні святкування, події у шкільному житті та ін. [5, с.141].

Переваги співпраці вчителя і батьків (переваги для вчителя):

- отримання від батьків додаткової інформації про дітей;
- надання батькам допомоги в організації освітнього середовища, виготовленні навчальних матеріалів;
- надання допомоги батьками у проведенні окремих навчальних занять – проведення екскурсій, під час проектної діяльності;
- участь батьків у навчальному процесі збільшує їхню повагу до роботи вчителя [5, с.142].

Отже, переваги від постійного спілкування отримують всі: вчителі, діти й батьки. Особливо важливе воно для дітей, які бачать дорослих, важливих в їхньому житті, які співпрацюють. Це зміцнює їхнє відчуття впевненості й безпеки.

Видатний український вчений, державний, громадський, релігійний діяч Іван Огієнко присвятив велику частину свого життя педагогічній діяльності. Він розглядав питання виховного впливу на підростаюче покоління як єдиний комплекс цілеспрямованих дій родини, школи, позашкільних установ, у тому числі і церкви.

У справі виховання дітей, на думку професора І. Огієнка, учителі та батьки повинні виступати як партнери, постійно доповнювати і підтримувати один одного, оскільки у школі удосконалюються ті риси і якості, які формуються батьками [1, с.309].

Робота з формування ціннісних орієнтацій неможлива без докорінного поліпшення родинного виховання. Тому що сім'я, зазначав І. Огієнко у праці «Навчаймо дітей своїх української мови!» (Вінніпег, 1961), – це «домашня церква», в якій закладається духовний стрижень особистості, основи її моралі, самобутність національного світовідчуття і світорозуміння [3, с.57].

На погляд вченого, батьківська сім'я – важливий інститут соціалізації у ранньому дитинстві. Вона має вирішальне значення у формуванні емоційного світу, самосвідомості і моральних засад особистості в перші роки життя. Якщо цього не зроблено, або зроблено погано, відтворити втрачене надзвичайно важко.

Велика значущість родини, констатував Іван Огієнко, у вихованні духовності дітей і молоді зумовлена особливостями її впливу – безперервністю, постійністю, тим, що вона виховує не тільки за допомогою прямих виховних впливів, а й на морально-чуттєвому і навіть на інтуїтивному рівні, що забезпечує високу ефективність досягнутих результатів та їх довготривалість.

Родинні цінності, зазначав І. Огієнко, є результатом життєвого відбору духовних і моральних законів існування сім'ї, її світогляду і ставлення до навколишнього. Сюди також входять і досвід попередніх поколінь, шанування предків, взаємодопоміжка, взаємодопомога, що у своїй єдності забезпечує життєспроможність інституту сім'ї в житті нації, громади, зберігає її загальнолюдську цінність.

І. Огієнко зазначав, що основними завданнями родинного виховання є:

- формування духовних цінностей з позицій добра, справедливості, гідності, правди, честі, людяності;
- створення сприятливої трудової атмосфери в сім'ї;
- залучення дітей до світу знань через народні казки, пісні, прислів'я, приказки, думи, лічилки тощо;
- турбота про те, щоб дитина всебічно розвивалася, володіла рідною мовою, елементарними знаннями про навколишнє середовище (рідний край, природу тощо);
- залучення дітей до активної участі в народних традиціях, звичаях, обрядах, виховання в них національної свідомості і самосвідомості, характеру та ін. [3, с.60-61].

Таким чином, створення педагогічних умов виховання духовності в підростаючій особистості в основному залежить від ставлення батьків до духовних цінностей [3, с.60].

Не можна обійти увагою той факт, що під впливом ціннісних орієнтацій сім'ї на особистісному рівні дитини відбувається відбір духовних цінностей, які залишаються, зітруться або трансформуються під впливом вимог суспільства. І. Огієнко застерігав, що коли суспільні духовні цінності та ідеали суперечать особистим, відбувається відторгнення частини або руйнація всієї ціннісної системи дитини, що у свою чергу, призводить до духовної кризи, яка проявляється передусім у дезорієнтації та спустошеності.

Сьогодні основними причинами духовних депресій, які спостерігаються в сучасній школі, є:

- Різке розмежування, а то й протиставлення громадських, суспільних і родинних цінностей формує індивідуалістичну особистість, відокремлену від соціуму, національних духовних цінностей та інтересів, особистість з усвідомленням власної винятковості або, навпаки, зайвості, що не розуміє сенсу життя, опозиційно налаштовану до суспільства, громади.
- Підміна духовної уваги, близькості матеріальним піклуванням, коли батьки нібито все роблять для дитини (купують дорогі речі, намагаються дати престижну освіту), натомість постійно нав'язують свою волю, придушують дитячу ініціативу, не враховують індивідуальних здібностей і нахилів дитини.
- Заперечення батьками духовності в дітей є наслідком нерозуміння самоцінності та унікальності внутрішнього світу дитини й несталості її духовних процесів, високої вразливості психіки і основною причиною появи закомплексованих і замкнутих людей, які бояться проявити в чомусь свої духовні прагнення, погляди, щоб зберегти внутрішній спокій, життєву рівновагу, що згодом переростатиме в цинічне ставлення до життя, до національних і загальнонародських цінностей [3, с.58].

В умовах сім'ї та школи, наголошував Огієнко, укорінюються основні якості, здібності, нахили, таланти, звички дітей. Підтримка сім'ї та комфортне шкільне середовище систематично сприятимуть їхньому розвитку.

Шкільне, родинне і релігійне виховання, зазначав вчений, виконують одну важливу спільну функцію – виховують підростаючу особистість як свідомого громадянина своєї держави, котрий вболіває за майбутнє народу, відроджує і розвиває культуру, поважає історичне минуле, мову та відстоює інтереси своєї Батьківщини [3, с.64].

Таким чином, у спадщині Івана Огієнка й у сучасній родинній політиці України та США існують деякі спільні напрямки родинного виховання: сімейно-шкільне виховання, батьківська просвіта та підготовка молоді до сімейного життя. Для нашої країни розв'язання багатьох сімейних проблем справді вимагає використання здобутків і досвіду І. Огієнка й напрацювань сучасної американської думки з питань родинного виховання.

#### **Список використаних джерел:**

1. Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наук. допов. / під заг. ред. Є.І. Сохачької. Коломия : Коломийська друкарня ім. Шухевича, 1997. 352 с.
2. Зайченко І.В. Педагогіка : навч. посіб. Київ : Освіта України, 2006. 528 с.
3. Кучинська І.О. Духовні джерела Івана Огієнка : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. 88 с.
4. Максимок С.П. Педагогіка : навч. посіб. Київ : Кондор, 2005. 667 с.
5. Нова українська школа : поради для вчит. / під заг. ред. Н.М. Бібік. Київ : Пляска, 2017. 206 с.
6. Carew J., Goodman E., Katz L., Wattenberg W., Ziglar E. Parenting in changing society : textbook. Washington DC : National Institute of Education, 2014. 123 p.

The article reviews the current Ukrainian and American pedagogical thoughts and views of I. Ohienko on family pedagogy and their use in solving family education problems. As a result of the analysis of American scientific and pedagogical sources, priority directions of family education have been established (family and school education, parental education, preparing young people for family life).

The conceptual ideas of family education and pedagogy of partnership have been revealed. The content of family education, which includes moral, mental, labour, aesthetic and physical education, is determined. It is found out that the main methods of upbringing children in the family are a personal example of parents, stimulation of full-time education, development of children's abilities, creation of the best conditions for study, self-service and work assistance to parents. One of the key components of the concept of the New Ukrainian School, which is the pedagogy of partnership, is examined. Pupils, parents and teachers, united by common goals and aspirations, are considered to be as volunteers and interested accomplices, equal participants in the educational process, responsible for the result. The principles of the partnership pedagogy, forms of communication and advantages of cooperation among teachers and parents are substantiated.

The views and ideas of the outstanding Ukrainian educator, teacher I. Ohienko on the role of partnership of family and school education for the young generation have been outlined. The main reasons and results of spiritual depression of youth because of lack of family and school's attention have been pointed out.

**Key words:** Ivan Ohienko, pedagogy, education, partnership, person, family, children, society.

*Отримано: 20.09.2019 р.*

**Марія Пентилюк, Ірина Гайдаєнко**  
*Херсонський державний університет*

## **СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ВИМОГИ ДО ВИХОВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА**

У статті розглядаються проблеми виховання мовної особистості підлітків у руслі педагогічних та соціальних вимог до освітнього процесу в школі.

Автори аналізують виховання мовної особистості засобами гуманітарних наук – української мови і літератури з урахуванням соціально-педагогічних чинників і тих підходів, що є визначальними у цьому процесі.

Особлива увага звернена на з'ясування поняттєвого апарату, пов'язаного з вихованням значущих якостей мовної особистості, зокрема духовності, національної ідентичності, громадянськості та ін. Акцентується на тому, що процес соціалізації й педагогізації в сучасній школі безперервний, визначаються найсуттєвіші його чинники, розкривається сутність таких понять як «освіта», «культура», «виховання», «навчання» та їх роль у формуванні мовної особистості учня.

Широко трактуючи категорію «виховання», автори визначають його сутність. Структуру, виділяють «вихованість» як властивість особистості, наголошуючи на винятковій ролі української мови і літератури у формуванні низки соціально значущих властивостей особистості. Осібно виділяють поняття «національне виховання», а звідси «національномовне виховання».

Виділяючи особливу роль української системи виховання, автори принагідно згадують учених, що приділяли увагу цій проблемі (І. Огієнко, В. Сухомлинський, М. Стельмахович та ін.).

У статті особливу увагу приділено духовному розвитку мовної особистості підлітка та ролі сім'ї, мовного середовища та комунікації в ньому, наголошено на винятковій ролі учителя-словесника у цьому процесі.

**Ключові слова:** мовна особистість, виховання, вихованість, педагогізація та соціалізація навчання, сучасні підходи до освітнього процесу, чинники виховання, спілкування.

Мовна освіта спрямована на формування й розвиток соціально значущих якостей кожної людини як члена суспільства й громадянина держави. Завдяки мовній освіті відбувається активний вплив на формування свідомості всього суспільства й регулювання саморозвитку окремого індивіда як суб'єкта навчально-виховного процесу в сучасній школі, що ґрунтується на ідеї особистісно орієнтованого виховання й цілісного розвитку особистості. На думку І. Беха, ця ідея «в сучасній школі вирішується скоріше інтуїтивно, оскільки цілеспрямованої стратегії розвитку особистості педагоги не мають». І далі: «Нині у психолого-педагогічній науці владно заявляє про себе такий конструктивний підхід, згідно з яким слід створювати нові механізми виховання і моральної саморегуляції школярів» [2, с.4]. Особистісно орієнтований підхід ґрунтується на ідеї гуманістичної психології і педагогіки, які розвивають і збагачують теорію і практику виховання особистості. Ідея цього підходу пронизує всю педагогічну діяльність І. Огієнка [12] знайшла своє трактування в працях Г. Ващенко, С. Русової, В. Сухомлинського і плідно розв'язується в сучасній педагогіці.

Найголовнішими засобами виховання дитини на гуманістичних засадах були і залишаються «найбільш гуманітарні» науки – рідна мова і література. Саме вони

забезпечують на підлітковому етапі життя людини цілісний розвиток її як мовної особистості, з відповідними ціннісними орієнтаціями, що сприяють активному входженню в соціум. При цьому необхідно враховувати соціальні чинники розвитку особистості. Це свідчить, що мовну особистість необхідно розглядати у двох аспектах – як суб'єкт, який потребує виховання індивідуальних якостей та ціннісних орієнтацій, і як індивід, який соціалізується внаслідок перебування в певному людському середовищі з його звичаями, традиціями, культурними й економічними особливостями, що активно впливають на формування особистості [2, с.37].

**Метою пропонованої статті** став аналіз виховання мовної особистості учнів основної школи крізь призму соціального й педагогічного.

Розвиток особистості відбувається в певному середовищі, тобто піддається соціалізації. Учені визначають цей процес як «суходження індивіда в соціальні стосунки, яке здійснюється шляхом засвоєння соціального досвіду і його відтворення у діяльності й спілкуванні» [7, с.33]. Саме завдяки соціалізації особистість стає членом суспільства, засвоює певні знання, набуває необхідних умінь і навичок, виробляє погляди, визначає життєві цінності, вчиться виконувати соціальні ролі і, таким чином, набуває здатності спілкуватися і взаємодіяти з іншими людьми.

Процеси педагогізації й соціалізації безперервні, але найбільш інтенсивні в підлітковому й юнацькому віці. Ці процеси органічно пов'язані й активно реалізуються в усіх навчальних закладах. Основна школа в цьому ключі є найбільш благодатною, оскільки учні 5-9 класів за рівнем інтелектуального, фізичного й психічного розвитку найбільш здатні до позитивних виховних впливів, засвоєння соціальних норм і сприйняття життєвого досвіду, виробленого українським народом упродовж віків.

Сучасна педагогічна наука спирається на нову освітню філософію особистісно орієнтоване виховання, бо саме воно, на думку І. Беха, «спрямоване на усвідомлення учнями себе як особистостей, як їх вільне і відповідальне самовираження» [2, с.37].

Глибоко і всебічно цю проблему досліджує у своїх працях І. Бех. Він, зокрема, виділяє соціальні й освітні чинники, «у межах яких здійснюється виховний процес, набуваючи поряд з усталеними тенденціями і своєї самобутності» [3, с.17]. До соціальних чинників учений відносить стан суспільства з усіма його суперечностями, з тією соціально-психологічною кризою, в якій воно опинилося. Тому соціальна адаптація молоді людини зустрічає значні труднощі – втрату моральних орієнтирів, пошуки нових пріоритетних цінностей, на які має спиратися підліток у своєму становленні й розвитку. Соціальні чинники мають позитивно вливати на виховний процес і сприяти йому повинні сім'я, освіта, громадські організації тощо.

Сучасний освітній простір, що активно впливає на виховання підлітків, включає багато компонентів виховного процесу. Це насамперед гуманізація, особистісно орієнтоване виховання. Найбільш прийнятні для нашого дослідження інтелектуальне, морально-етичне й естетичне виховання.

Щоб визначити, як впливають соціальний й педагогічний чинники на виховання мовної особистості, необхідно з'ясувати низку питань, зокрема такі:

- сутність самого поняття «виховання»;
- соціальні й педагогічні компоненти виховання мовної особистості;
- єдність загальнолюдських і національних цінностей у вихованні;
- мотиви соціального становлення мовної особистості;
- роль сім'ї і школи у вихованні підлітків.

Більшість учених (І. Бех, Д. Іванов, В. Омельченко, А. Кузьмінський, В. Федяєва та ін.) розглядають виховання в органічному зв'язку з навчанням, оскільки розвиток індивіда відбувається в процесі пізнання картини світу, самого себе і довкілля, соціалізації особистості, набуття нею ознак і властивостей, притаманних членові певного соціуму, етносу і мовного колективу. У цьому ключі виховання особистості ґрунтуються на органічному поєднанні соціальних умов і педагогічних заходів, спрямованих на формування й розвиток людини на різних етапах її життя й діяльності. Особливу роль у цьому процесі відіграє українська мова, оскільки завдяки їй учень пізнає картину світу, що відкладається в його свідомості. Не менше значення має література, що є основою виховання духовності й морально-естетичних та етичних якостей мовної особистості.

Відомо, що поняття «освіта», «культура», «виховання», «навчання» фактично є ключовими в побудові будь-якої педагогічної системи. Саме вони в кінцевому результаті визначають зміст, форми, засоби освітньої системи.

Не заперечуючи тісного взаємозв'язку цих понять в освітньому процесі, виділимо виховання особистості як ключове в наших наукових пошуках.

Термін «виховання» в українській мові є похідним від слова «ховати», вирошувати. В українській народній педагогіці воно спочатку вживалося в значенні «оберігати (ховати) дитину від небезпеки», а згодом почало означати вирошувати дітей, навчати їх правил доброї поведінки. Пізніше його стали пов'язувати з поняттям «навчати» і часто використовували як рівнозначні. По суті, це не правильно. Адже освічена людина не завжди є добре вихованою, і навпаки. У вітчизняній педагогіці поняття «виховання» відокремилася від поняття «навчання» у другій половині XVIII століття і почало використовуватися як стрижневий термін педагогіки, зокрема розділу «Теорія і методика виховання».

Виховання є компонентом загальнолюдської культури. Засвоїти культурні досягнення людства, що склалися протягом тисячоліть, людина повинна за гранично короткий термін. У цьому плані виховання є цілеспрямованою допомогою дитині влитися в соціум, увійти в сучасну культуру, й освоївши попередній досвід, демонструвати свою вихованість. Виховання, таким чином, є процесом підготовки людини до теперішньої і майбутньої життєдіяльності.

Педагогічна категорія «виховання» в науковій літературі трактується по-різному і пов'язана зі словами «виховувати», «виховуватися», «вихованість».

Процес виховання передбачає засвоєння знань про культуру поведінки, уміння користуватися правилами етики, виробленими народом у процесі свого історичного розвитку.

Автор «Педагогічного словника» С. Гончаренко стверджує, що «виховання – процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів» [8, с.53]. До об'єктивних чинників виховання особистості належать соціально-історичні особливості, культурні традиції українського народу, прийнята в державі система освіти з урахуванням народної педагогіки. Суб'єктивними вважаються особистісні якості педагогів, рівень їхньої педагогічної майстерності, психологічні, вікові особливості й ціннісні орієнтації, рівень духовного розвитку школярів.

Термін «виховання» може вживатися в кількох значеннях. С. Гончаренко трактує виховання в широкому і вузькому розумінні [8, с.53]: широкому – вся сума впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до активного життя, а у вузькому – планомірний вплив батьків і школи на вихованця.

Виховання мовної особистості підлітка можна трактувати і в широкому, і у вузькому розумінні, оскільки дитина розвивається як мовець, комунікант тільки у

взаємодії з іншими людьми, у мовному середовищі. А таким середовищем для неї є сім'я, школа і інші інститути побутового й громадського життя, тобто суспільне середовище. Це широке тло виховання мовця. Навчання в школі й засвоєння мови й літератури звужують сферу виховання мовної особистості. В обох аспектах здійснюється спонтанна і цілеспрямована мовна освіта, яка й забезпечує формування комуніканта – людини, готової до спілкування і здатної брати в ній участь.

Виховання учнів здійснюється в процесі освітньо-виховної діяльності, під якою розуміємо систему організації діяльності навчання й виховання, та за її межами. Воно є цілісним процесом, у якому органічно поєднані змістова (сукупність виховних цілей) та процесуальна (самокерований процес педагогічної взаємодії вчителя й учня, що передбачає організацію і функціонування системи виховної діяльності та самовиховання учнів) сторони. Цей процес, на думку Н. Волкової, є двостороннім (обов'язкова взаємодія вихователя й вихованця), цілеспрямованим (наявність конкретної мети), багатограним за завданнями і змістом, складним щодо формування й розкриття внутрішнього світу дитини, різноманітним за формами, методами і прийомами, неперервним (у вихованні канікул бути не може), тривалим у часі (людина виховується все життя) [6, с.90]. Виняткова роль у вихованні людської особистості належить вихователю, оскільки «цілеспрямований виховний вплив на неї передбачає не лише виховання позитивних якостей, а й подолання наслідків впливу негативних об'єктивних чинників» [9, с.237]. Критерієм ефективності виховання мовної особистості учнів, їх культури спілкування є вихованість, що відбивається у знанні норм моральної поведінки. Вихованість – комплексна характеристика особистості, що враховує наявність і рівень сформованості в неї суспільно значущих якостей; ступінь відповідності особистісного розвитку вихованця педагогічній меті. За М. Фіцулою, вихованість – це наявність у школярів високих моральних якостей, що є результатом інтеріоризації (перетворення зовнішніх, реальних дій та вчинків на внутрішні, ідеальні), зовнішніх впливів на внутрішні, вираження єдності зовнішніх і внутрішніх чинників виховання та розвитку [18, с.252]. Отже, результати виховного процесу значною мірою залежать від індивідуальних психологічних особливостей учнів підліткового віку, їхнього оточення, уподобань, ставлення до спрямованих на них впливів з боку вчителів та вихователів, взаємин з однолітками й дорослими.

Така властивість особистості, як вихованість, включає низку сформованих соціально значущих якостей: ставлення підлітка до суспільства й колективу, до праці, до людей, до самого себе. Як складна властивість особистості вихованість інтегрує культуру поведінки, що визначає повсякденні форми вчинків, етикет, дотримання норм спілкування та манери поводження. Вихованість учнів основної школи виявляється в постійному повсякденному спілкуванні й конкретних діях та вчинках. Вихованість школярів, їхня культура спілкування й поводження в суспільстві є важливим напрямом роботи, спрямованої на всебічний і гармонійний розвиток мовної особистості. Вона включає всі види виховання, визначаючи людину як суспільного суб'єкта, який характеризується активною позицією в засвоєнні та прояві соціальних вимог, тому підвищення ефективності виховання культури спілкування в сучасних умовах є однією з важливих засад успішного виховання загалом. Особливості вихованості підлітків – це ознаки, за допомогою яких можемо зробити висновок про рівень вихованості особистості, оцінити результати виховного впливу.

Загальна вихованість особистості підлітка визначається такими особливостями: 1) культурою особистості, саморегуляцією (повага гідності іншої людини та збереження власної гідності в різних ситуаціях соціальної взаємодії); 2) культурою спілкування, побуту, здорового способу життя (адекватність лю-



дини ситуаціям професійної чи суспільної взаємодії); 3) культурою нормативної поведінки, етикету, соціальної взаємодії (дотримання етно-соціокультурних традицій, звичаїв, норм етикету в крос-культурній взаємодії); 4) культурою інтелектуальної та предметної діяльності (готовність використання загальнокультурного індивідуального фонду знань, сформованого змістом середньої освіти в ході вирішення завдань соціальної взаємодії); 5) загальноцивілізаційною культурою (орієнтація в основних ціннісних домінантах сучасного світу, країни: живопис, музика, література, архітектура тощо) та ін. [3, с.14-15].

Урахування вищезазначених особливостей вихованості школяра сприяють формуванню його мовної особистості та культури спілкування.

Виховання, на думку авторів праці «Теорія і методика виховання», — «складний і багатограний процес формування людини в умовах створення оптимальних можливостей для фізичного, психічного, соціального і культурно-духовного її розвитку» [13, с.130]. У процесі виховання дитина має стати гармонійно розвинутою, самодостатньою особистістю. Мовна освіта при цьому відіграє вирішальну роль.

Сучасне виховання, міркують далі вчені [13, с.130-133], має бути гармонійним, а головне — особистісно спрямованим. Щоб відійти від фальшивих догм комуністичного виховання, коли проголошувалися правильні загальнолюдські ідеї формування особистості, а в результаті виховувалися конформісти, слухняні й обмежені прибічники режиму, необхідно в центрі виховного процесу ставити людину, особистість з її інтелектуальними здібностями, поглядами і життєвими принципами, здатністю входити в соціальне середовище, знаходити в ньому своє місце й контактувати з іншими людьми, починаючи з сім'ї, родини, товаришів, а пізніше колег тощо.

Щоб розкрити сутність виховання, необхідно з'ясувати поняття «національне виховання», що особливо актуальне для нашого дослідження. Адже йдеться про роль рідної мови і літератури у формуванні мовної особистості.

Педагогічна наука довела, що виховання за своєю сутністю є глибоко національним. Це стверджували у своїх працях Г. Сковорода, О. Потєбня, С. Русова, Г. Ващенко, В. Сухомлинський, М. Стельмахович.

Національному вихованню присвячені монографії, посібники, підручники, наукові статті багатьох сучасних учених (Н. Волкова, В. Кузь, А. Кузьмінський, С. Максимюк, І. Мартинюк, В. Омеляненко, М. Стельмахович, В. Федяєва, В. Яремчук та ін.).

Визначення цього поняття знаходимо у Н. Волкової: «Національне виховання — виховання дітей на культурно-історичному досвіді свого народу, його звичаях, традиціях та багатовіковій мудрості, духовності» [6, с.94]. Саме національне виховання є основою розвитку мовної особистості учнів основної школи. Воно духовно відтворює в підлітках народну психіку, розвиває український менталітет як народну пам'ять про історичне минуле й визначає перспективу їхнього подальшого саморозвитку й самовиховання.

Головним завданням національного виховання на сучасному етапі є передача молодому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, усвідомлення своєрідності національних рис українського народу, як-от: ввічливість і щирість, доброта, працелюбність та інші.

Головна мета, основні напрями і завдання національного виховання розкриті в низці державних документів: «Освіта», «Концепція безперервної системи національного виховання», Закон України «Про освіту», в Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті та ін.

В останньому документі, зокрема, визначено цілі національного виховання:

- набуття молодим поколінням надбань українського народу;
- успадкування духовних надбань українського народу;
- досягнення високої культури міжнаціональних взаємин;
- формування в молоді незалежно від національності особистісних рис громадян української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури [14].

Виконання означених цілей здатна забезпечити національна система виховання – історично зумовлена і створена самим народом система ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, обрядів та інших форм соціальної практики, спрямованої на організацію життєдіяльності підростаючого покоління відповідно до природно-історичного розвитку матеріальної і духовної культури нації, у процесі якої формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь. Система національного виховання передбачає особистісний підхід й опору на досягнення українського народу в організації життєдіяльності молодого покоління, підготовці його до сприйняття й засвоєння створених народом надбань матеріальної та духовної культури, що можливе завдяки гуманітарній освіті, яка ґрунтується на таких шкільних предметах, як українська мова і література.

Українська система виховання має стійкі традиції формування в учнів ідеалів. Принагідно згадаємо слова М. Стельмаховича: «Педагогічна система кожної історичної епохи висуває свій оригінальний чи актуальний, уже знааний образ людини. Кардинальні зміни в житті суспільства вносять відповідні корективи у виховному ідеалі» [16, с.50]. Ідеалом прийнято вважати уявлення про взірць людської поведінки і стосунків між людьми, що виникають із розуміння мети життя. Для підлітків ідеал, як правило, особа, гідна наслідування, своєрідний орієнтир у їх становленні й розвитку. Таким ідеалом може бути хтось із родини, знайомий, літературний чи кіногерой.

Тому для учителя-словесника, класного керівника, вихователя важливо на цьому віковому етапі зорієнтувати учня у правильності вибору ідеалу. Адже він (ідеал) допомагає підліткові визначити ціннісні орієнтації, життєві принципи й об'єднати їх у цілісну систему життєвої поведінки, задумів і вчинків, що визначатимуть його як особистість і сприятимуть адаптації в суспільстві.

Найбільш глибоко ідеал національного виховання розкрито в працях В. Сухомлинського [15] та ін. Національне виховання особистості передбачає її духовний розвиток і набуття духовних цінностей – витворів людського духу, зафіксованих у здобутках науки, мистецтва, моралі, культури [8, с.106].

Атмосфера високої духовності створюється під час навчання підлітків і здатна позитивно впливати на їхню свідомість, світогляд, задуми і вчинки. Це особливий вияв особистісних якостей людини, що трансформуються в її вчинки в процесі життєдіяльності. І. Бех, зокрема, пише: «Духовність – фундаментальне надбання людини, в якому акумульовано всю людську культуру. Саме в царині культури (науці, мистецтві, релігії, моралі, праві) створюються цінності, які привласнює у своєму розвитку особистість. Активно долучаючись до світу культури, вона й набуває духовності як вищого вияву людяності» [3, с.4]. Ці слова якнайкраще ілюструють процес духовного виховання підлітків засобами української мови і літератури. Адже, засвоюючи лексичне багатство мови, її виражальні засоби, учень не тільки розвиває свій інтелект, а й пізнає картину світу, осмислює себе і довкілля, суспільні стосунки і закони мовленнєвої поведінки, що активно впливає на його моральні якості, рівень культури спілкування.

Вивчення української літератури як виду мистецтва, ознайомлення з кращими творами українського письменства й народною творчістю становить чималий потенціал загальної вихованості дитини, зокрема й підвищення її духовності. І таким чином духовність як ознака внутрішнього світу особистості репрезентує культуру, мораль, врешті й совість людини в тому соціальному середовищі, в якому вона перебуває.

Духовність – якість свідомості людини, а відповідно якість її вчинків, поведінки, життя в цілому, що виявляється в учинках, які формують в особистості певні духовні стани, що ведуть до внутрішнього переживання, викликають почуття й бажання творити добро, розвивають власне «Я», підштовхують до прояву емпатії – міжособистісного спілкування, взаємин і контактів. Саме цією якістю мають володіти учні 5-9 класів, і її необхідно розвивати засобами української мови і літератури, що володіють значним потенціалом духовного впливу на дитину.

Духовний розвиток, духовні почуття особистості знайшли відображення в творах В. Сухомлинського. У праці «Духовний світ школяра» він глибоко розкрив душу юної людини, яка пізнає світ і утверджує себе в ньому. Положення про дбайливе піклування, виховання справжньої людини стало стрижневим у наукових розвідках педагога.

Великий педагог найвищий рівень розвитку особистості вбачав у моральній і духовній сфері, наголошуючи, що треба створювати «не тільки потрібні, необхідні, а й красиві матеріальні цінності», а «...там, де створюється краса, людина стає творцем цінності духовної» [15].

Для становлення підлітків як мовних особистостей важливим є самовиховання, що ґрунтується на загальних засадах теорії і практики виховання та специфіці національного виховання. На думку Н. Мойсеюк, «самовиховання – діяльність, спрямована на перетворення власної особистості» [10, с.650]. Це свідома діяльність, що передбачає максимальну реалізацію себе як особистості, в основі якої лежить мотивація самовдосконалення. Для педагога важливо усвідомити, що самовиховання – процес цілеспрямованої роботи над розвитком і вдосконаленням підлітка насамперед в інтелектуальній і духовній сферах. Виховання мовної особистості в цьому процесі відіграє першорядну роль, оскільки навчання й виховання здійснюється в мовленнєвому середовищі і підліток може продовжити удосконалювати свою вихованість за межами школи, у своєму повсякденному житті, де він зазнає впливу сім'ї і суспільства.

Оскільки сучасний підліток постійно вирішує проблему самореалізації, адаптації в колективі, суспільстві, самовиховання забезпечує більш успішний розвиток і можливості саморозкриття як особистості.

Відомо, що виховання людини, її формування відбувається в певному середовищі. Процес її соціалізації починається з сім'ї, а продовжується в соціальному й національному оточенні.

За своїм складом середовище, в якому виховується мовна особистість, надзвичайно різноманітне: це і природні умови (географічне середовище), і село, школа і позашкільні заклади, науково-навчальні організації, заклади культури, ЗМІ (соціальне середовище) тощо. Завдяки соціалізації підліток поступово стає членом суспільства, засвоює необхідні знання, уміння, погляди, життєві цінності, соціальні ролі. У такий спосіб дитина набуває здатності спілкуватися і взаємодіяти з членами сім'ї, однокласниками, вчителями тощо. «Уходження індивіда в соціальні стосунки, яке здійснюється шляхом засвоєння соціального досвіду і його відтворення у діяльності і спілкуванні, називається соціалізацією» [7, с.33]. Унаслідок соціалізації відбувається розвиток та-

ких якостей особистості, як моральність, працьовитість, засвоєння норм поведінки і спілкування. Процес соціалізації дитини починається з сім'ї як одного з найстійкіших і найбільш традиційних соціальних інститутів, що є підвалиною виховання й розвитку особистості.

Проблеми сімейного виховання знайшли відображення в працях Ю. Азарова, Н. Волкової, В. Кравця, Н. Побірченко, В. Сухомлинського, В. Федяєвої та ін.

Сім'я забезпечує соціалізацію дитини, саме реалізацію особистості, сприяє формуванню особистості з усталеною поведінкою, її узвичасними нормами спілкування. На гармонійний розвиток особистості впливає психологічний клімат у сім'ї. Тут формуються світогляд дитини, ставлення до навколишнього світу і до людей.

На думку В. Федяєвої, «актуальність підвищення виховного потенціалу сім'ї зумовлена тим, що сім'я як соціальний інститут відповідальна за весь комплекс відтворення людини, вона є для дитини тією макромоделлю суспільства, через яку засвоюється нею духовна культура» [17, с.5]. Саме в сім'ї закладаються основи інтелектуального, духовного й морального розвитку індивіда, відбувається його культуризація, тут він формується як мовна особистість, засвоюючи ази спілкування і мовленнєвої поведінки. В. Федяєва стверджує: «Сім'я є одним із феноменів, що супроводжує людину впродовж усього життя. Значення її впливу на особистість, багатоаспектність і проблемність зумовлюють безліч підходів до дослідження сім'ї» [17, с.5].

Особливий інтерес до сім'ї як первинного соціуму, в якому виховується дитина, виявляють педагоги і соціологи.

Виховання мовної особистості учнів 5-9 класів реалізується у спілкуванні. Адже підліток упродовж навчання в школі постійно перебуває в міжособистісних контактах, що активно впливає на його духовний, морально-етичний розвиток, забезпечує його становлення як комунікативної особистості. Відомо, що спілкування, поряд з іншими видами діяльності (праця, навчання, відпочинок), було і залишається основним способом існування людини, найголовнішою умовою її виховання і засвоєння суспільного досвіду, а отже, її соціалізацією. Для нашого дослідження як основоположні сприймаємо позицію І. Беґа: «Виступаючи провідною детермінантою всієї системи психічних процесів, станів, властивостей людини, спілкування виступає основним засобом, за допомоги якого здійснюються виховні впливи на особистість» [3, с.53]. У цьому сенсі можемо говорити тільки про мовну особистість, для якої мовленнєве спілкування є визначальною ознакою з-поміж інших.

Для педагога (у нашому дослідженні – учителя-словесника, вихователя, класного керівника) важливо усвідомити, що спілкування з учнями є тим виховним інструментом, без якого неможливий їхній розвиток. Потяг кожної людини до спілкування з іншими зумовлений її природними потребами, а прагнення до спілкування сприймається як своєрідний внутрішній стимул, рушій діяльності людини.

У реалізації цих потреб виняткову роль відіграє вчитель-словесник, вихователь. Його професійна діяльність повністю спирається на спілкування. Від цього залежать його професійна майстерність, успіхи в освітньо-виховному процесі та результат вихованості учнів.

Спілкування зазвичай трактують як взаємні стосунки, ділові зв'язки тощо. У лінгвістиці спілкування розглядають як сукупність зв'язків і взаємодій людей, суспільств, суб'єктів (класів, груп, особистостей), у яких відбувається обмін інформацією, досвідом, умінями, навичками та результатами діяльності.

Психологи трактують спілкування як складний, багатоплановий процес установалення і розвитку контактів між людьми, породжуваний потреба-

ми в спільній діяльності; містить у собі обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння партнера.

**Висновок:** людина стає особистістю в результаті взаємодії та спілкування з іншими людьми.

Із педагогічних позицій розглядає цю дефініцію С. Гончаренко, уважаючи, що це «складна взаємодія людей, в якій здійснюється обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, а також задовольняються потреби особистості в підтримці, солідарності, співчутті, дружбі, належності тощо» [8, с.317].

Як бачимо, вчені з позицій різних наук спілкування визначають як взаємодію особистостей, мотивовану потребами, необхідністю, бажаннями тощо вступати в контакти з іншими.

Виховання підлітків залежить від того середовища, в якому вони перебувають, а тому їх виховання багато в чому залежить від мовленнєвого середовища, під яким слід розуміти «сукупність сімейних, побутових, соціально-педагогічних неорганізованих і цілеспрямованих умов спілкування дитини» [4, с.15].

Зрозуміло, що мовленнєве середовище, природно чи штучно створене або стимульоване (в умовах шкільного навчання), є важливим чинником виховання мовної особистості учнів основної школи. Стимульоване мовленнєве середовище – організований процес навчання і виховання, що супроводжується активною мовленнєвою взаємодією учителя й учнів. Система створення і функціонування мовленнєвого середовища широко переставлена в педагогічній концепції В. Сухомлинського й пропагується його послідовниками та вчителями-новаторами. Ідея «словесного виховання», яку висунув видатний педагог, посправжньому почала реалізовуватися в часи незалежності України. Його слова «насправді виховання стає немічним, безсилим саме тоді, коли забувають, що в нашому розпорядженні є, по суті, єдиний тонкий і надійний, всесильний і гострий інструмент виховання – слово» [15, с.597] актуально звучать і сьогодні, спонукаючи педагогів до виховання дітей засобами рідного слова. Отже, виховання мовної особистості учнів 5-9 класів – процес складний і багатоаспектний. У ньому органічно переплітаються педагогічні й соціальні чинники.

### Список використаних джерел:

1. Бачевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. К. : Академія, 2004. 344 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. К. : Либідь, 2003. 208 с.
3. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 2. Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. К. : Либідь, 2003. 344 с.
4. Богуш А. Витоки розвитку мовної особистості: мовленнєве середовище і слово педагога. *Проблеми формування мовної особистості учнів середніх загальноосвітніх закладів*. Рівне, 2006. С. 13-18.
5. Божович Л.И. Личность и ее формирование з детским возрастом. М. : Просвещение, 1986. 436с.
6. Волкова Н.П. Педагогіка : посібник для студентів вищих навчальних закладів. К. : Академія, 2001. 576с.
7. Галузяк В.М., Сметанський М.І., Шахов В.І. Педагогіка : навч. пос. Вінниця : Книга-Вега, 2003. 416 с.
8. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. К. : Либідь, 1997. 374 с.
9. Мартиненко С.М., Хоружа Л.Л. Загальна педагогіка : навч. пос. К. : МАУП, 2002. 176 с.

10. Мойсеюк Н. Педагогіка : навч. посібник. К., 2007. 656 с.
11. Національна доктрина розвитку освіти України в XXI ст. *Освіта України*. 2001. №29. 24 с.
12. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. К. : АТ «Обереги», 1994. 72 с.
13. Омеляненко В.Л., Кузьмінський А.І. Теорія і методика виховання : навч. пос. К. : Знання, 2008. 415 с.
14. Пентиліук М.І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики. *Зб. статей*. К. : Ленвіт, 2011. 256 с.
15. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5-ти т. К. : Рад. школа, 1976. Т. 1. 654 с.
16. Стельмахович М.Г. Теорія і практика українського національного виховання. Івано-Франківськ, 1996. С. 50
17. Федяєва В.Л. Сімейне виховання в історичній ретроспективі (друга половина XIX-XX століття) : монографія. Херсон : РІПО. 2012. 348 с.
18. Фіцула М.М. Педагогіка : навч. пос. К. : Академвидав, 2005. 560 с.

The problems of upbringing of teenager linguistic personality are discussed in the sphere of pedagogical and social demands to the educational process at school in this article.

The authors analyse upbringing of linguistic personality with the means of humanitarian sciences at such disciplines as Ukrainian language and literature taking into account social, pedagogical factors and those approaches which are the main in this process.

Special attention is paid to the giving definitions to the main notions connected with upbringing of the main personal qualities such as spirituality, national identity, nationality.

It's underlined that the process of socialization and pedagogicaization is uninterrupted. The sense of such notions as «education», «culture», «upbringing», «teaching» and their role in forming linguistic personality are determined.

Taking into account the category of «upbringing», the authors define its essence structure, single out the term «being brought up» as the property of individuality paying attention to the exceptional role of Ukrainian language and literature in the development of personality.

Such notions as «national upbringing» and «national linguistic upbringing» are distinguished. Such scientists as I. Ogienko, B. Suhomlinskyi, M. Stelmahovich who paid great attention to the role of Ukrainian upbringing system, are mentioned here.

The special attention was paid to spiritual development of teenager's individuality, the role of the family, linguistic environment and communication in it; exceptional role of language teacher is accentuated in this process.

**Key words:** linguistic personality, upbringing, being brought up, pedagogicaization and socialization of teaching, modern approaches to the educational process, upbringing factors, communication.

*Отримано: 20.09.2019 р.*

**Наталія Третяк**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У КОНТЕКСТІ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ І. ОГІЄНКА**

У статті розкрито мету національного виховання свідомого громадянина, патріота; визначено шляхи впровадження національно-патріотичного виховання в навчально-виховний процес у початкових класах; описано роль І. Огієнка у формуванні національної свідомості молодших школярів. Визначено напрями громадянської компетентності учнів на уроках української мови. З'ясовано роль дидактичного матеріалу та загальношкільних проєктів для формування національної свідомості учнів молодшого шкільного віку.

**Ключові слова:** патріотичне виховання, патріотизм, самосвідомість, свідомість, молодші школярі, культура, етикет, розвиток, національна гідність, загальноосвітні навчальні заклади.

У Національній доктрині розвитку освіти зазначено, що «національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти. Його основна мета – виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування в молоді потреби та уміння жити в громадському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної художньо-естетичної, трудової, екологічної культури» [1, с.4]. Доречно згадати про деякі аспекти патріотичного виховання дітей шкільного віку на сучасному етапі і простежити, як воно трактувалося видатним українським мислителем Іваном Огієнком на початку ХХ ст.

І. Огієнко давав настанови щодо здійснення національного виховання підрастаючого покоління: прищеплювати любов до свого народу, народної творчості, рідної мови. «У самій мові нашій одбився дух нашого народу, по корнях слів можна довідуватись і про культуру нашу», – писав він. Пріоритетну роль у формуванні особистості Іван Огієнко відводив родині, яка є, на його думку, джерелом національного духу, високої свідомості й моралі. «Чого батько і мати навчать у родині, з тим і у світ піде дитина», – вказував педагог. Дослідниця просвітницької та педагогічної діяльності Івана Огієнка А.А. Марушкевич зазначає, що основними засобами родинного виховання мислитель вважав мову, материнський і батьківський вплив, рідномовне оточення, етнічне середовище. Крім того, учений підтримував думку про виховання в дітей поваги до моральних законів свого народу, яка виробляється в сім'ї, насамперед, прикладом батьків, старших братів і сестер, інших осіб. Батько і мати повинні докласти зусиль для забезпечення дитині рідномовного оточення, щоб не сталося пізніше відокремлення її від української нації. Відчуження від своєї нації І. Огієнко розглядав як скривдження людини на все життя, забуття нею духовних заповітів предків. Заслуга Івана Огієнка полягає і в тому, що він розкрив основні засоби здійснення національного виховання підрастаючого покоління. За твердженням педагога, мова нерозривно пов'язана з народом та його історією, «... і коли ми мусимо любити свій народ, то тим самим мусимо любити і берегти й свою рідну мову, бо без мови народ не може існувати». Спираючись на власний досвід, І. Огієнко доводить, що «безмовний народ – не народ». Спілкування з дітьми



своєю мовою веде до підвищення свідомості, формує гідність, високі моральні якості. «Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу, бо рідна мова – то основа нашої історії, як душа цього народу». На думку І. Огієнка, мова – це найкращий вихователь, бо завдяки їй формуються основи духовного світу дитини, тільки вона (мова) може забезпечити повноцінне життя особистості.

Засоби, щодо формування національної свідомості та патріотизму, запропоновані видатним українським мислителем І. Огієнком, мають місце і в сучасних концепціях.

Питання українського національного менталітету в своїх працях досліджували ще М. Грушевський, М. Максимович, О. Потебня, Г. Сковорода, П. Чубинський, П. Юркевич та багато інших.

Значний внесок у розвиток методики формування національної самосвідомості зробили вітчизняні педагоги, психологи Н. Волошина, Г. Ващенко, Г. Гуменюк, О. Дорошкевич, О. Духнович, Н. Кузьміна, С. Кірсанова, О. Колоскіна, П. Куліш, М. Павленко, В. Постовийта інші.

Проблеми розвитку вітчизняної педагогічної думки у сфері формування національної свідомості громадян України досліджували А. Алексюк, І. Дзюба, В. Дончик, М. Євтух, М. Стельмахович, Д. Тхоржевський.

Проте проблема педагогічного забезпечення розвитку національної свідомості та самосвідомості особистості молодших школярів як особливої цілісності ще не набула належного наукового аналізу. Отже, актуальність даної статті зумовлена недостатнім рівнем розвитку національної свідомості в учнів початкових класів; потребою загальноосвітніх навчальних закладів у створенні умов для якісного засвоєння учнями цінностей національної культури; усвідомленням більшістю вчителів початкових класів необхідності у підвищенні власного рівня готовності до стимулювання розвитку національної свідомості особистості школяра і відсутністю в теорії виховання положень щодо моделі оволодіння учнем національними цінностями.

Відповідно до Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді серед виховних напрямів найбільш актуальним сьогодні виступає патріотичне виховання, що закладає фундамент для формування свідомості як сучасної молоді, так і прийдешніх поколінь українців, що вбачатимуть у державі запоруку особистісного розвитку і сповідуватимуть ідеї гуманізму, демократії, свободи, толерантності, виваженості та відповідальності за своє життя та долю рідної держави.

Враховуючи нові суспільно-політичні реалії в державі, саме школа повинна стати осередком становлення громадянина-патріота України, виховувати в молодого покоління високу патріотичну свідомість, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності держави.

Виховання громадянськості та патріотизму на уроках мови і літературного читання сприяє збагаченню духовного світогляду школярів, формує усвідомлення особистістю себе як часточки українського народу з власною національною гідністю.

Патріотизм є творчим актом духовного самовизначення особи. Це свідома громадянська позиція, особлива спрямованість самореалізації і соціальної поведінки громадянина. Критеріями патріотизму є любов, вірність і служіння Батьківщині, турбота про забезпечення цілісності і суверенітету України, підкування про її постійний розвиток на шляху демократичного національного відродження, сприяння гармонізації державних, суспільних та особистісних інтересів у повсякденному житті. У випадку загрози національній безпеці патріотизм проявляється у готовнос-

ті служити Україні, встати на її захист; у визнанні пріоритету суспільних і державних інтересів над особистими. Таке розуміння патріотизму є базовим для усвідомлення сутності цього феномена в умовах розбудови правової держави.

Формування національної самосвідомості школярів виражається в усвідомленні власної національно-етнічної приналежності, шанобливого ставлення до історії і культури національно-етнічної спільноти і представників інших націй, патріотичних почуттів і патріотичної самосвідомості. З позиції В.О. Сухомлинського, патріотизм є почуттям, в якому органічно переплітається любов до малої Батьківщини з її народом, природою, традиціями і культурою та почуття кохання, вірності, поваги до своєї держави, готовність їй служити [3, с.318]. Міцна нація починається з міцної родини, де дітям переходить мудра наука любові, довіри, взаємної вимогливості і відповідальності. Виховувати патріотичні почуття вчителю початкових класів необхідно з обговорення зі школярами аспектів сутності родини та її місця в житті дитини, взаємовідносин учнів з рідними, уміло поєднуючи бесіду з використанням відповідних психологічних вправ і завдань.

Провідне місце у формуванні національно-патріотичних почуттів у школярів посідає вивчення української мови. Адже патріотизм починається саме зі ставлення до рідної мови. Підрастаюче покоління має усвідомити, що без оволодіння державною мовою неможливо стати повноцінним громадянином своєї держави, патріотом України та й просто інтелігентною людиною, кваліфікованим спеціалістом будь-якої галузі господарства.

У початкових класах соціальна і громадянська компетентності як ключові спрямовуються на соціалізацію особистості, набуття громадянських якостей, дотримання соціальних норм і правил.

Патріотичне виховання молодших школярів на уроках української мови здійснюється через реалізацію соціокультурної змістової лінії. Зокрема, звертається увага учнів на багатство і милозвучність української мови, її красу, значення української мови для становлення незалежної, самостійної держави, роль української мови як державної.

Чільне місце на уроках української мови та літературного читання займає використання малих фольклорних форм – загадок, лічилок, приказок та прислів'їв, народних прикмет, уривків з казок, дитячих пісень, колядок, шедрівок, веснянок тощо. У процесі реалізації їх виховного потенціалу, слід пояснювати дітям, що багатство і розмаїття народної творчості свідчить про мудрість і талановитість українського народу, а знання і трепетне ставлення до них є запорукою збереження цього багатства для майбутніх поколінь.

Робота над формуванням патріотизму проводиться як на уроках української мови, так і в позаурочний час. Насамперед цьому сприяє правильно дібраний дидактичний матеріал.

Патріотичного виховання має проходити через засвоєння молодшим школярем сприймання «мос, рідне, люблю», починаючи від родини, отчого дому як первинного осередку соціалізації дитини і переходячи в подальшому до аналогічного сприймання школярем рідного міста, своєї країни та народу.

З цією метою пропонуємо, наприклад, провести аналітичну роботу над віршем М. Бакая

### **«У РІДНОМУ КРАЇ»**

Одна Батьківщина, і двох не буває,  
Місця, де родилися, завжди святі.  
Хто рідну оселю свою забуває,  
Той долі не знайде в житті.

У рідному краї і серце співає,  
Лелеки здалека нам весни несуть.  
У рідному краї і небо безкрає,  
Потоки, потоки, мов струни, течуть.

Тут мамина пісня лунає і нині,  
Її підхопили поля і гаї.  
Її вечорами по всій Україні  
Співають в садах солов'ї.

І я припадаю до неї устами,  
І серцем вбираю, мов спраглий води.  
Без рідної мови, без пісні,  
Без мами збідніє, збідніє земля назавжди.

У молодшому шкільному віці важливо формувати здатність дитини пізнавати себе як члена сім'ї, родини, дитячого угруповання, виховувати в неї любов до рідного дому, краю, вулиці, своєї країни її природи, рідного слова, побуту, традицій. З цією метою пропонуємо використати такі тексти:

Живу я в Україні,  
Де річки, озера сині, –  
Чиста в них вода, прозора,  
В дно глибинне світять зорі.  
Найгарніші наші села,  
Люди мудрі і веселі,  
Хати білі, чепурненькі,  
Діти всі такі гарненькі...  
Маки в полі червоніють,  
І волошки ген синіють,  
Всі сади таки плодючі,  
Огороди всі родючі.  
Наша Україно мила,  
Донька я твоя щаслива.

Г. Камісарова.

### РІДНА ХАТА

Різні в світі є країни,  
Різні люди є у світі,  
Різні гори, полонини,  
Різні трави, різні квіти.  
Є з усіх одна країна,  
Найрідніша нам усім,  
То – прекрасна Україна,  
Нашого народу дім.  
Там шумлять степи безкраї,  
Наче вміють говорити,  
Там ясніше сонце сяє,  
Там солодше пахнуть квіти.  
Різні в світі є країни,  
Гарні є і є багаті,  
Та найкраще в Україні,  
Бо найкраще в рідній хаті.

О. Василенко.

Важливим традиційним засобом національно-патріотичного виховання є вивчення символіки нашого народу. У кожному класі створено класні куточки, де є зображення герба, прапора та гімну України. Великі можливості для національного виховання учнів дають вдало дібрані тексти. Наприклад:

### **КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ**

Конституцію читають  
Тато, мама і дідусь,  
Я на неї теж дивлюсь,  
Сторінки перегортаю.  
Гарна книжка і цікава,  
Всіх добра навчає  
І дарує людям право,  
Від зла захищає.  
Скоро я навчусь читати  
І сам прочитаю,  
Бо вже дуже хочу знати,  
Які права маю.

### **ПРАПОР**

Прапор – це державний символ  
Він є в кожній державі;  
Це для всіх – ознака сили,  
Це для всіх – ознака слави.

Синьо-жовтий прапор маєм:  
Синє – небо, жовте – жито;  
Прапор цей оберігаєм,  
Він – святиня, знають діти.

Прапор свій здійсмаєм гордо,  
Ми з ним дуже і єдині,  
Ми навіки вже – народом,  
Українським, в Україні.

Н. Поклад.

### **ГЕРБ**

Наш герб – тризуб,  
Це воля, слава й сила;  
Наш герб – тризуб.  
Недоля нас косила,  
Та ми зросли, ми є,  
Ми завжди будем,  
Добро і пісню несемо  
Ми людям.

Н. Поклад.

У початкових класах закладається основа національної свідомості учнів, любов до рідної землі, своєї «малої батьківщини», виховується патріотична гордість за минуле і сучасне України, любов до рідної мови, формується духовно розвинена, творча, працелюбна особистість.

Під час проведення уроків української мови потрібно використовувати сучасні тексти шкільних підручників, що руйнують стереотип неповноцінності української мови, який раніше активно насаджувався українцям. Це сприя-

тиме утвердженню в підростаючого покоління думки про те, що українська мова є сучасною, багатою, культурною, розвиненою мовою, що здатна обслуговувати усі сфери життя суспільства. З цією метою пропонуємо використати віршовані тексти про мову. Наприклад:

### РІДНА МОВА

Спитай себе, дитино, хто ти є,  
І в серці обізветься рідна мова;  
І в голосі яснім ім'я твоє  
Просяє, наче зірка світанкова.  
З родинного гнізда, немов пташа,  
Ти полетиш, де світу далечизна,  
Та в рідній мові буде вся душа  
І вся твоя дорога, вся Вітчизна.  
У просторах, яким немає меж,  
Не згубишся, як на вітрах полова.  
Моря перелетиш і не впадеш,  
Допоки буде в серці рідна мова

Д. Павличко.

Отже, основними умовами патріотичного виховання молодших школярів є: створення ситуацій внутрішнього сприйняття учнями знань про українську культуру; педагогічне забезпечення процесу формування в учнів особистісного значення діяльності в напрямі оволодіння національними цінностями; застосування вчителем на уроках української мови дидактичного матеріалу, що створює емоційно-естетичний фон, який стає засобом розвитку національної свідомості особистості молодшого школяра. Добираючи для опрацювання на уроках мови дидактичний матеріал, доцільно зосередитися на патріотичній тематиці, яка сприяє вихованню честі, гідності та інших важливих духовних якостей захисників і будівничих вітчизняної державності.

### Список використаних джерел:

1. Огієнко І. Складня української мови. Жовква : Друкарня О.О. Василян, 1935. Ч. 1. 196 с.
2. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів : Фенікс, 1995. 46 с.
3. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ, 1918. 273 с.
4. Національна доктрина розвитку освіти України: затв. Указом Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 347. *Освіта України*. 2002. 23 квіт. (№ 33) С. 4-6.
5. Система виховання в початковій школі (за Національною програмою виховання МОН України) / упор. А.В. Лихва. Харків : Основа, 2011. 376 с.
6. Сухомлинський В.О. Слово вчителя в моральному. *Вибр. твори у 5-ти т.* К. : Вища школа, 1983. Т. 5. 330 с.

The purpose of national education of a conscious citizen, a patriot is revealed in the article, the role of I. Ogienko in the formation of the national consciousness of younger students is described; ways of introducing national-patriotic education in the educational process in primary schools. The areas of civic competence of students in the Ukrainian language lessons are defined. The role of didactic material and school-wide projects in shaping the national consciousness of young schoolchildren has been clarified. The role of modern linguists, educators and psychologists is analyzed in the article and their significant contribution to the development of the methodology of formation

of national consciousness. However, the problem of pedagogical support for the development of the national consciousness and self-awareness of the younger students as a particular integrity has not yet been adequately analyzed. The article also assesses the education of citizenship and patriotism in language lessons and literary reading, which contributes to the enrichment of students' spiritual worldview, and forms an awareness of the personality as a part of the Ukrainian people with their own national dignity. The article describes and analyzes didactic material; conclusions are drawn, that the basic conditions for patriotic upbringing of younger students are: creation of situations of students' internal perception of knowledge about Ukrainian culture; pedagogical support of the process of formation of students' personal importance of activities in the direction of mastering national values; the use of didactic material by the teacher in the Ukrainian language lessons, which creates an emotional and aesthetic background, which becomes a means of developing the national consciousness of the younger student's personality.

**Key words:** patriotic education, patriotism, self-consciousness, consciousness, junior high school students, culture, etiquette, development, national dignity, general educational institutions.

*Отримано: 23.09.2019 р.*

УДК 37.0:32(082)

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.228-236

**Тетяна Франчук**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

**Інна Іванюк**

*Тернопільська загальноосвітня школа I-III ступенів-правовий ліцей № 2*

## **ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЗАСАДНИЧИХ ПОЗИЦІЙ ІВАНА ОГІЄНКА**

У статті порушуються проблеми розвитку громадянської освіти в Україні, зокрема її управлінської складової, через призму аналізу потенційних можливостей адаптації концепту розбудови національної освіти періоду УНР, а також цілісного освітнього простору як основи забезпечення її неперервності.

**Ключові слова:** цілісний освітній простір, громадянська освіта, неперервна освіта, особистісно орієнтована освіта.

На сучасні тенденції розвитку громадянської освіти і пов'язані з ними виклики вказує голова комітету з питань освіти та науки Верховної Ради України Сергій Бабак, відповідаючи на питання про найпомітніші зміни в українському суспільстві: «Молодь більше залучена до життя держави. Виросло громадянське суспільство. Ми почали не лише говорити, а й діяти як вільні люди. Українці розуміють, що треба брати на себе відповідальність, менше очікують від держави».

Закономірно, що освітні системи всіх рівнів мають оперативну реагувати на актуальну ситуацію, що склалася в державі, реалії пов'язані з розвитком громадянського суспільства, не лише традиційно оновлюючи її змістову основу, а і управлінську. При тому особливо важливою є узгодженість принципів та алгоритмів управлінської діяльності, що реалізується на різних рівнях, починаючи від найвищого загальнодержавного, завершуючи локальним – у рамках навчального закладу, окремого його підрозділу, що все в комплексі

об'єктивується в управлінні навчальною діяльністю її суб'єктів (учнів, студентів, учителів в системі післядипломної освіти).

З зазначеної позиції проаналізуємо окремі проблеми пошуку шляхів модернізації підходів до розвитку школяра (а далі – студента, фахівця) як особистості, його громадянської позиції, які набувають особливої актуальності у зв'язку з сучасними соціально-економічними тенденціями розвитку України, які у комплексі обумовили необхідність переходу освіти на особистісно орієнтовані технології навчання та виховання, основи компетентнісної освіти загалом. На етапі переходу до компетентнісної моделі національної освіти, прийнятої в її головних засадничих документах все більше актуалізуються проблеми дослідження причин неефективності означеного періоду, його управлінської складової, який не фіксує очікуваної тотальної динаміки переходу до задекларованих інноваційних освітніх стандартів. Причин багато, з-поміж них можна виділити проблему методологічного рівня, яка стосується теорії і практики управління освітніми реформами і полягає в переоціненні можливості запровадження апробованих на практиці ефективних європейських моделей освіти, при тому використовуючи радше механізми «насаджування», аніж органічної, природовідповідної імплементації. Закономірно, що орієнтація на форму, її зовнішні ознаки призвела до дисбалансу зовнішнього та внутрішнього на догоду першому, а відтак і до превалювання формалізму, деструктивні ефекти якого важко переоцінити. При тому нівелюється чинник наукової обґрунтованості управління складним та полівекторним процесом зміни освітньої парадигми через проектування зустрічного руху європейських моделей розвитку та вітчизняних, які акумулюють національні особливості, громадянську спрямованість освітніх процесів, реальний досвід їх перебігу, цінні надбання та проблеми, які зрештою визначають стартові можливості процесу реформування. Все це відноситься до рангу проблем управління інноваційними змінами через балансування процесів «виращування свого» (як писав Іван Огієнко, «... не зрікатися ані найменшої рисочки з свого рідного») [5, с.24] та «адаптації чужого», взаємодія яких в оптимальному варіанті реально може забезпечити «прорив» в освітній сфері, переводячи реформування з млявого, що супроводжується песимістичними реляціями її суб'єктів, в цілеспрямований, інтенсивно-динамічний процес. Спрямованість на розбудову громадянської освіти може слугувати системотвірним орієнтиром реалізації вищезазначених інтеграційних процесів.

У вітчизняній науці проблеми громадянської освіти та виховання особистості були предметом активних пошуків, які стосувалися концептуальних психолого-педагогічних засад проблеми (І. Бех, М. Боришевський, Т. Дем'янок, О. Киричук, Ю. Руденко, О. Сухомлинська), а також таких її аспектів як формування громадянськості як інтегративної якості (П. Ігнатенко, Н. Косарева, Н. Крицька, К. Чорна та ін.), історико-методологічних засад розвитку громадянської освіти, у тому числі і періоду визвольних змагань (О. Завальнюк, А. Марушкевич, Є. Сохацька, М. Тимошек та ін.). Водночас, малодослідженими залишаються проблеми інтеграційних процесів в контексті громадянської освіти, які є потужним механізмом переходу на задекларовані стандарти компетентнісної, особистісно орієнтованої освіти, зафіксовані в законі «Про освіту (2017 р.)», а також активації цінних національних надбань громадянської освіти періодів національного відродження, персоналій, що є фундаторами цих процесів та їх осмислення через призму сучасних тенденцій освітніх інноваційних змін.

**Метою дослідження** є аналіз можливостей реалізації основ громадянської освіти через пошук варіантів актуалізації її потенціалу в контексті історичних



надбань, до яких правомірно відносимо управлінську діяльність Івана Огієнка періоду національного відродження, а також цілісного освітнього простору, що визначають її сутнісну, змістову основу, обумовлюють логіку поетапного формування громадянських компетенцій особистості у контексті неперервної освіти.

У рамках заданої проблематики звернемося до періоду української національно-демократичної революції, який найбільшою мірою асоціюється з освітою як потужним чинником державотворчих процесів, що за своєю спрямованістю тісно корелюють з сучасними. Дослідження історії реформування вищої школи періоду визвольних змагань 1917-1920 рр., пов'язаних з приходом до влади Директорії УНР, вказує на пріоритети, пов'язані з процесами національно-державного відродження, розбудови національної освіти (в епіцентрі – українських університетів) як інтелектуального, національно-культурного осередку розвитку регіону, держави, вступивши в гострий конфлікт з традиційною школою, що розвивалася в умовах відповідного політико-ідеологічного контенту, адекватного йому соціального середовища.

Саме у той час була запропонована принципово інша модель національної школи всіх рівнів як осередку національно орієнтованих державотворчих процесів, до створення якої безпосередньо долучився Іван Огієнко як перший міністр освіти, головноуповноважений уряду УНР, фундатор та ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету з 1918 до 1920 років.

Уже навіть сама постать Івана Огієнка може слугувати свого роду моделлю унікальної інтеграції освітніх, наукових, державотворчих та життєвих смислів, об'єктом системного і глибокого аналізу його громадянських життєворчих позицій, логіки особистісного самотворення та самореалізації в цілому. Йому характерна монолітність, збалансованість ідеологічної та діяльнісної сфери інтегрованого життєвого простору.

Аналіз свідчить про те, що під орудою І. Огієнка фактично були закладені засади громадянської освіти, починаючи з національно зорієнтованої шкільної, завершуючи університетською, що отримувала статус ідеологічного та інтелектуального центра розбудови державності в Україні. У цей період проектувалися реформи внутрішнього життя навчальних закладів, у тому числі ґрунтуючись на оновленій І. Огієнком теорії шкільного будівництва, посилюючи принципи національної, громадянської орієнтованості, демократизації та автономності. «... коли народ хоче бути сильним, він обов'язаний берегти все своє рідне» [5, с.5]. При тому виразно проявляється суть громадянської позиції, на яку має орієнтуватися школа: «Немає в людини нічого милішого над свою Батьківщину, над свою рідну землю!» [там само, с.12]. І головне – школа позиціонувалася як реальний агент змін, суб'єкт соціально-економічного розвитку держави, регіону, оскільки через навчально-виховний процес вона опікується формуванням особистості людини, її громадянської позиції в житті, професії, інтеграцію в український соціально-культурний простір (українізація освіти, поширення культури мовлення, активне введення українознавчих дисциплін, використання краєзнавчого матеріалу та ін.).

Також про масштабність зусиль навколо розбудови національної системи освіти свідчить мета, яку ставили засновники українського університету: а) «об'єднання національних наукових сил, розкиданих по імперії та за її межами, концентрація їхніх зусиль на інтересах не чужої, а вітчизняної науки»; б) «через вищу освіту поширення кадрів української інтелігенції, незначної для 30-мільйонного народу»; в) «створення власних наукових шкіл і розробки ними різних рівнів наукових тем від фундаментальних до прикладних» [1, с.56-58].

Отож, йдеться про освіту як реальний суб'єкт державотворення, формування національної еліти, спроможної мобілізувати українську науку (звертаючись і до українців, що проживали закордоном), поставити її на службу реальним процесам розбудови держави, формування української інтелігенції, спроможної очолити поступ до нової державності, залучаючи до цього руху широкі верстви населення. «Народ наш завше був вільним, завше поривався до науки, – і на порозі йому тут ніхто і ніколи не ставав» [6, с.168], – писав Іван Огієнко. Неможливо переоцінити значущість усіх цих історичних реалій (у комплексі цінних надбань та проблемних зон, що унеможливили подальший поступ у розвитку національної освіти) з позиції сучасних тенденцій розвитку, реагуючи на актуальні виклики часу, які значною мірою співзвучні з зазначеним вище етапом національного відродження Української державності.

Напрацьовані алгоритми успішних управлінських дій, як і історія невдач та поразок (за І. Огієнком, держава «... одживала по всяким погромі, на швидку гоїла свої рани і знову рушала далі своїм одвічним тернистим шляхом» [6, с.216], є активом, цінність якого складно переоцінити у ракурсі сучасних викликів, обумовлених кардинальними змінами ідеолого-політичних орієнтирів розвитку держави та освіти як інституту, який закладає підвалини змінам, формуючи певний тип особистості людини, фахівця всіх сфер соціально-економічного розвитку держави. Йшлося не лише про спільність та взаємодію освітніх інституцій, а про цілісний освітній простір, який виступає суб'єктом продукування національної освіти, реальних процесів державотворення.

Основні характеристики розробленої моделі громадянської зорієнтованої української школи, вищої у тому числі, повною мірою співвідносяться з тими, що заявлені у документах про сучасну освіту. Закономірно, що йдеться не про «формальне перенесення», а про імплементацію, принциповою ознакою якої є аналіз та науково обґрунтований «зустрічний рух» «нового» та «старого», тобто оновлювати традиційне, плекаючи своє, створене впродовж віків і апробоване часом та інтегруючи його у сучасний освітній контент інноваційного розвитку.

Про співзвучність засадничих основ оновлення освіти різних часових просторів, споріднених ідеєю національного відродження, розбудови громадянської освіти свідчить аналіз пріоритетів розвитку сучасної школи. Так, відповідно до концепції «Нова українська школа» інтегральні характеристики сучасного випускника школи акумулюються у поняттях: особистість, інноватор, патріот, які означені високим рівнем взаємозалежності. Найбільш гострою проблемою традиційної інформаційно-репродуктивної освіти всіх рівнів та спрямувань є її орієнтованість на знання як самоцінність, а також дезінтегрованість як за особливостями функціонування складових (починаючи від дошкільної, завершуючи післядипломною), так і підходом до їх модернізації. Означена позиція стосується і громадянської освіти, яка є однаково актуальною для всіх рівнів освітньої діяльності і може реально стати їх інтегруючою основою в процесі переходу на спільні для всіх рівнів базові стандарти компетентнісної освіти.

Найбільш системне бачення формування громадянськості особистості в контексті освітньої діяльності представлено у концепціях «Концепції громадянського виховання в умовах розвитку української державності» [2], «Концепції громадянської освіти та виховання», «Концепції громадянської освіти» [3]. Водночас, вважаємо, що суттєві проблеми щодо концептуальних основ громадянської освіти, насамперед, стосуються деякої невизначеності понятійного апарату, зокрема, мають місце різночитання, які ускладнюють розуміння сутності базових дефініцій, а відтак і основ їх реалізації в практиці освітньої діяльнос-

ті. Наприклад, не зрозуміло, чи громадянське виховання є органічною складовою громадянської освіти чи аспектом, що з нею пов'язаний. «У процесі громадянського виховання провідне місце належить освітній складовій, яка доповнюється й розширюється вихованням у душі громадянськості» [3]. Отож, за логікою зазначеної позиції виховна діяльність не інтегрована в систему освітньої, вона просто доповнюється нею. Або: «громадянська освіта може розглядатися, як комплекс інтегрованих знань (зміст), процес розвитку і поширення цих знань, як необхідного компонента громадянського суспільства» [3]. Важко погодитись, що системи знань, а не компетенцій є базовою категорією громадянської освіти.

Тракування дефініцій, визначення характеру їх взаємообумовленості має фундаментальне значення особливо для документа про освіту, який набуває статусу концепції і є орієнтиром для реалізації архіважливих завдань модернізації масової освітньої практики. Чітке розуміння кожним педагогом сутності громадянської освіти, основ її реалізації формує позицію педагога як реального суб'єкта усвідомленого, поетапного переходу на принципи громадянської освіти, здатності самостійно модернізувати власний досвід професійної діяльності відповідно до зрозумілих та особистісно прийнятних положень, зафіксованих у концепції.

Другу проблему вбачаємо в тому, що в основі концепції лежить розуміння громадянської освіти не як системотвірної основи, вектору цілеспрямування освітньої діяльності, а більшою мірою як комплексу додаткових зусиль, оскільки основними шляхами реалізації концепції громадянської освіти практично визначені можливості удосконалення системи через: «включення проблематики громадянського виховання до дослідницьких програм», «підвищення професійної кваліфікації педагогів», «корегування та узгодження змісту освіти», «розробку та видання типових програм, методичних посібників, підручників, методичних матеріалів», вивчення світового педагогічного досвіду» та ін. [3]. Не применшуючи значення перерахованих шляхів оптимізації системи громадянської освіти в державі, які за своєю суттю є традиційними (передусім, через свій рекомендаційний характер та слабкий рівень взаємозв'язку), ми все ж не отримуємо відповіді на наступні питання: як усі ці шляхи вбудовуються у цілісну систему, що у ній буде виконувати функцію системотвірного компоненту, які базові механізми їх реалізації; як внаслідок реалізації концепції видозмінюється система громадянської освіти комплексно: за цільовим спрямуванням, змістовим наповненням, методично-технологічним забезпеченням, який характер їх взаємозалежності; за якими критеріями оцінювати інтегрально якість громадянської освіти учня, студента, учителя, а також якості освітніх послуг, які надає конкретний освітній заклад; яке місце у формуванні системи громадянської освіти займає кожен рівень неперервної освітньої системи, відповідно, які їх функції та специфіка реалізації. Тобто, для ефективного управління процесами різних рівнів необхідно визначитись стосовно проблем: що є спільним в системі громадянської освіти, на основі якого блоку базових цінностей вона інтегрована, і як поетапно, переходячи з одного рівня освіти до іншого, дошкільник, учень, студент, спеціаліст розвивають громадянську компетентність, опираючись на попередній освітній рівень та ін.

Вважаємо, що, виходячи з прийнятих у державі європейських стандартів розвитку освіти, в концепції громадянської освіти повинні бути закладені позиції, що відображають: а) неперервність громадянської освіти – поетапне сходження від нижчого рівня навчального закладу до вищого, реалізуючи модель освіти впродовж життя; б) забезпечення особистісної орієнтованості громадянської освіти, головною умовою якої є цілісний освітній простір,

що базується на визначеному і прийнятому усіма його суб'єктами блоці цінностей; в) формування громадянськості має бути не самодостатнім автономним процесом, що формується через систему додаткових навчальних дисциплін або виховних заходів на рекомендаційних засадах, він має бути інтегрованим та структурованим в базовий освітній процес, об'єктивуючись не лише в цілях, в його змістово-процесуальній складовій, а і кінцевому результаті – моделі «Випускник» з адекватним діагностичним інструментарієм.

Необхідність дослідження інтеграційних процесів як базового механізму формування цілісного освітнього простору та управління його розвитком продиктована потребою переходу на особистісно орієнтовану систему освіти, що реалізується через взаємодію досвідів того, хто вчить та того, хто вчиться. Проблема стає ще більш актуальною щодо основ громадянської освіти, яка переносить головні акценти на інтегральні особистісні якості з визначеною системою громадянських цінностей та готовністю до їх реалізації в життєвому, професійному просторі. Отож, громадянська освіта може реалізовуватися виключно на особистісно орієнтованій технології, на основі «Я-концепції», а відтак і через програмування індивідуальної траєкторії розвитку та саморозвитку. А це означає, що пошук головних механізмів управління та умов забезпечення її ефективності має відбуватися не стільки на площині оновлення та розширення змісту громадянської освіти, форм та методів його реалізації, скільки на площині пошуку можливостей формування цілісного освітнього середовища, сприятливого для само творення та саморозвитку громадянських компетенцій особистості к контексті освітньої діяльності визначеного рівня.

Головними ознаками цілісного простору навчального закладу в контексті громадянської освіти є: наявність комплексу загальнонавчальних і прийнятих усіма її суб'єктами цілей громадянської освіти, базових ідей та концептуальної основи їх реалізації; здатність освітнього закладу до саморозвитку, самовдосконалення на основі принципів автономності, самоуправління; можливість комплексної валідної діагностики освітнього простору за параметрами якості освіти, рівня сформованості громадянських компетенцій випускника; наявність цілісного освітнього простору навчального закладу (команди фахівців, що узгоджено працюють в рамках однієї освітньої концепції), сформованого за принципами громадянської, особистісно орієнтованої освіти, в основі якої – учень, студент як суб'єкт особистісного саморозвитку.

Якщо змодельовати модернізацію вищої професійної освіти як логіку формування та взаємодію освітніх просторів, можна визначити потенційні можливості кожного суб'єкта освітньої системи та основи його реалізації у цьому процесі. Тут провідну роль, без сумніву, будуть відігравати управлінські освітні інституції та установи всіх рівнів, починаючи з найвищого – міністерського. Зазначені позиції можуть бути трансформовані у комплекс конкретних практичних дій для найбільш значущих суб'єктів реформування освітньої системи:

І. Закономірно, міністерство освіти бере на себе найбільшу відповідальність за якість та динаміку освітніх реформ, оскільки реалізує функції: задавання рамкових стандартів освітньої діяльності, зокрема, формування громадянськості дошкільника, учня, студента, педагога у контексті громадянської освіти впродовж життя; загального управління освітніми процесами, що особливо актуалізується на етапі кардинальних змін, корегування їх ходом; визначення базових критеріїв якості освітніх послуг; в тому числі, діагностики рівня сформованості громадянської освіти в структурі моделі «Випускник» та валідних методик їх діагностики в практиці освітньої діяльності навчальних закладів різних рівнів, технології визначення їх рейтингу у сфері освітніх послуг.

Тому очікування від міністерства освіти є наступними: 1. Зовнішнє управління розвитком освітніх систем має здійснюватися в контексті суб'єкт-суб'єктної взаємодії всіх учасників освітньої діяльності, набувати тенденцію до переходу на рівень самоуправління, що реалізується в рамках конкретного навчального закладу (за логікою поетапного формування автономних освітніх систем). 2. Міністерство освіти спільно з науковими академічними інститутами може розробити та обґрунтувати (пояснити її логіку для широкого загалу) цілісну перспективну модель неперервного поетапного розвитку громадянської освіти України, прописати базові основи її функціонування, а також запропонувати навчальним закладам продуктивні моделі розвитку освітніх систем різних рівнів на засадах автономності у контексті заданих рамкових стандартів громадянської освіти. 3. Будь-які нововведення, що стосуються стратегій, цілей, змісту, технологій освітньої діяльності повинні мати повне обґрунтування та стати предметом публічного обговорення з тим, щоб вони були прийнятими навчальними закладами, адекватно імplementованими в практику діяльності викладачами як безпосередніми учасниками педагогічного процесу, а відтак і реальними агентами змін.

II. Регіональні освітні простори, які акумулюють високий теоретико-практичний потенціал можуть слугувати досить автономною територією, яка бере на себе відповідальність за адекватну трансформацію державних освітніх стандартів на рівень кожної конкретної освітньої установи як об'єкту регіонального управління. Регіональні об'єднання науковців та практичних працівників освітньої галузі можуть стати мобільними центрами, які аналізують державні освітні стандарти та розробляють проекти як загальної їх імplementації, забезпечуючи цілісність та неперервність громадянської освіти, так і врахування особливостей кожного його рівня, починаючи від дошкільної, закінчуючи післядипломною. Регіональне освітнє об'єднання може також забезпечити продуктивні форми взаємодії всіх освітніх закладів, а також максимальне врахування актуального рівня їх освітньої діяльності, специфіку спрямованості соціально-економічного розвитку регіону як адміністративної одиниці. Особливо цінним є те, що в такий спосіб формується позиція навчального закладу як реального суб'єкта реформаційних процесів, який безпосередньо має можливість долучитися до формування концепції розвитку, її публічного обговорення та прийняття, що забезпечує не лише усвідомленість процесів, а і персональну відповідальність за їх реалізацію.

III. Регіональний простір не є самоціллю, він слугує свого роду передумовою і до певної міри аналогом формування освітнього простору конкретного навчального закладу. Водночас, цей процес не може бути формальним та автоматичним, навчальний заклад в цілому, кожен педагог, зокрема, мають також стати суб'єктами реформаційних процесів, тому необхідна також актуалізація потенціалу освітнього простору ЗВО на основі конструктивної взаємодії всіх його учасників (модель може бути аналогічною регіональній). Педагогічний колектив, як команда, повинна максимально мобілізуватися з тим, щоб у стислі терміни почати продуктивні реформаційні процеси. Може бути сформована ініціативна група викладачів, що досліджують проблеми професійної освіти, педагогів-новаторів, керівників відділів, яка інтегрувала би високий теоретико-практичний, управлінський потенціал розвитку системи громадянської освіти та розробила модель змін, пакет конкретних заходів, які їх забезпечують, зокрема: концепцію розвитку НЗ та конкретну реальну програму формування системи його освітньої діяльності на основі головних положень концепції громадянської освіти, закону про вищу освіту, а також максимально враховуючи наявний досвід (досягнення та проблеми) освітньої діяльності, що склалася у закладі; систему поетапної мо-

дернізації змістово-технологічної основи навчально-виховного процесу на основі базових засад громадянської освіти; сформувати модель «Випускник вишу» (з модифікаціями відповідно до конкретних спеціальностей) та комплекс критеріїв, методик діагностики та оцінювання громадянських у контексті професійних компетенцій студента, випускника, визначити комплекс критеріїв якості освітньої діяльності, пакет методик її діагностики та самодіагностики.

Важливо, щоб кожне рішення стосовно концептуальних змін функціонування освітньої системи вишу, цільових, змістових, технологічних аспектів нововведень було предметом масового обговорення всіма членами педагогічного колективу – учасниками освітнього процесу. Публічність забезпечує розуміння сутності змін, а відтак і психологічну та предметну готовність до їх творчої імплементації у власну професійну діяльність.

Отож, система в системі (простір в просторі), починаючи від мікро простору на рівні роботи викладача, факультету, ВНЗ, регіону – до простору державного, європейського і навпаки, оскільки зазначений вище зустрічний рух в ситуації радикальних державних реформ буде визначальним.

### Список використаних джерел:

1. Бабак С. Через 20 років в Україні не буде кому працювати. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2019/04/16/serhiy-babak/>.
2. Грушевський М. Український народний університет. *Шлях*. 1918. Ч. 2. 61 с.
3. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Педагогічна газета*. 2000. № 6. С. 4-6.
4. Концепція громадянської освіти в школах України. *Директор школи*. 2001. № 20 (164). С. 7-10.
5. Марушкевич А.А. Громадянська позиція сучасної молоді в контексті поглядів Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Серія: Філологічна. 2016. Вип. 13. С. 313-319.
6. Митрополит Іларіон. Бережимо все своє рідне! Вінніпег (Канада) : Митрополитальний собор, 1947. 30 с.
7. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. Курс лекцій, читаний в Українському народному університеті. Видавництво книгарні С. Череповського, 1918. 272 с.

The article analyzes the possibilities of realizing the tasks of continuous civic education in the context of the holistic educational space, the peculiarities of managing this process in connection with the current socio-economic tendencies of the development in Ukraine. It necessitates the transition of education to the standards of competent education. In this perspective, it's investigated some aspects of developing the national, civically oriented education (school, university) in period of Ukrainian state revival, as well as the role of the Minister of Education, Rector Ivan Ogienko in this process. It proves that valuable historical heritage is not only relevant to the modern process of state-building, renewal of the Ukrainian school, but also counteract the formal implantation of foreign innovations in the field of education. It also analyses contemporary education documents, that determine the essence of civic education, strategic directions and technologies for its development, identify problems, that cause difficulties in its practical implementation.

Emphasis is placed on the need to develop a concept and program for its continuity, which will form an invariant component as a common platform for productive personality formation and variants for its implementation according to the level of the educational system, which serves the appropriate level of educational activity. Integrally, it should be open and clear to all subjects of educational activity, the logic and program for the gradual development of person's civic competences.



The basic managerial positions of modernizing higher professional education through the logic of formation and interaction of educational spaces of subjects of educational activity are presented. They realizes vertically – from the highest national to regional, and further – the educational space of each particular educational institution.

**Key words:** integral educational environment, civil education, continuing education, personal directed education.

*Отримано: 20.09.2019 р.*

УДК 37.016:2623

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.236-240

**Поліна Шулик**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ДАВНЬОЄВРЕЙСЬКІ ПЕРЕКЛАДИ СВЯЩЕННОГО ПИСАННЯ**

Автор статті звертається до різних перекладів Старого Завіту, дослідження яких дозволяє побачити в них своєрідну інтерпретацію біблійних текстів, обумовлену як специфікою самих текстів, так і певною метою, яку ставив перед собою перекладач.

**Ключові слова:** переклад, Танах, таргум, інтерпретація, традиція.

У розмаїті перекладів Старого Завіту спостерігається загальна тенденція – прагнення перекладачів, не руйнуючи сакральність оригінального тексту, подолати суперечності між «вірністю оригіналу та вірністю національній мовній і конфесійній традиції». Цій проблемі присвячені численні дослідження як вітчизняних, так і закордонних науковців (П. Копанєва [8], Дж. Стейнера [15], М. Баляра [14], Д. Гоцирідзе та Г. Хухуні [5], та ін.). Грунтовний аналіз цих досліджень зустрічаємо в дисертації Мороза Ю.А. «Національна традиція біблійних перекладів: філософсько-релігійнознавчий аналіз» [10]. Але в згаданій науковій розвідці, як і у працях вітчизняних науковців, якими послуговується автор (М. Жукалюк [6]; Т. Барщевський [1], О. Горбач [3;4], Ю. Решетніков [11], Р. Турконяк [12]). У центрі уваги закономірно опиняються проблеми українських перекладів Біблії, серед яких особливе місце займає переклад Івана Огієнка [2], де прагнення автентичності перекладу гармонійно поєднується з «вірністю мовній і конфесійній традиції». У той же час, як не дивно, така ж проблема стояла і перед першими єврейськими перекладачами.

Перші переклади Біблії (у данному випадку Танаха) або таргуми з'являються ще в період канонізації Танаха (з III ст. до н. е.) і не завжди з метою відкрити для інших народів Священне Писання. Переклади знадобилися самим євреям, для більшої частини яких іврит на той час перестає бути розмовною мовою, його поступово замінює арамейська і грецька мови. Відчувалася потреба не просто у перекладах, а в нових тлумаченнях біблійного тексту – головної духовної основи єврейського народу, оскільки змінився і його політичний статус, і суспільно-культурне життя. І хоча найдавніший з відомих таргумів – грецький переклад – Септуагінта в основному тяжіє до буквального перекладу, оригінальний текст не залишав перекладачам вибору, провокуючи їх, вимагаючи певних коментарів, тлумачень. Втім, як справедливо відзначає Авідор Шинан, «розночтєння с текстом Священного Писания, которым мы располагаем сегодня, далеко не всегда вызваны «истолковательскими наклонностями» переводчиков – в ряде



случаев они объясняются тем, что перед переводчиками был древний, не во всех деталях совпадающий с известным нам вариант текста Торь» [13, с.134]. Це ж стверджує і Дов Конторер: «Не вызывает сомнения, что этот текст был переводом с другого, не масоретского текста, который у нас перед глазами. Перевод этот во многом повторял масоретский текст (*масоретський текст від слова месорати – традиційний – П.Ш.*), но то, что это был другой текст – это совершенно очевидно» [7]. Дов Конторер, підкреслюючи, і його точку зору підтримують більшість ізраїльських учених, виняткове значення масоретського тексту, заявляє: «Ни один другой текст не может быть с ним даже сопоставлен по значимости. Он является самым полным, самым авторитетным, самым достоверным свидетельством текста. Это значит, что в подавляющем большинстве случаев при различении между ним и каким-то другим источником, масоретский текст является источником наиболее предпочтительным» [7].

Звернемося до історії про Каїна і Авеля – переклад з івриту масоретсько-го тексту, в якому для єврейського коментатора є недолік інформації, результатом якого стає виникнення мідраша. Мідраш цей входить в книгу Берешит раба, складену в середині V століття н.е., яку вважають екзегетичними мідрашем. Екзегетичний мідраш – це коментар, побудований відповідно до порядку віршів біблійного тексту. Мідраш дає відповідний агадичний матеріал на кожен вірш або його фрагмент. Анонімний редактор книги зібрав з різних джерел значний матеріал майже по кожному віршу з книги Берешит (Книга Буття) і представив його у вигляді суцільного тексту, не зважаючи на інші критерії. Оскільки сторінки, присвячені Каїну і Авелю, також коментують майже всі вірші Тори, де розповідається історія першого злочину, виберемо один з центральних її фрагментів.

Текст Писання «...И сказал Каин Эвелю, брату своему... И когда они были в поле, восстал Каин на Эвеля, брата своего, и убил его» (Берейшит, 4:8-9). Текст мідраша: «...И сказал Каин Эвелю, брату своему... И когда они были в поле, восстал Каин на Эвеля, брата своего, и убил его. О чем они поспорили? Они сказали: «Давай поделим весь мир». Один взял себе землю, другой – то, что движется. Первый говорит: «Земля, на которой ты стоишь, – моя!» А другой говорит: «А то, что на тебе надето, – мое!». Тот говорит: «Раздевайся!», а этот говорит: «Лети!» И тогда «восстал Каин на Эвеля, брата своего». Раби Йегошуа от имени раби Леви сказал: «Оба они взяли себе и движимое и недвижимое, а поссорились из-за того, что каждый из них говорил: «Храм будет построен на моей земле!» Ибо сказано Цион будет вспахан, как поле. (Миха 3:12). Из-за этого спора и восстал Каин на Эвеля, брата своего. Раби Йегуда сказал: «Они поссорились из-за первой женщины, созданной еще до Хавы». Сказал раби Айву: «Но она была обращена в прах еще до Хавы – из-за чего же они поссорились?» Сказал раби Хуна: «Из слов Торы видно, что и у Каина и у Эвеля были сестры-близнецы, причем у Каина – одна, а у Эвеля – две. Из-за этой второй сестры они и поссорились. Один говорит: «Она будет моей, потому что я старший», а другой говорит: «Она будет моей, потому что родилась вместе со мной». Из-за этого спора и Восстал Каин на Эвеля, брата своего» [9, с.314]. Текст мідраша починається з уривка тексту Тори, де існує недолік інформації: «И сказал Каин Эвелю, брату своему...». Що сказав – невідомо. Якби було б відомо, можливо, не треба було б ставити питання – чому вбив? Але для автора дуже важливо поставити це питання – питання про природу злочину, природу насильства, раз і назавжди закриваючи дорогу догматичному підходу і створюючи умови для плюралізму. Мідраш це використовує, і перед нами три тлумачення. Першою серед причин

він називає суперечку за власність, що у всі часи було головною причиною воєн і кровопролиття; другою – духовний аспект, що стосується ідеології, віри, в ім'я якої також оголювалися клинки; третьою – жінку. Як бачимо, класичний мідраш використовує те, що текст Писання надає можливість для різних тлумачень і розумінь. І саме питання, поставлене у мідраші («Про що вони сперечалися?»), передбачає наявність різних відповідей. Відповіді ці допомагають з'єднати текст архаїчний з текстом актуальним, оскільки поставлена проблема стосується не лише цього першого і єдиного випадку, коли брат вбиває брата. Проблема значно ширша: який дійсний мотив, яка найглибша причина, що приводить людей до суперечки і братовбивчої війни? Отже, в канонічному тексті обірвана фраза породжує різні тлумачення. А в Септуагінті вірш має закінчення. У цьому Таргумі відомо, що сказав Каїн: «пойдем-ка в поле». Логічно, адже брати все ж таки опинилися у полі, де все і відбулося.

У зв'язку з історією про Каїна і Авеля звернемося ще до одного таргума, який традиційно називають Таргум Іонатана, сумнівне авторство якого підтримує лише назва. Інша назва цього перекладу Таргум Єрусалімі (Єрусалимський переклад). Хтось використав по відношенню до нього аббревіатуру ТІ (Таргум Іерушалімі). Це розшифрували як Таргум Іонатан (Іонатану бен Узієлю належав відомий арамейський переклад Пророків) – і сталася плутанина. Для цього Таргума характерні численні додатки до оригінального тексту, які від двох-трьох слів можуть розширюватися до розгорнутих і істотних вставок, під вантажем яких часом втрачається біблійний вірш. Що стосується історії про Каїна і Авеля, автор вводить у неї суперечку, яка розгорілася між братами і в центрі якої опинилися теологічні проблеми. Ось уривок цієї суперечки: Каїн: «Я готов согласиться, что в сотворении мира проявилось милосердие Божье, но я также вижу, что здесь, на земле, добрые дела человека ничего не решают, ибо суд вершится предвзято. Нет справедливого суда и нет праведного Судьи. Почему мое жертвоприношение оказалось неугодно Богу, а твое было принято благосклонно?» Авель: «Есть справедливый суд и есть Судья праведный, нет никакой предвзятости» [Цит. за: 13, с.140]. І хоча необхідність у цьому розгорнутому діалозі викликає сумніви, дії автора перекладу, що намагається надати біблійному тексту «нове истолкование, соответствующее современным реалиям» [13, с.133], виправдані метою – викликати у реципієнтів живий відгук.

Цей переклад належить до найцікавішої і багаточисельної групи арамейських таргумів, яку відкриває, як традиційно вважається, Таргум Онкелоса. Автор Таргума (питання про авторство цього Таргума залишається суперечливим), на думку Авігдора Шинана, в основному спрямований на точний переклад. В той же час Дов Конторер відзначає, що перекладач часто-густо вносить певний інтерпретаційний момент до свого перекладу. Як би там не було відхилення від тексту, що зустрічаються в перекладі, – це віддзеркалення його принципово релігійних поглядів. Коли йдеться про Творця, він відмовляється від буквального перекладу, щоб не говорити про нього словами, які характеризують і описують виключно людину. Коли говориться, наприклад: «И вспомнил Всевышний», Онкелос перекладає: «И поднялась перед Ним память...». Замість слів «...под ногами Его» [Исх. 24:10] пише «...у подножия Трона Его», а фраза «И обонял Господь приятное благоухание» [Быт. 8:21] звучить у нього «Господь благосклонно принял жертвоприношение...». Коли у тексті говориться про емоції Всевишнього, Онкелос також уникає слів, що отождожують Творця з «людськими атрибутами». Деяка тенденційність виявляється і в опи-

сах праотців єврейського народу, чию репутацію перекладач ревно оберігає. І якщо в оригіналі говориться, що Яков привласнив собі первородство «хитростю», то в Таргумі Онкелоса замість «хитрості» з'являється «мудрість». Але тенденційність в описах патріархів і Всевишнього ще зрозуміла. Не завжди виправдано використання окремих вставок з усної традиції, що доповнюють текст оригінала. У той же час свобода перекладу (перифраз, додатки, тлумачення) обумовлена завданням, яке стояло перед перекладачем, – полегшити сприйняття священного тексту, в першу чергу, тим, хто не володів івритом, і тому не міг зрозуміти слів Тори. До цього можна додати «стремление затушевать имеющиеся в Библии противоречия, попытки обойти теологические проблемы, подчеркивание особой важности тех или иных заповедей» [13, с.141].

Якщо таргуми, створені для євреїв (маються на увазі арамейські), були покликані навчити їх основам юдаїзму, то Септуагінта, Пшита – християнський переклад Танаха на сирійсько-арамейський, і переклад на латинський – Вульгата, IV-го століття нової ери, а також більшість давніх перекладів, зроблених з Септуагінти, подають християнську інтерпретацію Єврейської Біблії, в якій перекладений івритський текст, утверджує догмати християнства.

Отже, вже давні єврейські переклади біблійних текстів, створені для самих євреїв доводили, що: «Переклад біблійного тексту завжди не лише втрачає, але й переіначує зміст висхідного тексту, неминуче вносить в перекладений текст як національні мовні та культурні конотації, накопичені мовою перекладу, так і конфесійні особливості, зумовлені прагматичними потребами громад віруючих, які ним користуються» [10].

#### Список використаних джерел:

1. Барщевський Т. Вступ до біблійних наук: Конспект лекцій. Львів : Свічадо, 2006.304 с.
2. Біблія Або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / [переклад професора І. Огієнка]. Київ : УБТ, 2015. 1365 с.
3. Горбач О. Повні та часткові переклади Біблії українською мовою. *Бюлетень Українського Біблійного Товариства*. 1999. № 10. С. 26-32.
4. Горбач О. Повні та часткові переклади Біблії українською мовою. *Бюлетень Українського Біблійного Товариства*. 2000. № 11 С. 45-49.
5. Гоциридзе Д.З., Хухуни Г. Т. Возрождение и Реформация в истории перевода и переводческой мысли. Тбилиси : Изд-во Тбил. ун-та, 1994. 246 с.
6. Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. Київ : Українське Біблійне Товариство, 2003. 176 с.
7. Контонер Дов. Библейская критика. URL: [http://www.machanaim.org/tanach/\\_bikoret/kont1.htm](http://www.machanaim.org/tanach/_bikoret/kont1.htm).
8. Копанев П.И. Вопросы истории и теории художественного перевода / под ред.: Г.Р. Гачечиладзе. Минск : Издво Белорусского гос. ун-та, 1972. 297 с.
9. Литература агады: Библиотека еврейской классики / составление и редактирование И. Бегун, Х. Корзакова. Москва : ДААТ/ Знание, 1999. 384 с.
10. Мороз Ю.А. Національна традиція біблійних перекладів: філософсько-релігійно-навчаний аналіз : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11. Житомир, 2017. URL: [http://eprints.zu.edu.ua/25622/1/dys\\_Moroz.pdf](http://eprints.zu.edu.ua/25622/1/dys_Moroz.pdf).
11. Решетніков Ю. Не хлібом єдиним буде жити людина, але словом Божим *День*. 2003. № 201.
12. Турконяк Р. Українські переклади Святого Письма. Конспект доповіді на конференції «Святе Письмо в житті українського народу». Рим : Інститут св. Климента Папи. 2010. 9 с.

13. Шинан Авидгор. Мир агадической литературы. Москва : Мосты культуры ; Иерусалим : Гешарим, 2003. 208 с.
14. Ballard M. De Cicéron à Benjamin. Traducteurs, traductions, réflexions. Lille, 1992. 304 p.
15. Steiner G. After Babel : Aspects of Language and Translation. Oxford : Oxford University Press, 1975. 560 p.

The author of the article draws attention to the desire of Bible translators, among which was Ivan Ogienko, to combine authenticity of the translation with the devotion to the linguistic and confessional traditions. On the focus of scientific research are Targums, the ancient Hebrew translations of the Old Testament, the study of which allows to see in them a peculiar interpretation of biblical texts, conditioned by the specificity of the texts and the specific purpose set by the translator. Targums were intended for Jews, for whom Hebrew wasn't any longer a spoken language. There appeared a necessity not just for translations that would teach the basics of Judaism, but for new interpretations of the biblical text as a main spiritual basis of the Jewish people in the alternative political and socio-cultural reality. Very often due to the lack of information the text of Scripture provokes a translator to interpretation. Thus, it resulted in the emergence of Midrash (interpretation, commentary) as a peculiar genre. In the texts of Midrash and Targums by Jonathan and Onkelost, the authors try to give a new interpretation in accordance with the realities of the time, rising the live interest of the recipients and demonstrating their fundamental religious views.

While Targum created for the Jews (Aramaic) was intended to teach them the basics of Judaism, the Septuagint and Pshita (a Christian translation of Tanakh into Syriac-Aramaic), and the Vulgate, a translation into Latin of the 4th century AD, as well as the ancient translations made from the Septuagint suggest a Christian interpretation of the Hebrew Bible, setting up the tenets of Christianity.

Thus, ancient Hebrew translations of biblical texts proved that the authors introduced both national linguistic and cultural connotations, and also confessional features into the translated text.

**Key words:** translation, Tanakh, Targum, interpretation, tradition.

*Отримано: 24.10.2019 р.*

---

## ІВАН ОГІЄНКО ЯК ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ, ПУБЛІЦИСТ

---

УДК 2-9(477)(092):001(477)Огієнко  
DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.241-247

Лариса Громик

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

### ІВАН ОГІЄНКО ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ПЕРСОНАЛІЯХ (на матеріалі праці «Преподобний Іов Почаївський»)

У статті на матеріалі праці «Преподобний Іов Почаївський» зроблено спробу проаналізувати внесок Івана Огієнка (митрополита Іларіона) у вивчення історії української церкви. З'ясовано особливості церковно-біографічного дослідження ученого про Преподобного Іова, охарактеризовано ключові аспекти оцінки його життя й діяльності як видатного церковного діяча, висвітлено бачення Огієнком його ролі в історії Української Православної Церкви.

**Ключові слова:** Іван Огієнко, історія української церкви, Іов Желізо (Почаївський), церковний діяч, православна церква, православна віра, Почаївський монастир.

У науковій спадщині Івана Огієнка (митрополита Іларіона) особливе місце належить працям з історії української церкви, що дає усі підстави цілком справедливо вважати його одним із фундаторів української церковної історіографії. З-поміж найбільш вагомих праць ученого варто передусім згадати двотомне фундаментальне дослідження «Українська Церква: нариси з історії Української Православної Церкви» (Прага, 1942), історично-канонічну монографію «Поділ Єдиної Христової Церкви і перші спроби поєднання її» (Вінніпег, 1952), історично-догматичну монографію «Іконоборство» (Вінніпег, 1954), церковно-історичну монографію «Свята Почаївська Лавра» (Вінніпег, 1961), богословську монографію «Канонізація Святих в Українській Церкві» (Вінніпег, 1965), підручник для духовенства і українських родин «Українська патрологія» (Вінніпег, 1965), монографії «Українська Церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657» (Вінніпег, 1955), «Українська Церква за час Руїни. 1657-1687» (Вінніпег, 1956), «Українське монашество» (Київ, 2002). Приділяючи таку велику увагу церковно-історичним дослідженням, І. Огієнко намагався не лише осмислити об'єктивний зміст українського православ'я та теоретично обґрунтувати питання його ідентичності, а й сформулювати влас-

ну концепцію національної церкви як ключового чинника у процесах духовного й національного відродження, національної самоідентифікації та національної консолідації українства. Уся його подвижницька праця і як ученого, і як церковного діяча була спрямована на досягнення християнської єдності української спільноти як в Україні, так і за її межами, на утвердження незалежної Української Православної Церкви, а відтак на розбудову української державності на засадах вищих духовних цінностей і релігійних ідеалів.

Осмилення складного історичного шляху української церкви в І. Огієнка нерозривно пов'язане з питанням ролі особистості в історії, а саме ролі тих видатних церковних діячів і захисників українського православ'я, котрі були здатні в найважчі та переломні часи стати його моральними авторитетами й виконувати високу місію духовних поводитирів українського народу. Реконструкцію історії української церкви крізь призму специфічної ролі особистісного начала репрезентують такі праці І. Огієнка, як монографія «Преподобний Іов Почаївський» (Вінніпег, 1957), історична монографія «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця» (Вінніпег, 1958), історично-літературна монографія «Святий Димитрій Туптало: Його життя й праця» (Вінніпег, 1960), історична монографія «Митрополит мученик Арсеній Мацієвич» (Вінніпег, 1964), історична літературно-богословська монографія «Старець Паїсій Величковський: Його життя, праця та наука» (Вінніпег, 1975), а також інші дослідження, які стали окремими розділами ґрунтовних монографій митрополита Іларіона, написаних і виданих ним під час перебування в еміграції в Канаді.

Упродовж останніх двох десятиріч наукові студії І. Огієнка з історії української церкви неодноразово привертали увагу окремих дослідників, що є беззаперечним свідченням вагомості означеної проблеми в сучасному огієнкознавстві. З-поміж наявних на сьогодні публікацій варто особливо виокремити напрацювання професора М. Тимошика [12-16], які демонструють значний поступ в осмиленні як загальних, так і цілком конкретних проблем української церковної історіографії митрополита Іларіона. Науковий доробок ученого як одного із фундаторів української церковної історії фахово аналізують О. Баженов [1-2] і В. Ластовський [8]. Дослідники висловлюють суголосні міркування, що праці І. Огієнка стали основою української церковної історіографії як напрямку та відправною точкою для багатьох подальших наукових розвідок. Внесок митрополита Іларіона у дослідження історії українського монашества й актуальність вивчення його спадщини для відродження духовності України обґрунтовує протоієрей В. Клос [7]. Почаївська Лавра в історіографічному дискурсі митрополита Іларіона стала об'єктом наукових студій А. Марушкевич [10]. Проте можна констатувати, що звернення сучасних науковців до біографічних досліджень митрополита Іларіона, які були важливою складовою його церковно-історіографічних напрацювань, залишається спорадичним. Зокрема, у руслі означеної проблеми етапи дослідження І. Огієнком статей українських ієрархів простежувала С. Кагамлик [6], водночас акцентуючи свою увагу на сучасних підходах до вивчення персоналій тих релігійних діячів, що перебували в орбіті наукових зацікавлень ученого.

**Мета цієї статті** – на прикладі праці митрополита Іларіона (І. Огієнка) «Преподобний Іов Почаївський» проаналізувати специфіку його церковно-біографічних досліджень, зокрема виявити ключові аспекти оцінки Огієнком життя й діяльності видатних церковних діячів і їх ролі в історії українського православ'я.

У творчій спадщині І. Огієнка в контексті його наукових зацікавлень становленням і розвитком православ'я на Україні як концептуального питання для осмилення історичної долі української нації сформувався значний масив досліджень

«постатей українських церковних діячів, які своєю духовно-релігійною, церковно-політичною і культурно-просвітницькою діяльністю зробили значний внесок в розвиток вітчизняної історії і культури» [6, с. 61]. Безперечно, як учений він усвідомлював, що знання власної історії та духовного розвитку нації неможливе без належної оцінки життя й діяльності тих, хто своєю подвижницькою працею служив передусім Україні й українському народові, його духовному єднанню та пробудженню його національної свідомості, духовно-культурному розвитку українства. Іоаникій Галатювський, Петро Могила, Йосип Тукальський, Лазар Баранович, Дмитрій Туптало, Діонісій Балабан, Феодосій Углицький, Іоанн Максимович, Іов Почаївський, Арсеній Мацієвич, Паїсій Величковський, Костянтин Острозький – далеко не повний перелік видатних особистостей української історії, богословів і проповідників, церковних діячів, захисників українського православ'я, життєписи котрих репрезентують Огієнкову українську церковну історіографію у персоналіях.

Праця митрополита Іларіона «Преподобний Іов Почаївський» уперше була опублікована у Вінніпезі 1957 року Українським науковим православним богословським товариством. Це була окрема книга, невелика за обсягом (64 сторінки), написана у жанрі науково-популярного біографічного нарису. 1961 року вона увійшла як окремих розділ до ґрунтовного дослідження І. Огієнка – церковно-історичної монографії «Фортеця православ'я на Волині. Свята Почаївська Лавра» [5], перевиданої в 1994, 2004 і 2005 роках різними видавництвами у Києві. 1997 року коштом Хмельницького міського Товариства української мови ім. Т. Шевченка праця знову публікується як окреме видання у Хмельницькому [4]. 1999 року дослідження митрополита Іларіона «Преподобний Іов Почаївський» входить окремими розділами до книги «Життєписи великих українців» [3], а 2002 – до монографії «Українське монашество» [11], упорядкованих М. Тимошиком.

У передмові до видання праці митрополита Іларіона «Преподобний Іов Почаївський» 1997 року говориться: «Українська земля має свої предковічні святині та святих мучеників своєї церкви. Одним із них є Преподобний Іов Почаївський, життя і діяльності якого присвятив свою монографію митрополит Іларіон (І. Огієнко)» [4, с.3]. Першим кроком у церковно-біографічному дослідженні постаті Іова Почаївського став короткий опис складних церковно-політичних умов, на які припав час його життя й діяльності. Мова йде про кінець XVI століття, а саме про надзвичайно складні й напружені політичні умови в Україні й обставини тогочасного церковного життя, а також кризове становище, у якому перебувало на той час українське православ'я, наслідком чого стала подія 1596 року, відома в історії як Берестейська унія. Вважаючи Берестейську унію найбільшою трагедією в історії української церкви, а, у свою чергу, католицизм і уніяцтво загрозами самому існуванню українського народу, І. Огієнко однозначно стверджує: «Жив і працював він (Преподобний Іов Желізо. – Л.Г.) у страшний і жорстокий час гонінь на український народ від католиків та їхніх помічників уніятів, і цим прославився на всю Україну, а особливо на всю Волинь і Галичину» [4, с.6]. Крім того, учений говорить про особливий вплив на свідомість 45-літнього Преподобного Іова князя Василя-Костянтина Острозького, котрий у час підписання Берестейської унії рішуче виступив із протестом-закликом проти національної, релігійної та культурної асиміляції українського народу, визначивши фактично основний вектор його духовно-релігійної, церковної та просвітницької діяльності – смиренно служити Богові й українському народові, завжди перебуваючи на захисті православ'я – цю «непорухну присягу «своєї совісті й чести»», яку він «сприйняв усією чистою душею своєю, і все життя належно виконував цю присягу, і передав її і потомкам своїм, а в тому й нам, – як заповідь Господню» [4, с.7].



Отже, І. Огієнко відразу визначає особливу місію Преподобного Іова Почаївського як духовної особи й церковного діяча – бути захисником Православної Віри, боронити українське православ'я від будь-яких зовнішніх і внутрішніх загроз, дбати про чистоту духовного життя українства, його національну ідентичність та окремішність.

Відповідно до жанрових канонів біографічних досліджень І. Огієнко, опираючись на доступні йому історичні джерела (праці С. Антоновича, А. Хойнацького, І. Крип'якевича, С. Голубєва, М. Максимовича, С. Соловйова та ін.), детально аналізує життєвий і духовний шлях Іова Желіза від дитячих років до моменту його приходу в Почаївський монастир. Зокрема, учений зауважує той факт, що в Угорницький Спаский монастир Іов потрапив у 10-річному віці послушником, у 12-річному віці прийняв чернеций постриг і, досягнувши свого 30-ліття, прийняв схиму і став схимонахом. При цьому І. Огієнко акцентує на тому, що Преподобний Іов уже в цей час дотримувався в монастирі надзвичайно суворих і аскетичних правил життя й чернечої поведінки: «Схиму прийняв Іов на пам'ять Івана Предтечі, тому пильнував і наслідувати йому в усьому, – суворо постив, просто зодягався, любив самотність і довгу молитву» [4, с.13].

Після Угорницького монастиря у житті Преподобного Іова велику роль відіграла його діяльність на посаді настоятеля Дубенської чернечої обителі, у яку він потрапив, як стверджує І. Огієнко, на запрошення князя Костянтина Острозького й Дубенського «для керівництва монастирем, «щоб показати зразок монаших подвигів братії Дубенського монастиря серед життя, повного попусування звичаїв через впливи папістів», цебто уніятів» [4, с.15-16]. Заручившись підтримкою стійкого поборника українського православ'я князя Костянтина, ігумен Іов розгорнув у монастирі активну духовно-просвітницьку й культурну діяльність, своїм високим авторитетом підносив моральний дух українського православно-го чернецтва, відтак остаточно зміцнив становище Дубенської обителі як оплоту українського православ'я. На думку І. Огієнко, найтрагічнішим моментом для Преподобного Іова за час його перебування в Дубенському монастирі стало прийняття Берестейської церковної унії, яку на Православному антиуніатському Соборі, учасником якого був також і князь Костянтин Острозький, визнали зрадою України. Учений пише: «І Іов перетворився в правдиве Желізо Православ'я, і став ревню навчати, як берегти й боронити Православну Віру. Він виголошував проповіді та слова, і скрізь і завжди кликав «берегти свою совість та честь», і відкидати підступну унію, не чинити Україні зради, бо вона й без того знеможена від поляків...» [4, с.18]. Цей етап біографії Іова Почаївського дослідник характеризує як період великого релігійного протистояння на українських теренах, міжконфесійної боротьби католицизму й православ'я, розбрату й ворожнечі, переслідувань, упродовж якого Дубенський монастир разом зі своїм настоятелем продовжував чинити опір католицько-уніатському впливові, «міцно боротися проти унії, кріпко стояти за Єдину, Святу, Соборну й Апостольську Віру України – Віру Православну» [4, с.20], а також активно проводив потужну культурно-просвітницьку роботу, видавав і поширював рукописні книги релігійної тематики.

Після смерті князя Костянтина Острозького Дубенський православний монастир, втрапивши свого опікуна й захисника, переходить до рук уніатів, зазначає І. Огієнко, а Іов Желізо назавжди покидає цю чернечу обитель. Розмірковуючи над ймовірними причинами цього вчинку Преподобного Іова, котрий понад двадцять років керував Дубенським монастирем, автор висловлює припущення, «що Анна Гойська, фундаторка Почаївського монастиря, а з нею може й князь К. Острозький вговорили о. Іова Желізо перейти на Ігуменство до

нового Почаївського монастиря. Ігумен погодився, і десь незабаром по році 1597 перейшов до Почаєва, і став першим його Ігуменом. У всякому разі історія не знає жодного іншого Ігумена в Почасві перед Іовом» [4, с.23-24]. Почаївська чернеча обитель стала третім і останнім місцем, де упродовж майже пів століття ніс своє духовне служіння Преподобний Іов і де отримав за свою непохитну відданість православній вірі й подвижницьку працю ім'я Почаївський.

Найважливішими здобутками Почаївського періоду Преподобного Іова стали, на думку І. Огієнка, запровадження замість скитського «спільножитного» чернечого життя в монастирі, участь у Київському Всеукраїнському Соборі 1628 року й, поза всякими сумнівами, незважаючи на великі труднощі, продовження боротьби за православну віру й консолідацію українського народу в культурно-релігійному просторі українського православ'я. Тут варто зауважити, що цей етап життя й діяльності Почаївського ігумена науковцем розглядається у контексті конкретних соціально-політичних, церковно-релігійних і правових аспектів тогочасного українського суспільства.

Важливим питанням для І. Огієнка у дослідженні духовно-просвітницької діяльності Іова Почаївського стала його письменницька праця. Для науковця незаперечним є той факт, що в монастирях Іов Желізо здобув ґрунтовну на той час богословську освіту, пояснюючи це необхідністю «багато знати, щоб належно боротися з ворогами Православної Церкви, які зовсім сторін сікалися до неї» [4, с.38]. Його письменницька спадщина, як стверджує вчений, включає переклади писань святих отців, проповіді, науки, полемічні статті проти ворогів Православної Церкви. Водночас І. Огієнко акцентує на тому, що, як справжній українець, свої твори о. Іов Желізо писав українською мовою, вкотре засвідчуючи свою повагу й любов до України своїм сумлінним їй служінням.

Своїм праведним чернечим життям, вірним служінням Богові та православної церкві Іов Почаївський удостоївся того, що по смертю був канонізований, тобто проголошений і визнаний святим. Зокрема, підстави для його канонізації – нетлінність мощей, видіння, чудесні зцілення, різні чуда – детально описуються Огієнком у розділах «Канонізація Преподобного Іова Почаївського», «Іов править службу з ангелами» і «Чудесне врятування Почаївського монастиря».

Г. Лужницький у праці «Українська Церква між Сходом і Заходом» писав: «Взагалі історія України – це одна хвиляста лінія піднесення й упадків, і такою ж хвилястою лінією йде розвиток Містичного Тіла Христового на Україні – Церкви» [9, с.17]. В історії Почаївської обители був період, а саме 1721-1831 рр., коли ця православна святиня перейшла до рук уніатських ченців-василіян. Для Святого Іова цей час, на думку І. Огієнка, став часом «уніатського полону». І лише після повернення монастиря православним відбулося урочисте відкриття мощей Преподобного Іова, що «стали предметом усе більшої та ревнішої опіки церковного проводу Почаївської Лаври» [4, с.59].

Підсумовуючи значення життя й діяльності Преподобного Іова Почаївського в історії української церкви й українського народу, І. Огієнко наголошує на найголовнішому, на його думку, аспекті подвижницького духовного служіння цього видатного церковного діяча – захисті українського православ'я. «Належно оцінити працю Преподобного Іова можна тільки на тлі тодішнього часу, тодішньої історії, – при жорстокім гонінні на Православ'я він був крицевим прикладом стійкості для всієї України» [4, с.66], – робить висновок І. Огієнко.

Отже, дослідження І. Огієнка життя й діяльності видатних церковних діячів і їхньої ролі у розвитку релігійного життя в Україні є важливою складовою української церковної історіографії. Образ багаторічного настоятеля Почаївського мо-

настиря Преподобного Іова засвідчує істинність твердження, що досягнення власного історичного поступу та духовного розвитку нації неможливе без належної оцінки життя й діяльності тих, хто обумовлював вибір пріоритетних ціннісних орієнтирів нації, формував основи національної свідомості й національної ідентичності. Оцінюючи значення діяльності Преподобного Іова Почаївського в історії Української Православної Церкви, І. Огієнко характеризує його як борця за утвердження Православної Віри та Православної Церкви на теренах України, духовного пастиря українського народу, просвітителя, письменника, полеміста.

### Список використаних джерел:

1. Баженов О.Л. Іван Огієнко – дослідник історії української православної церкви. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. С. 70-85.
2. Баженов О.Л. Історія Української православної церкви домонгольського періоду в працях І.І. Огієнка та І.Ф. Власовського. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2015. Вип. 8. С. 31-40.
3. Іларіон, митрополит. Життєписи великих українців / упор., авт. передм. і приміт. М. Тимошик. Київ : Либідь, 1999. 670 с.
4. Іларіон, митрополит. Преподобний Іов Почаївський. Хмельницький : Поділля, 1997. 72 с.
5. Іларіон, митрополит. Фортеця православ'я на Волині. Свята Почаївська Лавра : церков.-іст. монографія. Вінніпег : Накладом Вид. Коміс. при Т-ві «Волинь», 1961. 398 с.
6. Кагамлик С. Постагі українських ієрархів у творчості І. Огієнка крізь призму сучасних досліджень. *Українознавчий альманах*. Вип. 10. Київ, 2012. С. 61-66.
7. Клос В., протоієрей. «Українське монашество» митрополита Іларіона. *Українознавчий альманах*. Київ, 2012. Вип. 10. С. 57-60.
8. Ластовський В. Реформація в поглядах митрополита Іларіона (Огієнка). *Переяславський літопис* : зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 13. С. 130-134.
9. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви. Львів : Свічадо, 2008. 640 с.
10. Марушкевич А. Історія Почаївської Лаври в наукових зацікавленнях митрополита Іларіона (Івана Огієнка). *Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу* : матеріали наук. конф. Тернопіль, 1995. С. 48-50.
11. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українське монашество / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису і комент. М. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2002. 396 с.
12. Тимошик М. Історія і сьогодення Святої Почаївської лаври в контексті церковно-історичної монографії митрополита Іларіона (Огієнка) «Свята Почаївська лавра». *Труди Київської духовної академії*. 2005. Т. 2. С. 184-197.
13. Тимошик М. Історія УПЦ в працях митрополита Іларіона (Огієнка). *Труди Київської духовної академії*. 2006. Ч. 3. С. 161-171.
14. Тимошик М. С. Митрополит Іларіон як історик Української православної церкви. *Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква за час Руїни. 1657-1687* / упоряд., авт. передм. М. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2006. С. 7-34.
15. Тимошик М.С. Національна духовна святиня українського народу: Обставини написання Іваном Огієнком дослідження про Святу Почаївську лавру та видавнича доля рукопису. *Огієнко І. (митрополит Іларіон). Свята Почаївська Лавра* / упоряд., авт. передм. М. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2005. С. 7-44.
16. Тимошик М. С. Феномен українського чернецтва і філософія релігійності в інтерпретації Івана Огієнка. *Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українське монашество* / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису і комент. М. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2002. С. 10-44.

In an article an attempt to analyze the contribution of Ivan Ohiienko (Metropolitan Ilarion) to the study of the history of Ukrainian Church was made on the material of work «Reverend Iov Pochaivskiy».

It has been proved that the comprehension of the complex historical way of the Orthodox Church of Ukraine in I. Ohiienko's works is inextricably linked to the question of the role of a personality in history, namely the role of those prominent church representatives and defenders of Ukrainian Orthodoxy who were able to become moral authorities during the most difficult and critical times and fulfill the high mission of spiritual leaders of Ukrainian people.

The reconstruction of Ukrainian church history through the prism of the specific role of personal beginning is represented by such work by I. Ohiienko, as the monograph «Reverend Iov Pochaivskiy». First published in Winnipeg in 1957 by the Ukrainian Scientific Orthodox Theological Society, it was a separate book, small in volume (64 pages), written in the genre of popular scientific essay.

The image of the hegumen of Pochaiv monastery the Reverend Iov confirms the truth that the knowledge of the own history and spiritual development of the nation is impossible without proper assessment of the life and activity of those who, through their ascetic work, served primarily Ukraine and Ukrainian people, its spiritual unity and awakening of national consciousness, spiritual and cultural development of Ukrainians.

In the article the features of the church-biographical studying of the scientist about the Reverend Iov Zhelizo is clarified, the key aspects of the evaluation of his life and activity as a prominent church representative are characterized, the vision of Ohiienko about his role in the history of Ukrainian Orthodox Church as the fighter for the establishment of the Orthodox Church on the territories of Ukraine, the spiritual pastor of Ukrainian people, the enlightener, the writer, the polemicist are highlighted.

**Key words:** Ivan Ohiienko, history of Ukrainian church, Iov Zhelizo (Pochaivskiy), church activist, Orthodox church, Orthodox faith, Pochaiv monastery.

*Отримано: 22.10.2019 р.*

УДК 821.161.2-6-92«196»

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.247-251

**Наталія Загоруйко**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнко*

## **ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ДИСКУРС ЕПІСТОЛЯРІЮ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО**

У пропонованій статті здійснено спробу розглянути епістолярну публіцистику Івана Світличного крізь призму альтернативного дискурсу 19670-1980-х років. Проаналізовано та визначено особливості альтернативного дискурсу таборової епістолярної публіцистики та з'ясовано ключові аспекти цього листування. Амплітуда порушуваних проблем та широке коло адресатів листування автора засвідчує публіцистичність цього епістолярію та є органічним продовженням публіцистичної спадщини дисидентів загалом, а ідейна спрямованість кореспонденцій дає підстави зараховувати їх до альтернативного дискурсу на протипагу офіційному (радянському).

**Ключові слова:** альтернативний дискурс, епістолярна публіцистика, шістдесятники.

Літературно-критичні відгуки та роздуми в листах Івана Світличного – наскрізна тема його епістолярної творчості. Дисидент неодноразово наголошує, що листи на літературні теми найцінніші, адже ще до ув'язнення І. Світличний був відомий не лише як перекладач та поет, але передусім як лі-

тературний критик, який всупереч ідеологічним догмам та тотальним заборонам на слово зумів викрити фальш та мізерність як авторів соцреалізму, так і тогочасних титулованих авторитетів.

Амплітуда літературних зацікавлень Івана Світличного колосальна, навіть у таборі та на заслання він тримає руку на пульсі культурного життя в Україні та за її межами. Продовжує стежити за творчістю молодих поетів М. Вінграновського, І. Жиленко, І. Драча, для яких був до другого арешту 1972 року і першим критиком, і авторитетним учителем водночас. Поезія Миколи Вінграновського захоплює І. Світличного настільки, що він пише: «Звідки тільки людина бере таке! Ліпить зі словами, що захоче, як Бог» [4, с.98], а в листі до подружжя Христини та Богдана Певних від 28 червня 1971 року додає: «...я цього поета з всіх сучасних українських люблю найбільше» [4, с.149]. Просив дружину написати, коли їй де вийшли за останні два роки твори І. Драча, С. Гуцала, Г. Тютюнника, І. Жиленко, адже хотів би знати, що вони пишуть [3, с.36].

Недоліки тогочасної прози компенсують конгеніальні переклади світової класики Григорія Кочура та Миколи Лукаша. І. Світличний, описуючи культурну атмосферу, у листі до Ореста Зілинського від 12 квітня 1967 року іронізував, що «від імені перекладуваних люди говорять те, що не можна сказати від свого імені». Він зазначає: «Лукашів переклад «Декамерона» – понад усякі похвали. Щось просто неймовірне! Жодного іншого перекладу такого рівня я не знаю» [4, с.262].

Художній рівень тогочасної української прози І. Світличний оцінює дуже критично, і це цілком виправдано, адже на хвилі післякультурівської «відлиги» чи не найбільших здобутків вдалося досягти саме в поезії. Найталановитішим прозаїком критик вважає Валерія Шевчука, якого довгі роки не друкували, – саме такою була ціна за художню суверенність. М. Павлишин зауважує, що, попри негативний бік «мовчанки», саме вона дала можливість написати книжки, які, хоч не були надруковані в час написання, з'явилися перед публікою в найвідповіднішу хвилину у культурному процесі [2, с.204]. На думку Івана Світличного, В. Шевчука (особливо за повість «Мор») можна порівняти з такими видатними представниками тогочасної літератури в СРСР, як В. Распутін, В. Астаф'єв та О. Сулейменов.

З української прози І. Світличному подобалися повісті Ніни Бічуї, «Місто» Романа Іваничука, «Лебедина зграя» та «Зелені млини» Василя Земляка. Ділиться своїми враженнями з Лесем Танюком про роман Володимира Дрозда «Катастрофа». Зазначає, що попри надмірну описовість та слабкий драматичний момент, роман «за концепцією цікавий і не трафаретний, про нашу провінцію ще ніхто так не писав – та й знайшов форму, як написати безкомпромісно і для цензури невразливо» [4, с.98].

З творчого доробку Павла Загребельного Іван Світличний відзначає роман «Диво», але не приховує свого розчарування щодо наступних творів відомого романіста, особливо «Свпраксії». Критик зізнавався, що після «Дива», не тільки сам цим романом захоплювався, а й радив читати його своїм київським кореспондентам, – історичною концепцією «Свпраксії» він просто обурений: «Сума інтелектуальних рефлексів, що лежать в основі роману, нагадує ще докостомарівський рівень ковбасно-патріотичних каганцовальників, що весь зводився до самовихвалювання й вичерпувався ним» [4, с.221].

Літературознавці роман «Свпраксія» з трилогії П. Загребельного вважають не лише історичним, а передусім психологічним і одним із перших феміністичних творів у радянській літературі (Н. Зборовська, Л. Тарнашинська). Проте, як бачимо, І. Світличний не відчув цього психологізму, і в центрі його критики опинилася саме історична концепція, яку він засудив за «самовихвалювання».

Зауважимо, що це цілком справедливо, адже таке «самовихвалювання» було характерною рисою офіційного дискурсу і критикувалося не лише І. Світличним. М. Павлишин, аналізуючи роман П. Загребельного «Я, Богдан», назвав його «милуванням у славі» і зауважив, що соцреалізм перетворив процес читання на милування іконою, адже від іконографа не вимагається, щоб він творив новий зміст, – від нього вимагається лише якнайкомпетентнішого виконання всіх традиційних образних елементів, які належать до певної теми, а естетична увага зосереджена не на тому, що зображено, а як воно зображено [2, с.79].

Дізнавшись про те, що Л. Костенко написала історичний роман, Іван Світличний зауважив у листі до дружини від 9 квітня 1974 року, «чи не краще його було б пустити по лінії наукової фантастики?» [3, с.113]. Попри всенародне захоплення романом у віршах «Маруся Чурай», політв'язень особисто не сприйняв його: ««Маруся Чурай» мені активно не сподобалась, і надто багато в тому розволіклому форматі від Холандії [...], той голій патріотизм у стилі ХІХ ст. дуже вже відгонить гопаком і шароварами» [4, с.374].

Така оцінка І. Світличного передусім засвідчує готовність критика переоцінити канон української літератури, який багато в чому залишався народницьким на рівні ХІХ століття і виключав елемент естетизму.

Підтримує Івана Світличного в цьому й Оксана Забужко. Не сприймаючи образ Богдана Хмельницького, змальований Л. Костенко у «Берестечку», головну причину «культурного конфузу» вона бачить саме через «міцно вкорінений в українську свідомість колоніальний стереотип козаччини як «селянського повстання», ватажок якого згідно з усіма заповідями радянської історіографії мусить бути «виразником інтересів простого народу»» [1, с.331], тобто малоосвіченим «музиком», тоді як насправді Б. Хмельницький був коронним шляхтичем. У листі до А. Жуковського від 10 січня 1980 року І. Світличний обґрунтовує свою позицію так: «Я естет, і голого патріотизму мені не досить, а розволіклий і розхристаний вірш роману не в'язався у моєї свідомості з високим рівнем культури вірша, який я знав у Ліни» [4, с.376].

Чи не найбільший резонанс як у партійних номенклатурних колах, так і в широких колах української громадськості у другій половині 60-х років викликав роман Олеся Гончара «Собор», який, на переконання О. Зарецького, займав «граничну» позицію офіційного та альтернативного дискурсів. Зі спогадів Євгена Сверстюка дізнаємося, що він та Іван Світличний розійшлися в оцінках цього твору, і саме цей конфлікт настановив Є. Сверстюка написати свій «Собор у риштуванні» як альтернативний до «офіційного роману».

І. Світличний відгукувався про цей твір класика української радянської літератури насамперед з естетичних позицій, адже, попри дразливу та оригінальну тему, за рамки соцреалізму твір не виходив. Є. Сверстюк проблему бачив глибше. Собор у риштуванні – це насамперед символ духовної деградації людини, бо ж риштування зведене не для відновлення, а для маскування загрозливого процесу: «Нині кожен, хто це усвідомив, розуміє, що йдеться не про поетизацію вселюдського собору, а передусім про цілком конкретне втілення його в собі, про вироблення власної індивідуальності як частки власного народу, як надійної опори для культури та духовного життя» [6, с.250].

У листі до подружжя Софії та Тита Гевриків від 1 травня 1968 року Іван Світличний зауважує: «Про роман О. Гончара у нас тут дуже багато говорять, у газетах пишуть і нищівні, і панегіричні статті, але ні ті, ні ті мені не подобаються: ті, хто лають роман, лають не за те, за що слід би ляяти, а ті, хто хвалять, запліщують очі на серйозні вади роману» [4, с.103].



Назагал сама концепція роману І. Світличному подобалась – хоча саме її найбільше критикували. Суттєвим недоліком твору критик вважає стиль роману, який називає патріархально-застарілим, а також надмірну кількість «невиправдані» газетної публіцистики, що прикро стає від того, як можна зіпсувати добру ідею поспішністю, поганим смаком» [4, с.103].

Зазначимо, у В. Стуса роман О. Гончара особливого інтересу не викликав, адже поет обмежився тільки однією лаконічною реплікою у листі до дружини від 1 червня 1981 року: «Не вірю в його прозу» [5, с.376]. М. Павлишин зауважує, що попри чималу віртуозність, яку виявляє О. Гончар, все-таки не можна відповісти на запитання, поставлене в романі молодим архітектором, «чому плодиться браконьєр?» [2, с.51].

Щодо світової класики, то чи не найбільше І. Світличний цінує художню майстерність Ясунарі Кавабати, зізнається, що усі твори письменника читав з великим задоволенням, адже саме таку літературу вважає високою. На переконання критика, вершинними творами Я. Кавабати є «Стогін гори» та «Сніжна країна». Твори Кобо Абе («Жінка в пісках») І. Світличному теж цікаві, але «після Кавабати видається надто з'європеїзованим і не таким шляхетним, як автор «Стогону гори» та «Сніжної країни»» [3, с.265].

У тогочасному літературному процесі І. Світличний виділяє також твори У. Фолкнера, М. Фріша, радить дружині придбати роман Г. Гессе «Гра в бісер», який вийшов українською мовою. З російськомовної прози радить прочитати твори Чингіза Айтматова та «Заповідник» А. Битоваріч, яку він вважає твором високого класу. І. Світличний зауважував, що перечитувати класів – це краще, аніж у «сучасних винохувати дрібки проблемності, не кажучи про художність» [3, с.419]. Тому ділиться своїм наміром перечитати усього Ф. Достоєвського: «хоча я й не шанувальник таланту Достоєвського як художника. Мій Бог – Толстой».

Відзначає високий рівень творів Ф. Саган, С. де Бовуар, Р. Музіля, цікавиться творчістю С. Аверинцева, М. Гаспарова, літературно-критичними статтями В. Лакшина (особливо щодо досліджень роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита»), культурологією Ю. Лотмана.

У листуванні І. Світличного завжди виразно простежується прагнення до літературно-критичного аналізу, висвітлення проблематики творів з обґрунтуванням своєї позиції та окресленням можливих літературознавчих досліджень. Наприклад, поет зазначає, що хотів би порівняти В. Астаф'єва з творчістю Л. Толстого, бо, на думку І. Світличного, «Астаф'єв також ортодоксальний «почвенник» зі всім плетивом прогресивно-регресивних ідей, властивих цьому явищу (суперечності майже як у Толстого, тільки без його геніальності)» [3, с.378].

У листі до дружини від 27 квітня 1975 року маємо цікавий аналіз популярного у той час роману британської письменниці Айріс Мердок «Чорний принц». Іван Світличний бачить причину ажіотажу навколо цього твору не через його високий художній рівень, а завдяки порушеній темі кохання, яка в соцреалізмі була винесена на периферію і вже не була критерієм людської моральності, а лише «припорою до суспільно-виробничих проблем», натомість у класичних творах російської та української літератури кохання посідало чільне місце і найвищі духовні вияви персонажів перевірялися найперше в інтимній сфері. З цього погляду, на думку критика, цікаво було б простежити, яку еволюцію пройшов Михайло Шолохов від «Тихого Дону» до «Піднятої цілини», адже в основі першого лежать класичні принципи, а «герої «Цілини» не тільки самі не віддаються амурам, але й бояться їх як чуми чи холери. Це – одна з кардинальних революцій в літературі соціалістичного реалізму, і шкода, що її досі не оцінили належно» [3, с.244].



Попри шалену популярність роману американського письменника Еріка Сігала «Історія одного кохання», що саме у 1977 році був опублікований у журналі «Всесвіт», Іван Світличний критикує його передусім за спекуляцію на темі невиліковної хвороби і смерті, зауважуючи, що це заборонений прийом, який можна застосовувати лише для розкриття чогось суттєвішого, наприклад, як це зробив О. Солженіцин у романі «Раковий корпус».

Відтак, епістолярна спадщина Івана Світличного з огляду амплітуди порушених питань є частиною національної публіцистики й віддзеркалює суспільно-політичну позицію очільника Ренесансу 1960-х років. У листах Івана Світличного, окрім фактів з власної біографії, відтворено суспільні настрої, культурно-ідеологічні та естетико-художні проблеми, панорами життя другої половини ХХ століття, адже лист і самвидав були чи не останнім шансом на зв'язок із вільним світом, шансом на перетин кордонів як «малої», так і «великої» зон, територією власної духовної, культурної, мистецької та політичної незалежності.

#### **Список використаних джерел:**

1. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфології. [3-е вид., виправл.]. К. : Факт, 2007. 640 с. (Серія «Висока поліція»).
2. Померанцев І. КГБ та інші... К. : Грані-Т, 2009. 240 с. (Серія «De profundis»).
3. Світличний І. Голос доби / [упоряд. Л. Світлична]. К. : Сфера, 2001. Кн. 1. Листи з «Парнасу». 544 с.
4. Світличний І. Голос доби / [упоряд. Л. Світлична, Н. Світлична]. К. : Сфера, 2008. Кн. 2. 424 с.
5. Стус В. Листи до рідних. Твори : у 6 т., 9 кн. Львів : Просвіта, 1997. Т. 6 (додатковий). Кн. І. С. 9.
6. Українське слово : [хрестоматія укр. літ-ри та літ. критики ХХ ст.] : у 4 кн. / [упоряд. В. Яременко]. К. : Аконіт.

In this article the attempt to define the alternative discourse of representatives of the 1960s generation epistolary publicism is made. The genre characteristics of alternative discourse of the camp epistolary publicism of representatives of the 1960s generation are analyzed. The key aspects of the correspondence are clarified. In spite of significant political position of the sender, one of the main theme of that epistolary publicism are art and literature. The amplitude of the induced problems and a wide range of addressees of that correspondence show publicistic of this epistolary and continues publicistic heritage of the representatives of the 1960s generation.

The historical, literary, artistic and aesthetical peculiarities of this epistolary are educed. The thesis considers the epistolary heritage of the 1960s generation as a continuation of their professional and creative potencies. The letters written by of the 1960s generation prove to be a vivid illustration not only of his anti-Soviet attitude as a literary critic and his craving for the revision of the literary canon of that time, but also of his active social position. It is considered to be the epistolary essays of the sixties as the phenomenon of alternative literary criticism.

The ideological orientation of the correspondence gives reason to determine them as the alternative discourse in opposition to the official Soviet. The camp epistolary written by representatives of the 1960s generation prove to be a vivid illustration not only of his anti-Soviet attitude as a literary critic and his craving for the revision of the literary canon of that time, but also of his active social position.

**Key words:** alternative discourse, epistolary publicism, representatives of the 1960s generation.

*Отримано: 29.10.2019 р.*

**Тетяна Зданюк**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **LITERARISCHE ÜBERSETZUNG ALS INTERKULTURELLES INTERAKTIONSMITTEL**

У статті висвітлюється питання художнього перекладу, актуальність якого обумовлена розвитком національної літератури та культури. Розкривається велика наукова, культурна, політична вага перекладу в сучасному світі, де існує понад дві тисячі мов різних націй, народностей та етнічних груп та розуміння мови як найважливішого засобу людських стосунків. Зосереджено увагу на поглядах і діяльності перекладачів і дослідників, з-поміж яких і великий творець і корифей української біблійної філології професор І. Огієнко, славетний автор найуспішнішого перекладу Біблії українською мовою, у працях якого закладено наукові підвалини вивчення сакральної лексики.

**Ключові слова:** художній переклад, національна культура, література, перекладачі, рідна мова.

Die literarische Übersetzung ist eines der aktiven Mittel zur Internationalisierung der Kultur. Die Aktualität der literarischen Übersetzung wird durch den gesamten Verlauf der Entwicklung der nationalen Kultur bestimmt.

Die grundlegende Bedeutung der Übersetzung ergibt sich aus ihrer wichtigen Funktion, die Forscher als kognitiv und informativ definieren und deren Aufgabe es ist, den Leser (oder Hörer), der die Sprache des Originals nicht kennt, mit diesem Text bekannt zu machen. Das Übersetzen spielt eine wichtige Rolle in der Kommunikation zwischen Individuen, um das gegenseitige Verständnis zwischen Völkern, nationalen Literaturen und Kulturen herzustellen. Kommunikation in einer mehrsprachigen Gesellschaft, Kommunikation im weiteren Sinne des Wortes ist nicht ohne Übersetzung gemeint. Das große politische, wissenschaftliche und kulturelle Rolle der Übersetzung in der modernen Welt, in der mehr als zweitausend Sprachen von Nationen, Nationalitäten und ethnischen Gruppen gibt, beruht auf dem Verständnis der Sprache als wichtigstes Mittel der menschlichen Beziehungen. Übersetzen ist ein Bereich der Wortkunst, in dem geistige Werte direkt ausgetauscht werden. Die Übersetzungen der Belletristik ist ein Instrument der Kommunikation zwischen den Völkern, ein Instrument der Verbreitung fortgeschrittener Ideen und des Austauschs literarischer Werte, ein Instrument der Stärkung und des Wachstums des internationalen Bewusstseins.

Literarische Übersetzung macht die gegenseitige Bereicherung von Kulturen fruchtbarer und ermöglicht den Menschen einen besseren Zugang zum Besten, was in der Kultur jeder Nation gibt.

Nach M. Rylskyj ist die literarische Übersetzung ein Mittel, um die spirituelle Erfahrung der Leser zu bereichern. Von großer Bedeutung ist die literarische Übersetzung für die Entwicklung der nationalen Literatursprache, in die das Werk übersetzt wird. Es fördert die Hebung der Sprachkultur, die Entwicklung des phantasievollen Denkens, bereichert den Sprachausdruck, ist ein wichtiger Bereich der kulturellen Aktivitäten der Völker [5, c.134].

Besonders auffällig beeinflussen die Übersetzungen für jene Sprachen, die ihren funktionalen Stil noch nicht entwickelt haben, keine vorherigen freien Entwicklungsrechte hatten oder sich historisch spät entwickelt haben. Durch die

Übersetzung klassischer Werke bilden Schriftsteller die Muttersprache nach klassischen Vorbildern aus, aktivieren alle möglichen Stilmittel ihrer Muttersprache, leihen fehlende Wörter und Ausdrücke aus und bereichern so die nationale Literatursprache. Ukrainische Schriftsteller haben ihre kreativen Perspektiven erweitert und ihre kreativen Mittel verfeinert, indem sie beispielsweise Werke des genialen Puschkin oder des großen Tolstoi übersetzten [5, c.136].

Viele Übersetzer und Forscher haben auf das Übersetzen hingewiesen, um ihre Muttersprache zu bereichern. So schrieb M. Rylsky in dem Artikel «Puschkin auf Ukrainisch»: «Ukrainische Übersetzungen von Puschkin sind absolut notwendig. Dies ist vor allem eine Möglichkeit, Puschkins Erbe unserem Volk näher zu bringen. Daher sind Übersetzungen eine Brücke, um Puschkins Werke im Original besser kennenzulernen, und eine großartige Möglichkeit die ukrainische Sprachkultur auf eine höhere Entwicklungsstufe zu heben! Seine ukrainischen Übersetzungen bereichern die ukrainische Sprache, die ukrainische Poesie und die Literatur im Allgemeinen» [5, c.135].

Nicht zu vergessen ist den großen Schöpfer und Erfinder der ukrainischen Bibelphilologie, Professor I. Ogienko, der berühmte Autor der erfolgreichsten Übersetzung der Bibel ins Ukrainische, in der die wissenschaftlichen Grundlagen für das Studium des heiligen Vokabulars gelegt sind. I. Ogienko träumte davon, die Sprache der Übersetzung sei vorbildlich, sei das «beste Lehrbuch» für das Studium der Literatursprache – und es gelang ihm. Er überreichte dem Leser nicht nur ein wunderbares slawisches Ukrainisch, eine jahrhundertlang versklavte Sprache, sondern bezeugte auch die unbegrenzte Aussicht auf das gesamte System seiner lexikalischen Reichtümer und Ausdrucksmittel. Der Übersetzung der Heiligen Schrift ging eine große Vorarbeit voraus. In den frühen 1920er Jahren übersetzte Professor Ivan Ogienko viele Werke in seine Muttersprache, darunter «Schulgebet» (Ternov, 1921), «Ukrainisch-Orthodoxes Gebetbuch» (Ternov, 1921), «Heilige Ostern» (Ternov, 1922), «Heiliges Fest, Abend und Früh» (Zhovkva, 1923) usw. Eine große vorbereitende Schule für die Übersetzung war die langjährige Arbeit am «Stilistischen Wörterbuch», «Wörterbuch der Wörter, in der literarischen Sprache der unbenutzten», «Etymologisch-semantischen Wörterbuch» und anderen, die eine systematische Annäherung an das Wort bildeten, in einem historischen Kontext, die eine Perspektive Annäherung an die Sprache als Phänomen des Lebens, Bewegens, Spirituellen bot. [1, c.14-20]. Ivan Ogienko als der Professor an führenden Universitäten, anerkannter Wissenschaftler, Doktor der Philologie und Philosophie sah als seine Pflicht an, die Literatursprache des 20. Jahrhunderts aktiv mitzugestalten.

Der Wortschatz der besten Übersetzungen auf dem Niveau der Sprache der Schriftsteller ist im Wörterbuch des Ukrainischen und anderer Landessprachen enthalten. In der Liste der Abkürzungen literarischer Quellen «Des Wörterbuchs der ukrainischen Sprache» in 11 Bänden ist neben dem Belletristik auch Übersetzungsliteratur. Diese Liste enthält Übersetzungen von Werken ausländischer Schriftsteller wie Boccaccio, Homer, Burns, Goethe, Hasek, Mickiewicz; Russische Schriftsteller Belinskij und Tschernyschewskij, Gribojedow, Gogol, Puschkin, Lermontow; Schriftsteller Gorki, Majakowskij, Scholochow, übersetzt von den besten ukrainischen Übersetzern M. Rylskyj, O. Bilezkyj, M. Tereschtschenko, A. Khutoryan, S. Kovganyuk, E. Pluzhnik, D. Bobir und anderen. [8, т.1]. Dies deutet darauf hin, dass der Grundwortschatz moderner nationaler Literatursprachen auch durch übersetzte Belletristik bereichert wird. Das lexikalische Ausleihen in der Übersetzung als Phänomen der Bereicherung der Muttersprache wurde in seiner Zeit von M.V. Lomonosov bemerkt. Über die Möglichkeiten, Fremdwörter in das Russische einzudringen, schrieb er: «Aus dem Griechischen haben wir viele Wörter des Russischen

und des Slawischen, die ursprünglich zu Übersetzungszwecken übernommen wurden und dann gewöhnlich wurden, als ob da geboren wären» [7, c.49].

Die Nationalsprache, in die übersetzt wird, wird in erster Linie durch das Vokabular bereichert. Beispielsweise wird das Wort Original durch das Wort einer anderen Sprache ersetzt. Wenn es kein passendes Wort gibt dann durch ein Synonym oder ein ähnliches Wort. Wenn in der Sprache, in die das Werk übersetzt wird, die Realie nicht im Original gesprochen wird, dann wird die Realie vom Original auf den neuen Text übertragen. Dies sind hauptsächlich Wörter, die auf Haushaltsgegenstände, Namen von Musikinstrumenten, Namen von Kleidung, Lebensmitteln, Gelände, Gebäuden usw. hinweisen. (Aul, Arba, Dombra, Kobza, Kyschlak, Lavasch, etc.). Das sind die Wörter aus dem Bereich der Ethnografie und des Haushalts. Mit Hilfe solcher lexikalischen Ethnographien werden die Besonderheiten der Natur, des Lebens und der Kultur der Menschen reproduziert.

Das übersetzte Werk ist für den Übersetzer vollständig in der einheimischen Literatur enthalten, bereichert es idäisch und thematisch, genrehaft und stilistisch, wird zu einem Element des nationalen literarischen Kontextes. Die literarische Übersetzung entspricht immer der Originalliteratur. Sogar Werke verbaler Kunst, die von der Welt anerkannt werden, bleiben nur so lange national, bis das Material geändert wird (wenn sie in eine andere Sprache übersetzt werden), d.h. bis dieses Werk in eine andere Sprache übersetzt wird [6, c.3-7].

Fast alle europäischen Literaturen müssen mit der literarischen Übersetzung beginnen. Eine wichtige Rolle spielt die Übersetzung bei der Bildung nationaler Literaturen. Es ist bekannt, dass Originalwerke zunächst auf Folklore basieren, aber dann, wenn sich die Literatur so entwickelte, dass sie die spirituellen Bedürfnisse der Gesellschaft befriedigte, wurden übersetzte Werke nicht mehr als fremd empfunden. Der Bedarf an Übersetzungsarbeiten blieb bestehen, aber die Auswahl der Übersetzungsarbeiten hat sich geändert. Sie begannen hauptsächlich zu übersetzen, was in dieser Literatur fehlte. Die Übersetzungen schienen das ideale und ästhetische Potenzial der nationalen Belletristik zu ergänzen [4, c.20].

Die Möglichkeiten der literarischen Übersetzung und ihres Anteils an der Gesellschaft sind äußerst groß. Die Übersetzung hat viele wichtige Funktionen. Einige Forscher zählen sie bis zehn. Die wichtigste Rolle spielt jedoch die literarische Übersetzung im Prozess der Interaktion und Bereicherung der Völksliteraturen. Belletristik ist eine Sphäre menschlicher Kreativität, die sich nicht in einem engen, geschlossenen Kreis entwickeln kann, ohne mit anderen Literaturen zu kommunizieren, ohne das Beste zu beherrschen oder zu überdenken, was in der Kulturgeschichte angesammelt ist. Deswegen ist der Prozess der Interaktion zwischen Literaturen verschiedener Völker eine objektive Regelmäßigkeit. Die Besonderheit der Interaktion nationaler Literaturen, liegt in der Tatsache, dass sie in ihrem ideologischen Zweck nahe beieinander liegen und daher schneller eine gemeinsame Sprache finden. Entdeckungen, Erkenntnisse und fruchtbare innovative Recherchen nach einer Literatur werden zu einem verlässlichen Bezugspunkt für andere Literaturen und helfen ihnen bei der nationalen Entwicklung.

Eine der ersten Aktivitäten des Staates auf dem Gebiet der Kultur war die Gründung eines Übersetzungsbuchverlags. Das Übersetzen gilt als wichtiges Instrument der Kulturpolitik. Die Belletristik wird nicht nur als sekundärer Zweig der Literatur entwickelt, sondern in direktem Zusammenhang mit den gesellschaftspolitischen Anforderungen der Epoche im Einklang mit allen Reichtümern der Kultur, die die Menschheit angehäuft haben.

Der Wortschatz und die stilistischen und ästhetischen Entdeckungen vieler nationaler Wortkünstler sind längst über die Grenzen des Staates hinausgegangen und

dem Weltleser bekannt geworden. Dabei spielen Übersetzungen in die ukrainische Sprache eine große Rolle. Dank der ukrainischen Übersetzungen sind die meisten nationalen Schriftsteller weltweit bekannt geworden.

Die Übersetzung spiegelt die künstlerische Realität des Originals in einer neuen Sprache wider. Gleichzeitig ist sowohl die Sprache der Übersetzung als auch die Sprache des Originals nur ein Material, ein Mittel zur Schaffung einer Form, nicht die Form selbst. Die Sprache sollte als integraler Bestandteil der Kultur im Allgemeinen und als Material einer Art spiritueller Kultur betrachtet werden [6, c.316]. Die Form der Schrift ist ein System seiner literarischen Stilmittel.

Die Tatsache, dass die objektive Realität der Ausgangspunkt der literarischen Übersetzung ist, kann nicht übersehen werden, sie ist vorrangig. Objekte und ihre Beziehungen bilden Realität, Wörter und Phrasen drücken unser Verständnis von Realität aus. Die Übersetzung kann jedoch nicht als Ersatz für die ursprüngliche Sprachschale angesehen werden. Die Übersetzung der Sprachschale ändert sich in verschiedenen Fällen. Die Gegenüberstellung der beiden Texte von Original und Übersetzung ist ein äußeres Zeichen literarischer Übersetzung [3, c.17-19].

Die herausragende Rolle in Theorie und Praxis der literarischen Übersetzung hat der bekannte ukrainische Dichter und Meister der literarischen Übersetzung M. Rylskyj. Seine praktische Arbeit auf dem Gebiet der literarischen Übersetzung aus vielen Sprachen, die Neubearbeitung von Übersetzungen, ausführliche inhaltliche Artikel und zahlreiche Reden auf Übersetzertreffen waren ein wichtiger Faktor für die Aktivierung und Hebung des Übersetzungsprozesses [2, c.9]. M. Rylskyj ermaß die große Bedeutung der Weltliteratur für jede nationale Kultur, insbesondere für die Ukraine, und übersetzte ins Ukrainische die Meisterwerke der Weltliteratur – «Die Jungfrau von Orleans» von Voltaire, «Göttliche Komödie» («Hell») von Dante, «King Lear» und «Die Zwölfte Nacht» von Shakespeare, Moliere und Hugo, Verlaine und Mallarme, Goethe und Heine, «Pan Tadeusz» und die Texte von Mickiewicz; Klassiker der nationalen Poesie – Lermontov und Tyuttschew, Nekrasov und Erschov, Blok und Bryusov, Tykhonov, Ushakov, Svetlov, Yanka Kupala und Yakub Kolas, Brovka und Kuleschov, Isaakyan und Charents, Leonidze und Chikovani, Aini und viele andere.

M. Rylskyj baute mit seinen Übersetzungen aus verschiedenen Literaturen Brücken des gegenseitigen Wissens und der gegenseitigen Bereicherung der Kulturen. In seiner Tätigkeit drückte er den aufrichtigen Wunsch aus, die Kultur seines Heimatwortes zu bereichern, «Tausende von Fenstern in der weiten internationalen Welt zu öffnen» [2, c.7]. Bereits 1925 schrieb er, dass «alle großen Werke der alten Kultur in unserem ukrainischen Denken zum Leben erweckt werden sollten, es sei denn, wir wollen» einfach «und provinziell bleiben, Schöpfer von Werten» für den Heimgebrauch [2, c.7]. M. Rylskyj vermittelt seine Ansichten zum Übersetzen, seine reiche kreative Erfahrung und sein Wissen in zahlreichen Werken, die sich sowohl mit allgemeinen Problemen der Übersetzungstheorie als auch mit verschiedenen spezifischen Aspekten der Übersetzungskompetenz befassen und in dem Buch «Art of Translation» («Probleme der Übersetzung», «Artistic Translation») zusammengefasst sind. Übersetzung von einer slawischen Sprache in eine andere und andere [5].

Internationale kulturelle Bereicherung ist ein objektives Bedürfnis unserer Zeit. Es findet seinen praktischen Ausdruck in allen Bereichen des kulturellen Lebens. Die Blüte der multinationalen Kultur ist zu einer starken treibenden Kraft für die spirituelle Entwicklung der Gesellschaft geworden. Das Zusammenspiel der Kulturen wird heute mit neuen Inhalten gefüllt.

**Список використаних джерел:**

1. Бондарчук Л.І. На шляхах духовного визволення рідного народу. Особливість стилю перекладу «Біблії» І. Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. 2009. Вип. 6. С. 14-20.
2. Новиченко Л. Акт найвищої дружби. В кн.: Рильський М. Мистецтво перекладу. К. : Рад. письменник, 1975, С. 5-12.
3. Приходько В.Б. Переклад як інтерперетація. *Вісник ЖДУ ім. Івана Франка*. 2004. Вип. 16. С. 17-19.
4. Рагойша В.П. Проблемы перевода с близкородственных языков. Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1930. 183 с.
5. Рильський М. Мистецтво перекладу: Ст., виступи, нотатки. К. : Рад. письменник, 1975. 344 с.
6. Русановский В.М. Культура и язык. В кн.: Современные, славянские культуры: развитие, взаимодействие, международный контекст. Киев : Наук, думка, 1982, С. 315-319.
7. Русские писатели о переводе XVIII-XX вв. Л. : Сов. писатель, 1960. 696 с.
8. Словник української мови : в 11-ти т. К. : Наук. думка, 1970-1980.

The article deals with the problem of literary translation, the relevance of which is due to the development of national literature and culture. The great role of translation in the communication between individuals, in establishing mutual understanding between peoples, national literatures and cultures is revealed. Communication in a multilingual society, communication in the broad sense of the word is not meant without translation. The great political, scientific, and cultural weight of translation in today's world, with over two thousand languages of nations and ethnic groups, stems from the understanding of language as the most important means of human relations. The literary translation makes a fruitful enrichment of cultures, giving people greater access to the best of the culture of each nation. The focus in the article is on the views and activities of translators and researchers, among them the great creator and lily of the biblical philology, professor I. Ogienko, the famous author of the most successful translation of the Bible into Ukrainian, in which the scientific foundations of the study of sacred vocabulary are laid. The important role of literary translation is revealed, which is in the process of interaction and enrichment of the literatures of peoples. Fiction is a sphere of human creativity that cannot develop in a narrow, closed circle, without communicating with other literatures, without mastering, or rethinking all the best that is accumulated in the history of culture. Therefore, the process of interaction between literatures of different peoples is an objective regularity. The specificity of the interaction of national literatures is that they are close in their ideological purposefulness and therefore find a common language more quickly. The discoveries and fruitful innovative searches of one literature become a reliable reference point for other literatures and help them in national development. That's why, international cultural enrichment is an objective need of our time. It finds its practical expression in all spheres of cultural life. The prime of multinational culture has become a powerful driving force for the spiritual development of society.

**Key words:** literary translation, national culture, literature, translators, writers, mother tongue, works of art.

*Отримано: 16.10.2019 р.*

Галина Каспiч

Технологiчно-промисловий коледж  
Вiнницького нацiонального аграрного унiверситету

## МОТИВНІ КОДИ МИТЦЯ ТА МИСТЕЦТВА У ДРАМАТИЧНИХ ТВОРАХ ВАЛЕРІЯ ГЕРАСИМЧУКА

У статті розглянуто мотивні коди митця і мистецтва у драматичних творах Валерія Герасимчука. Зазначено, що звернення драматурга до образу письменника змушує його вводити у текст твору відсилання до його творчості, нерідко у вигляді прямого цитування, але частіше – завуальовано. Для прикладу взято драму «Поет і Король, або Кончина Мольєра», у якій перелицьовується мольєрівська комедія «Хворий, та й годі!» та переосмислюється ампула Мольєра не лише як видатного комедіографа, а насамперед як засновника «Блискучого Театру» та його провідного актора. Спостережено, що у творі «Трагедії Нобеля і драмі Хемінгуей» діє австрійська письменниця-пацифістка Берта фон Зуттнер, згадуються письменники Вольтер, Шекспір, Бальзак, Мопассан, американські літературні критики, тексти Хемінгуей. У «Помилці Сервантеса» головний герой дезорієнтується між двома транзитивними персонажами – Дон Кіхотом і Дон Жуаном. Драматург грається з сервантесовою символікою, жанровою матрицею. Як взірці високого, поетизованого кохання згадуються Данте і Петрарка. Драма «Душа вогні (Довженко)» побудована на основі кіноповісті Довженка «Україна в огні» та його військових щоденників і записників. У тексті зринають імена тоталітарних політиків Сталіна, Хрушова, письменників Бориса Полевого, Бажана, згадано кіносценарії «Щорса» та «Поєми про море».

Усі названі імена та художні твори у текстах циклу «П'єси про великих» змушують працювати найширший культурологічний інтертекст. Мотивні коди циклу пов'язані з «комплексом митця до двадцяти позицій». Наприклад, хворобливого стану митця як каталізатора творчості; книги як каталізатора дії; творчості як ремесла; мотиву передчасної смерті та драматургічні жанри як герої літератури та ін. Останнє є унікальним для сучасної української драматургії, бо художні міркування про жанри наближають драматургію до популярних філологічних досліджень. Події, що відбуваються з персонажами біографічних п'єс В. Герасимчука, мають різне значення як для нього, і для його героїв.

**Ключові слова:** образи, коди, митець, мистецтво, біографія, драма, герой, п'єса.

**Постановка проблеми.** Образи митців різних країн та епох у драматургії Валерія Герасимчука посідають провідне місце. Будь-яка п'єса про митця не може створюватися поза його творчістю, а це означає, що вона вже приречена на інтертекстуальність. «Авторська інтертекстуальність може бути зорієнтована на конкретного реципієнта чи групу реципієнтів, які розпізнають міжтекстові зв'язки і зрозуміють авторські інтенції, модальні нюанси тексту. Інші читачі можуть просто не помітити цих інтертекстуальних відсилань, сприйнявши текст без закладеної в нього системи міжтекстових конотацій» [6, с.7].

Якщо йдеться про письменницьку біографію, реалізовану у художній площині, ми обов'язково матимемо справу зі складною художньою системою, в якій відчутно проглядатимуться різні рівні інтертекстуальності та діалогізму:

- 1) Біограф – головний герой;
- 2) Головний герой – його творчість;
- 3) Творчість біографа – творчість головного героя;



- 4) Біограф – читач;
- 5) Біографія автора – біографія головного героя;
- 6) Біограф – культура;
- 7) Головний герой – культура;
- 8) Діалог культурних епох;
- 9) Діалог на рівні вузького інтертексту;
- 10) Діалог на рівні широкого інтертексту.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Художня біографія у прозі досліджена значно більшою мірою, аніж у драматургії. У сучасному вітчизняному літературознавстві з'явилося ряд знакових праць, присвячених інтерпретації художньої біографії у драматургії. Серед них студії О. Бондаревої, О. Когут, Н. Мірошніченко та ін. Дослідники зазначають, що написання і читання, якщо йдеться про постать історично реального митця, тісно пов'язується з цілим «комплексом творчості», тобто з роздумами про специфіку, покликання, креативну або згубну силу таланту. Біографічна драма про митця далеко не завжди передає його життєвий і творчий шлях у повноті, оскільки сам жанр драми доволі компактний: найчастіше для інтерпретації обираються якісь фрагменти, які біограф вважає значущими у першу чергу для себе, а також для читача/глядача. Зрозуміло, що ці епізоди не обов'язково є засадничими у житті самого митця, якому присвячено біографічний твір, проте для читача/глядача вони, будучи художньо інтерпретованими, промовляють набагато більше, ніж цілісна нехудожня біографія, оскільки, на відміну від останньої, раціональної, несуть емоційну художню енергію.

**Мета статті** – з'ясувати особливості художнього моделювання образу митця та мистецтва у драматичних творах Валерія Герасимчука.

**Виклад основного матеріалу.** «Останнім часом не тільки в науці про літературу, а й у художніх текстах посилилася тенденція до осмислення природи та сутності творчої діяльності відомого митця, його формування і становлення» [4, с.5-6], – зауважує А. Кулик, наголошуючи при цьому, що сучасна художня біографістика обирає письменника центральним персонажем значно частіше, ніж представника інших видів мистецтв, а засадничим її методом стає «психобіографізм». Письменницьку ж функцію у такому творі дослідниця вбачає в тому, щоб художня біографія видавалася життєво правдоподібною, переконливою та містила маловідомі читачеві факти.

Щоразу, як В. Герасимчук звертається до образу письменника, він змушений так чи інакше вводити у текст своєї п'єси відсилання до його творчості, нерідко у вигляді прямого цитування, але частіше – завуальовано. «Є ще один спосіб введення прецедентних текстів у дискурс мовленнєвої особистості... – це цитування. Функції цього способу подвійні. Ясна річ, один результат виникає у випадку, якщо у мовлення включається певне висловлювання (приписане чи то не приписане певному автору), що має характер формули, правила..., і зовсім інший ефект спостерігаємо, коли цитата мовби природним чином продовжує і розвиває плин оригінального дискурсу, проте головна її роль полягає у спрощенні способу аргументації мовця та у підкріпленні висловленої в ній думки відсиланням до авторитету, тобто знов-таки в апеляції до члена референтної (антиреферентної) групи» [2, с.230].

Наприклад, у драмі «Поет і Король, або кончина Мольєра» перелицьовується мольєрівська комедія «Хворий, та й годі!» та переосмислюється ампула Мольєра не лише як видатного комедіографа, а насамперед як засновника «Блискучого Театру» та його провідного актора. У різних епізодах діють поет

Клод Шапель, актор Мішель Барон та законодавець класицистичної теорії Ніколо Буало. Згадуються комедії і трагедії давньогрецьких поетів та інші драматургічні твори Мольєра: «Тартюф», «Дон Жуан», «Мізантроп», «Міщанин у дворянстві», «Скупий», «Обманщик», «Кабала святош». Мольєр у п'єсі пише драму з такою ж назвою «Поет і король», як називається власне п'єса В. Герасимчука про Мольєра.

Платонівські діалоги живлять «Цикуту для Сократа», як взірцевий митець згадується Віктор Гюго (ї його проєкція на сьогоденного митця, якого також зва-ти Віктор), розігрується добровільний акт прийняття Сократом чаші з цикутою.

У «Трагедії Нобеля і драмі Хемінгуея» протиставлені не лише «фізики» і «лірики», але й драматургічні жанри трагедії і комедії як своєрідні інваріанти кліше (про це докладно пише О. Бондарева у монографії «Міф і драма у новітньому літературному контексті: поновлення структурного зв'язку через жанрове моделювання» [1, с.229-231]. У п'єсі діє австрійська письменниця-пацифістка Берта фон Зуттнер (її антивоєнний роман «Геть зброю» називається улюбленою книгою Альфреда Нобеля), згадуються письменники Вольтер, Шекспір, Гюго, Бальзак, Мопассан, Тургенєв, Ібсен, Марк Твен, Гоголь, Толстой, Чехов, американські літературні критики Макс Істмен, Дональд Адамс, Боб Шервуд, Кліфтон Мадіман, Маргарет Маршалл, а також тексти самого Хемінгуея – «Мужчини без жінок», «Масці і не масці», «По кому б'є дзвін», «Старий і море», «Свято, яке завжди з тобою».

Лейтмотивом «Оковів для Чехова» стає пісня «Ой горе тій чайці...», авторство якої приписують І. Мазепі, ностальгією згадуються українські пісні як особливий культурний метатекст, а сама драма багато що бере до уваги з книги Чехова «Острів Сахалін» та листування письменника, інколи містичні розлогі цитати з цих книг. У творі також діють брати Антона Чехова – хворий художник Микола Павлович, молодші за Чехова Михайло та Іван, сестра Маша та батьки – Павло Єгорович Чехов та Євгенія Яківна Чехова. Один із портретів, написаних братом Миколою, у сюжеті п'єси має свою історію, суголосну з трагічною історією українки Софії Кравченко, тобто, портрет, по суті, виступає одним із персонажів. З творів Чехова згадано повість «Степь», вовель «Ведмідь», з тодішньої преси – газету «Новое время», журнали «Русская мысль», «Северный вестник».

У «Помилці Сервантеса» головний герой дезорієнтується між двома транзитивними персонажами – Дон Кіхотом і Дон Жуаном. Драматург грається з сервантесовою символікою (вітряк, пастушка, кози, молода іспанка, немолодий ідальго, його слуга), жанровою матрицею «рицарського роману» з «його непереможними героями», яку віднесено до «фальшивих книжок» з «усі-ма цими вигаданими Адамисами і Кларіанами»: на цю матрицю, на це «примітивне читиво» Сервантес-протагоніст обіцяє створити літературну пародію. Відрекомендовуючись одній із героїнь, протагоніст згадує про свій незавершений пасторальний роман «Галатея», «багато сонетів і кілька п'єс». Звісно ж, не обходиться і без знаменитого «Дон Кіхота». Як взірці високого, опоетизованого кохання називаються Данте і Петрарка та їхні поетичні героїні Беатріче і Лаура.

В основу драми «Приборкування... Шекспіра!» покладено полеміку Шекспіра з Крістофером Марло та реалії театру «Глобус». І сам Крістофер Марло, й інший драматург Бен Джонсон, актори Річард Бербедаж та Августін Філіпс стають дійовими особами п'єси. Також згадано критика Роберта Гріна та поета Генрі Четля. На сцені сучасного театру встановлено середньовічну сцену, на якій розігрується п'єса Шекспіра «Річард III», сам Шекспір у ній грає роль Річмонда. Розігруються і фрагменти інших його драм. Із творів Крістофера Марло згадано «Тамерлан» і «Трагічна історія доктора Фауста», із драм Шекспіра – не лише «Річард III», але й «Річард II», «Генріх V», «Генріх VI», «Приборкування норвільвої», «Два верон-

ці», «Марні зусилля кохання», «Ромео і Джульєтта», повністю цитується 66 сонет Шекспіра у перекладі Д. Паламарчука. Зрештою, у фіналі символом безсилля Шекспіра слугує кров його літературного героя – Гамлета, а своєю творчою перспективою протагоніст п'єси вважає посилення трагізму світовідчуття та створення образів Отелло, Макбета, Антонія і Клеопатри, Короля Ліра.

У п'єсі «Кохані Бетховена і коханки Паганіні» є безліч листів, окрім двох головних героїв-митців діють також композитор Граф Галленберг та англійський поет-романтик Джордж Гордон Байрон, з інших митців згадано Гете та французького скрипаля Шарля Лафона, із музичних творів – «Відьми» Паганіні, «Місячну сонату» та останні квартети Бетховена, «Дон Жуана» Моцарта, балет Зюсмайра «Горіх Беневенто». Драматург інсценізує історію запровадження Нобелівської премії та контурно протоколює участь Хемінгуея у Першій світовій війні.

Драма «Душа в огні (Довженко)» побудована на основі кіноповісті Довженка «Україна в огні» та його військових щоденників і записників. У п'єсі подані локальні фрагменти історії кіностудії «Мосфільм», пов'язані з творчістю Довженка. У тексті зринають імена тоталітарних політиків Сталіна, Хрущова, Берія, режисера Івана Пир'єва, письменників Бориса Полевого, Корнійчука, Бажана, Рильського, згадано кіносценарії «Щорса» та «Поєми про море», наголошено, що співавтором обох була дружина героя Юлія Солнцева. Наскрізним зонгом виступає стрілецька пісня на вірш Богдана Лепкого та музику Левка Лепкого «Журавлі».

Карел Чапек в «Облозі Саламандр» дискутує з Томасом Манном та пересмилює свою «Війну з Саламандрами».

Усі названі імена та художні твори у текстах циклу «П'єси про великих» змушують працювати найширший культурологічний інтертекст, і завдяки цьому при ощадливому обсязі творів інформативно та емоційно вони виявляються доволі насиченими. Відтак, «якщо соціальна спільнота в основному націлена на кодування, приховування людських бажань засобами моралі, формуючи систему певних умовностей та заборон, то творчість – це майже завжди провокація, оприявлення чуттєвого реєстру, його викриття» [3, с.303].

За логікою дослідників, «біографічну драму актуалізує не тільки перехідне мислення у широкому сенсі, відчуття дезорієнтованості й пошук культурних опор, а й постмодерністське світобачення із притаманними йому якостями: інтертекстуальністю, грою, сумнівах в авторитетах. В цьому плані можливі форми й своєрідність стилю співпали й дали нову художню якість» [7, с.8]. Біографічна драма, на думку М. Шаповал, дає можливість «компенсації після модерністських потрясінь», «подолання стихії Хаосу», «відкриває шлях естетиці пореволюційного замирення. Героями біографічної драми можуть бути самі митці епохи модернізму, носії вибухонебезпечного світогляду, але в постмодерному трактуванні їх екстремізм приглушено» [8, с.253-254].

Історію героя біографічної драми О. Когут розглядає як архетипний сюжет, у якому «драматург як митець приміряє на себе роль деміурга, який у процесі написання інтеріоризує із життєписом знакових постатей», а творчість в її інтерпретації «також часто асоціюється із сферою несвідомого, де панують два чуттєві титани – Ерос (потяг до життя) і Танатос (потяг до смерті)» [3, с.301].

У контексті біографічної драми як форми художньої рефлексії про особисте життя геніальних митців Н. Мірошніченко розмірковує про художні тексти своїх сучасників як про розмисли щодо можливості чи неможливості досягнення гармонії: «Неможливість може бути ситуативною і апріорною. Більшість п'єс такого гатунку зорієнтована на те, що гармонія в особистому житті неможлива, і генії приречені на самотність – справжню (наприклад, у Т. Шевченка) чи

самотність удвох (як у І. Франка). По суті таке трактування близьке до вчення З. Фройда – креативна енергія вивільняється завдяки нереалізованості у звичайному житті. Але насправді все складніше, і саме потреба у любові може бути рушієм у творчості. Кохання – одна з найбільших таємниць людства, його існування невіддільне інтелекту. І саме на протиріччі раціонального та ірраціонального побудований цей конфлікт. Більше того, спроба застосовувати раціональність у сфері чуттєвості та інтуїції призводить до деструктивних наслідків» [5, с.163].

Н. Мірошніченко намагається систематизувати розмаїття авторських стратегій сучасної української біографічної драми, до переліку яких включає наступні:

- 1) «різні структурні основи – від неокласичних із сильним героєм-протагоністом до постмодерної монтажної композиції і постдрами»;
- 2) «радикальні інверсії, опозиційні погляди на усталені традиції у трактуванні прототипів героїв і архетипних міфів»;
- 3) «стратегії моделювання тексту різних типів, зокрема деміфологізації і реміфологізації»;
- 4) «складне комбінування з різних типів міфологій: традиційної, ідеологічної та мистецької».

«У процесі деміфологізації, – зазначає дослідниця, – використовується розгляд інтимної сфери, як оберненої сторони соціальної, тобто перевертання піраміди центр-периферія, по-друге, розвінчання культів, пошук «інакшого» не загальноприйнятого обличчя знакових постатей, як позитивних у негативному ключі, так і навпаки, реміфологізація табуйованих постатей у новому контексті. Ці стратегії використовуються як у лінійній однозначній версії, так і у множинній, неоднозначній. Твори моделюються в межах різних дискурсів: неокласичних, неокласичних і постнеокласичних» [5, с.163].

Аналізуючи цикл В. Герасимчука «П'єси про великих», О. Бондарева відстежує, як «драматург намагається полемічно виявити переваги раціональної (Сократ, Нобель, Бетховен) чи метафізичної (Віктор, Хемінгуей, Паганіні) доміанти у самій природі креативної людини – але фінали його п'єс так і лишають це питання дискусійним» [1, с.236].

Мотивні коди драматургічного циклу «П'єси про великих», пов'язані з «комплексом митця», можна звести до наступних позицій:

- 1) Хворбливий стан митця як катализатор творчості (Віктор, Мольєр, Чехов, Чапек);
- 2) Пошук матеріалів для нових творів, який відбувається у різні способи (Віктор, Мольєр, Довженко, Хемінгуей, Чехов, Сервантес, Шекспір, Чапек, Репін, Яворницький);
- 3) Перформативний процес творчості (Віктор, Мольєр, Хемінгуей, Чехов, Сервантес, Шекспір, Бетховен, Паганіні, Чапек, Репін, Яворницький);
- 4) Приладдя для створення текстів, у тому числі «текстів» інших мистецтв: цупкуватий жовтий папір, чорнила та гусяче перо (Мольєр), старий монітор комп'ютера, настільки старий, що впливає на здоров'я протагоніста (Віктор), паперові аркуші та ручка (Хемінгуей, Чапек), живі чоловіки, з яких автор «обирає» свого персонажа (Сервантес), папір та перо (Шекспір); фортепіано (Бетховен), скрипка (Паганіні), пантоміма з акторами українського «театру корифеїв» (Репін).
- 5) Їжа як протиставлення «хлібу духовному» (Віктор, Мольєр, Хемінгуей, Чехов, Чапек);
- 6) Книга як катализатор дії (Мольєр, Довженко, Сервантес, Чапек);
- 7) Глядачі і публіка (Мольєр, Шекспір, Чапек, Репін, Яворницький);

- 8) Театральна бутафорія (Мольєр, Шекспір, Чапек);
- 9) Творчість інших митців (Віктор, Мольєр, Хемінгуей, Чехов, Сервантес, Шекспір, Паганіні, Чапек, Репін, Яворницький);
- 10) Блазнювання митців (Мольєр, Сервантес, Паганіні);
- 11) Творчість як ремесло (Віктор, Мольєр, Хемінгуей, Чехов, Шекспір, Сервантес, Паганіні, Бетховен, Репін);
- 12) Митець і влада (Віктор, Мольєр, Довженко, Шекспір, Чапек, Яворницький);
- 13) Митець як актор (Мольєр, Сервантес, Шекспір);
- 14) Театр у театрі (Мольєр, Шекспір, Чапек, Репін);
- 15) Мотив передчасної смерті (Віктор, Мольєр, Довженко, Хемінгуей);
- 16) Мотив подружньої зради (Віктор, Мольєр);
- 17) Нище або богомне життя митців (Віктор, Мольєр, Довженко, Хемінгуей, Яворницький);
- 18) Талант як життєвий хрест (Віктор, Мольєр, Довженко, Бетховен, Чапек);
- 19) Мистецтво як товар (Віктор, Мольєр, Хемінгуей);
- 20) Драматургічні жанри як герої літератури: комедії, трагедії, п'єса, поетична/віршована драма, імпровізація («Поет і Король, або Кончина Мольєра»), п'єса, філософські драми («Цикута для Сократа»), водевіль («Окови для Чехова»), пародія («Помилка Сервантеса»), трагедії, історична драма, комедія, «комедійка», драма переробок («Приборкування... Шекспіра!»), інсценізація («В облозі саламандр»), пантоміма і «театральне дійство» («Репін і Яворницький»).

«Події, що відбувається з персонажами біографічних п'єс В. Герасимчука, – наголошує О. Бондарева, – безперечно, мають різне значення для самого драматурга (насамперед семіотичне) і для його драматургічних героїв. Драматург в принципі орієнтований на позицію «Я – «тут», він – «там», тобто на відчутну віддаленість від об'єкта естетичних і морально-етичних колізій, яка уможлиблює відмінності у наявних цілях та системах релевантності, створюючи паралельні біографічно детерміновані ситуації. Водночас автором п'єс запропоновані й шляхи подолання відмінності індивідуальних перспектив його персонажів та власної творчої позиції – через взаємозаміщення точок зору (якщо я буду «там», а він – «тут»), то він дивитиметься на об'єкт так само як я, і навпаки), як, скажімо, у «Цикуті для Сократа», або через часткове співпадання систем релевантності, коли відмінність перспектив є майже не суттєвою з точки зору наявних цілей, наприклад, у п'єсах «Душа в огні», «Поет і король, або кончина Мольєра», «Окови для Чехова», «В облозі Саламандр»» [1, с.246].

Як бачимо, у циклі В. Герасимчука «П'єси про великих» представлено найширші мотивні коди митця і мистецтва, успішно реалізовані у різних семантичних, персонажних, сюжетних і жанрових площинах.

### **Список використаних джерел:**

1. Бондарева О.С. Міф і драма у новітньому літературному контексті: поновлення структурного зв'язку через жанрове моделювання : монографія. Київ : Четверта хвиля, 2006. 512 с.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность : монография. 7-е изд. Москва : Изд-во ЛКИ, 2010. 264 с.
3. Когут О.В. Біографія як матриця сюжету в сучасній українській і польській драматургії. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. Вип.16. С. 299-307.
4. Кулик А.О. Біографізм як творча домінанта прози Валерії Врублевської : автореф. дис... канд. філол. н. Черкаси, 2015. 18 с.

5. Мірошніченко Н.Л. Українська сучасна біографічна драма у контексті деміфологізації/реміфологізації культурного героя. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер.: Філологічні науки*. 2016. Вип. 11. С. 160-165. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nzbdpufn\\_2016\\_11\\_22](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nzbdpufn_2016_11_22).
6. Просалова В.А. Інтермедіальні аспекти новітньої української літератури : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2015. 154 с.
7. Сидоренко Л.І. Своєрідність сучасної біографічної драми: наукова рецепція. *Південний архів. Філологічні науки*. 2017. № 69. URL: <http://er.nau.edu.ua:8080/handle/NAU/31357>.
8. Шаповал М.О. Біографічний інтертекст сучасної української п'єси: теоретичний аспект. *Літературознавчі студії: зб. наук. праць / відп. ред. Г.Ф. Семенюк*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. Вип. 23. Ч. 1. С. 427-433.

Valerii Herasymchuk's dramas artist's and arts codes theme are examined in the article. It is indicated that the author appeals to the image of the writer, and it is forced him to return to the creative work, often in the form of direct quotations, but more often veiled. The drama «The Poet and the King, or Moler's Death» was used to remodel Moler's comedy «He is sick at all» and rethink Moler's role, not only as an outstanding playwright, but primarily as the founder of «Brilliant Theatre» and its leading actor. It is noticed, the Austrian writer- pacifist Bertha von Suttner acts in the work «Nobel's Tragedies and Hemingway's Dramas»; such writers as Voltaire, Shakespeare, Balzac, Maupassant, as American critics are remembered there. The main character detoured between the two transitive characters – don Quixote and don Juan in «Cervantes's Mistakes». The playwright uses Cervantes symbolism and genre model. Dante and Petrarca are mentioned as examples of lofty and metaphoric love.

Dovzhenko Drama «The fire Soul» is based on the film story of Dovzhenko «Ukraine is in the Fire», military diaries and notes. The names of totalitarian politicians Stalin, Khrushchov are appeared, as the writers Borys Polevoy, Bazhan, screenplays «Shchors» and «Poems about the sea» are also mentioned in the text.

All the names and works of «Plays about the Great» make the widest cultural intertext. Codes theme are connected with «a writer complex to twenty positions».

For example, the disease condition of the artist as a catalyst of creativity; the book as a catalyst for action; creativity as a craft; the motif of premature death; and dramatic genres as heroes of literature, etc. The last is unique to the modern Ukrainian drama, as artistic thought about genres resembles the drama to the popular philological research. The events with the characters in biographical plays of V. Herasymchuk, have different meanings for him and for his characters.

**Key words:** images, codes, artist, art, biography, drama, character, play.

*Отримано: 16.10.2019 р.*

УДК 141.311:2-12:001(477)Огієнко  
DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.264-267

**Alina Kruk**

*Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University*

## **FATE PHENOMENON IN IVAN OHIENKO'S PHILOSOPHY**

The article investigates the phenomenon of fate in the context of philosophy of Ivan Ohiienko (Metropolitan Hilarion), focuses on the fate concept as philosophical category that serves to denote the transhistorical and cross-cultural phenomenon of organizational social and personal existence. Different cultures and different epochs are considered, echoing in ways of artistic expression of fate concept.

**Key words:** phenomenon, fate concept, philosophical context, category, social, personal being.

The philological focus on the study of mythology has always been dominant. Viktor Davydiuk states that «the primitive mythology which forms a part of Ukrainian folklore is not homogeneous. The origin of its different motives is polychromic and manyvectorial» [1, p.300]. Contemporary literary science is characterized by artistic reflection and rethinking of human life through the prism of fate concept. Concerning the problem of literature philosophy, Eleanor Solovey considers the fact of enhancing the philosophical and artistic stream in contemporary literature, above all, with the desire to accumulate its humanistic potential. And it has a direct solution to the problem of human fate, after all «наявність буттєвого виміру приватного життя найчастіше виявляється у параболічному розширенні значимості конкретного <...> Окреме людське життя у такому творі постає водночас як момент вічності, що у «спресованому» вигляді містить всі можливості і «готовності». Тобто доля людини, при всій художній конкретності зображення, виявляється водночас мистецьким узагальненням» [5, p.211]. Envisaging the fate concept and fate-related world that has gained particular weight in Ukrainian classical literature, Vitaliy Kononenko says that «Долю уявляли гарною дівчиною або паничем, Недолю вважали злою й нечистою істотою, тобто їх наділяли людськими рисами, персоніфікували. Ці погляди знайшли відбиток у культурно-художньому концепті доля (недоля) в його сучасному сприйманні» [4, p.90]. Humility and inclination for destiny often become a determining motive in Ukrainian literature.

People have always been interested in fate and fatum issues, trying to look into the future. That is why many different theories and concepts have been created. They reflected cultural, social and human rational rethinking. In «Pre-Christian beliefs of Ukrainian people» Ivan Ohiienko (Metropolitan Hilarion) remarks that «серед усього українського народу віра в Долю здавна надзвичайно сильна. Кожному Доля постановляє, що має бути ще від колиски; і що має статися, те невідмінно станеться. Хочби ти замурувався, а Доля тебе таки знайде й зробить своє...» [3, p.117]. The author views fate as a sentence, which is awarded to a person and adds: «Від Долі не втечеш. Але ніхто не знає, яка його Доля чекає. Яким кого створено, таким він і помре. Кому яка суджена дівчина, чи дівці хлопець, того не оминеш. Судженого конем не об'їдеш, хіба смерть розлучить. З такого світогляду постало й славнозвісне українське: «Якось то буде!» У нас часто говорять: Його спіткала зла Доля» [3, p.117]. The multidimensional fate concept has a great number of interpretations. There are many fundamental works devoted to fate as a worldview and philosophical category (A. Vezhbytska, V. Haidenko, V. Horan, A. Hrinstein, P. Ivanov, O. Kyseliova, T. Kniavezvska, O. Potebnia and others).



The ancient Greeks personified fate as a triad of Moirai. Stephen Fry states that «the three Moirai, or Fates, were named Clotho, Lachesis and Atropos. These daughters of Nyx are to be thought of as sitting round a spinning wheel: Clotho spins the thread that represents a life, Lachesis measures out its length and Atropos (the relentless, remorseless one, literally the ‘un-turning’) chooses when to shear the thread and cut the life short» [6, p.49-50]. Then the author adds that their name «derives from a word that means ‘portion’ or ‘lot’, in the sense of ‘that which is allotted to you’. ‘It was not her portion to be loved’, or, ‘It was his lot to be unhappy’, are the kinds of phrases Greeks employed to describe attributes or destinies apportioned by the Moirai. Even the gods had to submit themselves to the Fates’ cruel decrees» [6, p.50]. Ancient Romans impersonated fate as Parcae, who were supposedly on the verge of personal and impersonal ancestry. Antiquity envisaged Moira as an unbreakable destiny, as a case independent of human will, success, luck, which could not change fate, but partially influenced at some stages of life. In ancient thoughts of Greeks, in addition to Moirai, later appears the patroness of fate, the goddess Tyche, who envisions fate as success or chance. Even before the separation of philosophy from mythology, fate was quite peculiarly interpreted in the folk worldview, reflected in the classical epics of different peoples. The Slavs had goddesses of fate Stretcha, Yasna, Perunytsia, who defined man’s purpose, endowed infants at birth with all virtues and prophesied their future. Envisaging the Chinese philosophy of fate, Yixia Wei pondered whether the destiny of man was predetermined by heaven or created by man himself after birth, and whether heaven arranged the destiny of man by chance or design. Author claims that «according to the view of heaven’s arbitrary determination, a man’s fate is pre-arranged by heaven; once it is settled, there is no altering it. As for why there are people rich or poor, honorable or humble, clever or slow-witted, or benevolent or vicious, all is decided by sheer chance and hardly explicable using a cause-and-effect rationale. In the pre-Qin period, the most ardent advocate of this notion was Confucius» [7, p.1].

Ivan Ohiienko mentions researcher A. Afanasiev, who, based on the concepts of mythological school and proved that Eastern Slavs, in particular Ukrainian people considered that «Рід – це бог долі, Доля, талан, суд-присуд» [3, p.114]. For example, the author cites a saying: «Так йому й на роду (з давнього Роду) написано» [3, p.114]. And «Рожаниці – це богині людської Долі, як грецькі Мойри, чи латинські Парки, це феї, що появляються при народженні дітей» [3, p.114]. When the difference between Moirai and Tyche was discovered in ancient mythology, first ideas of opposite necessity and chance emerged. With the nascence of new worldview vectors, fate in Rome was associated with the goddess Dike (Dice), which was associated with justice. Later (when the Roman Empire accrued) fate began to be understood as an inevitable determination alienated from a particular human being, that was fatum.

In minds of Ukrainians, as recorded in folk creative works, fate is a fantastically poetic image equated with happiness. Considering the concept of fate in pre-Christian beliefs Vitaliy Zhaivoronok notes that it is «очевидно, божество-неминучість, божество-фатум» [2, p.192]. The author accentuates that «доля сама нібито не шукає людину, а ось людина намагається знайти її і оволодіти нею; хто відшукає свою долю, тому в усьому таланить, той швидко багатшає; хто не знайде долі – б’ється, як риба об лід, і нічого з його починань не виходить; тому до долі звертаються, долю кличуть, від караючої долі застерігають, на долю сподіваються, долю вмилюють, на милість долі віддаються, на долю ворожать» [2, p.193]. The notion of fatum also existed in the pre-Christian beliefs of Ukrainians. Ivan Ohiienko emphasized that «поняття про неминучу Долю прийшло до нас дуже рано, ще за Чорноморсько-Дунайської доби життя, прийшло від римлян.

<...> Наша доля – це римська Фортуна, що була сильно зв'язана з релігією. Доля буває добра й зла, діяльна чи лінива. Власне таке поняття фаталістичної Долі відоме скрізь, де тільки були римські впливи: у східних слов'ян, у сербів, румунів, греків, іспанців. Неминучість Долі – це світова віра» [3, p.118].

Ancient Greek outlook is inherent in understanding the fate concept as a powerful strength, because human life is governed by social factors. The main role in the adjustment is played by individual's belonging to a certain social condition. Hence the interpretation of destiny as a predetermined life path from beginning to the end (from birth to death) appeared. Instead, the beliefs of Ukrainians dominate the idea that fate, despite all its inevitability and birth, still depends on a large extent to a person's character and ability: a person should persistently seek his or her fate, and only then can hope for success. In folk tales on the path of a caring person appears an ugly, pleasant-looking destiny, and it helps the person in all economic affairs. But the fate of lazy man drinks, wanders or sleeps. In addition, it looks unattractive, sleepy, swollen, untidy. Ukrainians have «казки, в яких герої збуваються своїм злом Долі й міняють її на добру» [3, p.118]. Ivan Ohienko says that «за народним повір'ям кожен має свою Долю, призначену йому Богом. Ця Доля з'являється в образі нової зірки в Небї зараз по народженні людини, а з її смертю зірка спадає з Неба додолу» [3, p.116]. Later, fate was divided into good and evil, they were «Доля й Недоля» [3, p.116]. Ivan Ohienko added more: «слов'яни визнавали свою неминучу Долю, хоч все таки пробували її умилостивити» [3, p.116].

The fate concept is philosophical category, because fate is a concept used to denote the trans-historical and cross-cultural phenomenon of organizing social and personal being. Different cultures and eras echo in ways of expressing the concept of fate in artistic way. Being motivated by spiritual needs of era, the fate problem in writing practice is expressed in folk, pagan, religious and mystical ways.

### References:

1. Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. 310 с.
2. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. К. : Довіра, 2006. 703 с.
3. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. К. : АТ «Обереги», 1992. 424 с.
4. Кононенко В. Концепти українського дискурсу. Київ ; Івано-Франківськ : Плай, 2004. 248 с.
5. Соловей Е.С. Філософське начало в сучасній літературі. *Художня література і духовне життя суспільства*. К. : Наукова думка, 1989. С. 195–228.
6. Fry S. *Mythos: The Greek Myths Retold*. London : Michael Joseph, 2017. 416 p.
7. Wei Y. *The Chinese Philosophy of Fate*. Singapore : Springer, 2017. 222 p.

У статті досліджується феномен долі в контексті філософії Івана Огієнка (митрополита Іларіона), зосереджується увага на концепті долі як філософській категорії, що слугує для позначення трансісторичного і крос-культурного феномена організації соціального й особистісного буття, розглядаються різні культури й різні епохи перегукуються у способах мистецького вираження концепту долі.

Сучасна літературна наука характеризується художньою рефлексією та переосмисленням людського життя крізь призму концепції долі. Концепти долі та фатуму завжди цікавили дослідників, адже люди завжди намагались заглянути в майбутнє, трактувати минуле, що сприяло виникненню багатьох теорій та концепцій. Ці поняття відображали культурне, соціальне та людське раціональне переосмислення.

Поняття долі широко використовувалося в філософії життя, як вияв ірраціональності буття у поєднанні з культурологічним міфологізованим простором. За давньогрецькими уявленнями доля поєднує в собі індивідуалістичні тенденції та особистісну залежність від соціальних структур.

Концепт долі має давню слов'янську міфологічну основу. Доля – це спектр усіх життєвих можливостей, сукупність певного набору подій. Її асоціюють з такими поняттями як добро, зло, правда, кривда, талант, безталання, гріх, спокута. Загалом образна основа українських фразеологізмів поєднується з текстами повір'їв про долю, які базуються на міфологічному мисленні. У слов'янській міфології існували різні трактування концепту долі: фатум, фортуна, удача, невдача, хід подій, збіг обставин, дар Божий. Слов'яни вірили у те, що доля наздоганяє людину, спрямовує або ж веде по житті, вірили у добро й злу долю. Іван Огієнко у своїй праці «Дохристиянські вірування українського народу» зауважує, що віра українського народу в долю була надто сильною. Українці вважали долю усюдисущою, всесильною та невідворотною. Автор розглядає долю як сентенцію, вирок. Від неї не можливо втекти, її не можливо відмінити. Досить часто українці вважали, що доля значною мірою залежить від характеру та здібностей людини. Навіть в українських фразеологізмах можна відчитати сакральні-міфологічний зміст концепту долі.

**Ключові слова:** феномен, концепт долі, філософський контекст, категорія, соціальний, особистісне буття.

*Отримано: 07.10.2019 р.*

УДК 821.161.1-3.09

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.267-273

**Алла Лаврова**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В УКРАЇНІ ОЧИМА МИХАЙЛА БУЛГАКОВА**

У статті досліджується взаємодія міфологічного та біблійного хронотопу на матеріалі оповідань М. Булгакова, присвячених Громадянській війні на Україні, і розглядається вплив перебування письменника на Поділлі як один із чинників формування його гуманістичної етики. Доводиться, що булгаковський художній часо-простір має загальну тенденцію до синтетичної повноти й універсальності, формуючись переплетенням різних типів хронотопних модусів.

**Ключові слова:** М.О. Булгаков; Поділля; художній час; художній простір; міфологічний хронотоп; біблійний хронотоп; оповідання.

Широко відомим є той факт з біографії видатного письменника сучасності Михайла Булгакова, що його життя тісно пов'язане з Україною. Він народився і виріс у Києві, здобув освіту в Київському університеті Святого Володимира, перші кроки як лікар зробив на Поділлі, у місті Кам'янці-Подільському. Сестра письменника, Н. Земська, згадує: «Київський випуск 1916 року був призваний не одразу. Негайно по закінченні Мих. Булгаков вступив до Червоного Хреста і добровільно поїхав на південно-західний фронт, де працював у військовому шпиталі у містах Західної України: в Кам'янці-Подільську і Чернівцях» [3, с.33]. Саме тут, на Поділлі, майбутній письменник стикнувся з життям маленького провінційного містечка, саме тут, у старовинному місті набув досвіду військо-

вого лікаря і зрозумів, що несе з собою війна. С.П. Ноженко зазначає: «Вони (випускники-медики. – А.Л.) були першими поколіннями медиків, які побачили реальні наслідки нової технічної війни, війни ХХ століття, і як носії гуманістичної етики зуміли гідно вистояти у цих випробуваннях історії» [4, с.231]. Війна, що стала відправною точкою початку кінця імперської Росії, стала одним з чинників лютневої, а згодом і жовтневої революцій. Ці революції, у своєю чергу, розкололи суспільство не лише за класовим і майновим станом, але й запустили механізм усвідомлення власної національної самості. Українці сприйняли це як можливість здобути незалежність від Російської імперії, розпочати будівництво своєї державності. Булгаков яскраво опише ці дні і настрої у своєму культурному романі «Біла гвардія»: *«Были десятки тысяч людей, вернувшихся с войны и умеющих стрелять... Сотни тысяч винтовок, закопанных в землю, упрятанных в клунях и коморах и не сданных, несмотря на скорые на руку военно-полевые немецкие суды, порки шомполами и стрельбу шрапнелями, миллионы патронов в той же земле, и трёхдюймовые орудия в каждой пятой деревне, и пулемёты в каждой второй, во всяком городишке склады снарядов, цейхгаузы с шинелями и папахами. И в этих же городишках народные учителя, фельдшера, здорovenные сыны пчеловодов, штабс-капитаны с украинскими фамилиями... все говорят на украинском языке, все любят Украину волишебную, воображаемую, без панов, без офицеров-москалей, – и тысячи бывших пленных украинцев, вернувшихся из Галиции»* [2, с.231]. Булгаков, що проти волі був втягнутий у вир подій Громадянської війни, бачив те, що відбувається, на власні очі. Монархист за переконаннями, він не був ані на боці червоних, ані на боці петлюрівців. Його світ був тісно пов'язаний зі світом білої гвардії, точніше, з поняттями честі, гідності, з теплом і затишком дому, які в його уяві були нерозривними. Образ картини світу як простору і часу найвиразніше відчувається в художньому світосприйнятті. У творчому доробку Булгакова, як буде показано далі, час передається різними способами: як безсумнівна фізична реальність, дана в русі і протяжності, втілена в природному і «метеорологічному», астрономічному, соціально-історичному та психологічному часі. Але «я-наррація» дозволяє передавати особливості часу, свідомості і пам'яті людини, коли можливим виявляється порушення «незворотності» часу. І тоді з'ясовується, що «тимчасова площа насправді і не площа, а складний простір, в якому події перегукуються одна з одною, оцінюються, народжуються і помирають. Внутрішня структура цього простору має великий психологічний вплив на читача, змінює його уявлення про час як про плавний, рівномірний, однаковий для всіх рух минулого до майбутнього, готує його свідомість до неминучих змін» [1, с.121].

Проблема простору в «малій» прозі Булгакова 1920-х років, присвяченій Громадянській війні на Україні, є найменш вивченою в літературознавстві, тому, з нашої точки зору, уявляє великий інтерес щодо становлення творчого методу письменника, формування його художнього світу, де просторові форми грають надзвичайно важливу роль, що є особливо важливим з урахуванням функції організації нарації в творах Булгакова зазначеного періоду.

У надрукованому в 1923 році (рукопис не зберігся), оповіданні «Наліт» (підзаголовок «У чарівному ліхтарі»), що розвиває тему громадянської війни на Україні, яку Булгаков спостерігав «зсередини, за крємовими фіранками», страшу картину захоплення залізничної станції петлюрівцями письменник створює за допомогою кінематографічних прийомів. І підзаголовок ми цілком можемо тлумачити в такому ключі. На це ж вказує і Е.О. Яблоков, помічаючи,

що «мотив кінематографічного освітлення стає принципово значущим в оповіданні... світло електричного ліхтарика дійсно грає тут дуже активну роль,... разом з тим, «чарівний ліхтар», «камера обскура»... – це і метафоричне позначення ірреальності, удаваності того, що відбувається, фіксації в пам'яті героя у вигляді «туманних картин», незважаючи на те (а можливо, саме внаслідок того), що Абрам був понівечений під час нальоту і дивом залишився в живих» [9, с.192]. Л.М. Яновська, говорячи про це оповідання, відзначає його близькість снам, називаючи «Наліт» «розповіддю-картиною», «баченням» [10, с.101].

Простір, в якому відбувається страшне дійство, стискається з розмірів залізничної станції до світлової плями, він обмежений конусом світла, що падає від самотнього електричного ліхтаря. Як перед Абрамом, так і перед читачем він постає таким, що містить у собі окремі частини тіл людей і тварин («В конус падала то винтовка с рукой, то красный хвост с галуном» [2, с.461]), фрагменти будівель («чернела недалеко сторожевая будка, и серой кучей тряпья казались сваленные в груды щиты» [2, с.459]), і від цього стає ще страшнішим, босх'янським, наповнює жахом невідомості: що там? скільки їх? Простір поза конуса світла невидимий, його лише чути: доносяться залпи, чуються крики петлюрівців, репліки, якими вони обмінюються. Побудована за кінематографічними законами монтажу, мізансцена наповнена вирваними з темряви променем «чарівного ліхтаря» фрагментами. Е. Яблоков зауважує, що «кінематографічна» тема у раннього Булгакова – це, по суті, «реалізована» колізія «світла» і «тьми», бо «виртуальний» світ складається саме з цих субстанцій» [9, с.192].

В оповіданні знайшла розвиток пушкінська метафора хуртовини як соціального катаклізму. Завірюха – стійкий мотив у творчості Булгакова. Простір, в якому розгортається дія, – це простір хуртовини, що перетворює світ в хаос, осліплює людей, що збиває їх з вірного шляху і приводить до загибелі: «Разорвало черную кашу метели», «Черным и холодным косо мело» [2, с.459], «Мушки метели неслись беззлобным роєм» [2, с.460]. Завірюха цілком укладається в святочно-різдвяну парадигму: немов чорти з пекла, налітають на залізничну станцію петлюрівці, позвірячому б'ють і розстрілюють часових Щукіна, Стрельцова і Абрама. Дивом уцілілий, поранений, понівечений Абрам, прийшовши до тям і дивлячись на високе чисте небо, усипане сяючими зірками, розмірковує «об удивительном чуде» [2, с.462]. Відбувається чудове «друге народження» героя, що сталося всупереч заповіданням лікаря, який «ручался, что часовой ни за что не выживет» [2, с.465]. У фіналі оповідання Булгаков мигцем згадує різдвяну атрибутику. Ялинка потрібна йому «як символ вічності, оновлення, різдва... Відродження життя на попелиці, інстинкт життя...» [6, с.127]. У цьому оповіданні моделювати простір Булгакову допомагає колір. Вірніше, опозиція білого і червоного. Ця опозиція викликає стійкі асоціації з подіями, що мали місце в той час, прив'язана до номінації учасників цих подій: «червоні» і «білі». Важко погодитися з твердженням В.Б. Петрова, який вважає, що Булгаков «унікає традиційного для двадцятих років політичного трактування кольорів» [5, с.35]. Занадто прозора алюзія на протистояння сил. Про це ж говорить і Е. Яблоков, відзначаючи, що «в умовах 1920-х років колізія білого і червоного кольорів не могла існувати поза політичними конотаціями» [8, с.16]. Взагалі, з нашої точки зору, контрастне поєднання червоного і білого, чорного і білого, чорного і червоного не тільки забарвлює трагедію і драматизм становища окремих персонажів, а й передає трагізм суперечливого часу. Більш глибокий сніг, конус світла, який вириває з темряви «то красный хвост с галуном и кистью на папaxe, то брэнчающий зажéванный, в беловатой пенке мундштук», «высокий белый станционный огонь», хуртовина, перлинні стовпи, «жидко-молочный ковар-

ний *ответ*». І – кров. Весь простір оповідання буквально наповнюється кров'ю і моторошними подробицями розправи над часовими. Стрельцов *«с лицом, залепленным красной маской, – его били долго и тяжело за дерзость, размолотив всю голову»*, харкаючий кров'ю, який дивиться зрячим багряним оком, і Абрам з розідраним ротом, що надає йому вигляд людини, що сміється. Теж жертви, мученики, невинно убієнні... І тут же Булгаков знову згадує золотий колір, який так любили художники Відродження, малюючи святих і великомучеників: *«...золотистая солома мирно глядела из правого разорванного носа (валянка. – А.Л.)»* [2, с.461].

Простір будинку, як рятівна гавань, виникає в пам'яті смертельно наляканого Абрама, який згадує *«огонь в черной печечке, недописанную акварель на стене – зимний день, дом, чай и тепло»* [2, с.459]. Рідний дім асоціюється із затишком, теплом, світом мистецтва, загальнолюдськими цінностями. Реальні події, що сталися з Абрамом, жакликим чином трансформуються в його хвору свідомість, що галюцинує, коли він, поранений, при смерті, буде марити в гарячці, лежачи в убогій сторожці, де прихистила його сторожиха. Оніроїдний простір буде наповнюватися вогнем, що випалоє все: *«ему казалось, что огонь живёт в его голове, и этому огню Абрам рассказывал про вилы метели, про дробящую боль в скалах и мозгу, про Стрельцова, занесённого снегом. Абрам хотел Стрельцова вынуть из сугроба и вытащить на печь, но тот был тяжёлый и трудный, как вбитый в землю кол. Абрам хотел губительный огонь в мозгу вынуть и выбросить, но огонь упорно сидел и выжигал всё, что было внутри горевшей головы»* [2, с.463-464].

Читач іще раз повертається до цих же подій, слухаючи робфаківця Абрама. Тепер розповідь отримує несподівано інфернальне звучання. Та й сам простір, в якому відбувається розмова робфаківців, схожий на інфернальний: *«Устье печи изрыгало уродливых огненных чертей, жар выплывал и танцевал на засохшей ёлочной гирлянде»* [2, с.464]. Абрам немов переноситься сам і переносить своїх слухачів у пекло, яке йому довелося пройти: *«Абрам левую руку держал в кармане куртки, а правой указывая в печь на огонь, как будто бы там огонь и рисовал ему эту картину»* [2, с.465]. Простір, населений чи то людьми, чи то примарами, чи то демонами зла. Інферальність можна углядіти і в тому, що події, про які повідав Абрам, розгорталися в світлі електричного ліхтаря, а електричне світло в творчості Булгакова, за зауваженням Яблокова, як правило, має негативну конотацію [9, с.190]. Чи не тому, що ім'я князя п'їтьми – Люцифер – перекладається як «той, що несе світло»? Яскраве, неживе, ріжуче очі електричне світло асоціюється зі злом, смертю, в той час як живий вогонь – священний. За допомогою світла простір немов розділяється на три світи: чужий, ворожий, жорстокий, що несе біль і смерть, освітлений мертвим, синюватим світлом електричного ліхтаря: *«... вспыхнул Стрельцов бледно-голубым и растерзанным в конусе электрического фонарика, и ещё совершенно явственно обозначился третий часовой Щужин, лежавший свернувшись в сугробе»* [2, с.460]. У зв'язку з цим доречним буде навести тут зауваження М. Чудакової про те, що «стає очевидним жорсткий зв'язок – електричний ліхтар, що висвітлює закривавлену жертву, – і живий вогонь, що завжди протистоїть йому в булгаковському художньому світі» [7, с.615-616]. Згасаюча свідомість замордованого Абрама зазначає джерело світла, що розділяє світ на частини: *«Светились два огня – белый на станции, холодный и высокий, и низенький, похороненный в снегу, на той стороне, за полотном»* [2, с.461], який вселяє своїм незмінним жовтуватим світінням надію на тепло і порятунк. Заметіль, яка вщухає, дає можливість побитому, напівживому Абраму доповзти до сторожки, над якою він бачить ніч, засіяну зорями: *«Крестами, кустами, квадратами звезды сидели над погребённой землёй и в самой высшей*



точке, и далеко за молчащими лесами, на горизонте. Холод, мороз и радужный венец на склоне неба, у луны» [2, с.463]. Світло небесних світил, до яких звертає свій погляд Абрам, шукаючи порятунку, знаходить споріднений відсвіт в його душі. Для червоноармійця Абрама зірка – не тільки небесне світило, зірка – це символ боротьби, в ім'я якої він терпить катування, приносить себе в жертву.

Подібна структура світу покладена письменником на основу просторової організації тексту ще в нарисі до роману «Червоний мах» (так і не завершений), відомому під назвою «В ніч на 3-є число» (рукопис не зберігся, опублікований в 1922 році). У цьому невеликому уривку, безсумнівно, створеному по слідах пережитих самим Булгаковим подій, письменник вдається до вже знайомої нам моделі просторової побудови. Світ немов розділений на три частини: свій, близький, зрозумілий, з усіма до дрібниць знайомими і такими, що гріють душу, речами, – світ, освітлений живим, теплим світлом і наповнений музикою. Йому протиставлений страшний світ «чужих» – світ, де відбувається насильство над особистістю, де є сусідами біль, жах і смерть, які висвітлює «*шипящий белый фонарь*» [2, с.520]. А над усім цим «шабашем» – «*звёздные родные украинские ночи*», «*мир и благостный покой*» [2, с.514], «*бархатная божественная ночь в алмазных брызгах*» [2, с.512]. І здається, що ці світи ніколи не перетнуться, ніколи не будуть взаємодіяти. Однак зірки – не тільки байдужі холодні світила, не тільки спостерігачі злочинів, що кояться в світі, до яких безнадійно звертається доктор Бакалейніков. Вони реагують на те, що відбувається: «*И в ту же минуту, когда чёрный лежащий испустил дух, увидел доктор в небе чудо. Звезда Венера над Слободкой вдруг разорвалась в застывшей выси огненной змейй, брызнула огнём и оглушительно ударила*» [2, с.521]. Біблійний простір органічно входить в тканину розповіді, являючи в небесах диво, знак, що ніщо на землі не залишиться непоміченим.

Колір як і раніше відіграє важливу роль в побудові просторової моделі. І в цьому оповіданні ми бачимо опозицію білого/чорного. Чорний колір символізує згубний кінець. Чорний означав перш за все смерть, а в абсолютному варіанті – загибель світу. В уривку «В ніч на 3-є число» доктор Бакалейніков стає свідком загибелі колишнього світу, всього того, чим він жив і що було для нього цінним. І уособленням сили, що несе цю загибель, стає синя дивізія петлюрівців, передягнена в чорні лікарняні халати (оксюморон «чорний батальйон синьої дивізії»), з нашої точки зору, в даному випадку покликаний підкреслити всю аномальність того, що відбувається), що заповнює собою весь простір. Значна роль емоційно-інтенсивного за змістом хронотопу мосту в просторово-часовій організації уривка. Він втілює в собі як мотив роз'єднання світу на частини (Слобідка, з якої повинні з'явитися більшовики, і чужий Бакалейнікову світ січовиків, петлюрівців, «чорного батальйону синьої дивізії»), так і вихід з полону («*Осталась позади навеки Слободка с жёлтыми огнями и ослепительной цепью белых огней освещённый мост. И город прекрасный, город счастливый выплывал навстречу на горах*» [2, с.521]), а також виявляє в героєві здатність до активної дії (вражений картиною побиття єврея, Бакалейніков заступається за нещасного). Міст, який є одночасно роз'єднуючим і об'єднуючим первнем, різкою ризкою проходить по життю Бакалейнікова, розділяючи його на «до» і «після». Ніколи Михайло вже не стане таким, яким був перед своїм вступом на міст. Бузувірство, свідком якого він став, змінило свідомість і світосприйняття героя. Понівечена, перекручена реальність, в якій все стало з ніг на голову, являє в тихому, затишному, знайомому маленькому світі будинку страшну картину: «*искажённое изображение в блестящей грани*» *самова-ра посвілої голови доктора Бакалейнікова*» [2, с.522]. Почуття каяття, прови-



ни за злочин, який не скоїв особисто, призводить героя до нервового зриву, від якого один крок до *historia morbi* героя оповідання «Червона корона».

В уривку «В ніч на 3-є число» Булгаков не вдається до автодієгетичної нарації, однак знання фактів біографії письменника дає можливість зробити висновок, що розповідь є саме автодієгетичною: ми бачимо простір очима не стільки вигаданого доктора Михайла Бакалейнікова, скільки очима реально-го доктора Михайла Булгакова, мобілізованого «синьожупанниками». Взагалі, аналіз зазначених творів письменника дозволяє, погоджуючись із зауваженням М. Чудакової про те, що уривок «В ніч на 3-є число» з очевидністю показує, що «до 1922 року склалися не тільки риси булгаковського центрального героя, а й основні мотиви, стійкі сюжетні ходи і ситуації» [7, с.614], відзначити, що до цього часу склалася в основному і модель просторової побудови його творів, стали стійкими риси поезики художнього простору / часу.

Мотиву будинку відповідає в творчості Булгакова хронотоп будинку, який реалізується в різних фабульних схемах. Уже в ранніх творах письменника чітко позначено простір будинку як простір рятівний, рідний, до якого прагне герой, щоб знайти загублену гармонію, спокій і душевні сили. Однак руйнівні сили здурілого, що встав на дибки, світу вторгаються і в святая святих – вічний загишок і спокій рідного дому, вивертаючи його навиворіт. І це вторгнення неминуче призводить до руйнування не тільки одвічних цінностей, а й самого будинку. Тому так поширений у поезитці Булгакова мотив загибелі будинку – від пожежі, повені і т.п.

Художній простір – це континуум, в якому розміщуються персонажі і відбувається дія. Однак він не є пасивним вмістилищем героїв і сюжетів, а безпосередньо співвідноситься із загальною моделлю світу і людини, конструюється письменником в тому чи іншому художньому творі. У своїх оповіданнях про події Громадянської війни на Україні Булгаков спирається на власний досвід, на свої спостереження як очевидця тих кривавих подій. Безумовно, час, проведений на Поділлі, позначився на творчій спадщині митця. У своїх оповіданнях Булгаков активно використовує: кольорово-світлову символіку, яка виступає в світі булгаковського художнього простору особливою, додатковою мовою, найбільш адекватно відтворює простір соціально-історичного «маскараду», в який революція і громадянська війна перетворили життя людини; гротеск, що виконує важливу роль перш за все як засіб художнього узагальнення і типізації явищ дійсності; стійкі мотиви (бігу, божевілья, будинку та ін.), що дозволяють письменникові, вийшовши за межі *ratio*, піднятися над повсякденністю до розуміння сенсу життя і його вічних морально-етичних цінностей. Проблема художнього часу може бути представлена як рух від далекого минулого через події недавніх років і сьогодення до майбутнього. Сьогодення не може бути зрозумілим без осмислення вчорашнього дня (революції і громадянської війни), які стають своєрідною точкою відліку не тільки для теперішнього, але й для майбутнього розвитку країни, всього подальшого ходу історії. Позачасове тлумачення конфліктів життя, що певною мірою корелює з модерністською концепцією дійсності, частково властиве і Булгакову. Протистояння злого і добро-го почало уявлятися йому одвічним, але в неухильному русі історичного процесу ці позачасові етичні категорії набувають конкретно-історичного змісту і визначають основну, реалістичну, домінують художнього методу письменника.

### **Список використаних джерел:**

1. Анисимов А.В. Информатика. Творчество. Рекурсия. Київ : Наукова думка, 1988. 224 с.

2. Булгаков М.А. Собрание сочинений в 5-ти т. Москва : Художественная литература, 1989. Т. 1. 623 с.
3. Весь Булгаков в воспоминаниях и фотографиях. Київ : Мистецтво, 2006. 352 с.
4. Ноженко С. Выбор зауряд-врача. *Collegium* : международный научно-художественный журнал, 1995. № 1-2. С. 231-235.
5. Петров В.Б. Аксиология Михаила Булгакова. Магнитогорск : МаГУ, 2000. 246 с.
6. Смелянский А.М. Михаил Булгаков в Художественном театре. Москва : Искусство, 1989. 432 с.
7. Чудакова М.О. Рассказы : Комментарии. *Булгаков М.А. Собр. соч. в 5 т.* Москва : Художественная литература, 1989. Т. 1. С. 591-598.
8. Яблоков Е.А. Текст и подтекст в рассказах М. Булгакова («Записки юного врача»). Тверь : Твер. гос. ун-т, 2002. 103 с.
9. Яблоков Е.А. Художественный мир Михаила. Москва : Языки славянской культуры, 2001. 424 с.
10. Яновская Л.М. Творческий путь Михаила Булгакова. Москва : Советский писатель, 1983. 318 с.

The article examines the interaction of mythological and biblical chronotope on the material of the short-stories by M.A. Bulgakov devoted to the Civil War in Ukraine, and examines the influence of the writer's stay in Podillia as one of the factors shaping the Master's humanistic ethics. It is proved that the Bulgakov artistic time-space has a general tendency towards synthetic completeness and universality, as a rule, formed by the interweaving of different types of chronotope modes: socio-historical, onyric, psychological, mythological, biblical (in particular, infernal). In the article the artistic time and artistic space in the short prose by M. Bulgakov is analyzed. The special attention is played to a mythological chronotop, which incarnates the idea about the necessity of returning to the world of the Christian values. The protagonist of the stories passes his vital way as a mission, which purpose is a revival of the lost and forgotten ideals. The features and peculiarities of literary time and space in the «short» prose by M.A. Bulgakov are explored in the thesis. Theoretical concepts such as «time» and «space» are specified on material of the «short» prose by Bulgakov; their value is exposed for the development of the XX-th century literature. Forms of literary time and varieties of literary space in the «short» prose reflect Bulgakov's philosophical ideas on history, culture, place of personality and his destiny in the world. The special attention is played to a mythological chronotope, which incarnates the idea about the necessity of returning to the world of the Christian values. The protagonist of the stories passes his vital way as a mission, which purpose is a revival of the lost and forgotten ideals. Modifications of literary time and space, expansion of their semantics and functions have influenced the genres of the «short» prose by Bulgakov. The «short» prose is considered as an encyclopedia of genre's forms; the elements of different genres were organically united in the work that became possible due to the variety of temporal and spatial forms, their plasticity and co-penetration. Co-operation of the literary systems of realism and modernism found embodiment in all structural levels, including the chronotope. The traditions of Russian literature, which found creative development in the Bulgakov's prose, are determined in the thesis.

**Key words:** M.A. Bulgakov; Podillia; artistic time; artistic space; mythological chronotope; biblical chronotope; short-story.

*Отримано: 17.09.2019 р.*

**Ольга Меленчук**

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*

### **З ІСТОРІЇ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА НА ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті йдеться про складний період поневолення королівською Румунією Бессарабії та Північної Буковини (1918-1940), коли своєрідним національним ідеалом як духовної основи державної самостійності та національної незалежності для буковинських українців залишалася творчість Т. Шевченка, яка консолидувала український дух, визначала подальший вектор державотворчої політики. Розкрито роль і значення вшанування пам'яті поета на Буковині, популяризацію його творчості та осмислення її національно-політичного аспекту на прикладі науково-популярних видань та літературно-публіцистичних матеріалів.

**Ключові слова:** духовний, національний, політичний, визвольний, державотворчий, проблема, віра, суспільство, самостійний.

**Постановка проблеми.** За півроку до повної окупації Буковини румунською владою у газеті «Буковина» від 24 травня 1918 року повідомлялося про влаштування концерту з нагоди Шевченкових роковин замість свята миру й української державності в Чернівцях. Незважаючи на опір, який чинили румунські священники, вранці відбулося поминальне богослужіння на честь Т. Шевченка українською мовою, а ввечері проведено святковий концерт. На цю знакову подію прибуло чимало інтелігенції, міщан та селян з усіх куточків краю: «Як зросла національна свідомість нашого народу і як скріпило українство в самій столиці Буковини Чернівцях, виходить вже з того, що карти на концерт розхоплено за два дні, так що багато мусяло вернутися з-під театру, бо вже не було місця» [16, с.126], – констатувалося у часописі. А в замітці від 7 червня 1918 року йшлося про велелюдне свято «Воскресіння України», яке відбулося у с. Чорнавка (нині Чорнівка), поблизу Чернівців, де за участю місцевих школярів також урочисто вшанували пам'ять Т. Шевченка [16].

Згадував про пам'ятну подію національного значення у березневі дні 1918 року – Шевченківську академію [15, с.965], проведenu вчителем Вижиницької гімназії Миколою Павлусевичем у стінах alma mater, і колишній учень, відомий правник Іван Новосівський. Примітно, у педагога М. Павлусевича 1886 року народження витоки зацікавлень Шевченковим словом сягане ще його студентських років, коли він разом з іншими, згодом відомими педагогами і письменниками – І. Доцівником і С. Лакустою відвідував український семінар, присвячений вивченню творчості Т. Шевченка в Чернівецькому університеті під керівництвом професора С. Смаль-Стоцького. Хвиля національного піднесення помітно ширилася містами і селами Буковини, бо із закінченням воєнного стану в першій половині 1918 року буковинські українці сподівалися, що нарешті зможуть продовжити справу розбудови власної держави. І аж ніяк не очікували на двадцятидворічне підневільне становище, в якому опинилися у зв'язку з окупацією королівською Румунією Бессарабії та Північної Буковини разом із Чернівцями наприкінці того ж, 1918 року. Наразі відсутні спеціальні дослідження, в яких би висвітлювалося питання розвитку шевченкознавства на Північній Буковині у міжвоєнний період, тому актуальність нашої статті є беззаперечною.

Історія українського національного руху на Північній Буковині у міжвоєнний період має драматичний характер, оскільки приєднання цієї частини краю до королівської Румунії зумовило тотальний занепад у суспільно-політичному та культурному житті. Як зазначав відомий громадсько-політичний діяч, письменник-публіцист, репресований радянською владою, С. Канюк у праці «Буковина в румунській неволі» (1930), «Румунська окупація – це найчорніша доба в історії Буковини; за короткий час окупації румунський уряд устиг знищити майже всі здобутки довголітньої боротьби трудящих» [17, с.40]. Політика румунізації ожила з новою силою і це насамперед позначилося на культурно-освітньому русі. На сторінках часопису «Воля народа» від 25 вересня 1919 року в матеріалі «Новий шкільний рік» про стрімкий занепад шкільництва на Буковині, причиною якого було масове закриття українських народних шкіл, зауважено: «Нарід, що не має своєї школи, остає в культурі позаду, між иньшими народами не має ніякого значіння, а з часом починає «світ», себто иньші культурні народи, називати сей темний нарід диким. [...] Отже, темнота народу се перше услівє, аби відобрати йому самоуправу, самостійність, волю» [2, с.1]. Як видно, саме цього і домагався ворог, посилюючи на теренах краю національний гніт. Потерпало не тільки шкільництво, а в Чернівцяхкому університеті відбулися кардинальні зміни, із закриттям українських кафедр його було перетворено на «вузькоглядний румунський» [17], заборонялася діяльність українських товариств. Попри утиски влади й нестерпні умови життя на окупованій території, українці все одно чинили спротив системі та «намагалися вести діяльність по збереженню української культури» [14, с.244]. Зважаючи на тодішню суспільно-політичну ситуацію, своєрідним національним ідеалом, як духовної основи державної самостійності та національної незалежності буковинських українців, залишалася творчість Т. Шевченка, ідеї якого згуртовували національні сили в ті важкі часи поневолення. Щорічне вшанування пам'яті Кобзаря символічно виконувало функцію об'єднувачого чинника нації, який визначав рівень готовності відстоювати свої національні інтереси, долаючи жорстокі цензурні утиски та переслідування румунської влади. Промовистою була думка письменника М. Марфієвича: «[...] ім'я Шевченка було ненависним як австрійським баронам, так і румунським боярам, які смертельно боялись всякого революційного руху, спрямованого на боротьбу проти їх панування» [19, с.4].

Нині надійним джерелом інформації з історії відзначення Шевченкових роковин на Буковині у міжвоєнний період є тогочасні місцеві періодичні видання («Воля народа», «Громада», «Каменярі», «Народний голос», «Рідний край», «Самостійна думка», «Час», «Самостійність», «Хліборобська правда» тощо), на шпальтах яких вміщено чимало цікавих матеріалів на цю тему. Приміром, заслуговує на увагу детальний опис Шевченківського свята, яке відбулося у Чернівцях з нагоди 60-річчя від дня упокоєння душі великого поета, поданий у часописі «Каменярі» від 30 квітня 1921 року. До речі, шевченківська тема в цьому виданні від початків його існування представлена досить широко і, як зазначає сучасна дослідниця Ю. Попович, «сприяла зростанню національної свідомості мешканців буковинського краю. Образ Кобзаря поставав як символ єдності українців Сходу і Заходу України» [23, с.52]. Того ж, 1921 року, Шевченкова знаменна дата була відзначена заходами українських товариств («Українські православні священики», «Середня школа», «Союз», «Буковинський Кобзар»), які, відновивши свою роботу в повоєнний час, всіляко намагалися підтримувати занепалий дух українців, сприяли зростанню національної свідомості. Не приховуючи власного піднесення, автор допису «Шевченківське свято у Чернівцях у 60-роко-

вини Його смерті» зауважував: «Це велике свято черновецької інтелігенції, яке при таких обставинах повинно стати на будуче святом народного об'єднання буковинських Українців, подіلالо своїм розмахом і величию так, що вражіння остануть на довгий час глибоко у душі» [12, с.6]. Тоді під пильним оком румунської сигуранци не лише в Чернівцях, а й у сільській місцевості організовувалися зустрілями буковинського вчительства подібні святкові заходи. Один із літературних вечорів відбувся 1921 року в Іспасі Вижницького району завдяки вчителю місцевої школи М. Марфієвичу. Більше про небезпечний перебіг тієї події викладено в публікації вчителя історії Іспаської середньої школи І. Тарновецького «В березневі дні 20-х років»: «Коли ж учасники вечора заспівали «Заповіт», прискакала кінна жандармерія. Жандарми почали бити і розганяти людей. Вечір було перервано. Але він продовжувався на квартирі Юрія Мазуряка, де жив М.І. Марфієвич. Так в нелегальних умовах відзначили тоді 60-річчя з дня смерті великого Кобзаря» [25, с.4]. Однак, за словами І. Тарновецького, іспасчани продовжували велелюдно відзначати Шевченкові роковини і в 1924 та 1927 роках.

Помітну роль у популяризації Шевченкового слова відігравали товариства «Буковинський Кобзар» та «Руський міщанський хор» 1900 року заснування. Останній після припинення роботи у зв'язку з початком Першої світової війни, відновивши свою діяльність у 1920 році, влаштував згодом перший великий концерт з нагоди шістдесят другої річниці від дня смерті Т. Шевченка. Згадка про цю подію вміщена на шпальтах часопису «Народний голос» від 10 травня 1923 року, де наголошується, що глядацька аудиторія отримала незабутні враження з того дійства [26]. Подібні заходи загострювали в буковинців почуття власної гідності й стимулювали працювати, не покладаючи рук, на ниві українства, відстоювати право гідного життя на рідній землі.

Буковинці отримували духовну поживу не лише з відвідин вечорів та концертів пам'яті Т. Шевченка, а й з української преси, яка в міжвоєнний період залишалася надійним інформатором із суспільно-політичного та культурного життя краю, в ній друкувалося чимало матеріалів і на шевченкознавчу тематику. Така лектура слугувала потужним імпульсом до осмислення ключових проблем українського державотворення. Шевченкові твори, його ідеї соборності, національної незалежності були актуальними для української нації.

Цілковито слухними залишаються і в ХХІ столітті міркування письменника й громадсько-культурного діяча С. Лакусти щодо значущості постаті Т. Шевченка для утвердження національно-державницької позиції, висловлені в рецензії на упорядковану журналістом, видавцем та громадсько-політичним діячем Л. Когутом книгу «Про національно-політичний світогляд Тараса Шевченка» (1930). Тут підкреслено, зокрема, взаємно корелюючі зв'язки драматичного історичного минулого із особливостями ментальності українців: «Своїм вищим духом обняв Тарас Шевченко все наше життя, всю красу нашої землі, всі наші кривди від наших сусідів, всю нашу нездарність і услужливість чужим гнобителям, всю нашу минулу історію. Острими словами ганить він наших земляків, що стали «варшавським сміттям» на услугах Польщі, або «грязю Москви» на услугах у москалів (а те сміття і та грязь не перевелися ще й до сьогодні), що все на когось оглядалися, надіялися від когось помочі і помагали ворогам нищити Україну, а не стати одноставно, всею громадою до боротьби за наші права» [18, с.2]. Наче у майбутнє прозирав С. Лакуста, коли в словлював докори на адресу провідників української нації, мовби заторкуючи реальний стан подій, що кривавим полотном розгорнулися нині на Сході держави: «Замість створити сильне військо, що боронило би границь нашої держави,

бавилися в демократів і казали, що демократична держава не потребує сталого війська і тим самим допомогли ворогам до закріпощення України. Вороги кидали між нас ті демократичні кличі, а самі організували військо і загарбали наші землі» [18, с.2]. У стосунку до цього Шевченкова творчість якнайвиразніше характеризує стан минулого, теперішнього і майбутнього. І це дуже добре простежено у вже згадуваній книзі Л. Когути. Змістова її наповненість стосується тлумачення фрагмента з містерії «Великий льох» – «Стоїть в селі Суботіві» (у розвідці – «Суботів»), поезій «Заповіт», «Ой, чого ти почорніло, зеленєє поле», «Три літа» та в цілому поеми «Великий льох». Із півтора десятка пропонованих у виданні статей декілька належить професору С. Смаль-Стоцькому («Великий льох»), «В Шевченкові роковини», «Шевченкові пророцтва («Чого серце плаче, ридає, кричить...»)») й упорядникові Л. Когуту («Шевченкові досвіди», «Шевченкове окруження», «Прокляття»). Загалом їх можна класифікувати тематично за двома напрямками – літературний та історичний.

Як доводить рецензент С. Лакуста, цінність цієї книги полягає в її винятковій необхідності ще раз осмислити історичне минуле задля забезпечення власного усплідженого становища серед інших націй і народів. Л. Когут вважав, що не тільки поетична спадщина Т. Шевченка стала виразником його національно-політичної позиції, а й прозові твори розкривають глибину «історично-культурної і етичної ідеології» поета. Зачіпкою для роздумів Л. Когути про стан державницько-самостійницьких прагнень українців стала думка Т. Шевченка, висловлена у повісті «Близнець», де він порівнює націю, яка не має духовного обличчя, із «найнесмачнішим киселем». Покликаючись на М. Драгоманова, Л. Когут констатує: «[...] москалі зробили з українців дійсний безобразний кисіль, особливо з української інтелігенції, котра, скрививши свою душу всякими соціалізмами московського покрою, відділялась од народу, від народного світогляду, від української традиції, від щирого українського життя і побуту, не вміла, а то й не хотіла піврати наряд національними кличами до боротьби за його визволення з чужинецького ярма» [24, с.138]. На потвердження цієї тези Л. Когут наводить за приклад Т. Шевченка, який, незважаючи на оточення, в якому перебував, все ж «не відчужився душею від народу, а остався щирим Українцем» [24, с.138] й провідником нації. Дослідник переконаний, що найбільш повно Т. Шевченко розкрив свої погляди на становище українського народу, його минуле і сучасне у творах періоду «Трьох літ» (1843-1845). Показовою в цьому сегменті є містерія «Великий льох», де, на переконання Л. Когути, втілена глибока думка поета про те, як українці творили свою історію [24, с.144], причому розуміння Т. Шевченком історичного буття України, на думку дослідника, позбавлене будь-яких запозичень і репрезентує його передусім як вдумливого історика-патріота, навченого життєвим досвідом, котрий мав «здоровий історичний нюх» [24, с.27]. Зважаючи на те, що в Шевченковій лектурі не бракувало історичних праць, Л. Когут все ж звертає увагу на ті «живі історичні й літературні традиції», які підсилювали політичні думки поета, й найбільш визначальним у цьому плані вважав оточення князя М. Репніна. Тому упорядник упевнений, що з-поміж усіх творів Т. Шевченка у містерії «Великий льох» найвиразніше уяскравлюються міркування поета про долю України. Інтерпретуючи зміст поеми, дослідник передає провідну думку цього твору: «Політична недорозвиненість наших предків довела Україну до теперішнього її поневолення. І не може Україна добитися волі, бо їй шкодять самі її верхи – ворони і лірники, представники сучасної української інтелігенції. Ворони, розумні, хитрі, спритні, згідні зі собою і знають усю правду, але перевертають її у неправду. А лірники це блаженська частина інтеліген-



ції. Вони нічогосінько не тямлять про те, що кругом них діється, а плетуть небиллиці, що інші їм наговорили, без надуми, безкритично. Вони залінівні і заблагі, щоб перевірити те, що другі їм кажуть. На це їм енергії не стає. Межи собою ці плаксиві лірники незгідні і погоджуються дуже радо тільки в одному, а саме в неробстві – воліють їсти і спати. А в народ таки й ці горбаті, криві й сліпі йдуть – темних по-своєму просвіщати. За те й дістають ці каліки без спротиву заслужені копняки – від чужинців, і зараз же хвіст під себе бгають. Познак часу вони не розуміють і не відають, коли день волі йде. Це знають лише злі духи, ворони. Вони всі між собою згідні на лихо України» [24, с.27-28]. Автор цих рядків закликав дослухатися до «сильних, визвольних» думок Т. Шевченка, бо вони «змінють нашу душу від бруду й нудоти та й винесуть нас із духового каліцтва, з неволі, рабства, в ясні високості національних, а через них і вселюдських ідей...» [24, с.28-29]. Інший шевченкознавець, С. Смаль-Стоцький, пов'язував «живе українське духове каліцтво» з образами трьох лірників – на відміну від своїх сучасників, які в цих образах вбачали «гнучку на всі боки інтелігенцію». Поруч із дослідженнями поеми «Великий льох» пера В. Сімовича, Б. Лепкого, Д. Николишина, О. Цісика, на думку Л. Когути, зразкова інтерпретація Шевченкової містерії належить саме С. Смалю-Стоцькому, яка, щоправда, на думку деяких нинішніх шевченкознавців, не позбавлена політичної заангажованості.

Виразний політичний акцент мають статті «Поет волі України» (1927), «З української історії» (1930), вміщені у політико-інформаційному тижневику «Рідний край», який упродовж 1926-1930 рр. редагував у Чернівцях Л. Когут. Обидва матеріали подані без підпису, проте їх авторство не важко встановити, оскільки перегукуються вони зі змістом і стилістикою книги «Про національно-політичний світогляд Тараса Шевченка» (1930), і тому є всі підстави вважати, що вони належать перу Л. Когути. І в першій, і в другій публікації автор знову ж апелює до поеми Т. Шевченка «Великий льох», яка, за його визначенням, є наскрізь політичною й витримана у державницькому дусі [1]. Зважаючи на час і обставини, на політичне становище України у 20-х роках минулого століття, орієнтація на державотворчі ідеї Т. Шевченка мала б допомогти розв'язати багатомірну проблему свободи. Через творчість Т. Шевченка, його особисту позицію щодо минулого і сучасного України, проукраїнські сили намагалися посилити роль свідомо мислячої частини суспільства щодо відновлення заходів у відбудовуванні української держави, сподівалися що «[...] рідний край Шевченка незадовго скине з себе большевицьке ярмо й створить самостійну українську державу з столицею в Києві [...]» [4, с.2]. Схожа інтенція прочитується у редакційній публікації «Тарас Шевченко» (1926) з нагоди 65-х роковин смерті поета, вміщений на першій шпальті газети «Хліборобська правда», мовляв, «ніколи так як тепер, цей український нарід, закріпощений олігархією, не відчував гнету так як тепер, де всі прочі народи, заживають сякої-такої волі» [6, с.1].

У статті «З української історії» окреслюється місце Т. Шевченка в історії українського письменства, який перебуває не між так званими лірниками (сліпими, кривими й горбатими, начебто патріотами, які ширять просвіту в народі, а насправді те, «чого вони навчилися, скривлене і скалічене», «тому з їх праці нема користі для народу» [1]), «духовими каліками, а між борцями за волю цілої української нації, між борцями за українську державність» [1, с.2]. В короткому історичному екскурсі в минуле, починаючи від княжої доби включно по XVIII століття, автор відтворює картину історичної долі України у її здобутках і втратах, вважаючи, що Шевченкове осмислення історії в поемі, його критичний погляд на переломний період часів Хмельниччини, гетьманування Івана Мазепи, екатеринин-



ські заходи є, умовно кажучи, відповідно поета щодо процесу національного знищення, втрати української самостійності й водночас своєрідне апелювання до сучасного йому суспільства, яке ще національно несвідоме та перебуває у стані анемічної деморалізованості зі спонукою нарешті «відкопати свою волю». От тому то й треба добре знати свій народ, як це показав Т. Шевченко, «треба знати як слід його минуле, [...] чим він грішив, щоби на будуче тих гріхів вистерігатися, [...] хто його вороги і хто приятелі, і передусім треба знати сучасних людей, з якими думаєш Рідний Край визволяти, чи зможуть вони тебе підпомогти у твоєму ділі» [4, с.1], – узагальнював В. Сімович у розвідці «Великий льох» Тараса Шевченка.

Про те, що українська молодь має знати свою історію, з неї «пізнати свою традицію і великі характери українських мужів і жінок» [11] переконувала письменниця і журналістка, будителька народної свідомості Сидонія Никорович (1888-1957), яка порушувала гостроактуальні питання з орієнтацією на слово та ідеали Т. Шевченка на шпальтах політичного тижневика «Хліборобська правда» (виходив нерегулярно в Чернівцях у 1924-1938 рр.), позаяк була редакторкою сторінки «Жіночі справи» і «Літературно-наукового додатку» до цього періодичного видання. Показово, що шевченківські матеріали за підписом С. Никорович з'являлися в цьому тижневику й після 1934 року, коли письменниця переїхала з Північної Буковини (разом із чоловіком – митником) до континентальної Румунії, де прожила до кінця своїх днів. Із цього факту видно, як дорожила вона потребою публікацій про українського генія в чернівецькому періодичному виданні.

Показово також, що кожна публікація С. Никорович відкривалася епіграфом із поетичних творів Т. Шевченка. Для неї Шевченків імператив України, його історіо- та націософська концепція мали базове підґрунтя для формування власних ціннісних орієнтацій у відстоюванні прав і свобод української нації. Письменниця зізнавалася, що насправді Шевченко дав їй «ключ до розв'язання [...] національно-політичних справ», бо справою свого життя вважала «вяснення політичної проблеми України [...], щоб хоч почасти лишити грядущим поколінням оте вироблене українське поле і на нім засів здорової рідної думки» та боротьбу «за правду національної ідеї» [20, с.3]. Ознакою високоморального духу Т. Шевченка С. Никорович вважала поетову правдиву віру, яка «має політичний і християнсько-релігійний характер», віру, що базується на любові, правді і законності [5, 9]. Окремо відзначала Шевченкову правдолобність, і те, що він «знав силу знання, знав, що любов, правда і знання – це найбільша сила духа, найбільша людська зброя, яка єдина в силі принести свободу Україні» [11].

Не менш актуальні і для нашого сьогодення роздуми письменниці над тим, що знань, які є рушієм поступу народу, його особливу духовною силою, нерідко бракує сучасній молоді, а це становить найбільшу перешкоду на шляху до свободи та соціально-політичних перетворень: «Бачимо, як беруться невідомі діти до справ, на яких вони зовсім не розуміються, про які поняття не мають, до яких вони духово ще не розвинені. В таких справах підносять свій голос і в якій нахабній формі! Значить, легковажать всякою наукою, знанням і правдою» [11]. Виховуватися ж у душі Шевченка, узагальнює С. Никорович, означає «визволятися з-під духового кольтоніяльного рабства на духово свободних українців» [3]. Письменниця певна того, що неможливо побудувати сильну державу без належного духовного виховання, бо «від Шевченка починається відродження української душі, новий український порядок думання, або українська духовна система» [21], коли молоде покоління не вдячне за переданий досвід і знання своїм попередникам. Сформований на Буковині жіночий рух, зокрема заснування на початку ХХ століття товариства «Жіноча громада», яке, по суті, не припинило своєї діяльності у складні для краю воєнні та окупа-

ційні роки, відстоювало права і свободи не лише українського жіноцтва, а й виступало потужною силою у справі національного та духовного виховання буковинців. Будучи активною громадською діячкою та членкинею цього товариства, С. Никорович виступала за активізацію поширення на Буковині української національної ідеї, підтвердженням чого є її виступ на жіночому з'їзді в сени 1931 року з рефератом «Про поширення національної ідеї».

Аналіз публікацій С. Никорович, які мали просвітницьку мету й спрямовувалися на громадянсько-політичне виховання буковинців, дають уявлення не лише про морально-світоглядні переконання авторки, а й є виразником ідеологічної платформи, на якій базувалися погляди письменниці. Звертаючись до буковинського жіноцтва, С. Никорович закликала приділяти посилену увагу морально-етичному вихованню української молоді, що дозволило б формувати її національно-політичні погляди та забезпечило б від сторонніх ворожих впливів. Шевченкові ідеї, його заповіді, в розумінні С. Никорович, мали стати пріоритетними для реалізації стратегії розвитку Української держави. До речі, товариство «Жіноча громада» регулярно організовувало заходи з нагоди вшанування пам'яті Т. Шевченка. Приміром, у публікації з промовистою назвою «Тарас Шевченко і українське жіноцтво» стверджується думка, що великий поет, оспівуючи долю і характер української жінки, вказав і на її роль у суспільному житті, від чого залежить культурне та ідейне виховання нових поколінь [10].

З огляду на культурно-політичний контекст 30-х рр. XX століття, коли у більшій частині України панувала ідеологія тоталітаризму, а Буковина потерпала від окупаційного румунського режиму, законна преса націоналістичного спрямування міжвоєнного періоду залишалася чи не єдиним засобом консолідації буковинських українців та надійним джерелом пропагування ідейних настроїв щодо українського питання. Сміливими були виступи С. Никорович з її просвітою орієнтаціями, де вона закликала виховувати в українців характер і дух європейця за прикладом найбільшого українця-європейця Т. Шевченка, запозичувати в інших європейських народів лише все найкраще для кристалізації власних цінностей: «Християнська ідея має не менший вплив на Європу, як антично-клясична культура. Вона піднесла дуже високо моральну силу європейських народів, дух ідеалізму, віру в невмиручість душі, людяність і шляхотну любов. [...] Україна має стати складовою політичною частиною Європи, тому й український народ є обов'язаний прийняти й собі той самий традиційний науковий досвід, що має його Європа. [...] Грецька філософія і наука показує способи як треба на своїм національним полі працювати, як треба свої духові сили здеціплінувати, впорядкувати і як сформувати свій характер. [...] Так як Сократ боровся проти руйнуючих сил, так само боровся і Шевченко на нашій національній території» [8, с.3]. Водночас С. Никорович застерігала від будь-яких компромісів з «найнебезпечнішим і лукавим ворогом України – московським катом», бо «з москалем виключає Шевченко всяке порозуміння, всяку політичну зв'язь і наказує цілковиту політичну відрубність» [7, с.3].

Найбільш руйнівною політичною силою С. Никорович вважала майстерно змальованих Т. Шевченком у поемі «Великий льох» «політичних ворон», «національно безхарактерних істот», які і є тією деструктивною силою, що прагне посягти «політичний хаос», в чиїх інтересах «цілковита політична сліпота народу» [13, с.3]. Письменниця була переконана, що, допоки не переведуться подібні «політичні ворони», доти державна визвольна справа України не матиме надійного утвердження.

**Висновки.** Достоту вражає циклічність процесів у суспільно-політичному житті українців, адже гостра і злободенна проблема українсько-російських між-

національних і міждержавних відносин дотепер не втратила своєї актуальності, навіть злободенності. Цілком можливе вирішення її С. Никорович вбачала за таких умов: «У боротьбі проти московського займанця мусить український народ на Сході Європи створити собі дипломатичну рівновагу. Мусять мати навкруг себе за сусідів приятелів для визволення України, а не ворогів – інакше проти москаля ніколи не виграє і не вдержиться Україна. [...] Сьогодні український народ не сміє провадити політику великодержавних народів, а політику визвольну, що веде в мирній мірі до згущення всередині політично творчих сил. Шевченко кладе першу і найбільшу вагу на підготовляючу політичну працю, а опісля звертає увагу на зовнішню політику і указує, як має наш народ поступати відносно своїх народів-сусідів» [7, с.3]. Отже, як стверджує С. Никорович, має бути «пізнання політичної правди», «політичне прозріння», треба мати «глибоку політичну свідомість» і, як у зовнішній, так і внутрішній політиці не відступати від політичних засад Т. Шевченка, бути, як він, «політичним філософом», в основі чієї науки лежить «історична правда і національна державна традиція» [7, с.3]. Доречними і влучними є узагальнення на цю тему українського вченого, громадсько-політичного і церковного діяча І. Огієнка: «Тарас Шевченко з бігом часу став у нас поетом, пошана до якого перетворилася на всенациональну. [...] Це він помітно перетворив і далі перетворює український народ на політично й національно дозрілу націю, це він дав усім національну політичну ідеологію» [22, с.38]. У цьому зв'язку національним ідеалом має стати національна ідея, яка відповідала б українським історичним і культурним традиціям, потребам суспільства та перспективам його розвитку.

Натомість міркування Сидонії Никорович національно-політичного характеру, викликані дійсністю окупованої міжвоєнної королівської Румунією Північної Буковини, підневільним становищем усієї України, розірваної тоді між чотирма державами, з одного боку, і творчістю найбільшого її сина Тараса Шевченка – з другого, настільки різноманітні, глибокі й далекосяжні, що заслуговують окремої наукової праці. А вперше зроблений у цій статті огляд шевченківських акцій та публікацій на теренах краю в міжвоєнний період дає підстави твердити про їхню вагомість і своєрідність.

#### Список використаних джерел:

1. [Б.п.] З української історії. *Рідний край*. 1930. Ч. 14 (176). 6 квітня. С. 1-2.
2. [Б.п.] Новий шкільний рік. *Воля народу*. 1919. Ч. 8. 25 вересня. С. 1.
3. [Б.п.] Одна соборна політична мова. *Хліборобська правда*. 1935. Ч. 27. 24 листопада. С. 3.
4. [Б.п.] Поет волі України. *Рідний край*. 1927. Ч. 6 (30). 20 марта. С. 1-3.
5. [Б.п.] Політична віра Шевченка. *Хліборобська правда*. 1935. Ч. 25. 10 листопада. С. 3.
6. [Б.п.] Тарас Шевченко. В 65 роковини смерти поета. *Хліборобська правда*. 1926. Ч. 5. 28 марта. С. 1-2.
7. [Б.п.] Політика поневоленого українського народу. *Хліборобська правда*. 1935. Ч. 29. 8 грудня. С. 3-4.
8. [Б.п.] Різьба характеру. *Хліборобська правда*. 1937. Ч. 6. 21 лютого. С. 3.
9. [Б.п.] Соборна українська політична віра. *Хліборобська правда*. 1936. Ч. 1. 5 січня. С. 2.
10. [Б.п.] Тарас Шевченко і українське жіноцтво. *Хліборобська правда*. 1935. Ч. 12. 11 серпня. С. 3.
11. [Б.п.] Учіться, брати мої, думайте, читайте! *Хліборобська правда*. 1935. Ч. 16. 8 вересня. С. 3-4.

12. [Б.п.] Шевченківське свято у Чернівцях у 60-роковини Його смерті. *Каменярі*. 1921. Ч. 6. 30 квітня. С. 5-7.
13. [Б.п.] Шевченкові політичні ворони. *Хліборобська правда*. 1935. Ч. 30. 15 грудня. С. 3.
14. Буковина: історичний нарис / [гол. редкол. С.С. Костишин, відп. ред. В.М. Богушанський та ін.]. Чернівці : Зелена Буковина, 1998. 416 с.
15. Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України! Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914-1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. 1168 с.
16. Добржанський О., Старик В. Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.). Документи і матеріали. Чернівці : Чернівецька обласна друкарня, 2009. 512 с.
17. Канюк С. Буковина в румунській неволі. Харків : ДВУ, 1930. 135 с.
18. Лакуста С. Про національно-політичний світогляд Тараса Шевченка [рецензія]. *Час*. 1931. Ч. 716. 12 марта. С. 2.
19. Марфієвич М. Так вшановували пам'ять Кобзаря в минулому. *Верховина*. 1961. 11 березня. № 30 (1732). С. 4.
20. Никорович С. Гість з Галичини (3 нагоди гостини В. Ткачука). *Хліборобська правда*. 1936. 16 серпня. С. 3.
21. Никорович С. Українське душевне виховання. *Хліборобська правда*. 1935. Ч. 14. 25 серпня. С. 3.
22. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Тарас Шевченко / [упоряд., авт. передм. і комент. М.С. Тимошик], Київ : Наша культура і наука, 2003. 432 с.
23. Попович Ю. Ідея соборності в українському часописі Буковини «Каменярі» (1909-1914; 1921-1922). *Журналістика*. 2015. Вип. 14 (39). С. 45-56.
24. Про національно-політичний світогляд Тараса Шевченка. До пояснення поем: Суботів-Великий льох-Заповіт-Ой, чого ти почорніло, зелене поле-Три літа / [укл. Л. Когут], Чернівці, 1930. 160 с.
25. Тарновецький І. В березневі дні 20-х років. *Верховина*. 1961. 16 березня. № 32 (1734). С. 4.
26. Шевченківський концерт «Міщанського хору» в Чернівцях. *Народний голос*. 1923. Ч. 1 (8). 10 мая. С. 4.

The article deals with the difficult period of enslavement by royal Romania of Bessarabia and Northern Bukovina (1918-1940), when the original national ideal as the spiritual basis of state and national independence for the Bukovynian Ukrainians was the creativity of T. Shevchenko, which consolidated the Ukrainian spirit, determined the further vector of state-building policy. The role and importance of honoring the memory of the poet in Bukovina, promotion of his work and comprehension of his national-political aspect on the example of popular scientific publications and literary and journalistic materials are revealed.

During the interwar period the Bukovina received spiritual food not only from the visit of events and concerts in honor of T. Shevchenko, but also from the Ukrainian press, which remained a reliable informer of the socio-political and cultural life of the region, where a lot of materials on Shevchenko study subjects were printed. Such a lectures served as a powerful impetus for understanding the key issues of the Ukrainian state-building. Shevchenko's works, his ideas of unity, national independence were relevant to the Ukrainian nation. The article focuses on publications in such periodicals as «Ridnyi Krai», «Volia Naroda», «Khlіboborska Pravda», «Verkhovyna», «Narodnyi Golos», etc. The Shevchenko materials by L. Kohut and S. Smal-Stotsky are analyzed. Separately, publications by a writer, journalist and public figure S. Nikorovich were considered, which believed that Shevchenko's ideas, his wills were to become a priority for the implementation of the Ukrainian state development strategy.

**Key words:** spiritual, national, political, liberation, state creation, problem, faith, society, independent.

*Отримано: 20.09.2019 р.*

Людмила Починок

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## ЖИТТЄВА ФІЛОСОФІЯ ЯК ЗАСІБ САМОВИКРИТТЯ ГЕРОЯ

У дослідженні порушується складний і доволі неоднозначний за своєю суттю комплекс проблем – добра і зла та злочину і кари. Актуальність цих проблем була незаперечною у всі часи і завжди залишатиме за собою цей пріоритет, адже ці проблеми безпосередньо пов'язані з властивими людині пошуком сенсу буття (навіщо жити) та пошуком виправдання своїх учинків (як жити), коли осмислений людиною і укладений у відповідну життєву філософію «сенс» починає входити у конфлікт з усталеними поняттям «добра» і правомірно тягне за собою невідворотний наслідок – «кару». Означене коло проблем надзвичайно поширене в літературних полотнах як українських, так і зарубіжних митців, що використовують життєву філософію своїх персонажів як своєрідний художній прийом характеристики героя та дієвий засіб їх неспростовного самовикриття.

**Ключові слова:** життєва філософія, сенс життя, проблема добра і зла, проблема злочину і кари, внутрішній конфлікт, самохарактеристика, самовикриття, саморуйнування.

*«Яка ж користь людині, що здобуде весь світ,  
але душу свою занепа́стить?» (Мт. 16, 25-26) [1].*

*«Безвір'я розкладає людину і губить її» [2, с.4]*

*(Митрополит Іларіон).*

Проблема пошуку сенсу життя є одним із ключових питань, що турбують людство незалежно від плину часу, епохи, походження, національної чи станової приналежності. Втрапивши до категорії вічних питань минувшини, сучасності й budouччини, воно завжди залишатиметься відкритим і не даватиме спокою своєю впертою невирішеністю. Саме тому проблема пошуку сенсів та й сенсу життя зокрема стає найбільш поширеним предметом сучасних філософських студій (В.Шинкарук [18], Л. Павлишин [13], Т. Цимбал [17], А. Богачов [2], Т. Кучера [10], Л. Сафонік [14]).

Відавна «смысл/сенс» людського життя пов'язується із певними моральними категоріями, що або підносять людину та її життєві орієнтири, цінності й прагнення до божественного первня, або ж оголюють гріховну сутність людини і безнадійно опускають її до диявольського поріддя. За твердженням Л. Сафонік, нове покоління більшою мірою «схиляється до смислоконституюючої діяльності, де гідність людини – один з головних смислів та цінностей» [14, с.4]. Однак ця загалом творча ціннісна орієнтація людства не виключає існування певного відсотка деструктивних елементів, націлених на руйнацію людської гідності й божественного начала в людині, які обдирають найвищі моральні цінності з їх привілею «сеносовості» в людському бутті.

Тому маємо констатувати той факт, що, попри прагнення митців до зображення та пропагування високих ідеалів та вибраних і довершених героїв як «моделей» для наслідування, існує чи не підсвідомий потяг і до показу та осмислення типу персонажа-«лиходія», який своєю зухвалістю й цинізмом приваблює і вражає реципієнта з більшою силою, ніж морально досконалий герой. Подібне трапилось і з сприйняттям читацькою аудиторією твору англійського романіста С. Річардсона «Клариса, або Історія юної леді», що дарував

світовому письменству образ негідника Ловеласа, та з подальшим його романом «Історія сера Чарльза Грандісона», який, за творчим задумом автора, мав знівелювати невмотивоване читацьке захоплення мерзотником Ловеласом, запропонувавши натомість читацькій публіці образ бездоганного джентльмена сера Грандісона, що виявилось, однак, цілком безуспішним.

Схожа певною мірою творча історія мала місце і у творчій долі українського письменника Панаса Мирного, якого настільки захопив образ так званого «народного месника» – розбишаки Василя Гнидки, що з його «історії», випадково почутої в дорозі від парубка-візника і напочатку зреалізованої автором у формі живо-трепетного публіцистичного нарису «Подоріжжя від Полтави до Гадячого», з часом виростає ціла епопея з народного життя – роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Особливо неприємно вразило письменника парадоксальне за своєю моральною суттю прихильне, навіть захоплене ставлення простих селян до цього кривавого злочинця, що оповивався в народних переказах героїчною романтикою.

Образ Нечипора Варениченка, життєвим прототипом якого у романі і став Василь Гнидка, так заповнив творчу уяву письменника-психолога Панаса Мирного, який прагнув осмислити і викрити перед читачем внутрішню руйнівну сутність «народного месника», якого називав у своєму початковому нарисі «безталанною дитиною свого віку, скаліченим виводком свого побиту» [11, 2, с.26], що майбутній співавтор роману Іван Рудченко (Білик) змушений був викласти братові у листі від кінця 1872 року такі міркування: «Но нужно же знать, – что при тех же самых условиях, под влиянием другого мировоззрения, живут люди и дают другим жить» [11, 2, с.375]. І порадив Панасу Рудченку звернути увагу на той інший «світогляд» – тобто біблійну старозавітну історію Йови – та пропустити крізь його призму історію життя і «змагання за правду» Чіпки Варениченка.

Прислухавшись до порад брата, Панас Мирний зумів дати широке полотно соціально-психологічного й філософського роману-епопеї «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» з глибоким аналізом та тонкою і ненав'язливою авторською мотивацією злочинної суті виголошеної Чіпкою життєвої філософії «пошуків правди», що ламала людські долі й морально знищила остаточно і самого Нечипора Варениченка, вчинивши з нього справжнього звіра в людській подобі. Адже, як зауважує у своїх проповідях митрополит Іларіон, «зараз безв'я дуже липка і розкладова, й легко робить з людини бездушного звіра» [6, с.3].

Слушні думки з цього приводу висловив у своїй студії С. Єфремов: «Чіпка гине не просто фізично: він – а це далеко страшніше – морально гине, і питання, що ним опекла його востаннє нещасна жінка: «Так оце та правда?» – було найстрашнішим йому іспитом і найважчим судом. Нігілізм не зродив нічого і певно, що не міг Чіпка правди знайти на тому шляху, на який ступив був з своїм протестом» [8, с.171]. Цілком солідаризується із критиком С. Єфремовим і сучасний дослідник творчості Панаса Мирного І. Михайлин: «При всьому авторському співчутті до Чіпки, роман написано для того, щоб показати безперспективність життєвого шляху, на який штовхає героя виплекана ним немудра філософія; не утвердити, а заперечити сповідуваний Чіпкою стихійний соціалізм» [12, с.62].

Не менш категоричними в оцінці життєвої філософії Нечипора Варениченка, що шляхом розбою, кровопролиття і грабунку чинив «божий суд» і встановлював «правду» на землі, твердячи: «ми не крадемо, ми своє відбираємо» [11, 2, с.126], були й інші дослідники роману Панаса Мирного, зокрема – Н. Тимків [15], О. Льницький [7], М.Дивак [4], Н. Зборовська [9], М. Турчин [16], а також Г. Бузулан [3] та Н.Дудар [5], які студіюють роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» у компаративному зіставленні з романом Ф. Достоевського «Злочин і кара».



Такий підхід дослідниць вважаємо цілком слушним зокрема і з тих міркувань, що герой роману російського письменника Родіон Раскольников не менш, ніж персонаж роману Панаса Рудченка, розмірковує про свою життєву філософію, скрупульозно її вибудовує і вмотивовує на цілком науковому соціально-політичному ґрунті, позбавленому, однак, будь-якої морально-етичної основи, що, власне, і призводить до її краху та духовного занепаду самого Раскольнікова, що був врятований від цілковитої моральної загибелі лише завдяки «щасливому збігу обставин» – тобто авторській волі.

Проблема життєвої філософії героя роману Ф. Достоевського «Злочин і кара» Родіона Раскольнікова варта окремої глибокої студії, як, власне, і подібні пошуки «життєвого смислу» героями творів інших, як українських, так і зарубіжних письменників, що використовують такий художній прийом, як самовикриття героя через його життєву філософію. Сюжетна і характеристична функція цього прийому може набувати найрізноманітніших форм – від внутрішньої рефлексії персонажа, що став жертвою розтлінних вчинків лиходія і прагне психологічної реабілітації, до відвертого виправдання злочинцем своїх кримінальних дій, що цинічно подаються під виглядом «суспільного блага».

Проблеми добра і зла, злочину і покарання завжди будуть актуальними у світовому письменстві, оскільки вони пов'язані із складним вибором у житті кожної людини, який рано чи пізно вона змушена робити, стикаючись із злом у своєму оточенні. Аналізуючи своє життя та позицію інших членів суспільства, людина схильна шукати виправдання своїх негідних вчинків і проступків. У такій ситуації людина часто підмінює поняття добра і зла, маніпулює ними, щоб уникнути прямого визнання свого злочину через страх покарання чи докорів сумління.

Таким чином у свідомості людини формується своєрідна «життєва філософія», яка виправдовує її злочини і породжує впевненість людини у її правоті й безкарності її вчинків. Як наслідок, така життєва позиція призводить людину до внутрішнього конфлікту, деморалізації особистості та духовної загибелі.

Отже, запропонована студія є лише початковою ланкою подальших досліджень означеної проблеми. У світовому і, зокрема, українському письменстві митці слова дуже часто використовують художній прийом самохарактеристики персонажа через його життєву філософію з метою досягнення найбільш глибокого і адекватного внутрішнього розкриття характеру і поведінки героя. Найбільш продуктивно засіб розкриття життєвої філософії героя функціонує у творах Л. Толстого і Лесі Українки, І. Франка і Ф. Стендаля, О. Уайльда і В. Винниченка.

Однак ще більш важливим видається окреслене дослідження з огляду на те, що прийом розкриття філософії героя стає засобом для увиразнення й самої авторської позиції стосовно негативної поведінкової лінії персонажа, а такий ракурс проблеми розкриває подальші можливості й потенціали наукових студій.

### Список використаних джерел:

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / перекл. проф. Івана Огієнка. Київ : Українське Біблійне Товариство, 2002. 1168 с.
2. Богачов А. Досвід і сенс: монографія. Київ : Дух і Літера, 2011. 336 с.
3. Бузулан Г. Компаративний аналіз двох романів «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика і «Злочин і кара» Ф. Достоевського. *Дивослово*. 2004. № 9. С. 19-22.
4. Дивак М. Візьміть правдолюбів під варту! *Українська мова і література в школі*. 1990. № 9. С. 68-72.
5. Дудар Н. На крові щастя не збудуєш : Компаративний аналіз романів Панаса Мирного й Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і «Злочин і кара» Ф. Достоевського. *Зарубіжна література*. 2007. № 12. С. 14-16.



6. Іларіон Митр[ополит]. Віра спасе Вас! (Великоднє послання в Україну) *Віра й Культура*. Вінніпег. 1956. Ч. 7. С. 4
7. Ільницький О. Конфлікт між козацьким і селянським світоглядом у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». *Слово і час*. 1990. № 4. С. 51-56.
8. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: Femina, 1995. 685 с
9. Зборовська Н. Пропаща народна мужність у романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». *Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури*. Київ : Академвидав, 2006. С. 131-142.
10. Кучера Т. Сенс життя як етична проблема. *Університетська кафедра*. 2012. № 1. С. 79-91.
11. Мирний Панас. Збір. творів : у 7 т. Київ : Наук. думка, 1963-1969.
12. Михайлин І. Воли і ясла : До філософської інтерпретації роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». *Зб. праць Харківського історико-філологічного товариства*: Нова серія. Харків, 1994. Т. 2. С. 61-73.
13. Павлишин Л. Проблема сенсу життя у філософії Фрідріха Вільгельма Ніцше : автореф. дис. ... канд. наук : 09.00.05. Київ, 2009. 18 с.
14. Сафонік Л. Буттєвість сенсу людського життя : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 350 с.
15. Тимків Н. Роль і місце авторської позиції у романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». *Українська література в загально-освітній школі*. 2005. № 10. С. 21-25.
16. Турчин М. Пропаща доля внука: Ще одне прочитання образу Чіпки. *Дивослово*. 2004. № 9. С. 19-22.
17. Цимбал Т. Людина у пошуках ґрунту: монографія. Київ ; Кривий Ріг : Вид. дім, 2010. 284 с.
18. Шинкарук В. Про смисл буття. *Шинкарук В. Вибрані твори* : у 3 т. Київ: Український Центр духовної культури, 2004. Т. 3. Ч. 2. С. 322-325.

The article explores common among writers complex problems – the problem of good and evil, the problem of crime and punishment. These problems will always be relevant because they related to the difficult choices in each person's life which sooner or later she is forced to do, encountering evil. Analyzing your own life, a person is inclined to seek justification for his unworthy acts and faults. In such a situation, a person is able to substitute (rearrange) the concept of good and evil, in order to avoid direct recognition your own crime inasmuch as fear because she is afraid of punishment or reproaches of conscience.

So, in the mind of man is formed peculiar «life philosophy» which justifies her crimes and generates a person's confidence in its correctness and impunity of her actions.

As a result, such a vital position leads a person to internal conflict, demoralization of personality and spiritual death. In world and, in particular, Ukrainian writing authors often use artistic techniques character's self-characterization in order to reach the deepest and adequate internal disclosure of character and hero behavior. At the same time, this technique becomes a means of expressing the author's position, about hero's negative behavior, namely – self-exposure of the hero.

Such an artistic technique most productive functioning in works by writers such as F. Dostoevskiy and P. Myrnyi, L. Tolstoy and Lesya Ukrainka, I. Franko and F. Stendal, O. Wilde and V. Vynnychenko. This function can take many forms – from the internal reflection of the character, who became a victim before morally destructive acts of a villain and seeks psychological rehabilitation to the outright justification of his criminal offender which are cynically disguised as a «public benefit».

**Key words:** life philosophy, meaning of life, the problem of good and evil, problem of crime and punishment, internal conflict, self-characterization, self-exposure (self-revelation), self-destruction.

*Отримано: 20.09.2019 р.*

Галина Райбедюк

*Ізмаїльський державний гуманітарний університет*

## **ФЕНОМЕН ПАСІОНАРНОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА ТА ВАСИЛЯ СТУСА: ТИПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

У статті досліджується взаємодія типологічно близьких кодів національно маркованого життєтексту Івана Огієнко та Василя Стуса, з'ясовуються шляхи комунікації їх авторських свідомостей через активний діалог із реципієнтом. Виявляються маркери метапростору українськості обох репрезентантів аналізованого дискурсу, характеризуються індивідуальні модуси пасіонарності в екзистенційних умовах межової ситуації.

**Ключові слова:** авторський текст, життєтворчість, національне, духовне, пасіонарній, рідна мова, діалог.

В українському літературному контексті завжди гостро поставали (та й постають) проблеми націєохоронного змісту, великою мірою пов'язані з національним історичним та художнім досвідом. І це закономірно, тому що письменники, за слухними спостереженнями В. Дончика, «зосереджуючись на найширших загальних або вузких, суто фахових темах [...] найчастіше звертаються (хай і не завжди прямо й відкрито) до національного питання, а там, де зачіпалися й аспекти політичні, – до національно-визвольної проблематики» [23, с.7]. Відтак активна репрезентація присутності в духовному просторі українства розмаїтого спектру перманентної національної традиції є явищем сподіваним з огляду на історичне буття народу, для якого в усі часи пріоритетним залишалось «фундаментальне *«Хто ми?»*», що завжди виступало у взаємозв'язку з іншим національним питанням – *«Бути чи не бути?»*» [7, с.76]. Якщо європейські філософи й письменники вирішували екзистенційні проблеми буття особистості (нації, людства) в умовах «дегуманізації» суспільства через нівелюючий вплив техногенної цивілізації», то українським мислителям і митцям повсякчас необхідно вирішувати ще одну проблему – «проблему існування (виживання) нації в умовах денационалізуючої окупації рідної землі» [6, с.68]. Звідси й об'єктивно зумовлений націєохоронний етос різногранної культурно-громадської діяльності свідомої української інтелігенції в різні періоди історичного поступу, надто коли йшлося (й ідеться) про загрозу втрати національних підставових вартостей.

В означеному ракурсі більшість українських письменників, науковців, культурно-громадських діячів можуть бути поіменовані як пасіонарії свого народу, тобто безкомпромісні особистості, «здатні на величний вчинок, ризик життя задля втілення високих ідеалів» [9, с.189]. Переважно це ті творчі постаті, котрі ставлять національні інтереси понад власне життя. У цьому сенсі на особливу увагу претендують біографії пасіонарів української нації, які навіть у несприятливих умовах зуміли не тільки зберегти свою національну ідентичність, але й стати носіями та ревними та послідовними захисниками української духовності. Саме до таких неординарних постатей належать Іван Огієнко та Василь Стус. Попри відсутність збіжностей особистої біографії, безпосередньої комунікації тощо, у творчому та громадянському «Я» обох пасіонарів маємо особистість, котра, за справедливими словами П. Іванишина, «привідкриває не лише індивідуальну національну присутність, власне чи чуже Я-буття українця, а й колективне Ми-буття народу (загальнонаціональне тут-буття)» [8, с.238].

Уся багатогранна діяльність І. Огієнка та В. Стуса має виразний україноцентричний зміст. Громадянська позиція кожного з них чітко окреслила їхню етику буття, що зумовила ключові аспекти національно маркованого авторського тексту (художнього, науково-публіцистичного, мемуарного тощо). Ці обидва чільні репрезентанти української духовності життям і творчістю аргументовано довели правомірність Франкового імперативу: «Щире, гаряче почуття свого людського і національного обов'язку, щире, гаряче готовність до праці і жертви, щоб бути тим, що цивілізована людськість називає живим національним почуттям і без чого нема нації, нема цивілізації, нема справжніх ідеалів» [24, с.696].

Дослідження різногранного доробку І. Огієнка сьогодні уже складає доволі солідний корпус наукових праць авторитетних учених (В. Задорожний, В. Качкан, А. Марушкевич, Є. Сохацька, М. Тимошик). Водночас, попри їх значну кількість, питання цілісного аналізу українознавчих засад творчості, «актуалізації його українознавчих ідей в контексті розбудови сучасного українського суспільства, залишається злободенним, потребує детальнішої уваги» [10, с.194]. Студії названих та багатьох інших авторів свідчать, що жодне з порушених і розглянутих І. Огієнком питань подосі не втратило актуальності. Як справедливо зауважує Т. Беценко, «проблематика, сформульована ученим, становить осердя сучасного мовно-політичного розвитку нашої державності» [3, с.162]. Адже він, по суті, після І. Франка, найповніше та найпереконливіше конкретизував і представив універсальні закони рідномовного розвитку української нації. У своїй концепції рідної мови та її функцій І. Огієнко виступив носієм високої національної свідомості, пасіонарієм свого часу та свого народу. Йдеться про першорядність проблеми «завоювання» національного простору українським словом.

Саме означений аспект Огієнкової націософської концепції іманентно присутній у життєтексті В. Стуса. Визначальною в усіх його життєвих випробуваннях, за спостереженнями відомого лінгвіста А. Загнітка, була «мова як можливість самореалізації, самоідентифікації, самоудосконалення, відчуття злотованості з рідним народом, нацією, її високим життєпереможним Духом» [5, с.192]. Поет «аж ніяк не готував себе до діяльності політичного борця, дисидента, політв'язня. Просто прагнув бути чесним перед своїм народом письменником, мав у серці Україну, ненавидів конформізм, тоталітарно-залежницьке мислення, уболівав за долю рідної мови» [1, с.11]. Діалог свідомостей фігурантів нашої студії, а відтак їх діалог із сучасністю, актуалізує важливу для сьогодення проблему націсохоронного змісту, що виходить далеко поза межі суто наукового дискурсу. Нам видається, що вельми важливим вектором освоєння спадщини митрополита Іларіона є всебічне й ґрунтовне вивчення питань комунікативної доцільності його національної екзистенції. Деякі аспекти порушеної проблеми частково висвітлюються нами в одній із статей, уміщених в науковому збірнику «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта» (2018 р., вип. XV) [14].

**Мета** нашого дослідження полягає у з'ясуванні типологічно близьких аспектів українськості І. Огієнка та В. Стуса. Означена проблема має широкий спектр тлумачень, спонукає до багатьох розмірковувань теоретико-методологічного й історико-літературного плану, отже, не може бути вичерпно висвітленою в межах однієї статті. Метакритичний діалог із національно маркованими текстами двох потужних пасіонаріїв українства вимагає ґрунтовних монографічних розвідок. Основним завданням бачимо виявлення точок перетину їх поглядів та практичних дій у царині збереження української мови як сутнісного чинника формування ідеологічних підвалин національної доктрини. У своїх спостереженнях та узагальненнях базуємось на досягненнях сучасного літературознавства, зокрема, на пропо-

зиції національно-екзистенціальної методології та її герменевтичної актуалізації; здійсненої відомим сучасним літературознавцем П. Іванишиним.

Життєтекст І. Огієнка та В. Стуса, відчутно перейнятий сильними імпульсами пасіонарності, акумулює націсохоронну енергетику українського народу. У випадку діяльності митрополита Іларіона (в іпостасях письменника, науковця та духовної особи), як, власне, й поета-дисидента, синонімом пасіонарності беззастережно можна назвати патріотизм, до того ж із означенням «дієвий», реалізований в умовах екзистенційного переживання межової ситуації (чужина / в'язниця).

Загальновідомо, що феномен пасіонарності (в позитивному його прояві) пов'язаний із жертвністю заради досягнення високої мети. Очевидну спорідненість особистостей І. Огієнка та В. Стуса як пасіонариїв українського народу засвідчує буття «між етикою і пристрастю» (С. Квіт), що визначило глибокий сенс життя як обов'язку перед своїм народом, утверджуваного ними на рівні філософії чину та глибоких духовних переконань, жертвовної віри в Націю. В українських несприятливих умовах кожен із них особистим життям і науково-творчою діяльністю зумів переконливо довести, що поза національним ґрунтом не можна говорити не тільки про культуру, а й про духовність узагалі, що «немає способу обминути національне подорозі до духовного спасіння» [26, с.394], до виходу українства з духовного рабства.

Так, І. Огієнко «за будь-яких крутих виражів житейської долі, перебуваючи багато літ на чужині й усвідомлюючи неможливість через політичні обставини повернення на Батьківщину, але залишаючись вірним своєму народові до останнього подиху, не втомлювався нагадувати кожному українцеві головні свої житейські гасла: не соромтеся свого українства, любіть свою мову, спілкуйтеся нею повсюдно, невпинно вивчайте її, дотримуйтеся одного правопису, не занепастіть свої душі зрадничтвом усього рідного!» [21, с.8]. В. Стус у листі до друзів від 30.07.1978 р. (під цькування) пояснював вибір свого життєвого шляху, що його він співвідносив із долею України. Для вираження цього важливого аспекту життєтворчості поета наводимо розлогий фрагмент листа: «Я особисто буду стояти на цьому до кінця, бо за мною – мій скривджений, зганьблений, застрашений, здеморалізований народ. Бо саме духовно-національне існування мого народу сьогодні під загрозою. Судових звинувачень я не прийматиму, навпаки – я буду звинувачувати своїх суддів [...] Кращі мої брати і сестри мусять іти за колючі горожі, дбаючи постійно про власну чистоту – задля чистої справи порятунку рідного народу. Я пишаюся тим, що доля подала мені знак – я сміливо йду за її покликом. Бо хочу бути гідним того народу рідного, який народиться завтра, скинувши з себе ганьбу вікового нидіння...» [17, с.550]. Ми бачимо особистість, котра «чудово розуміє наслідки своєї «негнучкості» перед каральною машиною. І тим не менше він іде до кінця» [16, с.8]. В обох випадках спостерігаємо глибинне в гайдегерівському дусі співвіднесення себе «із вічним – завжди існуючим національним буттям, основою свого існування» [8, с.124]. З огляду на вищесказане, відстежуємо достатньо підстав для виразних типологій жертвовності як усвідомленої програми життя: «Що більша за народ свій жертва / Скоріше прийде час побідний...» (І. Огієнко). Симптоматичними в цьому плані є рядки з «Таборового зошита» (запис 4) В. Стуса, що їх можна вважати маркером пасіонарності поета: «...голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину» [16, с.674]. У цих словах закладено повну узгодженість власного життя зі сповідуваними ідеалами. В них сконденсовано й ту усвідомлену офіру, якою цю свідому й одержиму узгодженість оплачено.

Інтенціональний світ В. Стуса має чимало точок перетину зі світоглядною позицією та життєвою поставою митрополита Іларіона. Сутнісним стрижнем цього перетину видається тверде переконання в тому, що «людина входить у людство через національну індивідуальність» [2, с.155]. Поет-дисидент не просто усвідомлював національну сутність власного «Я», але й доводив це життям і творчістю, про що свідчать численні фактологічні джерела (спогади, листи, нотатки, інтерв'ю тощо). Саме з таких матеріалів, як справедливо зауважує О. Рарицький, «виграюються найрізноманітніші аспекти буття і творчої діяльності представників руху опору, увиразнюється їхнє життєве кредо, стають доступними загалу маловідомі сторінки біографії» [15, с.111]. Значна їх частина демонструє виразно окреслений націоохоронний зміст. У листі до друзів від 29.10.1977 р. В. Стус писав: «Моя поезія, мої переклади чи літературні статті – то гірше заняття. Обов'язки сина народу, відповідального за цей народ – єдині обов'язки» [19, с.125].

Ці поетові одкровення, дещо пафосні на перший погляд, насправді визначили підвалини етики буття, сформульованої в його віршах, листах, публіцистичних виступах. Вони асоціативно повертають реципієнта до концептуальних настанов І. Огієнка з його імперативом «Служімо українському народові найперше», що його він аргументовано розгортає у відомій праці «Рідна мова»: «Христос дбає найперше про свій рідний народ, його спасіння – найближче йому. Це глибокий навчальний приклад і всім нам, щоб ми теж не занедбували служити найперше своєму рідному українському народові, щоб потреби свого народу були найближчі для нас» [12, с.103]. А жертвність і є найвищим проявом пасіонарності.

І. Огієнко, як відомо, до найважливіших духовних цінностей народу відносив його рідну мову: «Гине мова – гине й історія, культура, церква як чинники окремішності народу, як чинники, що складають твою націю» [12, с.108]. Поняття «рідна мова» і «нація» для нього були тотожними величинами: «Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу» [12, с.37]. При цьому він категорично застерігав, що «смерть мови – то смерть і нації» [12, с.132]. Проблема рідної мови знайшла своє відтворення й у поетичній націософії митрополита: «Душа народу – Рідна Мова, / Всьому живому – рідна мати, / Найперша нації основа, / Ясні людського серця шати!» [12, с.109].

І. Огієнко повсякчас застерігав від втрати рідної мови як загрози «геть розпорошиться поміж дужчим народом» (разучі асоціації з пекучими проблемами сьогодення!). Проводячи окреслені завданнями дослідження типології, важливо акцентувати увагу на мовносоціумному контексті життєдіяльності В. Стуса. Становлення поета як особистості відбувалося в материковій Україні в період «активно-силового нівелювання мовного розмаїття, маргіналізації мовно-українського як державнотвірного і державноформульованого, знецінення мовної та й національної самоідентифікації як констант державності» [5, с.193]. Відомо, що дитинство та юність В. Стуса минули в чужомовному (зросійщеному) Донбасі. Проте фундаментально незмінним для нього в усі періоди життя був його «стоїцизм щодо відстоювання рідної батьківської мови й традиції» [20, с.50]. Багатьом сучасникам він запам'ятався своєю «безмежною закоханістю у слово материнсько-батьківське, бентежною тривогою за його майбутню долю» [11, с.14]. Відчутний вплив на формування світоглядних пріоритетів поета мало його родинне оточення: «...Вся сім'я любила співати, спілкувалася українською мовою» [4, с.139]. У цьому біографічному факті В. Стуса виразно прочитується настанова І. Огієнка: «Розмовляй у родині своїй тільки рідною мовою. Це принесе тобі правдиву насолоду шляхетного почуття сповнення

найбільшого обов'язку супроти свого народу» [12, с.39]. Невипадковим був і вибір майбутнім поетом фаху (українська філологія). Можна навести чимало прикладів із біографії В. Стуса, котрі переконують у його україноцентричних інтенціях. Так, скажімо, учителюючи в Горлівці після закінчення Сталінського педагогічного інституту, він часто виступав із лекціями «перед місцевими мешканцями, бо був радий, що людей цікавлять проблеми рідної історії, культури» [4, с.142]. Спілкувався завжди тільки українською мовою. «Навіть у дитсадку, який відвідував Дмитрик, услід Василю чулося: «Бандерівцець!», бо ж говорив із сином по-українськи» [4, с.142]. Поет ніби виконував настанову митрополита: «Це наше величезне історичне завдання – допильнувати, щоб усі наші діти таки доконежно говорили українською мовою» [12, с.132].

Досліджуючи феномен В. Стуса, відомий еміграційний літературознавець Ю. Шерех окреслив вельми примітну для світоглядної концепції поета націєцентричну домінуючу, структуровану гайдєтерівською ідеєю щодо мови як «національного дому буття». За його словами, поза українською мовою «не можна собі уявити Стуса [...] Він нею пише, він нею дихає, він кує й перековує її, як йому велить творчий дух» [25, с.133]. У праці «Рідна мова» І. Огієнко наполягав, що «кожний письменник мусить пильно дбати про багатство своєї мови» [12, с.51]. Ю. Покальчук згадує, що «Василь безперестанно творив слова, шукав слів і будував із звичних незвичні варіанти. Ще дослідники зроблять колись спеціальний словник Стуса, бо широта діапазону вживаних ним слів незмірна» [4, с.388]. У розлогості його поетичного словника справедливо вбачають «глибину національно-рідного слова» [5, с.193].

В усі періоди свого життя В. Стус відчував потребу в національно-українському мовному середовищі. Для мовносоціумного простору України 1960-1970-х рр. факт спілкування поета виключно українською мовою не був характерним, а в період «українського безчасся» (І. Дзюба) ставав навіть загрозливим через підозри у «ворожому націоналізмі». Незважаючи на це, В. Стус публічно в багатьох заявах і зверненнях до посадових осіб, різних інстанцій повсякчас захищав українське слово. Так, у заяві, адресованій голові Президії Верховної Ради УРСР О.П. Ляшкови він висловлює обурення щодо відсутності в Донецьку шкіл з українською мовою навчання, різко виступає проти читання в педінституті історії України російською мовою [18, с.406]. Навіть у найтяжчі в'язничні роки екзистенційного переживання межової ситуації його не полишали думки про реальний стан української мови, культури. Так, у записі №8 «Таборового зошита» читаємо: «Як може розвиватися національне дерево, коли йому врубано півкрони?...» [16, с.680]. У ранніх віршах профетична візія життєвості рідного слова звучала вельми переконливо, як, приміром, у вірші «Сто років, як сконала Січ...»: «...І радісним буремним громом / спадають з неба блискавиці, / Тарасові провісні птиці – / слова шугають над Дніпром [17, с.139].

Вчинки Стуса, його виступи, вірші, листи, заяви, пов'язані з «мовними моментами», мали підставою світоглядне підґрунтя. Можна з упевненістю твердити, що навіть в умовах задротів'я він потверджував подібну до Огієнкової позицію українця щодо рідномовних обов'язків: «Без добре виробленої рідної мови немає всенародної свідомості, без такої свідомості немає нації, а без свідомості нації – немає державності як найвищої громадянської організації, в якій вона отримує найповнішу змогу свого всебічного розвитку й виявлення» [13, с.12]. Охоронну місію щодо національного буття та збереження й розвою рідної мови І. Огієнко відводив письменникам, вважаючи їх «найсильнішими й найпершими творцями соборної літературної мови» [12, с.50]. В. Стус повністю солідаризувався з цією думкою, тому й гостро реагував на розправи з речниками українсько-



го слова тих, хто «сидів у яничарському кріслі» й «займався літературним вандалізмом» (із звернення «До Президії Спілки Письменників України», 1968 р.) [17, с.542]. Симптоматичною в цьому плані є його чітка позиція, висловлена у статті «Дещо з думок наших попередників. Про національне питання на Україні та про його сьгодніше буття»: «Митець потрібен своєму народові та й усьому світові тільки тоді, коли він сучасний, коли його творчість іде по самому нерву життя, коли вона зливається з криком його нації» [18, с.381]. Ці рядки поета-дисидента яскраво ілюструють концептуальну тезу І. Огієнка про те, що «кожний письменник у своїх творах мусить конче плекати ідею всенациональної одности» [12, с.53].

Сьогодні очевидно, що ретельне прочитання та всебічне осмислення життєпису пасіонаріїв української духовності є актуальним не тільки у зв'язку з літературознавчою проблемою ширшого й ґрунтовнішого вивчення означеного ракурсу національної культури в її цілісності й об'єктивності, але й із практичною потребою зняття тих суперечностей, що виникли у так званому постмодерному соціумі, яким нині є Україна. «Святий обов'язок учених, учителів, просвітян, всієї національно свідомої інтелігенції сучасної України продовжити цю працю так чесно й достойно, як виконували її наші небайдужі попередники» [12, с.32]. Пасіонарність націєтворчого імперативу таких титанічних постатей, як Іван Огієнко та Василь Стус, окреслює оптимальні шляхи утвердження соборної української літературної мови як державної в усіх сферах життєдіяльності, формує потужний смисловий концепт дієвого патріотизму, структурує національно-екзистенціальний тип тезаурусу. Їх націоохоронний етос, опертий на глибинні й органічні духовні пріоритети народу, є ментально сугерованим і суспільно якісним для культури сакралізованого духовного простору сучасної України.

#### Список використаних джерел:

1. «...Народе мій, до тебе я ще верну...»: Ювілейна вчена рада Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, присвячена 70-літтю Василя Стуса. *Слово і Час*. 2008. № 3. С. 3-11.
2. Бердяєв М.О. Національність і людство. *Сучасність*. 1993. № 1. С. 154-157.
3. Беценко Т.П. Філософія мови Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Серія: Філологічна. 2015. Вип. XI. С. 158-163.
4. Василь Стус: Поет і Громадянин: книга спогадів та роздумів. К. : ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2013. 684 с.
5. Загітко А.П. Мовносоціумний портрет лінгвоперсони Василя Стуса: дієслівно-категорійний вимір. *Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої шануванню пам'яті відомого українського поета, перекладача, літературознавця і правозахисника*. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С. 192-199.
6. Іванишин П.В. Екзистенційне прочитання поеми П. Скунця «На границі епох». *Визвольний шлях*. 2001. Кн. 2. С. 64-68.
7. Іванишин П.В. Екзистенція нації в романі опору: націоцентричний підхід. *Слово і Час*. 2005. № 8. С. 75-80.
8. Іванишин П.В. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко : монографія. К. : Академвидав, 2008. 392 с.
9. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. К. : ВЦ «Академія», 2007. Т. 2. 624 с.
10. Мафтин Л.В. Постаць Івана Огієнка в сучасному українознавчому вимірі. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Серія: Філологічна. 2017. Вип. XIV. С. 194-200.
11. Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії. К. : Український письменник, 1993. 400 с.
12. Огієнко І. (митрополит Іларіон) Рідна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. К. : Наша культура і наука, 2010. 436 с.



13. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів : Фенікс, 1995. 46 с.
14. Райбедюк Г.Б. Націософські ідеї Івана Огієнка в науково-художньому дискурсі Ірини Калинець. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*: Серія: Філологічна. 2018. Вип. XV. С. 230-237.
15. Рарицький О.А. Партитура тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників): монографія. К. : Смолоскип, 2016. 488 с.
16. Справа Василя Стуса: Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР / уклад. Вахтанга Кіпіані. Харків : Віват, 2019. 688 с.
17. Стус В.С. Вибрані твори. К. : Смолоскип, 2012. 872 с.
18. Стус В.С. Твори : у 6 т., 9 кн. Львів : Просвіта, 1994. Т. 4. 544 с.
19. Стус В.С. Твори : у 6 т., 9 кн. Львів : Просвіта, 1997. Т. 6 (додатковий). Кн. 2. 262 с.
20. Стус Д.В. Василь Стус: життя як творчість. К. : Факт, 2005. 368 с.
21. Тимошик М.С. «А я в роботі краю ширій лишусь навіки з чужиною...». *Рідна школа*. 2012. № 2 (162). С. 4-11.
22. Тимошик М.С. «І поки житиме мова – житиме й народ»: про найголовнішу заповідь великого українця. *Літературна Україна*. 2012. 5 січня.
23. Українська літературна критика ХХ століття: антологія: у 2 т. / наук. ред. В.Г. Дончик. К. : Наукова думка, 2015. Т. 1. 717 с.
24. Франко І.Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. К. : Наукова думка, 2010. Т. 54. С. 693-711.
25. Шерех Ю.В. Трунок і трутизна: Про «Палімпсести» Василя Стуса. *Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології*: у 3 т. Харків : Фоліо, 1998. Т. 2. С. 105-135.
26. Шкандрій М.В. Обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої пори. К. : Факт, 2004. 496 с.

The article explores the interaction of typologically similar codes of the nationally marked author's text of Ivan Ogienko and Vasyl Stus, the ways of communication of creative consciousnesses through active dialogue with the recipient are explored. Markers of meta-space of Ukrainianness of both representatives of the analyzed discourse are revealed, individual modes of passionarity in existential conditions of the boundary situation are characterized (emigration / prison). The intersections of philosophical and aesthetic concepts are investigated on the basis of the interpretation of representative material: scientific and journalistic works, memoirs, and artistic texts. Particular attention is paid to the issues of the communicative feasibility of the national existence of Metropolitan Hilarion and the dissident poet. The main emphasis is on characterizing the points of intersection of their views and practical actions in the field of preserving the Ukrainian language as an essential factor in shaping the ideological foundations of national doctrine. The linguistic beliefs of the students of the studio are characterized, the individual principles of the philosophy of the language of its multifaceted and multifunctionality, the idea of universal laws of the native language development of the people (education, culture, state, spiritual existence of the nation) are substantiated. A typology of conscious sacrifice in the ethics of both dictionaries of national existence is revealed as a program of life and the highest manifestation of passionarity. It is proved that the dialogue of the consciousnesses of Ivan Ogienko and Vasyl Stus and their communication with modernity actualize an important problem of national content that needs further study.

**Key words:** author's text, life-giving, ethics of being, national, Ukrainian-centric, spiritual, existential, passionarity, mother tongue, communication, imperative, concept.

*Отримано: 16.09.2019 р.*

**Лариса Рева**

*Член-кореспондент Академії Вищої Освіти України*

## **К. ШИРОЦЬКИЙ ЯК ПРЕДСТАВНИК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ. ЙОГО «ЦЕРКОВНІ СТАРОДРУКИ» В ЧАСОПИСІ «КНИГАР»**

У статті на фоні документальних подій 1920-х років представлена картина розмаїття громадсько-політичних подій, зокрема культурного простору України. Зосереджується увага на часописі «Книгар» – першому спеціалізованому виданні української критики та бібліографії, дописувачем до якого був Костянтин Широцький – історик українського мистецтва.

**Ключові слова:** Гетьманат, книга, К. Широцький, бібліотека, стародруки.

У статті, опираючись на праці В. Винниченка[4], М. Грушевського [7], В. Вернадського [1], С. Єфремова [9], М. Василенка [16], Д. Дорошенка [8] та інших провідних учених, імена яких за доби тоталітарного режиму старанно замовчувалися, а самих авторів було кинуте на тортури, ми прогорнемо сторінки історії всплеску національно-визвольних змагань, а також Гетьманату, зупинемося на хроніках історії Академії наук, Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, політичних та культурних подіях початку століття, зосередивши увагу на роботі друкованих того часу органів – часописів, які стали дзеркалом доби, у тому числі – першого бібліографічно-критичного журналу «Книгар», роль якого була надзвичайно високою. Для нас важливо показати не лише наповнюваність цього органу, а й через біографію його автури – зокрема К. Широцького, показати, що, не дивлячись на більшовицькі спроби відірвати церкву від держави, він усе ж звертається до тематики церковних стародруків, підносячи роль маргінальних їх записів до наукового, можна сказати, обігу. Підірване здоров'я, нездорова політична обстановка в країні, ейфорія, слабкі демократичні начала, а пізніше – їх повне фіаско, не заликали автора. Стаття його вийшла, і для нас важливим моментом є показати перебіг тогочасних подій, і як саме все це пізніше вплинуло на хід нинішньої історії.

Отже, 1920-ті роки ввійшли в історію боротьби українського народу за свою свободу буремними та суперечливими подіями. Важливість наслідків цього періоду годі й переоцінити. Україна опинилася у край важкому становищі. З одного боку – події Гетьманату 1918 р. сколихнули світ небувалим розквітом життя в усіх ланках культурно-мистецької та державницької сфери. З іншого ж боку, Україна не могла подолати більшовицького тиску на всі галузі її державотворення, який пізніше спричинив до жахливих подій Голодомору, втягнення її в другу Світову війну 1939-1945 рр., врешті, втрати державності й самоідентифікації українства, винищення еліти, що також потрясли світ із небаченим раніше жорстоким свавіллям.

Спробуємо реалізувати відтворення історичного факту 1918 р., як року, що давав надії на величезні за своїм розмахом події перетворення, які, внаслідок зрадництва своїх та підступної політики північного сусіда, призвели до тотальної руйнації Української національної ідеї, цілому українства, мови, ледь не втраті державності.

Ми проаналізуємо історію до- і після зазначеного періоду – для того, щоб, як говорилося вище, вивчити уроки, оскільки суттєві прогалини минулого в цьому питанні якраз проглядаються сьогодні. Рабський менталітет великої кількості

мешканців України (в першу чергу, тих, хто живе в східних областях), позначений кількома факторами: протягом усього ХХ ст. йшла тотальна селекція радянською системою населення Півдня та Сходу України, – там, де зосереджена головна індустріальна та сировинна база України. Вона виразилася в небаченій міграції населення, яка почалася ще в 1920-х роках. Опісля Жовтневого перевороту 1917 року почалася масова еміграція на Захід інтелігенції та підприємців, а потім – громадянська війна, яка не тільки нанесла шкоди економіці та сільському господарству країни, але й підірвала традиційний уклад основного місцевого населення. Розкуркулення та висилка до Сибіру і на Далекий Схід найпрацеспроможнішого населення, істотно послабили генофонд України. Але ще жорсткішими виділилися для України 1930-і роки: Голодомор, а потім – політичні репресії, які, більшою мірою, торкнулися національної української еліти. Індустріалізація 1930-х років принесла в Україну переселенців із Росії та інших республік СРСР, серед яких було багато засуджених. Друга світова війна завдала найстрашніших ран українській землі – розруха та мільйони загиблих, скалічені долі десятків мільйонів. До цього слід додати повоєнні роки тотальної комуністичної пропаганди, перекручування української історії і посиленого формування комплексу «меншwartості» всього українського. Це все не могло не відбитися на нових поколіннях людей, які народилися в умовах «формування нової спільноти – т. зв. радянських людей». Ідеологія імперських підданих – «молодших братів» – продовжує активно користуватися п'ятою колоною, для розколу України, – це зовнішні чинники, але величезні і внутрішні чинники, коріння яких у глибині віків.

Створення Української Держави 1918 р. було підготовлене попередніми етапами національної та соціальної боротьби. Від часів Гетьманства 1918 р. державність українська стала фактом, із яким світ уже рахувався і буде рахуватись [6, с. 112].

Сім із половиною місяців Української Держави переважна більшість спостерігачів оцінює як період соціального і громадського спокою [14, с. 5]. Водночас дослідники цього періоду відзначають, що П. Скоропадський, та й сам Гетьманат, опинилися серед найбільш табузованих питань історії України ХХ ст., оповитих міфами, упередженнями, або й відвертими фальсифікаціями... [15, с. 16].

Але уцілому умови для творчої праці за часів Гетьманського режиму були досить сприятливими [25, с. 40]. Відбувалося небувале доти піднесення українського культурного життя.

Значною подією в суспільно-політичному житті українського народу було створення бібліотеки Академії наук України. Заходи до заснування її почалися ще 1917 р. за Центральної Ради : 2 (15) серпня 1918 р. було прийнято Закон Гетьманського уряду про утворення Національної бібліотеки Української держави в Києві як самостійної установи при ВУАН. На загальних зборах Академії наук було обрано Тимчасовий Комітет, який мав зайнятися створенням наукової бібліотеки. Його очолював перший президент АН України В.І. Вернадський. До Тимчасового Комітету входили академіки А. Кримський, Д. Багалій, С. Єфремов та ін. В інструкції Тимчасового Комітету підкреслювалося: « Мета Тимчасового Комітету: закласти на Україні велику книгозбірню всесвітнього типу, яка гуртувала б у собі все, що витворено людською думкою та знанням по всіх науках – таку книгозбірню, щоб давала спомогу, не виїжджаючи з країни, познайомитися в якнайповнішій мірі із світовою літературою з усіх паростків людського знання, писаного геть усіма мовами. Бібліотека має своє завдання – закласти відділ Україніка, присвячений літературі про Україну та про український народ. У цім же відділі повинно згуртуватися все, що друкувалось будь-коли і будь-де українською мовою – повинна згуртуватися, незалежно від змісту і напрямку літерату-

ра, писана всіма мовами про історію українського народу, його фольклор, мову, словесність, мистецтво, побут, соціальні та економічні умови і т. ін. Разом із тим до відділу Україніка входить і все, що торкається території УРСР. Сюди вступає література про природу, побут, історію, економічні та соціальні умови закордонної Русі-України, Буковини, Русі-Угорської, Галичини, чи в їх сучасному, чи в їх минулому обсязі, так і тих країн Північної і Південної Америки, де порозкидалася суцільні осади українців» [1, арк.321].

Згідно зі Статутом, розробленим Тимчасовим Комітетом, бібліотека повинна була стати універсальною і включати літературу з усіх наук, мистецтва, красного письменства, техніки, громадських і державних проблем [1, арк.1]. Статут убачав у ній універсальну книгозбірню, завдання якої збирати, зберігати й пропонувати читачеві друковані видання та рукописні джерела з усіх галузей знань... У перші дні заснування в бібліотеці нараховувалося всього лише 600 книг [21, с.46].

На першому етапі своєї діяльності Тимчасовий Комітет зосереджував увагу переважно на комплектуванні фондів. На кінець 1918 р. фонд бібліотеки становив кілька сотень книжок, котрі було придбано коштом або отримано як дарунок. Почалися переговори із власниками деяких бібліотек про купівлю цих бібліотек. Особлива увага зверталася на фонди інкунабулів та стародрукованої української книги, рукописні матеріали. Про інтерес до комплектування бібліотеки національними раритетами свідчила «Записка В.О. Кордта до Комісії для вироблення законопроекту про національну бібліотеку Української держави» від 9 липня 1918 р.» [11, с.76-79]. В.О. Кордт – історик і бібліограф, науковий співробітник Київської Археографічної Комісії (згодом – ВУАН), зазначав : «Відділ українських стародруків достойно доповнятиме собою відділ рукописів, який обхопить усі ті пам'ятки українського письменства аж до кінця XVII ст., які ще тепер пощастить позбирати» [11, с.77]. Великий внесок у розшукування та придбання стародруків зробили акад. В. Вернадський, Д. Багалій, А. Кримський та інші члени Тимчасового Комітету.

У складних умовах післяреволюційних соціальних та національних катаклізмів нечисленний склад Тимчасового Комітету докладав великих зусиль для збереження цінних бібліотек, націоналізованих, приватних, старих державних установ та організацій, які вливалися, поповнюючи всезростаючий фонд Всенародної бібліотеки України.

Проблемні питання порушувалися на засіданні Тимчасового Комітету (протокол №4 від 6 вересня 1918 р.) [1, арк.5], де визнано було за необхідне звернутися з проханням до міністра Народної освіти, щоб він розіслав до всіх гімназій та інших шкільних установ звернення про передачу всіх непотрібних їм книг, рукописів та інших матеріалів національній бібліотеці... Тут же йшла мова й про те, щоб зібрати відомості про різні Київські монастирські та інші бібліотеки, та мати їх описання. Секретар Комітету Є.Ю. Перфецький повідомив, що д. С.Ф. Русова хоче пожертвувати книги покійного свого чоловіка, О.О. Русова, серед яких є старі українські друки та цінні книги з історії Чехії та Сербії..., які тоді знаходилися в м. Вінниці.

В умовах політично нестабільної обстановки громадянської війни багато бібліотек було пограбовано, спалено, зруйновано, загинуло. Детальні протоколи Тимчасового Комітету свідчать про постійну копітку роботу його членів із розшукування та придбання для національної бібліотеки цінних стародрукованих слов'янських раритетів.

2 травня 1919 р. Постановою Тимчасового Комітету національну бібліотеку було перейменовано у Всенародну бібліотеку при Академії наук у м. Києві.

Вершиною діяльності Гетьманату стало заснування 14 листопада 1918 р. Української Академії наук, яку очолив В.І. Вернадський. Серед її фундаторів були С. Єфремов, А. Кримський, В. Науменко та інші видатні діячі української науки. Ініціатором й організатором створення Академії виступив відомий громадський і культурно-освітній діяч М.П. Василенко, який зайняв посаду міністра освіти в Гетьманському уряді.

Глибоке розуміння ідеї організації Академії виявив гетьман П. Скоропадський. Він постійно цікавився роботою авторитетної Комісії, що готувала матеріали до створення Академії, надавав допомогу в розв'язанні фінансових проблем.

Щоденник В.І. Вернадського за 1918 р. дає уявлення про ту велику підготовчу роботу зі створення Академії Наук, яку він провадив, організуючи зустрічі і обговорення навчальних проблем із такими відомими вченими, як В. Модзалевський, О. Левицький, В. Іконников, М. Василенко, Д.Багалій та ін. Зокрема, 12 травня 1918 р. В.І. Вернадський занотував у своєму щоденнику: «Все більше вдумуюся в створення великого наукового центру у Києві, скориставшись сприятливою політичною кон'юнктурою...» [1, арк.21 зв]. Фундатор Академії хотів залучити до її створення видатних вчених з усіх міст і регіонів України. Для цього, зокрема, було дуже важливо залучити до цієї справи і першого Президента УНР М.С. Грушевського, який перебував в опалі, але був активним ініціатором у створенні Академії. Про це ми довідемося зі спогадів одного із міністрів гетьманського уряду Д. Дорошенка, який писав у своїх спогадах: «Кола, що ближче були заняті справою організації Академії наук, дуже хотіли бачити першим її Президентом проф. М. Грушевського. На це була повна згода з боку Гетьмана. Але проф. Грушевський категорично зрікся, не бажаючи дістати призначення з рук Гетьмана» [8, с.360].

17 вересня 1918 р. Комісія завершила свою роботу. Були підготовлені проекти основних документів, необхідних для прийняття урядових рішень: «Законопроект про створення Української Академії наук у Києві», «Проект статуту Української Академії наук у Києві», «Проект штатів Української Академії наук у Києві», «Проект обрахунку витрат Академії наук у Києві на 1 жовтня 1918 р. і до 1 січня 1919 р.». Підготовлені також пояснювальні записки про необхідність першочергового створення окремих установ при Академії. 14 листопада 1918 р., Гетьман затвердив ухвалений Радою міністрів Української Держави «Закон про заснування Української Академії наук».

Таким чином, «Гетьманська Україна представляла величезний і багатющий плацдарм, підтримуючи здорове українство» [22, с.183]. Гетьманування П. Скоропадського було «наскрізь реставраційною добою... Влада намагалася перевести реставрацію в усіх площинах народного життя на Україні, починаючи з політичної та соціальної, і кінчаючи національною та державною» [23, с.117]. Особливо вражають досягнення уряду у створенні системи освітніх закладів.

17 вересня 1918 р. Український народний університет у Києві перетворено на Київський державний український університет. Заходами місцевої «Просвіти», за допомогою проф. Харківського університету Д. Багалія, М. Сумцова та ін., було засновано в Полтаві Український історико-філологічний факультет. У Київському, Харківському та Одеському університетах відкрилися в числі кафедр українознавства кафедри історії України.

22 жовтня 1918 р. офіційно відкрився Кам'янець-Подільський державний університет, організований І. Огієнком, що був і його ректором.

Генеральний секретаріат освіти, яким керував І. Степенко, вживав енергійних заходів для переведення шкіл на українську мову навчання. В різних

містах України було створено понад 150 нових українських гімназій, у тому числі в сільських районах. На рівні початкової школи було випущено кілька мільйонів примірників україномовних підручників.

5 листопада були створені Державна Археологічна комісія, Державний архів. Відродження української державності розкрило широкі перспективи для розвитку культури, преси, книгодрукування.

Полтавська губернська Вчена Архівна комісія була перетворена на Українське Наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини й мистецтва на Полтавщині.

Цей рік був роком піднесення театрального життя й формування нового українського театру. В Києві діяло три театри: Державний драматичний театр, Державний народний театр і «Молодий театр». Режисери Державного драматичного театру – Б. Кривецький та О. Загаров. Серед акторів були Г. Борисоглібська, І. Замичковський, Ф. Левицький та ін. Державний Народний театр у Києві існував у сезоні 1918-1919 рр. під мистецьким керівництвом П. Саксаганського за участю М. Заньковецької, Л. Ліницької та ін. «Молодий театр» був заснований у 1916 р. під назвою «Студія». До акторсько-режисерського складу, окрім керівника Л. Курбаса, входили актори С. Боднарчук, О. Ватуля, Ф. Лопатинський та ін.

Роки відновлення української державності стали періодом рішучих заходів щодо організації українського музичного життя. 1918 р. було створено Республіканську капелу під керівництвом О. Кошиця, із якою він відбув пізніше у концертну подорож по Західній Європі й Америці. Це привернуло увагу світової громадськості до України.

У 1918 р. Музично-драматична школа М. Лисенка була перетворена на Державний Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка. На той час це була єдина музично-драматична школа в Центральній та Східній Україні, яка дала світові багато визначних діячів української музичної та театральної культури.

Переживало період інтенсивного розвитку українське образотворче мистецтво. Цьому сприяла творча і педагогічна діяльність О. Мурашка, М. Самокиша, В. Кричевського, Ф. Кричевського, останній став ректором 1918 р. Української Державної Академії мистецтв, що була створена 5 листопада.

Період Гетьманської держави був і добою бурхливого, часом, яскравого літературно-мистецького життя, що відзначалося спонтанністю і строкагістю.

Письменництво України «розколося» на тих, хто підтримував Гетьманський режим, і тих, хто поїхав шукати щастя за межами Вітчизни. Поети старшого покоління – М. Вороний, О. Олесь, С. Черкасенко, В. Самійленко, що зустріли Лютневу революцію під гаслами національного визволення, не прийняли Жовтневу революцію, не прийняли і уряд П. Скоропадського. В. Самійленко у вірші «Статут фахівців», що був опублікований у газеті «Нова Рада» (№ 177. – 2 жовт. – 1918 р.) із сарказмом говорить про опозиційні щодо гетьманщини настрої. В. Самійленко, як свідчить цей вірш, побачив у політиці Скоропадського загрозу відродження шовінізму в Україні, продовження русифікаторства. Зокрема, відмічено засилля різноманітних відомств спеціалістами («фахівцями») із Росії, що супроводжувалось витісненням національних кадрів, обов'язковим впровадженням російської мови в діловодство та сферу побуту. О. Олесь також із недовірям ставиться до гетьманської політики. В його віршах «1918 рік», «Хоч в грудях повно почуття» – відбито складність ситуації, в якій опинилася Україна на цей час.

За сім із половиною місяців Гетьманату не можна виявити жодні особливості літературного життя. Картина літературного процесу, складного і суперечливого, швидко змінюється. Літератори зосереджувалися навколо своїх пе-



реважно недовготривалих часописів та альманахів. 1918 р. був роком розквіту українського символізму. Символісти створили осередок «Біла студія», в м. Києві за участю поетів Я. Савченка, П. Савченка, К. Поліщука, П. Тичини, О. Слісаренка, В. Кобилянського, М. Семенка, театральних діячів – Л. Курбаса, М. Терещенка, художника А. Петрицького. У 1918 р. групою символістів у видавничтві т-ва «Грунт» було випущено «Літературно-критичний альманах», редактором якого був Я. Савченко. В альманасі надруковано повний цикл поезій «Енгармонійне» П. Тичини, вміщено «Театральний лист» Л. Курбаса – своєрідну програму діяльності «Молодого театру», опубліковано поезії Я. Савченка, Д. Загула, П. Савченка, О. Слісаренка та ін. «Київ став столицею нової «європейської держави», і тут прокидається європейська «кав'ярняна» культура. Молоді українські поети й літератори снідають і обідають в одній кав'ярні з міністрами й урядовцями Центральної Ради. Одні організують державність, другі – суспільну опінію...» [12, с.60]. В 1918-1920 рр. у Києві сформувалася група неокласиків, що являла певну суспільно-політичну силу. До неокласиків входили талановиті письменники: М. Зеров, М. Рильський, О. Бургардт (Ю. Клен), П. Филипович, М. Драй-Хмара... Естетичною платформою, яка їх об'єднувала, була любов до слова, строгої форми, до великої спадщини світової літератури. У Харкові (1918), літератори лівої партійної орієнтації утворили «Цех каменярів» (пізніше частина її увійшла до Літературного комітету при Відділенні мистецтв Радянського уряду). Цей рік був і роком яскравого літературно-мистецького вияву окремих митців. Навесні 1918 р. виходить перша книжка віршів П.Г. Тичини «Сосячні кларнети», що була схвально зустрінута критикою. Визначне явище поетичного року являла собою друга книжка віршів М.Т. Рильського «Під осінніми зорями» та поема-діяли «На узліссі». У видавничтві «Сяйво» вийшли в 1918 р. книжки «З зелених гір» Д. Загула, «Світотінь» В. Ярошенка, в Житомирі – «Поезії» Я. Савченка тощо. «Хоча розвиток літератури й мистецтва йде за своїми специфічними законами, та все-таки революційні події 1917-1919 рр. кардинально вплинули на культурний розвиток українського народу. Правда, в цей крутий в історичному розвої національної культури поворот, розпочатий у кінці XIX – на початку XX ст., творилася могутня основа, на якій вибудовувався, всупереч Валуєвським та Емським заборонам і обмеженням, Храм української національної культури. Та чи уявляємо ми той обсяг роботи, який здійснили українські культурні і наукові діячі на переломі XX ст.? Переконані, що-ні, бо не може скластися цілісна картина культурного процесу, якщо роль одних извеличувати, а інших – зменшувати, а то й взагалі ігнорувати» [10, с.26].

Особливо великими були успіхи української преси та книгодрукування. Якщо протягом 1917 р. виникло 78 видавничств, то 1918 р. їх налічувалося вже 104: приватні, кооперативні, при «Просвітах» та громадських організаціях. Серед них: «Час», «Вік», «Дзвін», «Криниця», «Вернигора», «Сяйво», «Друкар», «Союз» (Харків), «Сяч» (Черкаси), «Промінь» (Сміла), «Народний стяг» (Одеса). Характерно, що видавничі осередки виникали по всій Україні. 1918 р. у Києві їх було – 40, у Катеринославі – 6, в Одесі – 5 і т.д. Навіть при Кубанському центрі діяло українське видавництво в Катеринодарі. 1918 р. створено «Український видавничий кооперативний союз» (Книгоспілка), «Дніпросоюз», «Українську школу». 1918 р. 101 книгу було видано для дітей, а за період 1918-1920 рр. – 559 назв книг. Переважно це були твори українських письменників. Наклад їх – 496, 2 тис. примірників. Із них – 256 – прозових творів, 89 – драматичних, 171 – поетичних, 27 – усної народної творчості.



Видавалися також твори зарубіжної класичної та сучасної літератури. Книг українською мовою в 1918 р. вийшло 1084.

Активізувалася українська преса: газети видавалися не лише в губернських центрах, а і в повітових осередках. Із культурологічних і літературно-мистецьких видань слід відзначити – кварталник історії, літератури, культури й мистецтва «Наше минуле» (Київ, 1918-1919 рр.) за редакцією В. Королева-Старого, пізніше – М.Зерова; «Літературно-критичний альманах» (1918), «Шлях» (1917-1918) за редакцією М. Шаповала й О. Мицкока. Якщо в 1917 р. в Україні діяло 106 друкованих видань, то в 1918 р. – 212.

Першим спеціалізованим виданням української критики та бібліографії став часопис «Книгар»: Літопис українського письменства (1917-1919), за ред. В. Королева-Старого й М. Зерова.

Протягом року в журналі активно співпрацювали С. Єфремов, С. Петлюра, В. Модзалевський, Д. Дорошенко, Л. Старицька-Черняхівська, К. Широцький та ін. Тематика публікацій – різноманітна, журнал оперативно і кваліфіковано давав огляд книжкової продукції за 1917 р. – (якщо 1917 р. до редакції було надіслано 358 українських видань, то за 9 місяців 1918 р. їх кількість досягла 883 назв). Ряд публікацій було присвячено Т. Шевченкові, Г. Квітці-Основ'яненку, Марку Вовчку, О. Кобилянській, І. Нечую-Левицькому. В. Модзалевський виступив із публікацією «З історії книги на Україні» (№5). К. Широцький публікує статтю «Церковні стародруки» (про маргіналії та власницькі нотатки на полях книг), де із професійною майстерністю розглядає важливість стародрукованих раритетів, їхню цінність для суспільства. У передмові від редколегії до останнього номера за 1918 р. (ч.16) говориться: «Тепер, коли підходить момент для загального миру... ми хочемо вірити, що невикористана духовна сила України виявить всю свою енергію на утворення своїх національних скарбів... Ми віримо, що тільки високо поставлена культура національна, може, навіть більш, як дипломатичні хитрування, виведе народ на певний шлях до щастя і зміцнить головні підвалини державного життя України»[5, с.938].

Більш детально сплинемося на постаті К. Широцького (Шероцького) Костянтина Віталійовича (псевд. – К. Ладиженко; 07.06(26.05).1886-13.09.1919) – історика українського мистецтва. Він був членом Українського наукового товариства. Народився в с. Вільшанка-Бершадська (нині с. Вільшанка Крижопільського р-ну Вінницької обл.) в сім'ї священика. Закінчив Археологічний інститут у Санкт-Петербурзі (1911) та історико-філологічний факультет Петербурзького університету (1912). 1915-17 читав курс історії старого київського і галицького мистецтва як приват-доцент Петроградського університету по кафедрі історії мистецтва. Один із фундаторів видавничого Товариства «Друкар» (1916). Належав до Петербурзької організації Товариства українських поступовців. 1917 був комісаром Городенського повіту у Галичині від Тимчасового уряду. Виїхавши до Києва, узяв участь в організації Генерального секретарства освіти УДР, згодом – Міністерства народної освіти УНР, де завідував художньо-промисловим відділом, потім – секцією Охорони пам'яток старовини і мистецтва. Із 1917 – член Української партії соціалістів-федералістів. Наприкінці 1917 р. читав лекції з мистецтва в Українському народному університеті в Києві. Замість подбати про своє здоров'я, мусив виїхати на провінцію. Влітку 1918 обраний екстраординарним професором Кам'янець-Подільського українського держуніверситету, але через хворобу фактично не викладав. Із 1907 р. широко публікувався в «Записках наукового товариства імені Т. Шевченка», журналах «Сяйво», «Украинская жизнь», «Искусство в Южной России», газеті «Рада», після повер-

нення до України – у журналах «Наше минуле», «Книгар». Автор розвідок про мистецьку спадщину Т. Шевченка, Г. Левицького та В. Тропініна. Видав нариси з історії декоративного мистецтва України «Художественное убранство украинского дома» (1914), у співавторстві з П. Балицьким – «Буковина и ее прошлое» та «Иллюстрированная история Галичины» (обидві – Пг., 1915, підпис-акронім: К. Баладыженко). Автор путівника «Київ» (1917, 1994), в якому вперше зроблено мистецтвознавчий аналіз пам'яток української столиці. Серед перших синтетичних курсів історії староукраїнського мистецтва його праці: «Старовинне мистецтво на Україні» (1918), «Українська штука за часів старокнязівських та її вивчення» (1918). Підготував курс історії українського мистецтва у 2-х томах (доля рукопису невідома). Ілюстрації до цієї праці з'явилися у видавництві «Друкар» у вигляді 144-х листівок у 13-ти серіях. Працював над вступною розвідкою до альбому «Український старовинний портрет». Похований у с. Білоусівка (нині село Тульчинського р-ну Вінницької обл.) [2].

Друкувалися також матеріали про літературні новини, про зарубіжну літературу тощо. У березні 1918 р. було створене найстаріше Державне інформаційне агентство України, відоме в різні періоди історії під назвами УкТА, БУП, УКРОСТА, РАТАУ, Укрінформ.

Так, за якихось 7 із половиною місяців Гетьманщина досягла таких здобутків у галузі культури, про які мріяли багато поколінь української інтелігенції. «З точки зору розвитку української державності ці сім із половиною місяців можна охарактеризувати як справжній розквіт. Україна впевнено виходила на міжнародну арену, поживалося ділове життя, українські гроші набули стабільності, особливо багато зрушень відбулося у національно-культурній галузі...» [24, с.226]. Проводилося «виховання української людності на кращих стародавніх традиціях гетьманства і козацтва» [13, с.319]. Але це не був гармонійний процес: «все проходило на тлі постійних заворушень, страйків, повстань, терористичних актів, що їх організували національно-соціалістичні, більшовицькі та російські кола» [24, с.226].

«Переломним для долі Української держави і П. Скоропадського стало, зокрема, повстання, очолене лідерами українських соціалістів В. Винниченком та С. Петлюрою, які проголосили новий уряд Української Народної Республіки, відомий під назвою Директорії» [26, с.8].

14 грудня 1918 р. у зв'язку із захопленням Києва військами Директорії Рада міністрів Української Держави прийняла Постанову про складання своїх повноважень та передачу їх Директорії.

Роки 1917-1920 плутаються швидкістю обставин навіть для тих, що перебували в той час в Україні. «Ті роки мало відомі фактажем для англомовної та іншої неукраїнської публіки» [3, с.223].

У Четвертому Універсалі, що його 25 січня прийняла Центральна Рада, революційний парламент України, були такі урочисті й пам'ятні слова: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу».

В. Винниченко, один із провідних членів Ради й Голова першого автономного Українського Уряду (Генерального Секретаріату), писав у своїх спогадах: «Воістину, ми за тих часів були Богами, які бралися з нічого творити цілий новий світ» [4, с.258].

На сьогоднішні вивчити уроки тих подій достеменно важливо, оскільки, доки Україна не відновить своєї істинної історії (тут існує багато нав'язаних з-зовні спекуляцій), вона не зможе обійняти повноцінного місця серед світо-

вих лідерів. Для цього необхідно зробити перехід до нового етапу трансформації «совкової свідомості» українського суспільства. Вкрай важливо сформува-ти власну ідеологему, побудовану на власній символічній мові, відтвореній на власних глибинних тисячолітніх традиціях.

Відомо, що історія України спотворювалася останні три століття, а це ще й сьогодні відображається на її можливостях. Підняти «українське слово» – перше завдання нації, тобто достеменно необхідно серйозне вивчення джерел української мови та її ролі у світовій культурі. Без обов'язкової для всіх української мови ми ніколи не збудуємо тієї омріяної нашою патріотичною громадою Українську державу. Ненависть до мови не може не супроводжувати ненависть до держави [17, с.288-290, 18, с.101-117].

Україні оголошена війна на знищення цілісності Української держави – аж до повного знищення української ідентичності. Наше завдання – всіляко протистояти ворогові, вигравши інформаційну війну.

Наша доба характеризується фундаментальними явищами: глобалізація та інформаційна революція. Їхні впливи на всі сторони життя потужним і всеохоплюючим явищем, каталізатором нових загальнолюдських цінностей, що потребують формування нового типу особистості, яка мислить масштабніше, хоче вивчати і знати історію своєї країни і бути її патріотом [19, с.251-257, 20, с.258-264].

Дуже лаячно, що відроджено свято Покрови Божої Матері – віддавна день вшанування Українського Війська. Відновлюючи цю славну традицію, ми відмовляємося від штучних свят радянської доби й повертаємося до своїх історичних джерел. Постали новітні герої та героїні, які показують приклад незламності українського духу, відвагу і відданість Україні.

Ми пишемо нову сторінку історії, досліджуємо біографії, і не забуваємо столітній досвід.

Стаття покликана заповнити певну прогалину в історії культури, книговидання, розкриттю нехай неповною мірою, талановитої постаті Костянтина Широцького, утягнутого, як і все навколо, увир шаленої історії початку ХХ століття.

### Список використаних джерел:

1. Архів НБУВ, оп.1, спр.1, арк.321.
2. Биковський Л. Бібліографія праць К.В. Широцького. *Збірник Секції мистецтв Українського наукового товариства*. К., 1921. Т. 1.
3. Биковський Л. Життєпис: 1976. У службах українській книжці / упор.: Л.Р. Ви-нар, Я.Д. Ісаєвич. Львів ; Нью-Йорк, 1997. С. 223.
4. Винниченко В. Відродження нації. К. ; Відень, 1920. Т. 1. С. 258.
5. Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. К., 1992. С. 112.
6. Грушевський М.С. Автобіографія. К., 1926.
7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле: 1914-1920. Мюнхен, 1969. С. 360.
8. Єфремов С. Щоденники: 1923-1929. К. : ЗАТ «Газета «Рада», 1997. 848 с. : іл.
9. Жулинський М. Щоб повстали в безсмертній миті... *Репресоване «Відродження»*. К., 1993. С. 26.
10. Історія Академії наук України: 1918-1923: Документи і матеріали. К., 1993. С. 76-79.
11. Коряк В. Етапи. *Лейтес Я., Яшек М. Десять років української літератури: 1917-1927*. Харків, 1930. Т. 2. С. 60.
12. Мироненко О. Гетьманський уряд Скоропадського. *Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії*. К., 1993. С. 319.
13. Папакін Г.В. Гетьман Павло Скоропадський: Штрихи до портрета. *Там само*. С. 5.
14. Пеленський Я. Передмова: Спогади гетьмана Павла Скоропадського. Кінець 1917 – грудень 1918. *П. Скоропадський. Спогади*. К. ; Філадельфія, 1995. С. 15.

15. Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко: 1866-1966: 3 нагоди 100-ліття з дня народження. *Визвольний шлях*. 1967. Кн. 9.
16. Рева Л. Бібліографічні джерела української літературної біографіки: інтегратор історико-культурної спадщини України. К. : Укр. інформ.-видавн. центр «Галактика», 2015. С. 288-290.
17. Рева Л. Молитва за Україну: Майдан – Гібридна війна. Героїка особистості в літературній біографії. *Науково-інформаційний вісник АН ВО України*. 2016. № 1 (96). Січень-берез. С. 101-117.
18. Рева Л. Реліз літературної біографіки сучасної України. *Knowledge. Education. Law. Management. Nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie*. Łódź, 2015. № 3 (11). С. 251-257.
19. Reva L. Release of literary biography of modern Ukraine. *Knowledge. Education. Law. Management. Nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie*. Łódź. 2015. № 3 (11). С. 258-264.
20. Сенченко Н.И. Библиотеки и компьютеры. К., 1990. С. 46.
21. Скоропадский П. Воспоминання: Конец 1917 г. по декабрь 1918 г. *Скоропадський П. Спогади*. К. ; Філадельфія, 1995. С. 183.
22. Усенко І. Скоропадський Павло Петрович. *Світова та вітчизняна етно-державницька думка: у персоналіях*. К. ; Донецьк, 1997. С. 226.
23. Юридична наука і освіта на Україні / авт. кол.: Ю.С. Шемшученко, І.Б. Усенко, Б.М. Бабій та ін. К., 1992. С. 40.
24. Шовкопляс І. Гетьман усієї України і козацьких військ Павло Скоропадський. *Гетьман Павло Скоропадський: 1873-1945* : матеріали до біобібліографії. К., 1996. С. 8.

In the article on a background the documentary events of 1920-th the presented picture of variety of public-political events, in particular cultural space of Ukraine. Attention is concentrated on a magazine «Knygar» – the first specialized edition of Ukrainian criticism and bibliography : Chronicle of the Ukrainian writing (1917-1919), after ред. V. Korolev-Staryi and M. Zerov, by a correspondent there was Kostyantyn Shyrokyi – historian of the Ukrainian art to that. For a year in a magazine actively C. Efremov, S. Petlura, V. Modzalevskyi, D. Doroshenko, L. Staryc'ka-Chernyachivs'ka, K. Shyrokyi and other subjects. The publications – various, magazine operatively and skilled gave the review of book products after 1917 – (if in 1917 to the release 358 Ukrainian editions were sent, then for 9 months in 1918 their amount attained 883 names). For a year in a magazine actively S. Efremov, S. Petlura, V. Modzalevskyi, D. Doroshenko, L. Staryc'ka-Chernyachivs'ka, K. Shyrokyi and other subjects. The publications – various, magazine operatively and skilled gave the review of book products after 1917 – (if in 1917 to the release 358 Ukrainian editions were sent, then for 9 months in 1918 their amount attained 883 names). The row of publications was devoted T. Shevchenko, G. Kvitka-Osnov'yanenko, to Marko Vovchok, O. Kobylans'kiy, I. Nechuy-Levickyi. V. Modzalevskyi came forward with a publication «From history of book on Ukraine» (№5). K. Shyrokyi publishes the article the «Church books» (about marginalss and proprietary notes on the fields of books), where with professional mastery examines importance of стародруківаних rarities, their value for society. Author of secret services about the artistic inheritance of T. Shevchenko, G. Levickyi and V. Tropinin. One of founders of publishing т-ва of «Друкарь» (1916). Belonged to Petersburg organization of Society of Ukrainian postupovci.

**Keywords:** Get'manat, book, K. Shyrokyi, library, books, collection.

*Отримано: 20.09.2019 р.*

УДК 821.111.2.09Вернон:001(477)Огієнко  
DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.304-307

**Дарія Хохель**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ БЕЗПЕРЕРВНОСТІ КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ У ТВОРЕННІ АВТОРСЬКОГО МІФУ В ОПОВІДАННІ УРСУЛИ ВЕРНОН «ДРУЖИНИ-ДЖАКАЛОПИ»**

У статті розглядається трансформація національного міфологічного матеріалу в сучасному фентезі у світлі ідеї безперервності культурної традиції, значущість якої неодноразово підкреслювалася Іваном Огієнко. Оповідання Урсули Вернон «Дружини-джакалопи» є прикладом використання міфологічного матеріалу американських індіанців у сучасному авторському міфі.

**Ключові слова:** авторський міф, національна міфологія, фольклор, неперервність, Іван Огієнко, Урсула Вернон.

У сучасній літературі фентезі творення авторського міфу відбувається різними засобами. Чимало таких систем опираються на відповідну національну міфологію для формування свого авторського міфу, який включає новий авторський текст до неперервної національної культурної традиції.

Такий підхід до авторської міфотворчості притаманний українським авторам фентезі, зокрема Галині Пагутяк, Марині та Сергію Дяченкам, Дарі Корній, Талі Владмиrovій, Володимирі Арєневу тощо. Цей процес звернення до національного міфу відображений у творах жанру фентезі інших літературних традицій, зокрема у літературі США.

Сучасні англомовні автори оповідань часто звертаються до традиційного матеріалу, як греко-римського, так і сучасних трансформацій образів та сюжетів різних національних міфологій. Серед визнаних авторів цього спрямування – Джейн Йолєн, Елізабет Бір, Рейчел Свірські, Кен Ліу тощо. Існує низка тематичних збірок, присвячених трансформаціям одного сюжету або образу, наприклад «Зелений чоловік у місті». Таке широке звертання авторів фентезі до традиційного матеріалу для його переробки та включення до сучасного літературного контексту свідчить про переосмислення неперервності національної культурної традиції у сучасному глобалізованому світі. Культурно-географічне різноманіття свідчить про пошук національної ідентичності в умовах глобалізації, спроби осмислення її трансформацій на міфологічному матеріалі.

Низка текстів втілюють неперервність міфології американських індіанців як складової національно-культурної спадщини, серед яких виокремимо відоме титузоване оповідання Урсули Вернон «Дружини-джакалопи». Письмениця і критик Л.А. Барніц пише про нього: «Стиль опису Вернон простору і істот, які не є людьми, поетичний. Її описи людей досить безжальні». Поетизація міфологічного матеріалу є важливою в цьому оповіданні.

**Метою статті** є розглянути способи трансформації традиційного міфологічного матеріалу в оповіданні Урсули Вернон «Дружини-джакалопи».

Розвиток жанру фентезі ставить на часі необхідність звернення до ідеї Івана Огієнка про безперервність культурної традиції у контексті її самотності. Іван Огієнко наголошував на багатогранності вивчення національної міфології – «Зводити дохристиянські вірування до самого тільки фольклору, кален-

даря, медицини, до самої етнографії, як це в нас часто робили й роблять, ніяк не можна, бо реальні факти говорять про зовсім інше: дохристиянські вірування були й позostalися, як істотні вірування» [3]. Тобто вона не стала фактом історії культури, а натомість розвивається і змінюється. Іван Огієнко систематично наголошує у своїх культурологічних творах на тому, що традиційна складова культури необхідна для її подальшого плідного розвитку: «Наші рідні звичаї, в яких ми виростили і виховувались довгими віками, мають велике значення, бо це ж вони – основа нашої культури, це та підвалина, на якій стоїть наш народ як окрема нація» [4, с.69]. Частиною цієї культурної спадщини є міфологія. Неперервність літературної традиції, постійне її оновлення і водночас збереження автентичності й унікальності неможливе без залучення фольклору в художню творчість. Особливо плідно її компоненти сьогодні використовуються у творенні нових текстів жанру фентезі, оскільки він за природою пропонує широкий простір для включення в авторський міф традиційних образів і сюжетів. Тобто можна говорити про ці авторські міфи у контексті культурної безперервності.

С. Мелетинський зазначав «У міфі ми знаходимо те, що можна назвати історичним, і те, що можна назвати вічним, оскільки міф відбиває деякі риси первісного мислення і в той же час певний рівень думки» [1, с.11]. Такий підхід до національної міфології як джерела притаманний текстам жанру фентезі. Говорячи про українську міфологію, Іван Огієнко включає її у ширший культурний контекст, та зазначає на тому, що вона є значущою складовою національної спадщини: «Наші рідні звичаї, в яких ми виростили і виховувались довгими віками, мають велике значення, бо це ж вони – основа нашої культури, це та підвалина, на якій стоїть наш народ як окрема нація» [4, с.69]. Те саме актуально і для інших культур. Особливо багатогранним питання спадщини постає у культурах, які формувалися в умовах вагомого впливу міграції.

Оповідання Урсули Вернон «Дружини-джакалопи» має рустикальний контекст, побудоване у хронотопі, близькому до хронотопу міфів американських індіанців. Дія оповідання відбувається у сільській місцевості та на просторах прерій без конкретних географічних показників: «Down in the desert, the music played and the jackalope wives danced» [9], «They went a little further on, past a wash and a watering hole. There were palo verde trees spreading thin green shade over the water. A javelina looked up at them from the edge and stamped her hooved feet. Her children scraped their tusks together and grunted» [9]. Локації типу водопою, відкритої місцини у пустелі, заселених стандартною флорою і фауною, формують повсюдний характер просторового виміру художнього світу. Таким чином традиційний міфологічний простір трансформується в сучасний авторський міф. Простір оповідання включає важливу для магічних подій та персонажів локацію, яка тим не менш не має унікальних рис: «A man came around the edge of the standing stone» [9]. Такі камені часто згадуються в записках фольклору американських індіанців і є часто частиною сакральних місць. Ця локація втілює злиття простору і часу: «At the top was a high fractured stone that cast a finger of shadow like the wedge of a sundial. Sand and sky and shadow and stone» [9]. Порівняння ритуального каменю з гномоном втілює поєднання у магічному хронотопі часу і простору, а подальше номінативне речення із використанням полісиндетона втілює поєднання магічного й умовно-історичного. Час дії нічим не обмежений, таким чином завершуючи формування циклічного хронотопа міфу.

Головними фантастичними персонажами оповідання є дружини-джакалопи. Ці фантастичні створіння танцюють під світлом місяця у людській подобі, знявши зайчі шкури: «The moonbeams went shattering down to the ground and the jackalope



wives took off their skins and danced. They danced like young deer pawing the ground, they danced like devils let out of hell for the evening. They swung their hips and pranced and drank their fill of cactus-fruit wine» [9]. Образ завабливих недоступних жінок, традиційно пов'язаний з образом дружин-джакалопів, реалізується в оповіданні своєрідно. Дві героїні оповідання народжені дружинами-джакалопами, але одна (яка так і не має імені, що акцентує її статус як фантастичної істоти) викрадена і насильницьки змушена жити у тілі напівлюдини-напівджакалопа, страждаючи від наслідків того, що закоханий юнак частково спалив її шкуру: «She was a horror. Her hands were human enough, but she had a jackrabbit's feet and a jackrabbit's eyes. They were set too wide apart in a human face, with a cleft lip and long rabbit ears. Her horns were short, sharp spikes on her brow» [9]. Другий персонаж-джакалоп контрастує з першим, на думку Б.Д. Перрін, вона важлива у трансформації традиційного матеріалу в оповіданні: «Хоча вона зображає дружин-джакалопів як ідеальних казкових жінок, Вернон вибудовує потужну основу, з якої розбиває історичне сприйняття жінок, вводячи сильну, незалежну героїню, Меггі Гаркін» [9]. Вона в молодості обрала життя жінки у селищі, хоча народилася дружиною-джакалопом, яку перший чоловік викрав, відібравши її шкуру: «I burned it,» said Grandma Harken, sitting up ramrod straight. «I found where he hid it after he died and I burned it myself. Because I had a new husband and a little bitty baby girl and all I could think about was leaving them both behind and go dance» [9]. Тобто в авторському міфі використаний образ дружини-джакалопа, але на відміну від традиційного романтичного трактування вибору життя із чоловіком через кохання, героїня оповідання була присилувана першим чоловіком жити у селі, овдовіла, і не покинула дитину і другого чоловіка через почуття відповідальності. Така трансформація фольклорного матеріалу акцентує не образ кохання, а проблему вибору і відповідальності.

Іван Огієнко неодноразово наголошував на тому, що християнство нашарувалося у фольклорі на більш давні пласти, і в оповіданні У. Вернон є також зразок такого конструкту. Меггі Гаркін так реагує на зустріч з юною дружиною-джакалопом, яку вплимав її онук: «Oh Mary,» she said. «Oh, Jesus, Mary and Joseph. Oh blessed Saint Anthony, you've caught a jackalope wife» [9]. Поєднання християнських образів із образами міфології американських індіанців втілює поступове нашарування культурних пластів у національній літературній традиції. В оповіданні також присутні інші фольклорні персонажі – «the Father of Rabbits» та «the Patterned Man», які підкреслено давніші за християнство: «Jesus, Mary and Joseph!» – «Don't see them out here often», he said. «Not the right sort of place». He [the Father of Rabbits] considered. «Your Saint Anthony, now... him I think I've seen. He understood about deserts» [9]. Образ взаємодії персонажів Біблії з фантастичними істотами з фольклору повторно звертається до неперервної культурної традиції.

Тобто залучення національного міфологічного матеріалу у творенні художніх світів фантазії являє собою сучасну літературну форму звернення до міфології. Авторський міф залучає традиційний матеріал до своєрідного діалогу в межах сучасного авторського письменства. В оповіданні Урсулі Вернон «Дружини-джакалопи» використано міфологічний хронотоп і образи фантастичних персонажів, але на відміну від традиційного трактування акцентується не ідеал кохання людини й фантастичної істоти, а проблема відповідальності й особистого вибору.

### **Список використаних джерел:**

1. Мелетинский Е.М. От мифа к литературе : учеб. пособ. по курсу «Теория мифа и историческая поэтика повествовательных жанров». Москва : Рос. гос. гуманитар. ун-т., 2000. 169 с.



2. Мельник Н. Проникнення в іншу реальність (українська магічна новела наприкінці ХХ століття). *СіЧ*. 1998. № 11. С. 46-51.
3. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. Київ : АТ «Обереги», 1994. 424 с. URL: [https://risu.org.ua/php\\_uploads/files/articles/ArticleFiles\\_50869\\_mytrIlarion\\_Doxrystyjanski-viruvannia.pdf](https://risu.org.ua/php_uploads/files/articles/ArticleFiles_50869_mytrIlarion_Doxrystyjanski-viruvannia.pdf).
4. Митрополит Іларіон. Книга нашого буття на чужині. Бережимо все своє рідне: ідеолог-іст. нариси. Вінніпег : Укр. наук. богослов. тов-во, 1956. 206 с.
5. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культур. життя укр. народа : курс, читаний в укр. нар. ун-ті. Київ : Вид-во Книгарні Є. Череповського, 1918.
6. Barnitz L.A. Nebula Nominee Review: «Jackalope Wives» by Ursula Vernon. *Imagined Stories*. 31.03.2015. URL: <https://labarnitz.wordpress.com/2015/03/31/nebula-nominee-review-jackalope-wives-by-ursula-vernon>.
7. Hancock D.M. Jackalope Hunting. University of Maryland, College Park, 2004. Internet resource.
8. Perrin B. D. Female Gender Stereotypes and Inequality within Ursula Vernon's Jackalope Wives and David K. Yeh's Cottage Country. *Bridges : An Undergraduate Journal of Contemporary Connections*. 2018. Vol. 3.1. URL: [https://scholars.wlu.ca/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=1027&context=bridges\\_contemporary\\_connections](https://scholars.wlu.ca/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=1027&context=bridges_contemporary_connections).
9. Vernon U. Jackalope Wives. *Apex Magazine*. URL: <https://www.apex-magazine.com/jackalope-wives>.

In contemporary fantasy creation of authorial myth is achieved through various means, often by using material from appropriate national mythology to shape it, thus incorporating the new authorial text into the continuous national cultural tradition.

Contemporary short stories often employ traditional material. Such widespread appeal of inclusion of traditional material into the contemporary literary context demonstrates deeper reinterpretation of the continuity of national cultural tradition in today's globalized world. Cultural and geographical diversity testify the search for national identity in the context of globalization, the attempt to make sense of its transformations as exemplified through mythological material reinterpretation. A number of texts embody the continuity of Native American mythology as a component of national and cultural heritage, including the famous short story by Ursula Vernon «The Jackalope Wives».

Ivan Ohienko emphasised the role and importance of mythology and its historical functioning in cultural continuity and identity. In the short story «The Jackalope Wives» by Ursula Vernon the traditional mythological space is transformed into a modern authorial one. The main fantastic characters of the story are the jackalope wives, the Father of Rabbits and the Patterned Man. The mention of Christian characters embodies the layering of images and themes in culture and provide further evidence of the continuity of national cultural tradition.

Hence, the use of national mythological material in the creation of fantasy universes is a modern form of mythology reinterpretation. The authorial myth draws traditional material into a certain dialogue within contemporary fiction. The short story «Jackalope Wife» by Ursula Vernon includes mythological chronotope and images of fantastic characters, but unlike the traditional interpretation, not the idea of love between a person and a fantastic being, but the problem of responsibility and personal choice is emphasized.

**Key words:** authorial myth, national mythology, folklore, continuity, Ivan Ohienko, Ursula Vernon.

*Отримано: 13.10.2019 р.*

## ЛІТЕРАТУРА ПОДІЛЛЯ У КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ КЛАСИКИ

УДК 821.161. 2-31.090.Мак

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.308-314

Ніна Бернадська

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

### ИНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РОМАН У ТВОРЧОСТІ ОЛЬГИ МАК

У статті висвітлено жанрову специфіку роману «Проти переконань» Ольги Мак – талановитої письменниці української діаспори, народженої на Поділлі. Досліджуваний текст розглянуто під кутом зору традиційних і модерністських жанрових ознак. Авторка використовує хронологічний сюжет із обрамленням, матриці родинного, любовного й роману виховання, реалістично змальовує українську історію 30- і 40-х років XX століття крізь призму індивідуального досвіду. Водночас конфлікт двох світоглядних систем – релігійної та матеріалістичної – виражається у рефлексіях героїв, їхніх суперечках-диспутах. Порушені О.Мак проблеми людини й системи, людини й релігії, гуманізму і тоталітаризму, абсурдності світу, пошуків власного я, внутрішньої свободи художньо втілюються у формі інтелектуального роману.

**Ключові слова:** творчість Ольги Мак, інтелектуальний роман, специфіка жанрової природи роману Ольги Мак «Проти переконань».

Сьогодні із впевненістю можемо констатувати, що вітчизняні літературознавці повертають творчість талановитої письменниці Ольги Мак українському читачеві, а також «вписують» її значний творчий набуток у літературний процес XX століття. Так, у ґрунтовній статті А.А. Трембіцького й А.М. Трембіцького детально висвітлено етапи життєвого шляху «відомої письменниці української діаспори Бразилії та Канади, автора більше півсотні художньо-документальних творів, лауреата літературної премії Українського літературного фонду, подолянки Ольги Мак» [11, с.225]. Більше того, автори цієї розвідки, максимально зібравши й опрацювавши бібліографічний матеріал, зазначають про дві версії щодо місця народження письменниці Ольга Нилівна Мак (дівоче прізвище Петрова): 20 (за іншими даними 21) липня 1913 р. у небагатій родині державного урядовця в Кам'янці-Подільському, який вона вважає «своїм рідним містом, хоч і не жила в ньому постійно» ...; (за іншими даними народилася в с. Карашина (нині Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. ...)» [11, с.226]. Гадаю, що дошукування істини можна поли-

шити історикам та красзнавцям, а для дослідників літератури якнайважливіше з'ясувати оригінальність творчості письменниці, її стильові домінанти. Варто зазначити, що вивчення творів подолянки і їх популяризацію започаткував В. Мацько [7]. Об'єктом його наукової рефлексії стали повісті «Каміння під косяком», «Чудасій», оповідання «Як Олег здобув Царгород».

Сьогодні найбільш ґрунтовним дослідженням творчості діаспорної авторки є кандидатська дисертація Аліни Реги «Художньо-філософська своєрідність прози Ольги Мак» (Івано-Франківськ, 2015), у якій максимально охоплено твори письменниці великої форми. Вадим Василенко звернувся до аналізу повісті «Чудасій» з погляду травматичного досвіду історії поряд з іншими творами еміграційної прози (кандидатська дисертація «Модифікація травми в українській еміграційній прозі другої половини ХХ століття». – К., 2016) [2]. Максимально детальною є стаття про творчість письменниці в об'ємній праці «Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості», котру упорядкувала Віра Прасолова [12].

Серед численного художнього доробку Ольги Мак, в якому кількісно переважають повісті й оповідання, привертає увагу роман «Проти переконань», виданий у канадійському видавництві «Гомін України» (Торонто, 1959). У післяслові видавництва зазначається, що у цьому творі «авторка літературно-мистецькими засобами розглядає стільки різних найпекучіших питань нашої доби і ставить їх у такому яскравому навігленні, що ледве чи хто досі в нашій літературі мав відвагу в тій формі ці проблеми розглядати» [6, с.368]. І далі навіть йдеться про те, що «широка дискусія на тему філософії релігії, традицій, побуту, материнства і т.д.» [6, с.368] може навіть викликати «певні застереження». Отже, маємо першу спробу визначити жанрову сутність роману як роману-диспуту. Л.Рудницький визначив твір як «абстрактно-філософську повість» [10, с.43–44]. А. Рега стверджує, що за жанром «Проти переконань» – інтелектуальний роман [9, с.37], у якому водночас «конфлікт вирішується у риторичній площині» [9, с.92].

Отож спробуємо з'ясувати, яка жанрова природа твору Ольги Мак.

Найперше зазначимо, що ще М. Бахтін вказував: універсальні духовні зв'язки реалізуються в романі в епічній події «пошуку істини», котра втілюється у функції мовних форм спілкування персонажів. У цьому випадку зображується «ідеологічно мотивований» і «дискутований» вчинок героя [1, с.94]. Такий тип роману втілює художня практика Ф. Достоєвського, який, як відомо, увійшов у світову літературу завдяки створенню так званого «ідеологічного» роману. Власне, це різновид, який наближений до роману філософського. Сучасна дослідниця філософського роману Валентина Герасимчук ототожнює філософський та інтелектуальний різновиди роману [3]. Ю. Ковалів визначає інтелектуальний роман як такий, що руйнує межі між наукою і літературою [4, с.346].

Попри термінологічну неусталеність і дискусії навколо жанрової природи інтелектуального роману, цей різновид, як відомо, поширився у літературі модернізму і представлений у творчості відомих письменників, таких як українські прозаїки В. Винниченко, Микола Хвильовий, В. Підмогильний, В. Домонтович, Є. Плужник, М. Івченко, а в світовій літературі – у творчості Т. Манна, Г. Гессе, Р. Музіля, Г. Броха, М. Фріша, А. де Сент-Екзюпері, Ж.-П. Сартра, А. Камю, В. Набокова, А. Мердок, В. Голдінга, Л. Дарвелла, Дж. Фаулза, Дж. Алдайка, А. Франса, А. Жіда, Ф. Моріака. Зокрема С. Павличко, досліджуючи жанрову природу інтелектуального роману сучасної Великобританії, чи не найточніше визначила його сутнісні характеристики: домінування філософських ідей над формальною стороною твору, широке використання алюзій, підтекстів, відкритих і прихованих цитат, явної і замаскованої полеміки з письменниками, істориками, філософами ми-

нулого й сучасного, специфічний характер героя, будову сюжету, авторський голос, манеру письма, а сам текст може нагадувати науковий трактат чи ребус [8, с.5].

Насправді, твір Ольги Мак – це поєднання кількох жанрових різновидів, що засвідчує і художнє новаторство авторки, і її майстерність у створенні модерного роману. Найперше помітно, що письменниця спирається на класичну традицію української реалістичної прози, оскільки використовує матриці родинного та любовного роману. Вони художньо реалізуються у сюжеті: історії непростих стосунків досвідченого у коханні молодого інтелектуала Ігоря Березовського та доньки шевця Марії Кобзаренко, випускниці педагогічного технікуму. Водночас твір має ознаки роману виховання, бо йдеться про становлення характеру молододівчини, яка шукає (і знаходить!) своє покликання і місце у житті шляхом неймовірних страждань і втрат. Маруся напівсирота, і в багатьох ситуаціях їй не вистачає довірливих стосунків з матір'ю, тому вона – закохана віддавна. ще підлітком, у Березовського – хай і з пересторогою, але вірить його словам: «шукати розкоші у божевільних кроках», «бути сміливою і послідовною до кінця в коханні та розпоряджатися собою без очікування дозволів» [6, с.358].

Відповідно Ольга Мак хронологічно розгортає сюжет: від першого знайомства молодих людей до їхнього драматичного розставання назавжди, яке змальовано вже в епілозі (таким чином епілог входить в обрамлення). Авторка інтригує читача, використовуючи рамкове обрамлення (епілог є його завершальною частиною). Якщо масив основних подій розгортається у 30-і роки ХХ століття, то сюжетно їх відлік починається з повоєнного часу (40-х років), коли Ігор Березовський приходить до клініки провідати вісімнадцятирічну доню, а потім – це фінальні сцени твору, позначені пафосом сентиментальності, – з'ясовує стосунки з матір'ю своєї дитини. Так розгортається любовна історія Марії, яка охоплює значний проміжок часу – двадцять один рік. Попри сюжетне обрамлення, Ольга Мак модифікує сюжет і тим, що розвиток дії у ньому – найбільша за обсягом частина. Такий письменницький хід і засвідчує належність роману до його інтелектуального різновиду, оскільки саме в цій частині найяскравіше розгортаються порушені авторкою проблеми: людина і система, людина і релігія, гуманізм і тоталітаризм, абсурдність світу, пошуки власного я, внутрішньої свободи. Світоглядні дискусії відбуваються між матеріалістом Ігорем Березовським та батьком Марусі, Кобзаренком-старшим, який керується наївно-інтуїтивними принципами осягнення світу. До них приєднується і Маруся, для якої кожне слово й думка Березовського набуває незаперечного статусу, й водночас дівчина захищає позицію батька («Для тата – Бог опора в житті, і він поки що ще тримається силою своєї віри. Підірвеш її – і що даси взаміну?») [6, с.135]. Або: «Крадіжку гаманця ти уважав би нечесною справою, але крадіжку віри – своїм обов'язком» [6, с.136]). Тим самим вона протестує проти цинізму тогочасної державної машини, котра пропагувала псевдоцінності, несумісні з істинними християнськими поглядами на життя. Скажімо, показовими є такі думки Ігоря Березовського: «І вам, поки ви здобудете освіту, доведеться ще багато всяких нісенітниць вчитися і вдавати, що ви в них вірите. І найважливіше для вас усіх – вміти їх пізнавати і відмежовувати від правди. Я прямую до того, щоб вас цього секрету навчити, бо без нього ви не проживете, або проживете, сприймаючи світ у кривому дзеркалі. Пам'ятайте ще раз: є правда і «правда». Перша – для вас, друга – для прилюдного вжитку» [6, с.60].

Численні рефлексії героїв включені у сюжет, вони в яскравій публіцистичній формі відтворюють протиставлення двох світоглядів – матеріалістичного та релігійного. У фіналі твору відбувається своєрідна зміна оптики: якщо у розвит-

ку дії у диспутах перемагає Ігор Березовський як вмілий оратор і, за характеристикою його друга Євгена Веретелюка, чоловік з «мальованою пикою і нахилом до динамітно-сахаринової красномовности» [6, с.141], то в епілозі – Марія Кобзаренко-Лукіяничук: «Я обвинувачую тебе не так у тому, що ти переміг мене фізично, як у тому, що ти наперед заразив мою душу бактерією гнилизни й безвір'я. Це було підліше й жорстокіше від прямого фізичного гвалту!..» [6, с.359]. Ці звинувачення, вистраждані й переболілі, розгортаються за принципом градації, бо далі жінка остаточно підсумовує: «Для тебе, Ігоре, сказавши широко, життя ніколи не мало сенсу, бо ти розглядав його виключно через призму матерії. Всі твої благі намірення і всі твої пориви були мертвонародженими, бо в них бракувало Духа і віри в Духа» [6, с.361]. Отож, в епілозі авторка знову повертається до форм диспуту, але і фінал його, і конфігурації героїв інші – Марія більш переконлива, бо правдива, більш чесна, бо – через страждання – повернулася до справжніх істин, тих, які виховав у ній батько, родина. Ігор же опинився на роздоріжжі, адже його натура розполовинена: він не сприймає ідеологічну пропаганду і водночас іде на компроміс із нею, а, значить, із власними переконаннями: у повосенний період, відмовившись від «перспективи жалюгідного завпедства чи навіть директорства в містечковій школі» [6, с.318], він залишається в армії. «...Об'їздив пів Європи, слухав Ліста і дивився на тарантелу в Будапешті, пив кисле вино при кулеші з бриндзєю в Румунії, розважався оперою у Відні, гуляв з веселими польками в Кракові, а на кінець осівся в Берліні. ...і взагалі жив так, як жила вся новітня червона плутократія» [6, с.319]. Дуже влучно помітила А. Рега: «Апеляції в тексті до В. Винниченка не випадкові, Ігор Березовський в окремих ситуаціях і справді схожий на Кирпатого Мефістофеля» [9, с.107].

Для роману Ольги Мак характерний високий рівень філософського узагальнення, поєднаний із індивідуально-конкретним зображенням героїв і ситуацій. Твір української авторки позначений реалістичними нотами, тому притаманна для модерністського інтелектуального роману параболічність у ньому не простежується – тобто сюжет позбавлений інакомовлення, підтексту, прихованого сенсу, його одноплановість визначається художнім конфліктом (протиставлено наївно-чуттєві знання свідомості освіченої), безпосередньо втіленим у тексті через численні діалоги – диспути, у яких беруть участь кілька героїв. Проте роман Ольги Мак не так історія ідей, як конкретних персонажів. Тому не можна погодитися із думкою А. Реги, що «конфлікт вирішується у риторичній площині» [9, с.92], він знаходить своє втілення у конкретних людських долях, які, як стверджує авторка, залежать від переконань.

Це твір про реальне життя, реальних людей, котрі живуть і хочуть жити щасливо, проте суспільні катаклізми буквально вриваються у їхню усталені будні і кардинально змінюють не лише зовнішні обставини життя, а – і це найголовніше – розхиляють духовні, світоглядні переконання, породжують сумніви або, навпаки, примушують мімікрувати до обставин. І це призводить до страшних наслідків, як-от, Ігоря Березовського: «...зрозумів, що для нього цілий світ – це руїни і пустеля. Руїні там, де колись стояла стара міщанська хата, захована за двома кремезними грушами, руїна тут, руїна в душі – скрізь руїна і скрізь пустеля. Вона оточувала його ззовні, вона була у нього всередині, вона визирала з його очей. Нагромаджена маса мертвої матерії, а серед неї він – загублений атом...» [6, с.317-318].

Екзистенційна проблематика роману зосереджена в трьох основних його фігурах. Проте герої позбавлені символічного навантаження, вони повнокровні, живі, зі своїм внутрішнім світом, тобто конкретно-чуттєві типи. Для їх змалювання Ольга Мак використовує увесь арсенал художніх засобів: дії, вчин-

ки, мовні партії, психологічні характеристики. Відтак образи Марії і Григорія Степановича Кобзаренків, Ігоря Березовського пластичні, реалістичні, переконливі. У традиційному ключі відтворено інтер'єри (скажімо, школи: «...містилася в колишньому будинку приходства, як і всі хати, обдертому і знищеному часом. ...двері потріскали й ледве трималися в зігнутих одвірках, що розшитані дерев'яні сходи, поки що скріплені морозом, грозили розлетітися у першій же теплий день, що в сінях пахло цвіллю й димом, а давно не білені стіни були аж рябі від різнорідних написів, бруду і дір» [6, с.274-275]), пейзажі («Холодні вітри напинали блакитні вітрила весняних днів, і вони пливли один за одним кудись разом із сонцем та пропадали десь в позаобрієвій безвісті. Благально простягали за ними свої зелені руки вибуялі дерева і, не вблагавши нічого, лишилися далі на місці, журно хитаючи головами та розсвіваючи по землі дзвінкий шепіт свого взористого жалю. Сонце ж, уперто відпроваджуючи одних, сипало пригорщами золоті цукерки другим, і все лишалося незмінно-ласкавим, щедрим і одночасно байдужим» [6, с.106]), портрети (наприклад, зовнішність Марусі очима Березовського: «Тридцять сім років, що їх мала, були записані виразно і в легкій сіточці зморшок біля очей, і у втомлено спущених кінчиках уст, і в сивині, розсіпаній по темному волоссі, прикритому наполовину чорним капелюшком» [6, с.350]), котрі живописні й матеріальні. Проте, на відміну від традиційного класичного роману, зокрема соціально-побутового, в інтелектуальному романі Ольги Мак авторська тенденція впливає не лише із логіки сюжетної дії і вчинків персонажів, а в першу чергу із їхніх монологів, суперечок, дискусій, різних ідейних протекань. Тому деякі сторінки твору нагадують публіцистичний есей, у якому йдеться про питання релігії і моралі.

На відміну від модерністського інтелектуального роману з його відкритим фіналом, твір Ольги Мак має завершений сюжет. Власне, читач отримує відповіді на питання, поставлені письменницею. Особиста доля героїв чітко окреслена, відповіді – вичерпані і духовний конфлікт між ними, а відтак вирішена й екзистенційна суперечка.

Промовистою є назва роману. Переконання – це тверда впевненість, віра у щось, усталена думка про щось. Герої залишаються вірними своїм поглядам, як-от Григорій Кобзаренко, або ж намагаються домінувати над тими, хто лише шукає себе, вплинути на чужий внутрішній світ. Так чинить Ігор Березовський, проте він програє у світоглядному і любовному двобої Марії. Жінка зберігає таємницю батьківства для їхньої спільної доні Тані, дистанціює її від знайомства і впливу батька, а в плані світоглядному безапеляційно заявляє: «... ніколи не мали нічого спільного в поглядах, себто, в засадничих **переконаннях**. На якийсь час ти мені накинув свої. Я, засліплена твоєю інтелігенцією і своїми почуваннями, прийняла їх. Але вони виявилися для мене чужими й ворожими. Вони опоганили мою душу, розложили мою гідність, штовхнули мене на ганьбу, зруйнували мені життя» [6, с.267]. Більше того, Таня виростає і виховується по-іншому під впливом вітчима: «Вона не хоче спокою, вона ненавидить тишу й безтурботність, вона ставить у ніщо **збереження фізичного існування**. Зі запалом юности вона мріє про ліс, про скоростріл і про гранати. ... Для неї нема більшої гордості від того, що вона – донька борця УПА. В ній нарешті обізвалася правда Кобзаренківська кров...» [6, с.362].

Твір Ольги Мак також просякнутий атмосферою довоєнного і післявоєнного часу. Третєособовий наратор дистанціюється від героїв і некапливо розгортає оповідь, насичену політичними і побутовими прикметами конкретного історичного періоду.

В українській літературі у 20-х роках ХХ ст. активно розвивалась інтелектуальна проза, проте цей процес був перекреслений несприятливими суспільно-історичними умовами. Роман Ольги Мак засвідчив залучення української літератури до світоглядних та естетичних пошуків світового письменства. поєднавши у собі ознаки традиційності і модерності.

Водночас, незважаючи на перерваність традиції, як засвідчує Н.Козачук [5], лінія інтелектуального роману знайшла своє продовження у таких творах другої половини ХХ ст., як «Дві жінки Альберта», «Красвиди підглядника» Б. Бойчука; «Вовкулака (Самотній вовк)», «Катастрофа» В. Дрозда; «Безслідний Лукас» П. Загребельного; «Воццек» Ю. Издрика, «Землетрус» С. Майданської; «Біла тіль», «Суд над Сенекю», «Вернися в дім свій» Ю. Мушкетика; «Господар», «Гірчичне зерно», «Смітник Господа нашого», «Записки Білого Пташка» Г. Паргуляк; «Міські мотиви», «Дисертація», «Матріополь» В. Тарнавського; «Чудо», «Камінна луна», «Дзигар одвічний», «Юнаки з вогненної печі: Записки стандартного чоловіка» Вал. Шевчука; «Марта», «Рай» Г. Штона; «Як на війні», «Бар'єр несумісності», «Причини і наслідки» Ю. Щербака.

#### Список використаних джерел:

1. Бахтин М. Слово в романе. *Вопросы литературы и эстетики*. Исследования разных лет. Москва : Художественная література, 1975. С. 72-233.
2. Василенко В.С. Модифікація травми в українській еміграційній прозі другої половини ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2016. 20 с.
3. Герасимчук В. Філософський роман ХХ ст. Специфіка тексту. Київ : ПАРА-ПАН, 2007. 392 с.
4. Літературознавча енциклопедія : у 2-х т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 2. 624 с.
5. Козачук Н.В. Поетика української інтелектуальної прози 1960-90-х рр. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Івано-Франківськ, 2008. 19 с.
6. Мак Ольга. Проти переконань : роман. Торонто : Гомін України. 1959. 368 с.
7. Мацько В. Українська еміграційна проза ХХ століття : монографія. Хмельницький : ПП Дереза І.Ж., 2009. 388 с.
8. Павличко С.Д. Лабіринти мислення. Інтелектуальний роман сучасної Великобританії. Київ : Наукова думка, 1993. 105 с.
9. Рега А.С. Художньо-філософська своєрідність прози Ольги Мак : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Івано-Франківськ, 2015. 20 с.
10. Рудницький Л. Література з місією. Спроба огляду української еміграційної прози. *Слово і Час*. 1992. № 2. С. 41-45.
11. Трембіцький А.А., Трембіцький А.М. Письменниця-подільянка Ольга Мак – гордість української діаспори Бразилії та Канади. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2013. Т. 20. С. 225-238.
12. Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості / упоряд. Віри Просалової. Донецьк : Східний видавничий дім, 2012. 516 с.

The article depicts the genre specificity of the novel «Against Beliefs» by Olga Mak, a talented writer of the Ukrainian diaspora in Brazil and Canada, author of numerous artistic and documentary works, who was born in the Podillya region. The text is viewed from the perspective of traditional and modern genre traits that are closely intertwined in the novel. Olga Mak uses a chronological plot with framing, while highlighting the epilogue, the matrix of family, love and romance education, realistically depicts Ukrainian history of the 30s and 40s of the twentieth century through the lens of individual experience, while simultaneously portraying a two-dimensional system, which is expressed in the reflections of the characters, their disputes, a kind of ideological competition. The au-



thor art-journalistly breaks the problems of man and system, man and religion, humanism and totalitarianism, the absurdity of the world, the search for my own self, inner freedom. The main characters are participants in the controversy, written psychologically, in details. Unlike the modernist intellectual novel with its opening finale, Olga Mack's work has a completed plot. Actually, the reader receives answers to the questions posed by the writer. The personal destiny of the heroes is clearly outlined, respectively – the spiritual conflict between them is completed, and thus the existential dispute is resolved.

It is also noted that, despite the interruption of the development of Ukrainian modernism, in the second half of the twentieth century the intellectual novel continued to develop in the works of B. Boychuk, V. Drozd, P. Zagrebelsky, Y. Izdrik, S. Maidansky, Y. Mushketik, G. Pagutyak, V. Tarnavsky, Val. Shevchuk, G. Shtonya, Y. Shcherbaka.

**Key words:** creativity of Olga Mak, intellectual novel, specifics of genre nature of Olga Mak's novel «Against Beliefs».

*Отримано: 16.09.2019 р.*

УДК 821.161.2-3(477.43)Мачківський  
DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.314-318

**Тетяна Джурбій**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ХУДОЖНЬО-БІОГРАФІЧНА ПРОЗА МИКОЛИ МАЧКІВСЬКОГО**

На прикладі романів подільського письменника Миколи Мачківського «Чорний дяк» та «До вежі черленої» досліджено типологічні особливості художньо-біографічної прози. Звернено увагу на особливості інтерпретації біографії видатних постатей у романному жанрі.

**Ключові слова:** роман, художня біографія, Микола Мачківський, Наталія Кашук, Ісайя Кам'ячанин.

На сучасному етапі розвитку вітчизняного літературного процесу помітне місце займає в наукових студіях літературно-біографічна проза. Як сукупність жанрових форм художньої біографії дана проблема стає все частіше об'єктом дослідження сучасних літературознавчих студій. Питання жанрово-стильової специфіки художньо-біографічної прози всебічно висвітлювали вітчизняні й зарубіжні науковці – М. Бахтін, О. Валевський, Г. Винокур, О. Галіч, О. Дацюк, Д. Жуков, Д. Затонський, В. Кардін, Б. Мельничук, Андре Моруа, Ж. Неф, Д. Стус, М. Утехін, І. Янська та ін.

У класичному трактуванні, основними ознаками цього жанру є: правдивість зображення образу видатної особи, високохудожність оповіді, опора на справжні документи та факти, безпристрасність біографа, глибоке занурення в психологію головного героя й таке інше; звернення увагу на альтернативні й фіктивні життєписи, в яких органічно переплелися правда та вимисел. Постмодерні варіантні форми художньої біографічної прози вирізняються синкретичністю – літературна гра з біографічним фактажем поєднується з історичною правдою, при цьому, дотримуючись рідко логічності та послідовності при викладі подій та життєвих фактів.

Жанр класичної художньої біографії інтерпретував у своїй літературній творчості подільський письменник Микола Мачківський. Його роман «Чорний дяк» знайомить читача з письменником давньої української літературної доби Ісайєю Кам'ячанином, «До вежі черленої» – з життєтворчістю класика ХХ століття Наталею Кашук.

Новаторством Мачківського стало те, що він уперше, хай і в художньому творі, систематизував і ґрунтовно опрацював біографії вищезазначених письменників. Постаті, що стали головними персонажами романів М. Мачківського, на сьогодні є малодослідженими та вивченими. Як про Наталію Кашук, так і про Ісайю Кам'янчанина у сучасній літературознавчій науці є дуже мало фактів та відомостей. Ретельно працюючи над архівними матеріалами, письменник систематизував у одному творі ту інформацію, котра була не відомою широкому загалу.

Роман «Чорний дяк» (2000) – літературна версія життя і творчої діяльності давнього українського письменника-полеміста Ісайї Кам'янчанина, написана на основі віднайдених на сьогодні документів. Узято до уваги також наукові припущення вітчизняних і зарубіжних дослідників (Дмитра Абрамовича, Костянтина Харламповича, Леоніда Юзефовича, Степана Бабишина, Вікторії Колосової, Євгена Денисова, Едварда Кінана, Мечислава Гебаровича тощо).

Ісайя Кам'янчанин – головний герой роману, уродженець Кам'янця-Подільського, син священнослужителів. Він за збігом обставин на довгі роки потрапив у монастирську в'язницю, був заговорований як «Чорний дяк». Ще нині окремі дослідники, пишучи про Ісайю, неодмінно зазначають: «Це той самий Чорний дяк...».

Тому й вмотивованою є назва твору – «Чорний дяк», хоча весь пафос твору спрямовано на супротивне – спростувати наклеп на Ісайю, а отже, зняти з нього його ганебне тавро. Адже велика різниця, скажімо, між московським князем Іваном IV, названим Іваном Грозним і безневинним монахом-книжником Ісайєю, який сам себе називав Кам'янчанином, а не Чорним дяком. Перший, попри неабиякий державницький розум, увійшов в історію як тиран, деспот, душолюб, а другий – постає як лагідна поетична натура, наскрізь пройнята любов'ю до Бога й Людини, прихильна і добра до всього живого, йому не властива чорнота в усіх її проявах.

Микола Мачківський – один з тих, хто реабілітує Ісайю Кам'янчанина, хто змушує громадськість ретельно придивлятися до творчої спадщини нашого земляка і, ясна річ, – до його неординарної постаті, незвичайної долі.

Та слід сказати, що перед автором постало неймовірно важке завдання: у фондах держархіву Хмельницької області збереглося обмаль матеріалів про цю історичну постать. Письменнику-подолянину довелося шукати слідів Ісайї в архівах Кракова, Кишинєва, Києва, Вільнюса, Москви, Вологди, Ростова, що в Ярославській області Російської Федерації. Добрих порадників він знайшов в особі знавця історії Кам'янеччини Тамари Андріївни Сис-Бистрицької, академіка Іона Ізраїлевича Винокура, його колег кандидатів історичних наук Миколи Борисовича Петрова, Віктора Степановича Прокопчука, кандидата філологічних наук Віталія Петровича Мацька, подільських краєзнавців Анатолія Володимировича Сваричевського, Євгена Даниловича Назаренка, Тамари Петрівни Міцінської, краківського краєзнавця і літературного слідопита Збігнева Ольшевського, науковців Кишинівського державного архіву, молдовського письменника Мірчи Лютека, московського поета, перекладача й літературного слідопита Юрія Денисова та інших.

Така творча й наукова співпраця надає роману чіткої документальної основи, слугує надійним підґрунтям.

Окрім історичної правди, значне місце у творі займає й художній домисел автора. Письменник, послуговуючись історією, творить вигадані людські образи, художні картини. Тут не обійшлося без творчої фантазії, певної частки домислу, деяких персонажів подано під зміненими прізвищами, оскільки відомо, що такий чоловік був, але, яким було його справжнє ім'я, відомостей не лишилося.

Та історичний контекст є домінуючим, а художній домисел лише підсилює історичну правду. Автор своєрідно інтерпретує історичний матеріал, органічно поєднує його з художнім домислом, вишуканою, образною мовою.

Микола Мачківський обрав своєрідну композиційну форму для свого роману – цикл повістей. Вочевидь, до цього його спонукали ті труднощі, що виникли при опрацюванні історичного матеріалу: не все відомо, що було з Ісайєю, наприклад, у Печерській лаврі, небагато відомостей є про віленський період.

Отже, письменник змушений був обмежуватись певними часовими рамками. Можливо, це не на користь роману, але на користь істині.

Для стилю твору властиве поєднання документалізму з тонким ліризмом і дотепним гумором. Про Івана Грозного, скажімо, письменник говорить іронічно, знімає з нього грим офіціозу, що увиразнює цей образ. В окремих епізодах пародіюються історичні та авантюрні романи.

У романі діють й інші історичні особи, зокрема – одноліток, земляк і побратим Ісайї Кам'янчанина письменник просвітитель Герасим Смотрицький, князь Василь-Костянтин Острозький, першодрукар Іван Федоров, молдовський господар Олександр Лепушняну, російський цар Іван Грозний, князь Андрій Курбський, польський король Сигізмунд II Август, французька королева Катерина Медічі.

У романі подається своєрідна версія життя і духовних шукань письменника-полеміста Ісайї Кам'янчанина.

Словом, ми маємо перший літературний твір про нашого далекого предка – письменника-полеміста, богослова, книжника Ісайю Кам'янчанина.

Свого часу роман анутовався і рецензувався в «Літературній Україні», «Подільських вістях», «Молодіжній газеті» (Полтава), журналі «Соборність» (Мюнхен) та інших виданнях.

Другий біографічний роман «До вежі черленої» (2005) Миколи Мачківського присвячений життю і творчості однієї з перших письменниць, що належала до шістдесятників, Наталії Кашук (1937-1991), яка є відомою українською поетесою і журналісткою. В анотації до книги читаємо: «Зворушливо розповідається у творі про зустрічі поетеси з видатними майстрами слова Павлом Тичиною, Максимом Рильським, Платоном Вороньком, хірургом Миколою Амосовим, про її дружбу з передчасно згаслими молодими поетами Степаном Будним, Василем Симоненком, Віктором Кушніром, Володимиром Соботовичем, скульптором Галиною Кальченко, кіноактором Іваном Миколайчуком» [1].

Якщо матеріалу для попереднього роману практично не було, то для написання «До вежі черленої» автор використав багато інформації зі спогадів сучасників Наталії Кашук.

Однією із сюжетних ліній роману є історія дружби Наталії Кашук з відомим ученим, професором, літературознавцем, її однокурсником Богданом Мельничуком. Це не лише дружба яскравих особистостей, а передусім людей, закоханих у рідне слово, рідну пісню. В основу книги лягли розповіді друзів Н.Кашук, зокрема, і спогади Богдана Мельничука.

Її дитячі та юнацькі роки пройшли в Кам'янці-Подільському (народилася у м. Слов'янську на Донеччині 25 жовтня 1937 року. У романі описано важкі воєнні дні та поневіряння, які довелось пережити сім'ї, добираючись до Кам'янця), тут вона навчалася в школі. Після невдалої спроби вступити на філфак Московського університету дівчина за порадою її літературної наставниці, доцента Кам'янець-Подільського університету Євгенії Гінзбург подає документи до Чернівецького держуніверситету. Стає першокурсницею філфаку. Вибір був не випадковим: це було місто українських письменників Юрія Федьковича

і Ольги Кобилянської – Соловія і Соловії (друга частина роману), місто українського духу, органічного для молоді Наталі. У Чернівецькому університеті навчається упродовж 1954-1956 років, згодом переводиться в Київський національний університет імені Тараса Шевченка (1956-1959 рр.). Стає членом Спільки письменників України, працює у київському видавництві «Дніпро», у журналі «Україна». Привабливим є образ ліричної героїні, її поезії – образ жінки, перейнятої однаковою мірою як своїми особистими, так і громадянськими болями, жінку мужньою й одержимою творчістю. Цим останнім Наталія Кашук нагадує Лесю Українку. У романі яскраво описано той спогад, коли мати – Галина Олександрівна – подарувала на десятиріччя книжку з поезіями Лесі Українки, та любов до поетеси, її творчості. Чітко описано вплив письменниці на ще маленьку Наталію. Власне, вплив геніальної Лесі на її творчість є безперечним.

Наталія Кашук за походженням була україною, постаттю із досить виразними рисами українського національного характеру. Людиною з виразним почуттям національної гідності, залюбленою в українську старовину, чому сприяла дружба й опіка над нею відомої кам'янецької фольклористки й красавиці Тамари Сис-Бистрицької, з високим рівнем національної свідомості. Їх стосунки дуже детально та правдиво зобразив М. Мачківський у творі.

Пам'ятною була зустріч Н. Кашук з доцентом чернівецького вузу Василем Максимовичем Лесиним. Богдан Мельничук, літературний побратим письменниці, у романі згадує:

«1 вересня 1954 року о 9 годині ранку ми зайшли в 1-шу студентську аудиторію, на першу пару. Доцент Василь Максимович Лесин читав лекцію зі вступу до літературознавства. Але перед тим, як приступити до неї, він зачитав список однокурсників, кожного попросив підвестися, показатися своїм новим друзям зусбіч. Так я довідався, що ота чорненька вродлива кам'ячаночка – Наталія Кашук. Власне, наші першокурсники почали цікавитися одне одним ще до лекції... Але то було знайомство побіжне, неповне. Василь Максимович не просто нас познайомив, а наче побратав. На багато літ, на все життя...»

Сильне враження справила на аудиторію й лекція. Такого оратора, ерудита мені до того не доводилося...» [1, с.146]

Ставлення до Богдана Івановича з боку Наталі було таким же ширим, відвертим і шанобливим. Свідченням цього є факт подальшого життя Наталі (після Чернівців). Йдеться про цитовану у книзі М. Мачківського її закриту рецензію на рукопис книги нарисів Богдана Мельничука «Канадські зустрічі». Простора цитата видається доречною, бо є свідченням того, як однокурсниця сприймала його, старосту академічної групи:

«...Письменник мислячий, глибоко ерудований, поет і публіцист, дослідник жанрів художньої літератури, автор цікавих книжок. Колишній вихованець, а нині викладач філологічного факультету Чернівецького університету Богдан Мельничук їздив у заморську країну згідно з домового про культурний обмін... Трохи знаючи його натуру зі студентських років, хочу зауважити, що він ніколи не пнеться наперед, буде чекати, поки спитають його думку, його слова... Але ж видавництво знало, який матеріал одержало, і годилось би навіть поза планами, – резерв на такі випадки завжди є, – оперативно, сьогодні на сьогодні, випустити цю книжку» [1, с.152].

На жаль, хворобливий стан Наталі Кашук (серце, ревматизм) змусили дівчину переїхати до Києва, де жила в Святоші її сестра Леся, заміжня за лікарем Дмитром Наливайком. Так виникла надія на добрий догляд за її здоров'ям, відсутній у Чернівцях. З 1 вересня 1956 року Наталія Кашук – уже студентка філфаку Київського держуніверситету.

2 липня 1991-го серце Наталі Кашук зупинилось... Радіо передало ту сумну звістку. Вона приголомшила друзів в усіх куточках України.

Богдан Мельничук і Анатолій Добрянський надіслали рідним телеграму: «Глибоко засмучені непоправною втратою – дочасною кончиною Наталі Кашук. Пам'ять про чудову поетесу з героїчної Лесиної когорти, незабутню товаришку наших студентських літ, ніжно закохану в зелену Буковину, пронесемо через усе життя. Нехай їй буде пухом київська земля!...» [1, с.435].

Саме такою – позитивною, талановитою постає у романі Миколи Мачківського знаменита українська письменниця Наталя Кашук.

Композиційно цей роман також членується на чотири окремі повісті. Тут такий поділ зумовлений періодизацією життєтворчості письменниці, змінами у її житті.

Художньо-біографічна проза Миколи Мачківського є вартісною не лише у художньому плані, а й в історичному. У той час, коли літературне краєзнавство Поділля перебуває на етапі активного розвитку, твори такого жанру стають підґрунтям та основою літературознавчих розвідок.

### **Список використаних джерел:**

1. Мачківський М. До вежі черленої. Роман-життєпис. Хмельницький : Поділля, 2005. 448 с.
2. Мачківський М. Реабілітований Ісайя Кам'янчанин. *Соборність*. 2002. № 2. С. 71-78.
3. Мачківський М. Чорний дяк : роман. Хмельницький : Поділля, 2000. 328 с.

On the example of the novels of the Podolsky writer Mykola Machkivskyi, «The Black Dyak» and «To the Tower of the Red», the typological features of artistic and biographical prose are explored. Attention is paid to the peculiarities of interpretation of the biography of outstanding figures in the novel genre.

At the present stage of the development of the domestic literary process, literary-biographical prose occupies a prominent place in scientific studies. As a collection of genre forms of artistic biography, this problem is becoming increasingly the subject of research in contemporary literary studies.

The genre of classical artistic biography was interpreted in his literary work by the Podolsky writer Mykola Machkovsky. His novel Black Cherry introduces the reader to the writer of ancient Ukrainian literary age, Isaiah Kamyanchanyn, to the Tower of the Green, to the life of the 20th century classic Natalia Kashchuk.

Machkovsky's innovation was that for the first time, albeit in a work of art, he systematized and thoroughly elaborated the biographies of the above-mentioned writers. The figures that have become the main characters of M. Machkovsky's novels are nowadays under-researched and studied. There are very few facts and information about both Natalia Kashchuk and Isaiah Kamyanchanin in modern literary studies. Carefully working on archival materials, the writer systematized in one work the information that was not known to the general public.

Mykola Machkovsky's artistic and biographical prose is valuable not only in artistic terms but also in historical. At a time when the literary history of Podillya is at the stage of active development, works of such a genre become the basis and basis of literary studies.

**Key words:** novel, art biography, M. Machkovsky, Natalia Kashchuk, Isaiah Kamyanchanyn.

*Отримано: 25.10.2019 р.*

Світлана Кутова

*Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія*

### **ХУДОЖНЄ ВТІЛЕННЯ ОБРАЗІВ ЛЮДЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ ТА ЇХНЬОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В СУСПІЛЬСТВО У ПРОЗІ О. РАДУШИНСЬКОЇ**

У статті висвітлено актуальні питання художнього відтворення образів людей з особливими потребами, їхні світоглядні установки, моральні орієнтири, духовні позиції, зокрема у творчості подільської письменниці О. Радущинської. Розкрито художнє відображення проблеми інтеграції дитини з особливими потребами в суспільство шляхом подолання не тільки фізичних, але й символічних бар'єрів у їхньому житті у повісті «Метелики в крижаних панцирах».

**Ключові слова:** сучасний літературний процес, художня спадщина, подільські письменники, Оксана Радущинська, повість, проблематика, образ людей з особливими потребами.

**Постановка проблеми.** У сучасному літературному процесі все більше стає помітною тенденція зображення в художніх творах різноманітних варіантів проблеми інтеграції осіб з особливими потребами в суспільство шляхом подолання не тільки фізичних, але й символічних бар'єрів у їхньому житті.

Саме люди з особливими потребами найчастіше відчують негативне ставлення до себе з боку суспільства. Інтеграція людини у суспільство передбачає її повне включення в усі сфери життєдіяльності суспільства, дестигматизацію особи за будь-якими ознаками (віку, статі, расової приналежності, стану здоров'я, релігійних, поведінкових особливостей тощо) [3]. Головна проблема дитини з особливими потребами полягає у порушенні її зв'язку зі світом, в обмеженій мобільності, недостатності контактів з однолітками та дорослими, в обмеженому спілкуванні з природою, недоступності низки культурних цінностей, а іноді і елементарної освіти. Дитина з особливими потребами може бути такою ж здібною і талановитою, як і її однолітки, які не мають проблем зі здоров'ям, але виявити свій талант, розвинути його, приносити за допомогою його користь суспільству їй заважає нерівність можливостей.

Твори сучасної української літератури називають альтернативою розвитку нового покоління, адже вони спрямовані на формування аналітично мислячого читача. Підтвердженням такої думки є позиція Н. Зборовської, котра, аналізуючи активне поширення масової літератури, наголошує на її «порожності, доки її не введено в живу культурну практику» [4, с.4], а її наповнення вбачає в нових «зацікавлюючих історіях».

**Аналіз останніх досліджень.** У працях У. Баран, Н. Зборовської, О. Луцешевської, О. Папуші та ін. порушено актуальні питання сучасної прози для дітей та юнацтва. М. Бахтін, О. Галич та ін. присвятили свої роботи методології дослідження художнього твору та образу головного героя. Ґрунтовний аналіз образу дитини у літературі для дітей і підлітків здійснили С. Іванюк, Б. Салюк, О. Чепурко та ін. Творчість Оксани Радущинської завжди привертала увагу дослідників, окремим аспектам присвятили праці В. Бобух, В. Дмитрик, Л. Макаренко, М. Мачківський, І. Горячок та ін., які відзначають надзвичайну образність її поезій, тонке відчуття сенсу слова, особливість мовної системи письменниці.

Варто зауважити, що тема дітей з особливими потребами була порушена ще в усній народній творчості. Так, у румунській народній казці «Цугуля, син діда і баби» [10]. зображено персонажа, який не ходить, оскільки «відьма через заздрощі украла сухожилля», але хлопець виявляє бажання бути активним, хоче, щоб його дядько дав коня для полювання, а коли отримує бажане – виїжджає полювати і робить це більш успішно, ніж його «звичайні» брати.

На нашу думку, символічний смисл допомоги від добрих чарівних сил у боротьбі зі злом відьмою активізує «реалістичні» спроби головного героя жити повноцінно (Цугуля одружується з царівною та стає царем), що імпліцитно прочитується як подолання власних комплексів і бажання включення в усі сфери життєдіяльності суспільства.

У різний час до теми людей з особливими потребами зверталися М. Семенова («Там, де ліс не росте»), Д. Корній («Гонимарник», «Зірка для тебе»), Люко Дашвар («Гоцик»), Т. Белімова («Вільний світ»), М. Матіос («Солодка Даруся»), Л. Уліцька («Донька Бухари»), Дж. Піколт («Крихка душа»), Я. Вишневський («Повторення долі»), С. Прощок («Руйнування ляльки»), Рубен Гальєго («Біле на чорному»), Л. Уліцька («Донька Бухари»), Лариса Ніцой («Дві бабуськи в незвичайній школі, або Скарп у візку»), Марк Геддон («Загадковий нічний інцидент із собакою»), Дзвінка Матіяш («Марта з вулиці святого Миколая»), Дж. Палассіо («Диво» (пер. із англ. С. Колесник)), О. Сайко («До сивих гір»), А. Бачинський («140 децибелів тиші»), О. Радушинська («Метелики в крижаних панцирах») та ін.

У своїх творах письменники порушили низку проблем: відчуженість, відраза і жалісливість як основний мотив у ставленні здорових людей до осіб з інвалідністю; закомплексованість, закритість, відчуття меншовартості людей з особливими потребами; відсутність системного суспільного і державного меседжу до громадян України про європейські стандарти бар'єрності, толерантності, доброзичливості на всіх рівнях життя.

Цих проблем торкається і Оксана Радушинська у своїй книзі «Метелики у крижаних панцирах», котра була презентована на Книжковому форумі у Львові. Презентація-дискусія «Спроба озвучення: книги про особливих людей» («Видавництво Старого Лева» – ВСЛ) на основі книг «Марта з вулиці Святого Миколая» Д. Матіяш, «140 децибелів тиші» А. Бачинського, «Метелики у крижаних панцирах» О. Радушинської відбулася 10 вересня 2015 року [8].

Повість О. Радушинської «Метелики в крижаних панцирах» й образи людей з обмеженими можливостями в художніх творах малодосліджені, що й зумовило актуальність теми.

**Метою статті є** розкрити особливості художнього відображення в творчості О. Радушинської образу людей з особливими потребами та їхньої інтеграції в суспільство.

**Виклад основного матеріалу.** Намагання сучасних українських письменників поглибити морально-етичні і психологічні аспекти проблем адаптації і реабілітації у суспільстві людей з особливими потребами особливо актуальні ще й тому, що у зв'язку з подіями на сході країни (2014-2019 рр.) таких людей стає більше. Новітнє суспільство незалежної України має демонструвати цивілізовані підходи до вирішення проблем інтеграції людей з особливими потребами в суспільство.

Авторка книги «Метелики в крижаних панцирах» О. Радушинська є людиною з особливими потребами, тому й проблему інтеграції осіб з обмеженими можливостями в суспільство зуміла передати, надаючи сильної інтенції психологізму в зображенні внутрішнього світу героїні та її ближніх.



У процесі осмислення творчості будь-якого письменника важливими виступають його світоглядні установки, моральні орієнтири, духовні позиції, адже саме вони є регуляторами людської поведінки й визначають систему цінностей. Так, в одному зі своїх інтерв'ю О. Радущинська підкреслила: «Після невдалої вакцинації я залишилася в інвалідному візку. До п'ятнадцяти літ ще ходила так – сляк, а відтоді пересуваюся у візку. Але мушу зазначити, що ставлося до цього, як до факту. Звісно, до певної пори я комплексувала, ображалася і соромилася. А врешті зрозуміла, що соромитися мені нічого: я не п'яниця, не наркоманка, а візок – не мій вибір, а моя реальність. У ній можна впасти на самісіньке дно, або, незважаючи на «особливі потреби», повноцінно жити. Я обрала друге. Відтак не люблю, коли інвалідність сприймають як єдиний індикатор мене, як щось визначальне у моєму житті. Чи не тому у всіх сферах своєї діяльності я намагаюся довести, що – повноцінна!.. Хочу, аби мене поважали, а не жаліли» [1].

О. Радущинська – відома в Україні письменниця, ведуча радіо- телепередач, переможниця багатьох всеукраїнських та міжнародних літературних конкурсів, зрештою – цікава, непересічна особистість. За свої поетичні та прозові твори вона отримала близько півсотні почесних нагород, відзнак і премій: «Українська Мадонна десятиліття», «Жінка III тисячоліття», грант Президента України для обдарованої молоді та перемога у двох номінаціях на Всеукраїнському літературному конкурсі «Коронація слова», де саме її романи, що їх уперше надіслала на конкурс, відзначили з-поміж тисяч рукописів. Вона авторка поетичних збірок: «На крилах мрій» (1999 р.), «Світанкові сни» (2000 р.), «Казки яблуневого снігопаду» (2001 р.), «Неспівані пісні про щастя» (2002 р.), «Сповідь дощу» (2003 р.), «Навіпіл із долею» (2004 р.), «Стукав сніг...» (2005 р.) та багатьох книг дитячих віршів [2]. Цікаві та актуальні публіцистичні статті О. Радущинської часто можна побачити на шпальтах обласних газет «Подільські вісті», «Газета Поділля», хмельницької міської газети «Проскурів», з якою журналістка співпрацює багато років. У 2002 р. О. Радущинську прийнято в члени Національної спілки журналістів України, 2006 р. – до Національної спілки письменників України.

У літературі останніх десятиліть ХХІ століття зросло зацікавлення психологією особистості з особливими потребами, «секретами» її внутрішнього світу. Сформувалася нова система принципів, способів і засобів зображення такого типу людини в художніх творах, утвердилася суб'єктивна, антропоцентрична модель дескрипції. Так, подільська письменниця О. Радущинська у творі «Метелики в крижаних панцирах» [7] акцентує художню увагу на психологічних конфліктах, що, у свою чергу, зумовлює глибоке проникнення у внутрішній світ дитини з особливими потребами, мотивацію логіки її поведінки. Авторка не ставить собі за мету закликати нас до милосердя, а навпаки, сприймати людей з обмеженими можливостями як рівних собі.

Головна героїня твору, Яринка Градова, тринадцятирічна дівчинка, яка внаслідок дорожньо-транспортної пригоди втратила здатність ходити, загинули батько, мати й двоюрідний маленький братик. Вона змушена пересуватися на інвалідному візку, але її бажання такі ж, як і в інших дівчат: мати друзів, подобатися хлопцям. Чи можливо це, якщо дівчина не може вийти з дому без сторонньої допомоги? Чи може вона розраховувати на справжнє кохання, а не на принизливу жалість? Цими питаннями автор вибудовує цікаву психологічну колізію.

Драми (боротьби) людини з особливими потребами. Дівчина дружить з хлопцем спочатку сприймала дуже обережно, боячись, і їй тем для розмов було небагато. Але все-таки це було важливо О. Радущинська, зображуючи Яринку на початку твору переляканою, самотньою, надто вразливою до навколишньо-

го світу, хоче привернути увагу читача до душевної для героїні, бо спілкування з однолітками їй бракувало. Лікування після ДТП було дуже тривалим і позбавило можливості навчатися разом з іншими дітьми. Екзамени складала екстерном, вивчаючи різні дисципліни з тіткою або самотужки. Весь свій вільний час Яринка читала книжки. Дівчинка була розумною, наполегливою, відповідальною, як і герої пригодницької повісті для підлітків Лариси Ніщої «Дві бабуськи в незвичайній школі, або Скарб у візку» [6]. Олежка дуже розумний, але теж прикутий до візка. Саме він дізнався про скарб і відтак розгадав більшість таємниць старої школи. Чому це зміг? Бо йому нічого робити, крім як читати (так одного разу каже сам Олежка). Життя у візку зображено легко й невимушено: ніяких проблем із ліфтами й пандусами, пересуванням – натиснув кнопку на суперсучасному візку й поїхав. Ніяких складнощів із ровесниками, навпаки: всі Олежку люблять і поважають, чекають у гості. У повісті О. Радущинської життя Яринки більш наближене до реальності: не всі члени родини люблять її, мати Артема забороняє хлопцеві спілкуватися з дівчиною, жорстокість сучасних підлітків, невміння співчувати, перейматися бідною іншої людини втілені в образах Карини й тітчиного сина Олега, поява яких є не випадковою. Хоча Карина та Олег фігурують лише в кількох епізодах, однак без них повість не відбудеться, а образи антигероїв залишаться незавершеними.

У творах О. Радущинської, як у істинного майстра, немає другорядних подробиць, оскільки вони побудовані за принципом максимальної сконденсованості: кожний нюанс умотивований, кожна деталь обґрунтована, тісно пов'язана з ходом авторської думки. Письменниці дуже правдиво описала внутрішній світ і переживання головної героїні, однак, незважаючи на драматичну історію життя дівчинки, для твору не характерний трагічний пафос.

Проте, на нашу думку, повісті притаманні дещо перебільшені, неправдоподібні стосунки між підлітками. Так, Ярина знайомиться з Артемом, коли він з іншими сільськими хлопцями вчиняє злочин, який, проте, вирішується неправдоподібно, дещо ідеалізовано: хлопці не лише віддають і відпрацьовують украдені гроші, але й здружуються з головною героїнею – обговорюють із нею книжки, возять її на інвалідному візку на прогулянки. Незрозуміло, що ж штовхнуло таких хороших хлопців до крадіжки. Артем походить із родини акторки й режисера, має відзнаки з бальних танців й успішно розплановане майбуття. Підлітки здружуються, не на радість, відверто кажучи, обом родинам. Утім, ці двоє долають перестороги старших і за допомогою Артемового тренера навіть готують спільний танцювальний номер. Триумфальний виступ Яринки і Артема довів, що немає нічого недосяжного в житті, що добрих людей і хороших друзів на світі набагато більше, ніж поганих і ворогів. Дівчинка відчула лагідність і ніжність від усіх танцівників, захоплені погляди глядачів, вона набула самостійності і впевненості: «Дівчинка була схожа на метелика, що виборсався із кокону і ось – ось змахне барвистими крильцями» [7, с.151]. Крім того, своїм концертом вони назбирали грошей на операцію за кордоном і закінчується твір тим, що дівчина здійснюється на здорові ноги. Порівняймо правдиве життя Анне Беа з повісті «Хто проти суперкрутих» А. Аудгільд Сульберг [9] чи життя у візку Поліни із твору «Марта з вулиці святого Миколая» Дзвінки Матіяш [5], які завдяки потужній силі волі досягають мети. Персонажі творів – приклад душевної революції та того, як не вішати носа навіть тоді, коли, здається, є всі для цього підстави, як перетворити свою особливість з того, чого соромишся, на те, чим пишаєшся.

Н. Головченко зазначає, що повість О. Радущинської «Метелики в крижаних панцирах» торкається проблеми діалогу та подолання відчуженості між людьми з

інвалідністю та ближніми [1]. Увага письменниці концентрується виключно на відображенні історії Ярини, яка виглядає дуже красиво й хотілося б, щоб ця казка була реальністю, проте фінал твору, вважаємо, викликає в читача відчуття штучності, адже світ у візку, на жаль, не такий веселковий: *«Артем із Яриною опинилися в колі друзів – вірних друзів, що завжди поряд, в radoцax і біді. А перед ними було ще море людей, які теж віднині стали друзями»* [7, с.154].

На нашу думку, у творі бракує зображення розгорнутої психологічної характеристики Яринки, коли вона вчиться танцювати вальс у інвалідному візку, оскільки фізично й психологічно це нелегко: *«Вона робила третю-четверту спробу, якщо не вдавалося з першою-другою, і при цьому не впадала в розпач, а ще міцніше трималася за колеса»* [7, с.130]. Читачеві відверто замало уяви, щоб змоделювати собі такий виступ, якщо ви жодного разу не бачили танцювальних конкурсів серед людей з особливими потребами.

Увесь предметний світ і явища соціальної дійсності повісті стають передусім засобом розкриття внутрішніх змін (душевної революції) героїв: Артем став чоловіком, коли навчився самостійно приймати рішення й підтверджувати слова діями. Досить чіткий, але непростий алгоритм дорослішання для хлопця. Дорослішання не завжди відбувається в чітко визначений час. Часто дорослі можуть лишатися непевненими дітьми, які не вірять у свої сили, бояться бути не такими, як усі і не хочуть відповідати за власні вчинки. Яринка подорослішала, коли втратила батьків. Карина вважає, що для того, щоб подорослішати, потрібно «ззнати того, що має засвідчити її привабливість». Яринка перетворилася на метелика, коли повірила у себе, свою неповторність, поборолала страх бути відторгненою, коли побачила, що вона може принести користь іншим. Формування характерів героїв аргументується соціумом, життям суспільства в сучасну історичну добу, індивідуальними та прихованими зовнішніми та об'єктивними чинниками. Це творить цілісне ядро підліткової особистості, його світобачення, бажання, переконання і настрої.

Водночас О. Радущинська пропонує глибоко оптимістичний погляд на окреслені проблеми. Дитина з особливими потребами постає у її повісті як людина майбутнього, незіпсута технізованим світом, здатна боротися за власне право бачити й відчувати дійсність по-своєму.

Так, хоча мова твору дещо спрощена, однак простежується тяжіння до психологізації образу дитини з особливими потребами, а серед засобів творення художнього характеру з'являються елементи психологічного письма, створюючи образ героїні, невід'ємно пов'язаний з історією суспільства і його соціальною самосвідомістю. Створення художнього образу Яринки базується не тільки на життєвих реаліях, а й на свідомому й вольовому контролі О. Радущинської за втіленням образу, авторка захищає образ від випадковостей, стежить за єтикою втілення задуму, орієнтується на високогуманні засади.

**Висновки.** Отже, у повісті Оксани Радущинської «Метелики у крижаних панцирах» простежуємо процес формування характеру людей з особливими потребами з наголосом на визначальних факторах впливу. Зображення внутрішнього світу героя, його емоцій, почуттів і відчуттів (психологічний портрет персонажа) переважає над описом зовнішності. Головна героїня взаємодіє з іншими дітьми: авторка зображує її у співставленні, у взаємостосунках, використовуючи при цьому художні засоби контрасту. Динаміка характеру підлітка, вияви його діянь і помислів, їх мотивація аргументується не тільки природними, біологічними, фізичними факторами, а й конкретним взаємозв'язком між зримими і нерідко навіть непомітними аспектами соціуму, життям су-

пільства в сьогодишню історичну добу, що творять ядро підліткової особистості, його світобачення, бажання, переконання.

Дослідження образу дітей з особливими потребами в художніх творах О. Радущинської є ще одним кроком до глибшого розуміння творчості письменниці, проте для загального уявлення про досліджувану проблему цього недостатньо. Поза нашою увагою залишилися художні твори інших прозаїків-подолян, у чиїх творах розкрито проблему дітей з особливими потребами. Цьому ми присвятимо наступні наші розвідки.

### **Список використаних джерел:**

1. Головченко Ніна. Тема людей з інвалідністю в сучасній українській літературі URL: <http://prava-lyudynu.org/tema-lyudej-z-invalidnistyu-v-suchasnij-ukrayinskij-literaturi> (дата звернення: 31.08.2019).
2. Горячок І.В. Поетонімі збірки поетеси-подолянки О. Радущинської «Стукав сніг...» як засоби її світобачення. URL: <http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/1269/1/9.pdf> (дата звернення: 31.08.2019).
3. Дікова-Фаворська О.М. Специфічні групи осіб з обмеженими можливостями здоров'я у фокусі соціології. Житомир : Полісся, 2009. 488 с.
4. Зборовська Н. Сучасна масова література в Україні як загальнокультурна проблема. *Слово і час*. 2007. № 6. С. 3-8.
5. Ніцой Л. Дві бабульки в незвичайній школі, або Скарб у візку. Львів : Самміт-книга, 2016. 192 с.
6. Матіяш Дзвінка. Марта з вулиці святого Миколая. Львів : ВСЛ, 2016. 240 с.
7. Радущинська О. Метелики в крижаних панцирах. Львів : ВСЛ, 2015. 160 с.
8. Рецензії. Тема людей з інвалідністю в сучасній українській літературі <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2015/10/26/072225.html> (дата звернення: 31.08.2019).
9. Сульберг А. Аудгільд. Хто проти суперкрутих (переклад з норвезької Н. Іванничук) Львів : ВСЛ, 2016. 208с.
10. Цугуля, син діда і баби. Румунська народна казка. URL: <http://power-duh.blogspot.com/2013/12/blog-post.html> (дата звернення: 31.08.2019).

The article deals with urgent issues of artistic reproduction of images of people with special needs, their outlook, moral orientations, spiritual positions, in particular in creative work of Podillia region writer O. Radushynska.

The problems of integration of a child with special needs into society by overcoming not only physical but also symbolic barriers in their lives have been revealed. Artistically portraying the story of the heroine in the story «Butterflies in Ice Armours», O. Radushynska offers a deeply optimistic view of the outlined problems. A child with special needs appears in her work as a person of the future, unspoiled by the technical world, able to fight for her own right to see and feel reality in her own way. Dynamics of the temper of Yarynka, the main character of the story, the manifestation of her actions and thoughts, their motivation is explained not only by natural, biological, physical factors, but also by the specific relationship between the visible and often even imperceptible aspects of society, life of the society in today's historic period, which create the core of the adolescent personality, the worldview, desire, conviction. The depiction of the inner world of the heroine, her emotions, feelings and sensations (psychological portrait of the character) outweighs the description of appearance. The author of the book «Butterflies in Ice Armours» was able to convey the problem of integration of persons with special needs into society, giving a strong intensity of psychology in the image of the inner world of the heroine and her loved ones.

In the literature of the last decades of the 21st century, there has been increasing interest in the psychology of a people with special needs, the «secrets» of their inner

world. The new system of principles, methods and means of depicting this type of person in the artistic works has been formed, and the subjective, anthropocentric model of descriptiveness has been established.

The works of contemporary Ukrainian literature will become the alternative to the development of the new generation, because they are aimed at forming an analytically thinking reader.

**Key words:** modern literary process, artistic heritage, Podillia region writers, Oksana Radushynska, story, problems, image of people with special needs.

*Отримано: 12.09.2019 р.*

УДК 17:821.161.2.09(477.43)В.Мацько  
DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.325-332

**Інна Нікітова, Тетяна Швець**  
*Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія*

## **МОДЕЛЮВАННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ У ТВОРЧОСТІ ВІТАЛІЯ МАЦЬКА**

У статті проаналізовано творчий доробок подільського письменника, поета, літературознавця, науковця В. Мацька. Розкрито творчі напрацювання письменника в контексті розвитку української літератури кінця ХХ – початку ХХІ ст. крізь призму моделювання ним морально-етичної проблематики.

**Ключові слова:** сучасний літературний процес, художня спадщина, морально-етична проблематика, митець, художня палітра, творчість, прозописьмо.

**Постановка проблеми.** Творчість В. Мацька належить до такого періоду становлення української літератури кінця ХХ – початку ХХІ століття, коли право на життя виборювали різні її течії, стилі. Проте письменник не збився на манівці, не гнався за модою, ішов своїм шляхом творення високої духовної продукції. Творчий доробок українського письменника В. Мацька розпрозорює прагнення автора до самоутвердження, свободи, вона зберігає ще чимало невідкритих художньо-естетичних тасмниць, а відтак потребує пильного перечитання.

Широкий жанровий і тематичний діапазон прозописьма, поезії, публіцистики, літературної критики, перекладу художніх творів інспірує різновекторність досліджень письменника. В. Мацько відтворив естетичні параметри, філософсько-мислительний простір українського ейдосу (спосіб буття об'єкта), сформував логічні мистецькі й наукові риси національної та духовної моделі в широкому спектрі – філософсько-науковому, художньому, публіцистичному.

**Аналіз останніх досліджень.** Дослідники О. Мазуркевич, А. Погрібний, М. Тимошик, М. Романюк, О. Астаф'єв, Г. Стукан, В. Філінюк, С. Маховська та ін. окреслили об'ємне, однак несистемне коло наукових студій, яке своїм характером є все ще неспівмірним із постаттю автора та масивом створеного ним. Відсутність системного аналізу творів митця зумовлює необхідність їх подальшого вивчення, освітлює актуальність обраної теми дослідження.

Перелік праць, оприлюднених в Енциклопедії Сучасної України (ЕСУ), перекоонує у тому, що В. Мацько є письменником широкого наукового і творчого діапазону. Автор статті про В. Мацька професор О. Астаф'єв наводить цілу низку творів, що вийшли з-під пера письменника: «Дебютував віршем «Іде

весна» у летицькій районній газеті «Колгоспна правда» (1969). Творчість охоплює широке коло тем, зокрема захист довкілля, інтимна, пейзажна і громадянська лірика зримо постають у збірках «Під небом України» (1999), «Квітень» (2007); низку віршів покладено на музику.

У наукових працях звертається до художньо-естетичних та філософських моделей, займається краєзнавством, академічним літературознавством. У періодиці, наукових збірниках виступає як теоретик й історик української літератури, сприяв поверненню в науковий обіг сотень імен української діаспори – книга «Білий цвіт на калині» (2001), «Українська еміграційна проза ХХ століття» (2009). Автор низки літературних портретів, зокрема письменників К. Гордієнка, П. Вороніна, С. Сумного, О. Стещенко, С. Божка, П. Педи, І. Стещенко, Т. Мороз-Стрілець, Г. Костюка та ін., а також статей в УЛЕ та ЕСУ [1, с.114-115].

Далі автор перераховує наукові праці В. Мацька: «Злотонить: Нариси, літ.-крит. статті» (1994), «Кузьма Гриб» (1995), «Володимир Герасименко» (1995), «Кость Солуха» (1996), «Чародій дива калинового» (1997), «Словник літературознавчих термінів Івана Огієнка» (1997), «Друковане слово Поділля» (1998), «Повна бібліографія праць Івана Огієнка» (1998), «Гомін віків» (2000), «Михайло Драгоманов і медєвістика» (2000), «Злотонить-2: Проза українського зарубіжжя» (2003), «Українська мова» (Львів, 2009), «Василь Зборовець: життя і наук. діяльність» (2011), (співавт.); «Мовний орнамент в ліричній прозі Ігоря Качуровського» (2013), «Мирон Степняк: епістолярний та літературно-критичний дискурс» (2013), «Шевченкіана Хмельниччини» (2014), «Семен Сумний» (2014), «Українська література: людина-світ-час: літературознавчі студії» (2017).

Художні твори – «Вбите коріння» (1992), «Зелений Мис» (1996), «Шевченко у серці моїм» (1996), «Кипариси Магнесії» (2002), «Sententia sidus (думок сузір'я)» (2012), «Сивина» (Ужгород, 2015), «Катарсис» (2015), «Запросини» (2016), «Стерта рима» (Ужгород, 2017) [1, с.115].

**Метою статті** є введення в контекст сучасного літературного процесу художньої спадщини В. Мацька, що, на нашу думку, спричинить певну активність літературознавчої думки в переосмисленні багатогранної, різножанрової творчої палітри самобутнього митця слова в різних концептуально важливих аспектах, проблемно представлених розвитком літературознавчої науки.

**Виклад основного матеріалу.** Літературну спадщину В. Мацька аналізували дослідники О. Астаф'єв, С. Маховська, А. Погрібний Г. Стукан, М. Тимошик, В. Філінок та ін. Однак, вони не розглядали проблему, винесену нами у заголовок статті, детермінованих авторською позицією, що сформувалася на засадах моральних, етичних і політичних переконань письменника, філософії С. Керкегора, А. Бергсона, О. Шпенглера, А. Шопенгауера, М. Бердяєва, його естетико-філософським баченням суперечностей життя, що й зумовило специфіку осмислення нами порушеної проблеми.

Ще в античну добу морально-етична проблематика розглядалась філософами як апіорі антропологічного осмислення. Так, в осерді філософії Сократа була людина, яку він вважав моральною істотою, тому головним предметом бесід Сократа розгадалося питання етики – питання про те, як треба жити.

Як зазначено вище, перші вірші В. Мацька надруковано 1969 р. Ми не можемо його назвати пізнім шістдесятником, бо із 1965 р. письменник почав переслідувати, а деяких кидати за ґрати за те, що вони порушили табу і не вірили у побудову загірного комунізму. Вони стали політичними «злочинцями», хоч насправді говорили правду, а злочин чинили ті, хто поборював правду. І в цьо-



му полягає вся сутність порушення владоможцями морально-етичних норм і приписів, Божих заповідей. В. Мацька не можна віднести й до сімдесятників – у цей час він все ще ходив у початківцях, бо у велику літературу його не пускало всевидоще око спецслужб. І лише із середини вісімдесятих років він активно заявив про себе. У 1989 р. підтримав створення в Україні Товариства української мови, що його очолив Д. Павличко, а зати́м – Павло Мовчан (нині – голова ВУТ «Просвіта»). У 1990 р. в Києві вийшли нариси «Дзвони пам'яті», куди увійшли й твори В. Мацька. Його першу книжку «Літературне Поділля» (1991) благословили у світ науковці факультету журналістики КНУ імені Тараса Шевченка А. Погрібний та О. Мукомела, до якої увійшли поетичні переклади з німецької, болгарської, російської мови, а також маловідомі факти про замовчуваних діаспорних письменників І. Огієнка, Л. Білецького, Г. Костюка. На той час це був прорив, подвиг: В. Мацько ламав стереотипи соцреалізму, йшов непротореними шляхами, і це виглядало як ламання Берлінської стіни, лише ідеологічної, штучної перепони між українськими материковими і діаспорними науковцями, письменниками.

У 1992 р. виходить повість-есе «Вбите коріння», в якій порушено чимало морально-етичних проблем, що їх спостеріг у Чорнобильській зоні. Автор передбачив розпад Радянського Союзу, крах комуністичної ідеології, котра трималася на брехні. У відступі вловлюється голос наратора: *«Не падайте духом... Легко сказати! А хіба легко спостерігати апатію до особистості? Хіба легко пережити у так званій перебудовний революційний час проктекціонізм, підлабузництво, хабарництво? Хто перебудовується, а хто прибудовується»* [3, с.6].

У повісті засуджуються й старі бюрократичні методи керівництва, добре закріплені на авторитарному режимі роботи. Для підсилення художньої картини світу, повість імплементує текст норми поведінки, прав і обов'язків медичної сестри, яка поверхово оглядає молодих чоловіків, майбутніх ліквідаторів аварії на ЧАЕС. Ніби її спеціально хтось проінструктував, бо в кабінеті медсестри *«треба самому усе міряти, важитись, а медсестрі приносити в кабінет готові дані. Не підніметься навіть із-за столу, холодно кидає: «Вага? Ріст?. Так, давайте руку! Швиденько!»*. *За сімнадцять літ роботи замість милосердя проросла холодна байдужість»* [3, с.8]. Ось така клятва Гіппократа – все до навпаки. Прості люди думають, що всі лікарі складають клятву Гіппократа, автор підсилює антиморальні вчинки конкретною поведінкою лікарів – сподівання людей не відповідають дійсності.

Хабарництво, здирництво, підкуп – це негативні явища, що їх відкидає простий народ. Хабарництво порівнюється з інтенсивним тиском на посадову особу, розхитуванням моральних устоїв, нанесенням економічних збитків державі. Прозаїк наводить приклад, як радянські офіцери «відмивали» за рахунок інших, совєнішших, відправку воїнів запасу у Чорнобильську тридцятикілометрову зону: *«Схоже, що майор не відсовує від себе чарку. Оповідач, запримітивши майора, одразу ж змінив міміку. Він схопився, немов ошпарений, підбіг до офіцера.*

– *Що нового? Як справи?* – залопотів лукаво, схвильовано.

– *Спокійно, спокійно. Все вирішено на твою користь. Поїде на Чорнобиль*

*Володимир Кравченко.*

*Ні, я не помилюся. Слух мене не підвів – я добре почув своє прізвище»* [3, с.6].

Автор веде мову про те, що мораль закладена в кожній особистості. Притримуватись етично-моральних принципів для одних літературних персонажів – це не робити нічого й користуватися усіма благами, а іншим потрібні чималі зусилля і зовнішня підтримка (образ Володимира Кравченка, центрального персонажа повісті «Вбите коріння»).



Прозопописьмо увиразнює позитивний збірний образ воїнів, яких закликали через військкомат і відправили у Чорнобильську зону, які свято вірять у перемогу добра над злом, брехнею і хабарництвом, інші ж – через внутрішній конфлікт звертаються до протилежного, шукають своєї підтримки через знайомства, блат і підкуп чиновників. Прозаїк у такий спосіб ніби розкриває бінарні полюси двосвіття онтологічного доказу буття, двосвіття, що супроводжує людину упродовж життя, тому треба мати внутрішній спокій, віднайти гармонію, щоб не зрадити десять заповідей Божих. Саме честолюбиві персонажі, за авторською версією, допомагають іншим, зокрема владоможцям, зростати морально, допомагають тим, кому буває непросто боротись зі спокусами зла. Проте зло ходить за плечима:

*«Сьогодні перед особовим складом виступив підполковник Докіров, замполіт з округа. З першої роти солдат Наринбаєв запитав:*

*– Товаришу підполковник, то правда, що Міністерство охорони здоров'я породило наказ про те, аби хвороби, пов'язані з аварією на ЧАЕС, засекретити?*

*– Звідки ви таке взяли? – перепитав здивовано підполковник.*

*– Як звідки? Ми проїжджали через Москву. Про це вся Москва гуде.*

*– Ніяких наказів засекречених від свого народу не було і не може народитись. Партія не допустить, щоб народ у Чорнобилі страждав. Партія все зробить можливе, щоб...*

*Слова замполіта потонули у галасі. Солдати захвилювались»* [3, с.12-13].

Останнє словосполучення вказує на екзистенцію правдошукачів, що передує есенції (сутності) онтологічно-внутрішнього буття людини. У такий спосіб прозаїк прагнув через екзистенцію розкрити внутрішнє світле буття персонажів солдати як збірний образ), а тому художньо змодельовав сутність доквілля, аби вийти на простір змістової основи: етичні категорії, що трансформують любов до Вітчизни, що виражений у виконанні високого громадянського обов'язку, ризикуючи власним здоров'ям, патріотизм, переживання своєї національної самобутності, очищення від масового психозу тоталітаризму, вседозволеності. Означені моральні принципи автором зображено через контрастні виміри, у протиборстві добра зі злом. Морально-психологічний імператив постає як психосвіт наратора. У ракурсі характеру персонажа прочитується антиномія «інстинкт – суспільна мораль». Морально-етичні концепти оприявлено у повісті «Сивина», оповіданнях «Лівий поворот», «Запросини», «Сорок сьомий», «Відламана гілка», новелетах «Листок із вирію», ««Зоряна хвороба», «Моціон», «Заозерна далина», а також у низці ліричних творів.

З нашого погляду, В.П. Мацько – письменник тонкої душевної конструкції, вловлює поодинокі епохи, миттєво реагує на суспільні процеси і дає їм власну оцінку. Для нього головне не чорнота, «а світлість у серці – ліпше». Йдучи за філософією Г. Сковороди, поет резюмує:

*І промовив Сковорода:*

*Cognoste te ipsum!*

*З душі – чорна вода.*

*Світлість у серці... Ліпше...* [4, с.51].

В. Мацько ще не знав, що буде 2014 р., революція на Майдані, не знав, що буде задіяний вид психологічного впливу – маніпуляція, як приховане управління людьми та їх поведінкою, але інтуїція, передчуття, передбачення у майданній ліриці, написаної 2 січня 2012 року, свідчить з морально-етичної точки зору про прелюдію сьогодення:

*З ефіру сипалась джинса  
і люди йняли все на віру,  
що їм з небес впала допіру  
небесна мана.*

*Осанна!*

*Кричала площа до небес,  
емоціям не було меж.*

*На ранок вулиця затихла.*

*Все залишилось, як було... [4, с.44].*

Творчість письменника пройнята основоположними світоглядними, філософськими, морально-етичними проблемами. Останні сприймаються як роздуми про сенс життя, боротьби добра і зла, втечі від абсурду, неперспективності злиденного тоталітарного існування. В історичному аспекті художня практика В. Мацька має перспективу, адже вона сприяє і сприятиме духовній мобілізації українського народу, його моральному розкріпаченню, накопиченню творчого духу. Твори письменника яскраво демонструють наявність в українському середовищі моральної опозиції незатишному світові, світові зла і кривди.

Індивідуальна мовотворча діяльність українського письменника посідає помітне місце в загальномовній практиці. Зображуючи художніми засобами людину, довкілля, світ, автор у процесі активного піднесення використовує образне слово, розвинену творчу уяву. Його мислення, мова, індивідуальний стиль розкривають оновлення давно відомих лексичних скарбів. У процесі дослідження спостерегли, що непроминальним явищем і небезпідставно вважається мистецьке надбання взаємообумовленості дихотомії «людина – світ». Бінарна опозиція, змодельована у творах, становить єдність культурних, філософських, політологічних, ідеологічних, моральних приписів. Внутрішня культура, як і, утім, світоглядні концепти зображення персонажів, ліричних героїв, психопоетики особистості в соціумі відповідно формують національну літературу, викликаючи до життя художні ідеї, мистецький потенціал, індивідуальні риси в жанровій специфіці тексту. Але, враховуючи характер моральних норм, що їх в образах і діях персонажів оприявлено в творах Мацька, моральні норми. постають єдністю прийнятного та відхиленого, суспільного й індивідуального, регламентованого й довільного, історичного та сучасного.

Поетика контрастності увиразнює моральні принципи ліричного героя завдяки стилістичній фігурі – еліipsis, антитеза, обірвана фраза підсилюють образ автора, його ставлення до світу, який сповнений дихотомією добра і зла:

*То вгору, а то вниз –*

*То небо, то земля.*

*Дві паралелі горизонту розгойдались,  
немов на гойдалці малята.*

*То чоловік прийшов з гостини до родини.*

*Пробачте, цінителі Ромео і Джульєт,  
бо в житті трохи не так,*

*як хочеться, щоб написав поет [4, с.29].*

Структурнотвірні аспекти поетики контрасту у ліриці В. Мацька розпрозуються антитезними рефлексіями. Антитеза виконує центральну стилістичну функцію протилежних за своїм змістом слів і образів. У зіставленні контрастних понять водночас прочитуються морально-етичні приписи, діалектична єдність протилежностей, які обрамлені зображально- виражальними засобами:

На відламанім, на вершечку  
Гілка колишеться,  
А у небі літаком білі  
Узори вишито.  
Білі узори – темні вервечки  
На відламанім, на вершечку.  
Як тобі, гілочко-сиротино,  
Живеться на вітрові?  
Дивно-предивно  
Тчеться сувій життєвої долі,  
Як в отієї тополі:  
То вгору струмує до сонця,  
То приземляється віттям.  
Господи! Як від візії не зомліти!  
А в душі вривається стронцій... [5, с.30].

Віталій Мацько є автором драматичних творів, що зібрані в одну книжку під назвою «Кипариси Магнесії» (2002), а ще він є автором п'єси для школярів «Виховна година», що була надрукована в збірнику «Журавлі у чорному» (2015) [6, с.92-97]. У ній драматург устами дійових осіб виступає як дидакт, який повчає сучасну молодь бережно ставитися до хліба. Головним персонажем є 85-літня бабця. Вона пережила три голодомори за радянської доби, доби тоталітаризму. Тому знає ціну своїм словам. З морально-етичної точки зору її повчання, її спогади про 1933 рік є засудженням насилля людини над людиною. Дія п'єси відбувається 1993 року, коли вперше на державному рівні Україна згадала про мільйони українських селян, що насильницьки були позбавлені штучним голодом.

Правнук Денис, бешкетуючи із сестрою Галиною, ненароком зі стола скинув на долівку скибочку хліба. Прабабця наказала Денисові підняти хліб, а тепер «поцілуй і поклади на стіл» [6, с.93] і поцілувати. Тридцятип'ятилітня онука Таня на слова свідка Голодомору сказала: «Бабцю, то пережитки минулого. Тепер молодь зовсім інакше мислить..ї» [6, с.93]. На такі слова мудра жінка повчально відповіла: «То ти, Таню, інакше мислиш, а не діти. Хоч ти моя онука, маси вищу економічну освіту, грамотна, а Бога гнівиш. Сама поцілуй хліб і дитина твоя хай це повторить, я тобі сказала!» [6, с.93-94].

Правнуки зацікавилися темою штучного голодомору. Бабця відповіла дітям на усі питання, що їх цікавили, і що таке штучний голод, і що таке актив, і що таке безбілковий дефіцит. На конкретних прикладах із життя своїх односельців. Уважно слухав бабцю тринадцятилітній Денис, адже вчителька української мови дала домашнє завдання написати самостійну роботу про голод на Поділлі. Залягла в душу розповідь бабці, яка порушила таку морально-етичну проблему як антигуманна поведінка активістів села, своїх землячків: «У моєї сусідки Палажеки Галайбіді на горіщі в поросі квасоля затрималася, то активістка, в червоній хустинці, Мотря Дермоядиха (по вуличному) взяла мітлу і все чисто вигорнула, позбирала, понесла з собою. Ось тобі і актив...» [6, с.95].

Антитезні рефлексії добро – зло не розкодовуються. На контрастно-му співставленні, антитезі мовлених персонажами читач самостійно домислює про філософські сентенції бінарних полюсів щастя і нещастя, добро і зло, правда і кривда, народ і влада, свобода і несвобода, демократія і тиранія.

Про контент добротворчості письменника розмірковує професор В. Прокпчук, який зауважує: «Науковець і письменник В.П. Мацько пам'ятає, що творчість, як соціальний феномен – це діяльність, спроектована на творення ду-

ховних та матеріальних цінностей. Письменник добре розуміє, що нічого ідеального немає, а щастя досягається тоді, коли людина сприймає світ таким, яким він є насправді (може й недосконалим) й прагне поліпшити його, знаходячи радість у самому процесі його вдосконалення. Він – добротворець» [8, с.125].

**Висновки.** Отже, популярність В. Мацька – у його творах, у них сучасники знаходять відгук власним почуттям і передчуттям. Він – самобутній, у кожному творі постає щось нове, відкриваються актуальні проблеми часу. У його творах тотально змодельована активна взаємодія з навколишнім світом, де триває вічна боротьба добра зі злом, де морально-етичні проблеми є альфою і омегою щоденного буття. Специфічне емоційне «переживання світу» відбулося на творчому процесі письменника. Морально-етична характеристика пережитої епохи соцреалізму чітко простежується в його творах, в яких порушено соціальні та національні конфлікти. На початку 90 рр. ХХ ст. літератор опинився у пограничному часі вибору між двома культурними формами – соцреалізму й вільного демократичного творення без марксистсько-ленінських постулатів. Автор обрав реальний шлях розвитку демократичного суспільства, обрав свободу, звільнившись від підданості усіляким «ізмам», став будівничим нової культурної системи координат.

#### Список використаних джерел:

1. Астаф'єв О. Мацько Віталій Петрович. *Енциклопедія Сучасної України*. К. : 2018. Т. 19. С. 114-115.
2. Іванишин П. Українське літературознавство постколоніального періоду. К. : Академія, 2014. 192 с.
3. Мацько В. Вбите коріння. Хмельницький : Ред.-видав. від. ХГПА, 1992. 64 с.
4. Мацько В. *Sententia sidus*. Хмельницький : ПП Цюпак А.А., 2012. 56 с.
5. Мацько В. Квітень. Хмельницький : ПП Цюпак А., 2007. 60 с.
6. Мацько В. Виховна година: п'єса на одну дію. *Журавлі у чорному. Голодомор 1932-1933 рр. у творчості письменників Хмельниччини*. Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2015. С. 92-97.
7. Письменники Хмельниччини: довідник Хмельницької обласної організації Національної спілки письменників України. Хмельницький : Поліграфіст-2, 2014. 32 с.
8. Прокопчук В. Учений, педагог, краєзнавець. *Краєзнавець Хмельниччини* : науково-краєзнавчий зб. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 3. С. 118-125.

The article attempts to present the creative heritage of Podillia region writer, poet, literary critic, scientific figure V. Matsko. Creative works of the writer in the context of the development of Ukrainian literature of the late XXth – beginning of the XXIst century have been revealed through the prism of modeling by him moral-ethical issues.

The creativity of V. Matsko refers to a period of formation of Ukrainian literature of the late XXth – beginning of the XXIst century, when the various currents, styles fight for the right to life. The creative heritage of the Ukrainian writer V. Matsko untransparents aspiration of the author to self-affirmation, freedom, it keeps many more undiscovered art and aesthetic secrets, and therefore requires careful re-reading.

A wide genre and thematic range of prose writing, poetry, journalism, literary criticism, translation of works of art inspires the multi-vectority of the writer's research. V. Matsko has reproduced aesthetic parameters, philosophical thinking space of Ukrainian Eidos (the way of being the object), has formed logical artistic and scientific features of the national and spiritual model in a wide spectrum – philosophical, and scientific, artistic, publicistic. He refers to the art and aesthetic, philosophical models, engages with country studies, the academic study of literature in his scientific works. In periodicals, scientific digests he acts as a theorist and historian of Ukrainian literature.

V. Matsko's popularity – in his works, those contemporaries find a response with their own feeling and anticipation. He is original, something new appears, relevant problems of time are opened in each composition. Moral and ethical characteristics of the past era of social realism has being clearly seen in his works, which are violated to the social and national conflicts. At the beginning of 90's. of the XXst century litterateur was in the borderline time of choice between two cultural forms: of social realism and free democratic creation without Marksist-Leninist postulates.

**Key words:** modern literary process, artistic heritage, moral-ethical problems, writer, artistic palette, creativity, prose writing.

*Отримано: 16.09.2019 р.*

УДК 821.161.2-1(477.43)

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.332-338

**Любов Олійник**

*Хмельницький національний університет*

## **ХУДОЖНІЙ СВІТ ПОЕЗІЇ ГЕРАСЯ СОКОЛЕНКА**

У статті проаналізовано поетичну спадщину Подільського письменника-фронтовика Герася Соколенка. Звернено увагу на художню цінність тексту, зокрема розглянуто твори різного тематичного спрямування, художні засоби та прийоми, охарактеризовано образи, які найчастіше з'являються у поезіях.

**Ключові слова:** Поділля, поетичний твір, проблематика, мотив, художній засіб, епітет, метафора, рефрен.

Подільська земля здавна славиться великими іменами в історії України, починаючи із Герасима та Мелетія Смотрицьких, Ісайї Кам'ячанина, Дмитра Наливайка та інших діячів культури. ХХ століття, з усіма його війнами, революціями та різними «катаклізмами», також подарувало низку гідних синів та дочок, яким вдалося, пройшовши нелегкий життєвий шлях, залишити по собі неперевершені літературні твори. Наукова спільнота активно бере до розгляду творчість подільських авторів, проте не всі однаково поціновані та достатньо вивчені, серед таких авторів можна виокремити Володимира Булаєнка, Леоніда Левицького, Володимира Бабляка, Герася Соколенка.

У статті «Поезія – на життя і смерть» Ростислав Доценко розкриває долю українських поетів-фронтовиків, «творчість яких розпочалася на порозі того великого крутолому 41-го року і достроково була зметена у фізичну безвість». Він зазначає, що «за радянських часів лише згадували декого з цих поетів – тих, що перебували в лавах Червоної армії і загинули на фронті чи в полоні і що їх якось вдалося вписати в офіційний «літканон» [4]. Однак ім'я Герася Соколенка (Герасим Іванович Шмигельський) відноситься до зовсім іншої категорії – до «майже не відроджених поетів» [4]. Його біографія, як і його творчість складалася по шматочкам з різних спогадів сучасників, з архівних джерел та прижиттєвих видань.

Публікації творів Герася Соколенка, спогади, дослідження про нього здійснювалися за кордоном та в Україні В. Горбатуком, Р. Доценком, М. Іванченком, А. Карп'юком, В. Кравчуком, І. Левадим, В. Лехтером, В. Мацьком, Л. Полтавою, П. Ротачем, В. Федотовим. З кожною наступною роботою все більше розкривається творчий талант поета, з'ясовуються невідомі обставини життя, проте і сьогодні є потреба у більш детальному дослідженні художньої палітри його творів.

Герася Соколенка назвали «поетом невідомої долі» тому, що про його життя, як і про його творчість збереглося не так багато фактів [8]. Достеменно відомо, що народився він 20 березня 1920 року в селі Михля Ізяславського району Кам'янець-Подільської (тепер Хмельницької) області в сім'ї Івана та Олександри Шмигельської. Закінчивши семирічку, разом з батьком став працювати у місцевому лісництві і навчатися в старших класах вечірньої школи в Ізяславі. Перед війною уже трохи друкувався в періодиці. До строкової служби був не придатний через зоб. До та під час війни працював кореспондентом часопису «Заславський вісник». Восени 1941 року Герась Соколенко через свого друга Миколу Болкуна, що також працював у редакції, зблизився з ОУН. Взимку 1942 року молодого поета було відраджено до Шепетівки, де він жив і працював при редакції газети «Нова Шепетівщина». При цьому мав виконувати доручення – підтримувати постійний зв'язок між Ізяславом, Рівним і Шепетівкою, селами й лісами краю. Двічі був заарештований гітлерівцями: у 1942 та 1943 рр. У Шепетівській в'язниці просидів півроку і був звільнений завдяки старанням Уласа Самчука, який написав про це у книзі спогадів «На білому коні» 1975 року: «Що міг йому допомогти, тепер мої заходи могли тільки пошкодити, але йду до свого шефа Карла Аріо (з Німецької Пресової Служби, до якої я в той час був приділений) і прошу щось зробити. Аріо мав великі зв'язки, кудись там ходив, і раптом одного дня, як звичайно – несподівано, Соколенко появляється у нашій хаті. Весь виснажений, брудний, занедбаний...» [6, с.220-221]. Після другого арешту поета відправили до таборів «Ост» (м. Шопеніц, Сілеція), де Герась Соколенко працював під наглядом у цегельні. У той важкий період життя єдиною розрадою для нього став літературно-розважальний журнал для українців-остарбайтерів «Дозвілля», на сторінках якого час від часу з'являлися і поезії Герася Соколенка [9].

Наприкінці 1944 року радянська армія, очистивши територію України від загарбників, почала визвольний похід на Європу. Йдучи на Захід, мобілізаційні органи долучали всіх тих, хто міг поповнити військові ряди. Герась Соколенко потрапив у штрафний батальйон, оскільки раніше мав зв'язки з націоналістами. «Щойно з-за колючого дроту, непридатний до війська, бо недочував від хвороби, він, однак, опинився в шеренгах червоного війська на передовій лінії вогню. І хоч потрапив туди не під своїм прізвищем, а під літературним псевдонімом, похоронка на нього таки дійшла до батьків. В ній значилося, що Герась Соколенко, рядовий штрафної роти, загинув у бою 20 лютого 1945 року. Похований в братській могилі у селі Маркт Борау (нині – Боров Нижньосілезького воєводства Польщі)», – писав С. Єсюнін у статті «Герась Соколенко – поет трагічної долі» [5].

Хоча доля не надто доброзичливою була до Герася Соколенка, проте він залишився ліриком з виразним романтичним забарвленням [8, с.36]. Його поетична муза, пройшовши складний шлях ув'язнень, «остарбайтерства» та фронтів Другої світової війни, була «ніжнотонною» та «огнебризною». Сьогодні про талант Герася Соколенка можна судити із посмертних книг: «Твори поета невідомої долі», яку упорядкував Леонід Полтава у Нью-Йорку – Філадельфії 1981 р., «Мечів ніжнотонних яса...», яку уклали Василь Горбатюк та Віталій Мацько в Хмельницькому 2007 р., та «Сурмач визвольних змагань», що вийшла у Костополі Рівненської області за ініціатиивою Анатолія Карп'юка та Михайла Іванченка у 2010 р. [2].

Протистояння складним життєвим умовам зробило поета справжнім борцем, у якого головною зброєю було перо в руках. У невеликому літературному доробку, який залишив після себе Герась Соколенко, переважає героїчна лірика. Поезії сповнені почуттям рішучості, завзяття, козацької звитяги та надлюд-

ської сили духу. У них знаходимо партизанську, козацьку та морську тематики, звернення до образів повстанців Олекси Довбуша та Устима Кармелюка, бачимо настання «нової ери» і болючі спомини про стару, милуємося пейзажними замальовками Карпат, Поділля та Волині тощо.

Герась Соколенко відчував прихід «нового літа», «нової ери», з її «західним ритмом», він розумів, що гітлерівська «Нова Європа» не потребувала державної Нової України, а тільки «Рейхскомісаріяту Україна», який був би просто постачальником робочої сили та складом сировини для великого «Рейху». Поет це добре усвідомлював, а тому прийняв єдине правильне рішення – йти в партизани, адже у роки війни провідною ідеєю творчості Герася Соколенка було створення вільної і незалежної України. Саме у віршах знаходимо натяки на тісні зв'язки з ОУН. Партизанська тема присутня у поезіях «Літо 1941 року» (1942 р.) та «Присвята» (1942 р.). У першому вірші вміщено підзаголовок «Похідним Г.» – похідним групам Організації Українських Націоналістів, борцям за українську незалежність. Автор свято вірить, хоч і не знає напевно, у світле майбутнє України, бо «вже прокидається мій Велет – / Мій Український Рідний Край», якому під силу відновити минулу славу України [8, с.11]. Написання слів «Велет» та «Мій Український Рідний Край» з великих літер свідчить про глибоку любов та відданість Герася Соколенка українській нації. Друга поезія – це акровірш, з перших літер якого стає зрозумілим заголовок і суть: Бандера. Згадуючи співця Бояна, автор показує тяглість традицій та велич нашої держави і резюмує: «Америка – Америці, а Україна нам!». Остання фраза – риторичний оклик, звучить як заклик до дій: «відчиняти двері Революційним вітрам» [8, с.17].

Свідченням оновлення волі і самостійності України для Герася Соколенка є бій під Крутами 1918 року як одна з найвеличніших жертв українських юнаків в обороні ідеалів щойно проголошеного Четвертого Універсалу. Саме цій події присвячено поему «Баяда про триста мечів» (1941 р.). Перед читачем повстає 300 безсмертних лицарів, які піднімають свої мечі для оборони волі Батьківщини:

І підноситься  
Триста мечів.  
Це виходить  
Загін юнаків  
Проти диких  
Московських полків  
І вмирає  
В нерівній бою  
За народ і вітчизну  
Свою [8, с.8].

У кінці поеми автор «воскрешає» лицарів, аби скерувати своїх сучасників на правильний шлях, бо «на подвиг зове їхня кров»: «Вони зір повертають / На схід. / І крокують / Рядами в похід. .... Йдуть / І пісню несуть на устах, / І хвилюється море / Повстань. / Буде бій грозовий» [8, с. 9].

Поетична мова вірша сповнена різноманітними тропами та стилістичними фігурами. Для зображення масштабності картини автор використовує метафори: «скільки днів пропливло і ночей. Скільки сліз із блакитних очей», «віє січень», «туман тече», «збіговище хмар», «Батьківщина зове», «чорна туга плыве», «клич пробива», стяг «розносить пожар», «чорна туга від сходу плыве», туман «струменем б'є» тощо. Герась Соколенко вдало підбирає епітети: «блакитних очей», «косим серпом», «снігів океан», «юний лицар», «гострих



мечів», «прострелений стяг», «чорна туга», «ім'я страшне», «диких, московських полків», «зарум'янене небо», «бій грозовий», «голубими просторами», «тернисту путь» [8, с.7-9]. Емоційності надають рефрени, наголошуючи таким чином на важливості події та її дату: «І встає 18-й рік», «Юний лицар встає із мечем», «Віє січень снігів океан» – та прийом перенесення:

Голубими просторами  
Йдуть  
У далеку  
Тернисту путь [8, с.8].

Продовжуючи тему повстання, в його творчості з'являються мотиви туги за минулим. У поезія «До гір причаляють вітри...» (1944 р.) та «Карпати» (1944 р.), з'являється образ лідера опришків, народного месника-повстанця та «розбійника» Олекси Довбуша. Це не просто історична постать у канві поезії чи випадкова асоціація, це світ думок і настрою поета. «Гнівний Довбуш на скалі зове «розбійників» до себе», і його голос лунає в Карпатах, як «могутній клекіт Черемоша», і проходить крізь століття: «Щоб по-новому привітат / «Розбійницьку» ватагу» [8].

Слово «розбійник» у сполученні «розбійницька ватага» береться автором у лапки. Це зумовлено тим, що будь-який окупант називає месника, борця за волю, не інакше, як бандитом або розбійником.

Описуючи красу Карпат, Герась Соколенко використовує здебільшого метафори: «пливуть у яр джерела», «гомонять і снять гуцульські села», «падає весна», «сосна кадить янтарним димом», «Черемош п'є зелену брагу» – та епітети: «красна земля», «гуцульські села», «янтарним димом», «сірий плин», «зелену брагу» – порівняння «на гори падає весна, мов птиця, незборима» [8].

Поет, чия душа «говорить новою ерою», у кого в серці «любові по вінця», говорить, що «родився для щастя», яке не дається задарма [7, с.116], тому й творчість його була присвячена винятково боротьбі проти гнобителів українського народу. Про своє нелегке покликання Герась Соколенко заявляє у вірші «Гімн молодих поетів» (1943 р.). Поети його часу, як і він сам, «не ніжні, а буйні і лихі», тому що «в диму Батьківщина / І покриті імлюю шляхи» [8, с.16]. Відкидаючи творчість Костянтина Бальмонта і Павла Тичини, переповнені романтизацією подій, «проте при запровадженні у свої вірші нових слів як «ніжнотонно», «огнебризний» наслідує саме Тичину» [8, с.36], він творить власну «музику грізну, музику маршів бою»:

Ми закохані в музику грізну  
Маршів бою і в громи пісень.  
Наша юність палка й огнебризна  
Над знаменами сонце несе! [8, с.16].

Тут Герась Соколенко використовує символ сонця, що можна потрактувати як поезію «поетів далеких провінцій», які, як і він сам, готові боронити рідну землю і словом, і ділом.

Зовсім несподівано у творчості з'являються мариністичні мотиви («Чорноморська поема», 1943 р.). Море, якого поет, можливо, ніколи й не бачив, створює в його уяві низку образів і ототожнюється із життям. Поема складається з двох частин, кожна з яких має назву «Капітан корабля». У першій показано, як у боротьбі зі стихією гартувалися воля й мужність матросів:

І, втираючи радісні сльози,  
Не забудеш, як з палом чуття  
На борту поклялися матроси  
Полягти в боротьбі за життя [8, с.22].

У другій поет згадує, як у 20-му році «непокірних матросів розстріляв капітан корабля», а далі говорить про те, що він сам знаходиться на кораблі серед матросів, і що жодні стихії не зможуть їх звернути зі шляху [8, с. 22-23].

Урочисто-піднесена поетична мова вірша створюється за допомогою авторських та постійних епітетів: «сивим помахом бронзових крил», «синьоокий стрункий капітан», «зброя, вмиа промінням блискучим», «радісні слъозии», «розбурхане море», «гранітна скала», «хвилі білопінні» тощо. Використовуючи порівняння «Було море тоді, як сьогодні, / Розливаючись, наче вино», поет показує могутність стихії, яка «б'є у борт в шаленім шалі», однак матроси нічого не бояться, тому що їх «веде вперед суворий капітан».

Кожен поет чи-то воєнної, чи-то повоєнної доби звертається у своїй творчості до образу матері, і Герась Соколенко не виняток. Вірш «Матері» (1942 р.), пройнятий складними та тужливими мотивами, сповнений болем та переживаннями матері за сина, який вирішив боротися за вільну Україну в лавах повстанців. Коли «...шпурлятиме міддю берез / Понад кручами вітер осінній. / І коли жар огнистих ракет/ Зацвіте над перонами станцій», тоді лишень матір довідається, що її син – це поет, який «взяв меча і пішов у повстанці». Експресивного забарвлення поезії додають змальовані у метафоричній формі прихід осені та картини буття: «забриняє ніжнотонно мечі», «опадатимуть зорі з небес».

У поезії «Синь очей під шовковими віями...» (1944 р.) ліричний герой згадує про найріднішу людину в житті – матір, про «дитинства привітного неповторну далеку весну». Він готовий відмовитися від прогулянки з жінкою легкої поведінки, від посиденьок в ресторані, від причитання віршів, бо:

Буде в серці гроза мов у кратері,  
Та ні слова про це не скажу.  
Над портретом любової матері  
Одинокий всю ніч просиджу [8, с.25].

Особливе місце у творчості Герася Соколенка, поєднуючи елементи родинного та героїчного, займає «Калискова пісня» (1944 р.), що, на думку І Левадного, «задумом і формою нагадує подібну колискову пісню Лесі Українки» [8, с.36]. З неї постає образ турботливої матері, яка співає над колискою та хвилюється за сина: «Я весь час не спатиму, / Тебе колихатиму, / Сину мій малий», адже вони залишилися удвох, бо батько «... за горами / Б'ється з люті ворогом, / Захищає край» [8, с.12].

У творчості молодого поета поряд з героїчною знаходимо ще інтимну та пейзажну лірики, що здебільшого переплітаються між собою. Через описи природи розкривається душевний стан ліричного героя («На світанку», 1941 р.; «Повисли над туманами...», 1942 р.; «Дивлюся на кучері твої...», 1943 р.; «Небозвід розкрив фіранку», 1943 р.; «Цілую молодість свою...», 1943 р. тощо) [7-8]. Наприклад, у вірші «Рум'яним шовком на дубах» (1944 р.) тема кохання розкривається через пейзажні замальовки: «І знову верби через став / До мене віти простягають, / І не ціловані уста / Всю ніч трояндами палають». Згадка про «кофту голубу», коли всі «поснули в бараці», робить ліричного героя щасливим: «І так приємно, що один / Чекаю в темряві світання / І в тиші розових хвилин / Тремчу від щастя та кохання» [8, с.24].

У вірші присутні метафоричні описи природи: «неціловані вуста всю ніч трояндами палають», «повисла осінь злототканна», «верби через став віти простягають», «бреніння голосів із шелестом акацій», – вживаються епітети: «рум'яним шовком», «осінь злототканна», «кофта голуба», «неціловані уста», «темряві світання», «розових хвилин», – що емоційно наснажують поезію.

Почесне місце займають поезії присвячені рідним просторам, місцям, де судилося жити, творити, працювати та боротися за незалежність України: «Волинь» (1942 р.), «Поділля» (1943 р.), «Згадаєш землю дорогу...» (1944 р.) тощо [7-8]. У них автор згадує Лесю Українку, Уласа Самчука [8, с.13-14], Устима Кармелюка [8, с.20], однодумців та повстанців, поряд з якими і сам прагнув реалізувати ідею національної незалежності України [8, с.13-14, 20-21], Леоніда Полтаву – поета і друга, з яким листувався, перебуваючи на примусових роботах [8, с.21].

Отже, творчість подільського поета Герася Соколенка, безперечно, є великим надбанням української літератури воєнної доби, адже у ній звучать важливі теми: доля України та її людей, зв'язок минулого із сучасним та майбутнім, родинні відносини, дружба, кохання тощо. Художня цінність поезії розкривається через індивідуальний, ні на кого не схожий поетичний голос із самотньою метафорику та ефонікою.

### Список використаних джерел:

1. Горбатюк В. «Над знаменами сонце несем» або Три народження поета Герася Соколенка. *Герась Соколенко. Мечів ніжнотонних яса*. Хмельницький : Поліграфіст, 2007. 160 с.
2. Горбатюк В. «І підноситься Триста мечів»: Герої Крут у творчості поета Герася Соколенка. URL: <http://pvisti.info/culture/697-i-pidnosytisia-trysta-mechiv> (дата звернення 15.09.2019).
3. Горбатюк В. Три народження поета Герася Соколенка. *Дзвін*. 2008. № 1. С. 17-20.
4. Доценко Р. Поезія – на життя і смерть. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/S/Sokolenko/Poetry.html> (дата звернення 15.09.2019).
5. Єсюнін С. Герась Соколенко – поет трагічної долі. URL: <https://shepetivka.com.ua/statti/kultura/360-geras-sokolenko—poet-tragichnoyi-doli.html> (дата звернення 15.09.2019).
6. Самчук У. На білому коні. Спомини і враження. Вінніпег : Видання товариства «Волинь», 1980. 251 с.
7. Соколенко Г. Мечів ніжнотонних яса... Хмельницький : Поліграфіст, 2007. 160 с.
8. Соколенко Г. Твори поета невідомої долі. Нью-Йорк ; Філадельфія : АДУК-ООЧСУ, 1981. 38 с.
9. Федотов В. Волинський Мартин Іден: штрихи до портрета. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/S/Sokolenko/VolynMartinIden.html> (дата звернення: 15.09.2019).

There has been analyzed a poetic heritage of a Podillia writer-combatant Heras' Sokolenko. Let's pay attention to the fiction arrangement of the text. There has been analyzed the works of different thematic orientation, artistical means and devices, characters, the most frequently appearing in poems.

Heras' Sokolenko is a lyric poet with bright romantic features. His poetic muse, being greatly influenced by difficulties of imprisonment, period of «ostarbeiters», the fronts of World War II, has still remained to be soft, original and the one to lift patriotic spirit. The proof for an original talent of Heras' Sokolenko has become the book of Leonid Poltava «The Works of Unknown Destiny Poet», which appeared in the USA in 1981. Immense love to Motherland and patriotic ardour of a young person have been described in the collection of poems «Mechiv nizhnotonyh yasa», being arranged by Vasyl Horbatiuk and Vitaliy Matsko in 2007.

Heroic lyrics prevails in small literature heritage of Heras' Sokolenko. There have been included all feelings, gained during life difficulties not only on fronts, but also in imprisonment, on escape and at penal servitude. The poems are full of resolution, enthusiasm, cosaks' victory and superhuman will power. There can be distinguished partisan, cosak, being applied to the character of a «bandit» of Oleksa Dovbush and

of Ustym Karmeliuk, and marine themes, the beginning of a «new era» and painful reminiscences of the past.

The works of a poet are undoubtedly the masterpiece of the war period. But due to different factors his poetic muse hasn't been formed and polished definitely. That's why there may be found Russian words, irregular grammar forms of words and false stresses. But these details don't diminish the value of Heras' Sokolenko poems, being original, not similar to anything else. There is undeniable truth in his original metaphors and euphonisms.

**Key words:** Podillia, poetic work, subject matter, motive, artistical means, epithet, metaphor, refrain.

*Отримано: 26.09.2019 р.*

УДК 821.161.2-1'06.09(477.43-21)Прокоф'єв

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.338-345

**Олег Рарицький**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ТВОРЧИСТЬ ІВАНА ПРОКОФ'ЄВА: ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

У статті досліджується творчість сучасного українського письменника Івана Прокоф'єва. Розкрито особливості та художні функції інтертекстуальності у творах поета різних років. Аргументується художня повноцінність поезії І. Прокоф'єва, яка є цікавим проявом плідного функціонування інтертекстуальності, що може слугувати матеріалом для подальших досліджень питань міжлітературної взаємодії. Аналіз проведено в контексті української і зарубіжної літератури.

**Ключові слова:** поезія, вірш, інтертекстуальний, ремінісценція, алюзія.

Останнім часом в українському літературному процесі стала помітною творча постать подільського письменника Івана Прокоф'єва. Десятки його поетичних добірок, літературно-критичних статей опубліковані у всеукраїнській періодиці. Вийшли авторські книги. Прикметними їх ознаками є плідна практика художньої рецепції життєвих явищ, тісна пов'язаність зі світовим загальнокультурним і літературним контекстом. Висвітлення цього аспекту кращих поетичних творів І. Прокоф'єва, на наш погляд, може мати наукову перспективу, зокрема, в плані дослідження тяжіння сучасної української поезії до здобутків і головних напрямків розвитку європейських літератур.

Творчість І. Прокоф'єва вже не один раз стала об'єктом наукової уваги. Аналізувались проблемно-тематичні ознаки дискурсу, структурні особливості художнього образу, сугестивно-медитативні чинники його змістового наповнення тощо. Актуалізований у цій статті аспект уваги заторкнуто у розвідках В. Базилевського, Б. Гришука, Р. Харитонові та ін. Однак вони мають лише фрагментарний, побіжний характер.

Індивідуально-авторська поетика подільського письменника формувалась під впливом класичної європейської традиції та модерну. Уважний розгляд явища міжлітературної взаємодії може сприяти виходу на результативні спостереження сучасного літературного процесу.

Мета дослідження – виявлення елементів інтертекстуальності, потрактування їх художніх функцій у творах І. Прокоф'єва.

Матеріалом дослідження стали поетичні збірки І. Прокоф'єва «Підводне сійво» [6], «Лабіринт» [5], «Зелений шум» [4]. «Вибрані твори у 2-х т. Т.1» [3], твори І. Прокоф'єва, опубліковані у всеукраїнській періодиці, а також недруковані вірші з особистого архіву письменника.

Мистецькі інтенції І. Прокоф'єва великою мірою спонукувані не лише природними творчими імпульсами свідомості і підсвідомості, а й набутим з часом ґрунтовним досвідом у сфері світової культури, зокрема художньої літератури. В аналізованому поетичному дискурсі виразно проступають втілені в образну форму загальнолюдські ідеали, передані з допомогою філософських, моральних сентенцій, зрослих на біблійному ґрунті. Ці образні компоненти дихають глибокою, потужною афористичністю: «Природа творяща, чи чуєш, як важчає відповідальність за результати?..» [3, с.332], «В див Божих мові Слово – в основі» [3, с.227], «...настанови Господні – прозирати безодні» [3, с.333]. Прозирання безодень духу, спрага пізнання – домінантна особистісна риса ліричного героя цього поета.

Зорієнтованість І. Прокоф'єва на вагомі творчі результати, на європейські мистецькі зразки завважив В. Базилевський, зокрема зазначаючи: «Іван Прокоф'єв відомий передусім як літературознавець і критик [...]. Вдумливий аналітик, добре обізнаний з тим, що відбувається сьогодні в поезії, він керується незамінною як для критика чеснотою: істина над усе. Тому й не прогинається перед авторитетами. Тому й читати його цікаво і повчально.

Та не менш цікавий і Прокоф'єв-поет. Поет, який прихилиє до себе вже економістю засобів вираження. Йому вдається висловити свої мінливі душевні стани незрівня кількома рядками. Він усвідомлено тяжіє до короткого вірша і вже в цьому сенсі сприймається як поет сучасний» [1, с.414].

А сучасність тут треба розуміти не лише як фіксацію в слові та інтерпретацію зовнішніх ознак життя людини, суспільства в найновішому часовому відтинку, а ще і як апіорні, глибинно-сутнісні прояви буття. Саме до них і стримить художницька увага І. Прокоф'єва, відкриваючи у тимчасовому всечасне:

А світ, манливе диво, –  
як дівчина вродлива.  
Невідання спасенне,  
та знань жага – у генах.  
Любов'ю огорнути  
чи тінню промайнути –  
як бути чи не бути [3, с.130].

Ремінісценція з В. Шекспіра тут не тільки органічно вписується в роздум про зміст людської екзистенції, а й з художньою неповторністю передає драматично світовідчування ліричного героя, високий реєстр переживання ним короткотривалості людського існування і невтоленної спраги життя.

Важливою ознакою європейської культури здавен була схильність до пошуків нових форм і нового змісту, що особливо властиво модернізму. Різні його прояви, включаючи постмодернізм, за своєю роллю в поступі культури неоднозначні. Але внесок символістів, імпресіоністів, екзистенціалістів у збагачення мистецтва, внесок Верлена, Рембо, Вайлда, Пруста, Камю, Сартра, Голдінга та багатьох інших незаперечний. Хоча, заснований на утилітарно сприйнятому мімезисі і спрощеному, химернокласицистському розумінні ідеалу, соцреалізм пробував перекреслювати здобутки модерністів. Нерідко чинилося це у вульгарний спосіб. Насаджувалися сумнівні критерії, вульгарні сма-

ки, плодилися безліч Емм Боварі не лише в читацькій масі, а й серед членів Спілки письменників. На жаль, збереглися ці явища дотепер.

І. Прокоф'єв ще на початку 70-х спілкувався з Я. Павуляком, тоді студентом Кам'янець-Подільського педінституту, переслідуючим поетом, «діставав» і захоплено читав репресовані «Меч Арея» І. Білика, «Собор» О. Гончара, інші табуйовані твори, перші книги М. Вінграновського, І. Драча, Л. Костенко. В тогочасних віршах молодого подільського поета уже помітні виходи за межі соцреалізмівських канонів. В одному з них «скалічені дерева» навіть «обрубками у небо щось кричать» [8]. Тому вмотивованим і природним було тяжіння до іншої, несоцреалізмівської естетики в пізніші часи. Зриміше воно проявилось у 2-й половині 80-х, у публікаціях в альманасі «Поезія-89 (2), у журналі «Дзвін» (1991, № 12) та ін. Згодом П. Перебийніс у «Літературній Україні» писав: «Іван Прокоф'єв з Кам'янца-Подільського у збірці поезій «Лабіринт» відкриває нові грані сучасного українського модерну [2, с.5].

Тяжіння до модернізму інтенсифікувало творчу взаємодію автора «Лабіринту» з багатьма творами світового мистецтва. Як наслідок, у досліджуваному дискурсі – величезна кількість інтертекстуальних вкраплень. Вони найрізноманітніші і походять з різних джерел культури, але найчастіше, звичайно, – з творів художньої літератури. Чи не перше місце за кількістю займають серед них алюзії та ремінісценції з давньогрецької міфології. На сторінках поетових творів з'являються образи Деметри, Посейдона, Ясона, Тесея, Аріадни, Лаокоона, Одисея, Сізіфа, Лабіринту, Лети, Стіксу, Харона, Ахілла, Єлени Прекрасної, сирен; образи давньої історії: Вавилон, Троя, Пунічні війни, Гомер, Архімед, цар Леонід та ін. Часто вони беруть участь у творенні нових художніх образів способом аналогії. Ось, для прикладу, як працює образ, узятий з античності, на творення патріотичної за змістом сугестії у вірші «В цім полі...»:

Не з неба, а в небо московський б'є град.

У світі відлунює грім канонад.

Незрячим відкриється небозвід:  
в цім полі спартанці і цар Леонід.

Стоять серед світу (це бачить світ),  
щоби не упав на дітей небозвід.

Якщо нам готують Пелопонес,  
весь світ з нами буде і воля небес.

...Мов кров'ю просякнута корогава,  
шумить на вітрах ілловайська трава [3, с.199].

Часто зустрічаються образи, образні деталі зі Старого і Нового Заповітів: Адам, Єва, Авель, Каїн, Рай, Пекло, дерево добра і зла, його плоди, Содом і Гоморра, Ной, Лот, вихід з єгипетського полону, манна небесна, троянда Єрихона, Мойсей, Аарон, Давид; а ще, зокрема, образи з Книги Еклезіяста, Пісні Пісень; Провидіння Господнє, Ісус Христос, хресний шлях, Голгофа, Іуда, Гетсиманський сад та ін. Алюзії, ремінісценції, запозичення, цитації, образні аналогії, переробки, творчість за мотивами та інші інтертекстуальні елементи біблійного походження пробуджують продуктивні асоціації, спрямовані на творення нового, часто несподіваного образного змісту. Наприклад, щоби передати напруженість у житті глобалізованого світу, передчуття суспільної катастрофи, поет створює «модернізовані» образи Адама, Сви, Змія, забороненого плоду тощо:

Світоньку, світоньку, світоньку мій!  
Сонми наївних... Де вони? Де вони?  
Що він тобі напаякав, той Змій,  
що ти накоїла, люба Євонько?  
Рай заміновано. На розтяжках –  
яблука. Яблука – тут і там...  
...Єві не спиться. Млосно і тяжко.  
Обіймає Змія Адам...  
Риють кроти. Добувають не сіль,  
геть забувши умови оренди.  
Тане Антарктика. На осі  
перехняблені континенти... [3, с.206].

Варто також звернути увагу на комплексність дії образних засобів у цьому вірші. Навіть його ритміка як сугестивний чинник включена у проявлення загрозового стану речей у світі. Зміст вічної підступності зла закладено в алюзійно-парадоксальний образ «яблук на розтяжках». У ньому вловлюються характерні ознаки теперішньої війни на Донбасі. З вірша постає образ одвічної замінованості світу, його інтенції до самознищення.

Природно, що поезія І. Прокоф'єва особливо тісно пов'язана з європейським контекстом. Багато інтертекстуальних елементів аналізованого дискурсу походять з французької літератури, а саме із творів В. Гюго, Г. Флобера, Ш. Бодлера, Лотреамона, П. Верлена, С. Беккета, Е. Йонеско та ін.

Оригінальними парафразами на твори автора «Романсів без слів» є вірші І. Прокоф'єва «Єдність» та «Верленівська осінь». Уже назва першого з них розкриває головну філософську ідею вірша П. Верлена «Так тихо серце плаче...» (заховану у підтексті) – ідею єдності світу. При цьому український поет вдається до напівцитатії: «Так тихо дощ шумить. Так тихо серце плаче» [3, с.156]. Але доповнює зміст архетексту власними думками, висловленими метафорично, про «загадками вагітну природу резонансу» [3, с.156].

Парафраза – явище непоодинокі у творах І. Прокоф'єва. Інколи в такий спосіб він у концентрованому вигляді намагається передати сучасникові зміст малодоступних йому текстів. Прикладом цього є вірш «Гендзі», написаний на основі першого в середньовічній японській літературі роману «Гендзі Моногатарі», створеного за мотивами народних легенд письменницею Мурасакі Сикібү.

Згустком образного пародіювання божественного життя і поетичної стилістики П. Верлена є вірш І. Прокоф'єва «Верленівська осінь». Тут у контекст умонастрою і образності французького лірика несподівано вписано назву містечка на Хмельниччині – Деражня:

Пропито кредити.  
До решти – й аванси.  
Кишені порожні.  
Пора декадансу...  
.....  
На Рейні, на Майні,  
В Деражні, в Провансі –  
у настрої спліннім,  
в убранні карміннім  
небачена Знада  
в хмільнім реверансі.  
.....



Тремке мерехтіння,  
ста струн голосіння  
в безслівнім романсі... [8].

«На Рейні, на Майні», очевидно, – алюзія на сумнозвісний опус П. Тичини «Пісня трактористки». Є також підстави думати, що згадкою про Деражню іронічну алюзію адресовано знайомцеві автора зі студентських літ, поетові П. Гірнику. Він останнім часом замешкав під Деражною, де, до речі, колись у денікінський полон потрапив теж схильний до богеми і навіть частково француз за походженням В. Сосюра. Отже, в пародії про богемний полон – декілька алюзій. Таким чином ще раз підтверджується думка В. Базилевського, що «Прокоф'єв – поет з нахилом до алюзійності» [1, с.415].

Як творчість за мотивами і одночасно сумну пародію на явища масової культури в «Час силікону і пластику», можна розглядати вірш І. Прокоф'єва «Суч. літ.», побудований на алюзіях та ремінісценціях з роману Г. Флобера «Пані Боварі». Тут виявляється критичне ставлення поета до міщанської психології, до графоманії думок та почуттів так званої «усередненої людини», до графоманії в сучасному літературному процесі:

Але хоч вітер дме –  
неумирущий Оме  
(світить йому по закону  
орден Почесного легіону).

Але хоч вітер дме –  
пише і пише Оме.

Доки стоятиме світ,  
доти Оме і суч.літ.

Неумируща проблема.  
Як неумируща Емма... [3, с.240-241].

Зміцнення суспільно-політичних, економічних зв'язків України з Європою, світом, зокрема з англомовним світом, сприяє активізації взаємодії української та англомовних літератур. Підтвердженням цьому є і об'єкт нашого дослідження. У поетичному дискурсі І. Прокоф'єва нами спостережено чимало інтертекстуальних краплень, породжених образами В. Шекспіра, Д. Мільтона, Дж. Свіфта, Д. Г. Байрона, Т. С. Еліота, Дж. Орвелла, В. Голдінга, американських письменників Е. По, О'Генрі, Д. Стейнбека та ін. Найбільш зримим при цьому є вплив на українського письменника англомовної антиутопії (Дж. Свіфт, О. Гакслі, Дж. Орвелл, В. Голдінг). Цей вплив зокрема проявлений в есхатологічних мотивах. Один з віршів І. Прокоф'єва так і називається – «Есхатологічне». Особливо художньо продуктивною в ньому є ремінісценція – образ храму на болоті – з роману В. Голдінга «Шпиль» (текст вірша без розділових знаків – О.Р.):

тисячі куполів тисячі брам  
тисячоліттями зводили храм  
храм на болоті  
.....  
тане невпинно спасенна твердь  
чавка навсяж болото  
неспинима гулка круговерть  
в безвість розігнаний потяг [7, с.10].

В ешелоні, зрозуміло, – людство, глобалізований світ. І гальм немає... Як бачимо, алюзії і ремінісценції в цьому тексті істотно збагачують його зміст, підсилюють експресивний вплив на читача.

У віршах українського поета зустрічаються також інтертекстуальні елементи із творів Данте, Й.В. Гете, Новалиса, Е.Т.А. Гофмана, П. Кальдерона, М. Метерлінка, Ф.І. Лорки та інших представників європейських і східних літератур.

Цікавою парафразою-переробкою знаменитого фрагменту гетівського «Фауста» є постична мініатюра І. Прокоф'єва «Заклинання»:

Хвилино,  
дитино невимірного часу,  
почуй волання!  
Спинись  
не тому, що прекрасна, –  
тому, що –  
остання... [3, с.310].

Вона зміщує увагу з сутнісного прояву фаустівського характеру – невтоленої праги пізнання – на заперечення екзистенційного умонастрою (згадаймо Мерсо з повісті А. Камю «Сторонній»), тим самим підкреслюючи життєлюбство ліричного героя українського поета, багатовимірність душі, невтоленість людських бажань.

У досліджуваному дискурсі помітні не лише елементи інтертекстуальності, а й явища міжлітературної взаємодії, що виникли на особливій сутнісній основі: свідченнях етнології щодо своєрідності національної психології. Річ у тому, що попри відображення руйнівного впливу цивілізації на сучасну людину у внутрішньому світі ліричного героя І. Прокоф'єва живлющим джерелом пульсує пам'ять роду, відчутно проявлені етнонаціональні особливості психології українця. У цій сфері художній світ сучасного письменника корелює зі світоглядними імперативами Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Огієнка, С. Русової. Прикметно, що при цьому родові первні в українській душі автор «Підводного саява» (образ, що акумулює думки про справжні цінності, духовне багатство) проявляє, вдаючись навіть до прустівських методів «повернення втраченого часу». Для прикладу, у вірші «Голос коліски» йдеться про те, як раптом почута народна коліскова пісня – сон, що ходив коло вікон – викликає з глибин пам'яті спогади про найдорожче – про дитинство, матір, якої давно немає, повертає до втраченого стану духовної єдності в родині, атмосфери щирості і любові у ній:

Заблискотіли в росах зблиски,  
і щось далеке –  
ближче ... близько ...  
і звук ледь чутний – тихий скрип...  
і серця тихий скрик чи схлип...  
... О звідки ти, з якого схову  
до слуху долинаєш знову,  
не вбита часом, благовісна  
колиски коліскова пісне? [3, с.166].

Коліски коліскова пісня символізує тут самотність і невмирущість національного духу.

До огієнківської філософії буття українського народу близькі почування і розмірковування ліричного героя І. Прокоф'єва, розкриті у віршах «Явір», «Голос відомого поета», «Іван Багряний пише «Сад Гетсиманський», «Про що писати брате мій», «Коли вогонь інфернальний», «Поспішаємо», «В музеї», «Скорбна мати», «Прочанка», «Злетіли в небо голуби», «Предки», «Сув'язь», «Мати», «Омовіння», «На рідній землі», «Шляхи», «Повернення», «Міт», «За родинним столом» та ін.

Своєрідним поетичним потрактуванням вчення І. Огієнка про рідну мову є рядки:

Слову дивуйся.  
Словом милуйся.  
Словом лікуйся.  
В див Божих мові  
Слово – в основі [3, с.227].

Проявлена в межах однієї національної літератури пов'язаність ідейного змісту творів сучасного письменника зі світоглядними ідеями національних проводирів минулого – теж явище міжтекстових зв'язків.

Образотворча домінанта значної кількості поетичних творів І. Прокоф'єва – інтертекстуальність. Архетекстами, що її породжують, найчастіше є давньогрецька міфологія, Біблія, твори французької, англійської, німецької, іспанської, а також східних літератур різних часів. Аллюзії, ремінісценції та інші види міжтекстових зв'язків істотно розширюють і поглиблюють асоціативні поля у змісті творів сучасного українського письменника, надають їм художньої новизни, повноти і вагомості. Поезія І. Прокоф'єва є цікавим проявом плідної функціональності інтертекстуальності і може служити матеріалом для подальших досліджень питань міжлітературної взаємодії.

#### Список використаних джерел:

1. Базилевський В. Переминання глини. *Прокоф'єв І. Вибрані твори у 2-х т. Кам'янець-Подільський* : «Друкарня «Рута»», 2019. Т. 1. 448 с.
2. Перебийніс П. Хліба чужого не хочу! *Літературна Україна*. 2013. № 30. 8 серпн.
3. Прокоф'єв І. Вибрані твори у 2-х т. Кам'янець-Подільський : «Друкарня «Рута»», 2019. Т. 1. 448 с.
4. Прокоф'єв І. Зелений шум: поезії. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Мошинський В.С., 2012. 111 с.
5. Прокоф'єв І. Лабіринт: поезії. Кам'янець-Подільський : ПП Буйніцький О.А., 2009. 84 с.
6. Прокоф'єв І. Підводне сяйво: лірика. Хмельницький : ПП Пантюк С.Д., 2004. 136 с.
7. Прокоф'єв І. Ця таїна пребуде таїною. *Українська літературна газета*. 2017. № 20 (208), 6 жовтн.
8. Прокоф'єв І. З неопублікованого (особистий архів письменника). 1972-2019.

The article investigates the creative work of Ivan Prokofiev, a contemporary writer from Podilia. The peculiarities and artistic functions of intertextuality in the poet's works of different years are revealed. The research was carried out in the context of the Ukrainian and foreign literature.

The characteristic features of Ivan Prokofiev's creative work are fruitful practice of vital phenomena artistic perception, close connection with the world general cultural and literature context. Ascertaining this aspect of Ivan Prokofiev's best poetic works, in our opinion, may have scientific perspective, in particular, concerning the research of the contemporary Ukrainian poetry approaching to the achievements and main trends in the European literatures development.

Ivan Prokofiev's creative work has more than once become the object of scientific attention. The discourse problematic and thematic features, the artistic image structure peculiarities, the suggestive and meditative factors of the latter's content filling etc. have been analyzed. The aspect of attention actualized in the given article has been touched in the investigations by V. Bazylevskyi, B. Hryshchuk, R. Kharytonova and others. However, they bear only fragmentary, superficial character.

The individual author's poetics of the Podilian writer was formed under the influence of classical European tradition and modern style. Intertextuality is the figurative

dominant in the majority of the poetic works by I. Prokofiev. The ancient Greek mythology, the Bible, the works from the French, English, German, Spanish as well as oriental literatures of different epochs are most frequently the archetexts which generate it. Allusions, reminiscences and other types of intertextual connections significantly extend and deepen associative fields in the contents of the contemporary Ukrainian writer works, give them artistic novelty, completeness and significance. I. Prokofiev's poetry is an interesting case of manifesting intertextuality fruitful functionality and can serve as the material for further investigations of literature interactivity issues.

**Key words:** poetry, poem, intertextual, reminiscence, allusion.

*Отримано: 16.09.2019 р.*

УДК 821.161.2-1Свідз.09

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.345-349

**Антоніна Тимченко**

*Національний фармацевтичний університет*

## **ЗВУКОПИС КАЗОК ВОЛОДИМИРА СВДІЗІНСЬКОГО**

Стаття присвячена аналізу фоніки казки В. Свідзінського «Кий». У творі присутня градація голосних звуків – від вузького, тривожного «і», що символізує бідність, до округлого «о», який відповідає концептам стабільності, достатку. Має місце традиційна потрійність – три брати, три дарунки чарівника тощо. Фонетичний аспект дуже важливий для творчості В. Свідзінського, адже універсальне ідею казки та конструює надтекстові смисли.

**Ключові слова:** поезія, казка, «Кий», Володимир Свідзінський, виражальні засоби, фоніка, надтекстові смисли, вокалізм, звуковий символізм.

Здавна людину цікавило походження та значення слів, аспект їхнього звучання та впливу на реципієнта. Наші пращури вірили у зв'язок між річкою та її назвою. Згодом науковці так чи так удавалися до розгляду фонетичних аспектів мовлення й літератури.

У ХХ столітті почалося активне дослідження звукових особливостей мови взагалі й мови літературних творів зокрема – із позицій лінгвістики (Л. Булаховський, І. Білодід, Д. Баранник та ін.), літературознавства (Б. Томашевський, О. Брік, Р. Якобсон, О. Артюшков, В. Брюсов, Б. Гончаров, Ю. Лотман, С. Воронін, серед українських науковців І. Качуровський, Б. Якубський, В. Ковальов, М. Кабиш та ін.), психолінгвістики (психометричний метод А. Журавльова), комп'ютерних наук (створення ПК-програми для дослідження фоносемантики [8]). У працях говорять про колективну інтуїцію, колективне відчуття – сумарне сприйняття вибіркою людей якості тих чи тих звуків, тих чи тих слів. «Явище синестезії робить принципово можливим явище звуко символізму як на індивідуальному, так і, можливо, на соціальному рівні – ступінь універсальності синестезії як для носіїв одної конкретної мови, так і більш широко (для людей узагалі) не доведена, але послідовно вивчається останні кілька десятиліть у рамках психолінгвістики» [8, с.13].

Пошук зв'язку між значенням слова та його звучанням призводить до постановки фоносемантизму. З'являються терміни «фоніка», «фоносемантика», «звукова образність». «Метою фоносемантики є вивчення звукообразної системи мови на емпіричному й теоретичному рівнях та встановлення зв'язків між звуковою формою слів та ознаками об'єкта-денотата, що лежать у їхній основі» [8, с.9-10].

Предметом досліджень науковців стають ономаіопея, звукосімволізм; засобами звукової організації твору називають повтори: алітерацію, асонанс, анафору, епіфору.

Під фонікою, услід за М. Гаспаровим, розуміємо звукову організацію художнього мовлення [4].

Фоніка казок надзвичайно важлива: вплив плану змісту й плану вираження майже прирівнюються. Адже йдеться про дитячу аудиторію, яка часто сприймає інформацію через голос, інтонацію – більше, ніж через описувані факти. У дітей працює чиста інтуїція, тож для них характерне звукове сприйняття, надто ж коли казку їм читають батьки. Перед автором дитячої літератури стоїть завдання створити фонетично прозорий, легкий для запам'ятовування текст, який цитуватимуть, завчатимуть напам'ять. Твори для дітей мають бути особливо виразними, з гарною ритмомелодійною організацією, а речитатив повинен забезпечувати у реципієнта відчуття спокою та віру в перемогу добра.

Плідним для аналізу є інструментарій творення лірики В. Свідзінським, адже беззаперечним фактом є філігранна майстерність митця в доборі й комбінації слів: «поет починає зазіхати на «невимовне», «несказанне», шукати «незаймані слова», апробуючи граничні можливості мови» [10, с.158].

Казки Володимира Свідзінського, досі маловивчені, становлять унікальний приклад літературної творчості, адже мотиви таїни, казки, міфологічність притаманні ліриці митця взагалі; загадковий художній світ його текстів спонукає братися до аналізу ліроепосу, котрий об'єднує багато несподіванок та відкриттів.

Обсяг статті не дозволяє розглянути всі казки В. Свідзінського, тож проаналізуємо лише твір «Кий» [9, с.420-425] із позицій фоносемантики.

Текст має традиційний зачин – були собі баба з дідом і троє синів, два розумних, а третій дурень. Традиційною для казок є трикратність: три брати, три шанси подолати бідність, три подарунки дідуся, три спроби відібрати чарівні предмети в хазіяна хутора, а згодом у пана-хитруна.

Цікаво, що сини протягом усього твору звертаються не до тата, а до мами, питаючи дозволу піти на заробітки, закликаючи готуватися приймати багатий заробок тощо. Можна пояснити цей факт характерною для українських сімей глибокою повагою до матері або ж фігуруванням неньки як одного з персонажів казки через те, що твір орієнтований саме на дитячу аудиторію, а образ матері для малої дитини стоїть на першому місці, порівняно з батьківським.

У перших же рядках спостерігається протиставлення «багато-мало», коли поняття «багато» асоціюється зі словами «трое», «достаток», а мало – тобто бідність – з лексемами «синів», «при малім». Виходить, що позитивне забарвлення має звук «о», символізуючи багатство й добробут, а нестатки марковані звуками «і» та «и».

При подальшому читанні твору реципієнт переконується в слухності цих зауваг.

Коли перший син вирушає найматися на роботу, прочитуємо дієслово «пішов»: рух від звука «і» до «о» чітко вказує на прагнення від бідності до достатку, це підкріплюється сусідніми приименниками та сполучниками («до», «то»).

Хлопець зустрічає загадкового діда. Характеристики старого однозначно пов'язані з голосним «о»: «Сам коротун, сміхотливі очі». Відтак герой отримує шанс. В описах же юнака та його дій звук «о» відсутній («Куди ти, парубче, чимчикуєш?») аж допоки він не почне працювати.

Угода чаклуна й героя теж окреслюється через звук «о»: «Слово за слово – поєднались» – майже стовідсоткова гарантія успіху, справдження надій, гармонії. «Отара овещь», котру має пасти наймит, постає символом багатства.

До речі, важливо, що образ старенького пов'язаний із веселощами, радістю – «сміхотливі очі», «веселі очі». Надалі в ситуації з другим братом: «Дід сміється».

Натомість, про старшого й середнього братів: «тірко заплакав», дізнавшись про обман. Адже шанс на добробут, спокій та процвітання змарновано. І лише коли провідна роль переходить до молодшого брата, перебіг справ докорінно змінюється: хлопець найкраще від обох братів виконує роботу в старого (попасши вівці, повертає їх усіх до одної додому), отримує подарунок, котрий загалом не несе вигоди. Але третій брат (спростовуючи формулу «Два розумних, а третій дурень») розуміє натяк діда та із задоволенням приймає винагороду. Він із честю долає хитрого господаря хутора, повертаючи чарівні стільчик та баранчика й реабілітує братів.

Удруге, коли добро загарбано паном, молодший брат знову виходить переможцем. І тут з'являється ознака «веселий»: «Де дурень веселий додому», «Дурень веселий вернувся додому». І – нарешті – кульмінація: «Стали вони безклопітно жити, / У великім добрі пробувати» (порівняймо: після першої частини було сказано скупіше: «От почали вони багатіти».)

Отже, повертаючись до колізії твору, бачимо, що три герої, марковані звуком «і», зустрічають дідуся-чарівника й отримують вигоди, що асоціюються зі звуком «о».

Попри те, що старший брат старанно виконує завдання («То старший син добре дбає, / Всю роботу гаразд справляє»), вівці врешті тікають від нього («врозтіч»: *o* → *i*; відтак, шанс згаяно. Реакцію героя описано так: «Що тут діяти?» – дієслово знову семантично пасивне, зі звуками «і», «и», хоча ритмічно на місці цієї фрази могло б бути «Що поробиш?»). Коли хлопець повертається до працедавця, «Дід стоїть у дворі коло брами», спокійний та впевнений; навіть лексема «брама» (а не, приміром, «хвіртка») знакує солідність. Чарівник питає, чи юнак «справив роботу». У відповіді наймита жодної «о»: переважають «і» та «и»: «... Тільки вівці умкнули за річку». На це дід відповідає із усміхом: «Ну нічого ... Будеш мати всього доволі» (*i* → *o*), даючи юнакові незаслужену, але таку бажану винагороду.

Та заробок старшого й середнього братів опиняється під загрозою – стільчик і баранчика привласнює хитрий «дядько», господар хутора. Добро переходить до нього, що засвідчено навіть на фонетичному рівні: «Дядько стільчик сховав у коморі». Опис багатства, отриманого дядьком від баранчика також обертається довкола звукового ряду з маркером «багатства» (звертаємо увагу на наголошені голосні):

... Так і брязнули гроші з нього:	<i>o o o</i>
Биті таляри, карбованці, дукати,	<i>o o a</i>
І як жар золоті червінці,	<i>a i i</i>
І примерхлого срібла гривні.	<i>e i u</i>

Цікава наявність зменшено-пестливих форм слів: «торбинка», «дідуню», «стільчику», «баранчик», «кийочок» тощо. Це виправдана річ, типова для літератури для дітей. Проте в контексті нашого дослідження важливо, що ці слова стосуються діда й роботи в нього, а отже, вкотре підтверджують позитивну маркованість образу.

Показово, як автор вербально оформлює заборону: дід говорить двом старшим братам «не кажи» (розчинитися стільчику та струснути баранчику – по дорозі додому), брати «умовляють» господаря хутора «Прошу вас, дядечку, милим словом, / Не кажіть: стільчику, розчинися!» – і це прохання не виконується. До третього ж брата чаклун звертає категоричніші слова «Та гляди: поки дійдеш додому, / Не здумай казати: бий, кию»; юнак просить хазяїна хутора: «Прошу вас, дядечку, мило та красно, / Учиніть мені таку ласку...». Застосовано прийом градації. Прохання-заборона підсилюється від подій зі старшим братом до подій із молодшим, і лише молодший брат правильно користується із цієї нагоди.

Отже, аналіз звукопису ліричної казки В. Свідзінського «Кий» оприяминое градацію голосних звуків – від вузького, пронизливого, тривожного «і» (закритий, вузький звук високого підняття), що символізує бідність, до округлого, гармонійного й упевненого «о» (лабіалізований звук середнього підняття), котре відповідає концептам стабільності, достатку. Відтак на позаподієво-

му рівні твориться аналогічна до подієвої реальність, плани вираження та змісту максимально зближуються, тобто утворюється збалансований текст – влучно побудований для дитячого розуміння та засвоєння.

Фонетичний аспект виявляється дуже важливим у поезії В. Свідзінського, адже в такий спосіб автор увиразнює ідею казки та конструє надтекстові смисли. Безсумнівно, дослідження звукопису творчості митця є надзвичайно продуктивним та здатне привідкрити таємниці його творчості.

### **Список використаних джерел:**

1. Барабаш М. Синергетична концепція творчості у поетів перших десятиріч XX ст. (Б.-І. Антонич, В. Свідзінський, І. Анненський). *Парадигма* : зб. наук. пр. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 6. С. 111-120.
2. Барчишина І. Евфонічний принцип організації епітетної структури (на матеріалі поезій М. Волошина і В. Свідзінського). *Studia Methodologica* : [науковий збірник] / гол. ред. Р. Гром'як. Тернопіль : ТНПУ, 2012. Вип. 34. С. 164-169.
3. Брик О.М. Звуковые повторы. *Поэтика. Сборники по теории поэтического языка*. Пг., 1919. Вып. 1-2. С. 58-98.
4. Гаспаров М.Л. Фоника. *Большая российская энциклопедия*. URL: <https://bigenc.ru/literature/text/4717175> (дата звернення: 22.10.2019).
5. Журавлев А.П. Звук и смысл: Кн. для внеклас. чтения учащихся ст. классов. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Просвещение, 1991. 160 с.: іл.
6. Кабиш М.Ю. Звукопис в українській поезії першої половини XX ст.: семантика, функції : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2015. 267 с.
7. Качуровський І. Фоніка. Київ : Либідь, 1994. 161 с.
8. Макаров А. Использование программных методов для статистического обоснования фоносемантических гипотез : выпускная квалиф. работа : 45.04.02. СПб, 2018. 78 с.
9. Свідзінський В.Є. Твори : у 2 т. Т. 1. Поетичні твори ; [вид. підготувала Елеонора Соловей]. Київ : Критика, 2004. 581 с. : іл.
10. Соловей Е. Невпізнаний гість: Доля і спадщина Володимира Свідзінського. Київ : Наук. думка, 2006. 221 с.

The article is devoted to the analyses of the phonics of V. Svidzinskiy's fairy-tale «Kyі». The «Kyі» is a fairy-tale poem. The study of the sounds is an important part of poetry research because literary works for children must be especially expressive and have proper phonic organization. The author can create new non-textual meanings.

Volodymyr Svidzinskiy's creativity is unique in Ukrainian literature. As it turns out, the author being a filigree master in the selection and combination of words professionally organizes poetry considering the position of the phonics. The article deals with the fairy-tale by V. Svidzinskiy. The gradation of vowel sounds – from the narrow, penetrating, anxious «і», which symbolizes poverty, to the rounded and assured sound «о» corresponding to the stability, which expresses the meaning of the literary work.

Three characters, labelled with «і», meet an old man-magician who is associated with the sound «о» – a chance for wealth. Besides, only this old man is described as joyful. At the end of the poem, this feature goes to personages. In the fairy-tale there is a traditional threefoldness – three brothers, three chances to overcome poverty, three gifts from wizard, three attempts to take magic items from the cunning man. Due to a thoughtful phonetic organization, the tale is very well and easily received and remembered by children. The text influences consciousness; recitative gives you a sense of calm and a belief in the victory of good.

V. Svidzinskiy's individual style is connected with poet's perception of the world, introversion of his disposition, a special attitude to the place of the human in the world. The conclusion is made on the manifestation of the phonical aspect in V. Svidzinskiy's poetry.

**Key words:** poetry, fairy-tale, «Kyі», Volodymyr Svidzinskiy, expressive means, phonics, vocalism, sound symbolism.

*Отримано: 23.10.2019 р.*



DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.349-352

Людмила Марчук

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

### КАТЕГОРІЯ ОЦІНКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

*Халіман О.В. Граматика оцінки: морфологічні категорії української мови : монографія / передне слово, наук. ред. проф. Т.А. Космеди. Харків : Майдан, 2019. 452 с.*

На сучасному етапі розвитку лінгвістики в аспекті комунікативно-прагматичних досліджень увагу мовознавців привертає категорія оцінки. Її концентрують насамперед на вивченні особливостей ціннісної картини світу носіїв мови та вербалізації оцінки з огляду на відповідний потенціал мовних одиниць.

Монографію «Граматика оцінки: морфологічні категорії української мови» присвячено граматичним одиницям як засобам вираження аксіологічних смислів, що не має завершеної репрезентації в українському мовознавстві, тому праця має безперечну актуальність і наукову новизну. Ґрунтуючись на засадах лінгвістичного функціоналізму, що є основою граматики активного типу, авторка досліджує граматичні одиниці як засоби вираження оцінки, співвідносячи їхні структурні особливості з комунікативним процесом. Водночас дослідниця слушно наголошує на доцільності поєднання системного та функційного підходів, що забезпечить тлумачення зв'язку ознак і функцій граматичних одиниць.

Важливо й те, що О. Халіман опирається на широкий фактологічний матеріал, залучаючи різні види українського дискурсу. Опрацьовані джерела (різностильові тексти) презентують тривалий проміжок часу (кін. XVIII – поч. XXI ст.), що, як зауважує й сама дослідниця, допомогло простежити традицію у використанні досліджуваних засобів та тенденції їх поширення в сучасному мовленні.

Монографія відзначається чітко вибудованою логікою подання матеріалу. Робота складається з переднього слова, написаного науковим консультантом – докт. філол. наук, проф. Т. А. Космедою, передмови, трьох розділів, післямови, списків використаної літератури та ілюстративних джерел, додатків (додаток А, додаток Б), покажчика термінів лінгвоаксіології та покажчика імен. Дослідження ґрунтується на постулатах класичної лінгвістики, однак авторка враховує й новітні напрацювання українського мовознавства.

У першому розділі «Граматика оцінки. Методологія дослідження та його термінологічний інструментарій: проекція на морфологічні ресурси

мови» на основі узагальнення досвіду численних дослідників репрезентовано оцінку як багатоаспектну категорію, окреслено витoki граматики оцінки, її становлення й розвиток у сучасному мовознавстві, описано термінологічне поле, лінгвофілософське підґрунтя аналізу морфологічних одиниць як оцінних засобів, а також засади вивчення граматичних засобів вираження аксіологічних смислів. Авторська термінологія, запропонована в дослідженні, детально описана й логічно вмотивована. Напр., доречним є актуалізація терміна *лексико-граматичний оксиморон*, що, як пояснює О. Халіман, «базується на актуалізації оксиморонних граматичних форм» (с. 100), реалізується як наслідок подолання несумісності ГЗ форми й ЛЗ слова. Доречність актуалізованого терміна підтверджено детальним аналізом відповідного практичного матеріалу (параграфи 2.2.1.4., 2.2.2.1., 2.4., 3.1.3.).

Авторка також проєктує дослідницький вектор на особливості актуалізації граматичних засобів у процесі моделювання інших тропів, що супроводжується породженням оцінних відтінків значення, а також описує аспекти реалізації граматичних ігрем у мовленнєвих жанрах.

У другому розділі «*Грамматичні категорії іменних частин мови у фокусі граматики оцінки*» чітко виокремлено типові механізми моделювання ігрем для вираження оцінних значень за участю родових, числових, відмінкових, а також компаративних і суперлативних форм. Особливості функційної специфіки описаних ігрем репрезентовано в проєкції на реалізацію в системі частин мови з достатньою кількістю ілюстрацій. На прикладі описаних ігрем О. Халіман аргументовано переконус, що граматичні значення як засоби вираження оцінки взаємопов'язані з іншими граматичними значеннями у висловлюванні або засобами інших рівнів, а дослідження граматичних засобів вираження оцінки можливе як аналіз їх участі в механізмі з'яви оцінних конотацій унаслідок аплікації з іншими засобами для вираження ОЗ.

Разом із уже ustalеним у лінгвістиці терміном *ігрема* дослідниця використовує актуалізовані в рецензованій праці терміни *оцінна ігрема*, *граматична ігрема*, *квазіігрема*.

Увагу привертають виділені авторкою оцінні ігреми з актуалізацією ГЗ відмінка, оскільки, як зазначено й у монографії, «відмінку притаманна найпоширеніше виражена порівняно з іншими морфологічними категоріями іменника семантична спеціалізація, у зв'язку із чим гра, маніпуляція відмінковими формами, їхня транспозиція у сферу вживань опозиційних одиниць практично неможлива, оскільки складники категорії відмінка й не утворюють таких опозицій» (с. 208). Усе ж таки О. Халіман виділяє шість типів уживань відмінкових форм, що моделюють аксіологічні смисли. Вони ґрунтуються на грі відмінковими закінченнями різних родових парадигм, грі відмінковими закінченнями іменників, що позначають істот / неістот, грі відмінковими закінченнями, що ґрунтуються на їхній варіативності, а також ненормативне утворення відмінкових форм та специфічні вживання форм кличного відмінка (с. 209-217).

Третій розділ «*Дієслівні граматичні категорії у фокусі граматики оцінки*» містить інформацію про специфіку функціонування граматичних значень виду, часу, особи, способу в аспекті аксіологічної прагмалінгвістики. Також описано зв'язок активного / пасивного стану з перехідністю / неперехідністю, зворотністю й безособовістю в ракурсі граматики оцінки, репрезентовано інфінітив як засіб моделювання граматичних ігрем для вираження оцінки. У процесі опису матеріалу для підтвердження наявності оцінних смислів дослід-

ниці окремі висловлення слушно піддає трансформації з метою порівняння вихідної й змодельованих моделей. Виокремлені ігрови О. Халіман характеризує з огляду на регулярність і продуктивність у сучасній мовленнєвій практиці.

Аналіз кожної з виокремлених моделей О. Халіман чітко завершує узагальненим описом механізмів породження оцінки, які ґрунтуються на транспозиції граматичних форм та, як наслідок, метафоризації граматичної семантики або моделюються на основі креативного формотворення.

Рецензоване дослідження має інтердисциплінарний характер, оскільки опис «граматики оцінки ґрунтується на системних зв'язках з іншими галузями лінгвістики» (с. 113). Зокрема, аналіз морфологічних одиниць як засобів вираження аксіологічних відтінків значення здійснено в проєкції на здобутки психолінгвістики, що дало змогу дослідниці виявити психологічне підґрунтя механізмів породження, сприйняття, інтерпретації граматичних ігрови. Це, напр., описано в проєкції на функціонування часових форм. Мовцеві, як зауважує авторка, «“зручно” використати форму минулого часу замість форми майбутнього як засіб вираження оцінки, оскільки, номінуючи майбутні події формою минулого часу, суб'єкт ставить гіпотетичну, майбутню подію як прецедент у ряд з іншими подіями свого досвіду, тим самим знаходить підстави її оцінити, зробивши відповідні зіставлення» (с. 274).

Описані в другому й третьому розділах механізми породження оцінки схарактеризовано з огляду на частотність уживання в українському мовленні й оцінний потенціал (слабка / сильна оцінна позиція). Останнє може слугувати практичними парадмами щодо застосування граматичних одиниць у комунікації під час викладання української мови, зокрема і як іноземної. Окрім цього, використання засобів, здатних моделювати й позитивне, і негативне значення, як наголошує О. Халіман, «може супроводжуватися непорозумінням, комунікативними девіаціями, оскільки аксіологічна маркованість може бути потрактована реципієнтом невідповідно до інтенцій адресанта, що залежить від комунікативного досвіду кожного з них» (с. 149). Використання таких нюансів буде корисним у різних сферах людської діяльності, які пов'язані з мовленнєвим прогнозуванням, де передбачається професійне, осмислене, цілеспрямоване застосування мовних одиниць для створення прагматичного ефекту.

Як уже було зазначено, дібраний багатий фактичний матеріал із широкого кола джерел різних стилів і жанрів української літературної мови дав авторці змогу простежити зміни й тенденції у використанні досліджуваних засобів. Зокрема, зміни зафіксовано щодо особливостей метафоризованого вживання родових форм (2.1.1., 2.1.2.), множини пошанної (2.2.1.5.) й однини агресивної (2.2.2.3.). Крім того, важливими є висновки про те, що окремі з них, як, напр., виділена дослідницею однина агресивна, неоднаково трактуються мовцями, тобто зміни щодо функціонування граматичних одиниць носії мови засвоюють нерівномірно, що в комунікації може ставати підґрунтям девіацій через різне їх сприйняття.

Описані в монографії засоби О. Халіман слушно називає «зручним засобом вираження оцінки», оскільки «вони мають здатність постійно оновлюватися завдяки поєднанню граматичного механізму з іншим лексико-семантичним наповненням, що задовольняє мовця в процесі пошуку нових засобів реалізації комунікативного задуму» (с. 369).

Післямова узагальнює виконаний аналіз та окреслює перспективу дослідження. Діаграми, подані в додатках, унаочнюють отримані результа-

ти – демонструють частотність поширення описаних оцінних ігрем у сучасній комунікації.

У монографічному дослідженні подано вагомий список використаної літератури та ілюстративних джерел. Завершують працю покажчик термінів лінгвоаксіології й покажчик імен, що суттєво полегшує науковий пошук користувачів монографії. Як видається, у перспективі поданий покажчик термінів може слугувати основою для створення й видання термінологічного словника досліджуваного наукового напрямку.

Зауважимо, що в монографії розглянуто лише категорії основних частин мови: напевно, слід було торкнутися й питання про те, як службові частини мови та вигук беруть участь у творенні морфологічних засобів вираження оцінки, хоч в окремих фрагментах монографії про це і йдеться, зокрема авторка праці згадує про ролі дискурсивних слів в моделюванні засобів вираження оцінки й щодо цього пропонує цікаві спостереження. Варто було б докладніше узагальнити ці думки.

Утім, усе вищезазначене дає змогу кваліфікувати монографію О. Халіман «Грамматика оцінки: морфологічні категорії української мови» як самостійну, завершину й ґрунтовну працю, що відповідає рівню сучасних наукових знань. Монографія розрахована на широке коло мовознавців різного рівня – фахівців з морфології, граматичної стилістики, прагмалінгвістики, лінгвоаксіології, комунікативної лінгвістики, гендерної лінгвістики, психолінгвістики, ономастики, лексикографії, аспірантів, магістрів, студентів гуманітарних спеціальностей.

## НАШІ АВТОРИ

**Бернадська Ніна** (м. Київ), доктор філологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Білоусова Тетяна** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, професор кафедри слов'янської філології та загального мовознавства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Боднарчук Тетяна** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, доцент кафедри німецької мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Гавадзин Оксана** (м. Івано-Франківськ), кандидат філологічних наук, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

**Гайдаєнко Ірина** (м. Херсон), кандидат філологічних наук, доцент Херсонського державного університету

**Громик Лариса** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри журналістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Гудима Наталія** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри мовознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Джурбій Тетяна** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Дзюбак Наталія** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Дяконович Інна** (м. Кам'янець-Подільський), магістр, старший викладач кафедри англійської мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Дорож Ірина** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, асистент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Загоруйко Наталія** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, асистент кафедри журналістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Зданюк Тетяна** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, доцент кафедри німецької мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Калинюк Тетяна** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри німецької мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Каспич Галина** (м. Вінниця), викладач вищої категорії технологічно-промислового коледжу Вінницького національного аграрного університету Україна

**Коваленко Борис** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Коваленко Наталія** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Ковальчук Анатолій** (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Ковальчук Ольга** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, старший викладач Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Козак Раїса** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Крецька Юлія** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри німецької мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Крук Аліна** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Кутова Світлана** (м. Хмельницький), кандидат педагогічних наук, старший викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

**Кучинська Ірина** (м. Кам'янець-Подільський), доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки, дошкільної, початкової, середньої і вищої освіти та управління навчальним закладом Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Лаврова Алла** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Ладиняк Наталія** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Лисенко Наталя** (м. Харків), кандидат філологічних наук, доцент Національного фармацевтичного університету

**Литвинюк Оксана** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри англійської мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Личук Марія** (м. Київ), доктор філологічних наук, професор Національного університету біоресурсів і природокористування України

**Мартіна Олеся** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Марчук Людмила** (м. Кам'янець-Подільський), доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Меленчук Ольга** (м. Чернівці), кандидат філологічних наук, доцент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

**Мелекесцева Наталія** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри мовознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Мітроусова Тетяна** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри англійської мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Мозолюк Оксана** (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Монастирська Римма** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Московчук Людмила** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, старший викладач Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Навчук Галина** (м. Чернівці), кандидат філологічних наук, доцент, ВДНЗ України «Буковинський державний медичний університет»

**Насмінчук Галина** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Никитюк Світлана** (м. Кам'янець-Подільський), викладач кафедри англійської мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Нікітова Інна** (м. Хмельницький), кандидат філологічних наук, викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

**Нога Геннадій** (м. Київ), кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України; Придністровський державний університет імені Тараса Шевченка (Тирасполь, Республіка Молдова)

**Олинець Тетяна** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, асистент кафедри мовознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Олійник Любова** (м. Хмельницький), кандидат філологічних наук, доцент Хмельницького національного університету

**Пентиліук Марія** (м. Херсон), доктор педагогічних наук, професор кафедри мовознавства Херсонського державного університету

**Поплавська Людмила** (м. Кам'янець-Подільський), асистент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Починюк Людмила** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Райбедюк Галина** (м. Ізмаїл), кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови та літератури Ізмаїльського державного гуманітарно-університету

**Рарицький Олег** (м. Кам'янець-Подільський), доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка



**Рева Лариса** (м. Київ), кандидат філологічних наук, Член-кореспондент Академії Вищої Освіти України

**Сінна Людмила** (м. Харків), доцент кафедри філології, перекладу та стратегічних комунікацій Національної академії Національної гвардії України

**Сірант Алла** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Сукаленко Тетяна** (м. Київ), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української словесності та культури Навчально-наукового інституту гуманітарних наук Університету державної фіскальної служби України

**Тимкова Валентина** (м. Вінниця), кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української та іноземних мов Вінницького національного аграрного університету

**Тимченко Антоніна** (м. Харків), кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства та латинської мови Національного фармацевтичного університету

**Третьак Наталія** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Федькова Інга** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Фоміна Галина** (м. Київ) кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики та мовної комунікації Національного університету біоресурсів і природокористування України

**Франчук Тетяна** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної, початкової, загальної, вищої школи та управління навчальним закладом Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Фрасинюк Наталія** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Хохель Дарія** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, викладач кафедри англійської мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Шмирко Олена** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри німецької мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Шулик Поліна** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**Шутак Лариса** (м. Чернівці), кандидат філологічних наук, доцент, ВДНЗ України «Буковинський державний медичний університет»

**Юносова Валентина** (м. Бердянськ), кандидат філологічних наук, доцент Бердянського державного педагогічного університету

**Яремчук Інна** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри німецької мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

# ЗМІСТ

## 1. МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ ІВАНА ОГІЄНКА

<b>Білоусова Тетяна.</b> Погляди Івана Огієнка на неологізацію мови та його роль у становленні української неології.....	5
<b>Bodnarchuk Tetiana.</b> Die Rolle der Muttersprache bei dem Fremdsprachenerwerb.....	12
<b>Дзюбак Наталія.</b> Мовні засоби вираження етикету в епістолярії митрополита Іларіона (Івана Огієнка).....	17
<b>Діяконович Інна.</b> Деякі мовленнєві закономірності української, російської та англійської мов.....	22
<b>Калинюк Тетяна.</b> Deutsche Phraseologismen mit der national-kulturellen Komponente (auf Beispiel «die Frau»).....	27
<b>Коваленко Наталія, Коваленко Борис.</b> Словник Івана Огієнка як джерело діалектологічних досліджень.....	31
<b>Козак Раїса.</b> Типологічні та функціональні особливості синтаксичної експресивності порівнянь у мовотворчості Івана Огієнка.....	35
<b>Крецька Юлія.</b> Ideen der muttersprachlichen Pflichten von I. Ohijenko im Kontext der modernen Sprachsituation in der Ukraine.....	41
<b>Ладиняк Наталія.</b> Лексикографічна діяльність Івана Огієнка в контексті сучасних мовознавчих студій.....	46
<b>Лисенко Наталя, Сінна Людмила.</b> Світова символістська традиція та архетипна модель світу як детермінанти образу степу в поетичному ідіостилі Т. Осьмачки.....	52
<b>Личук Марія.</b> Синсемантичні ядерні компоненти в структурі семантико-синтаксичної єдності нечленованих словосполучень.....	57
<b>Марчук Людмила.</b> Роль Івана Огієнка в становленні української літературної мови в Україні (таблиця милозвучності української мови 1923 року).....	65
<b>Мітросова Тетяна.</b> Іван Огієнко і Джеймс Джойс: діалог двох культур.....	70
<b>Мозолюк Оксана.</b> Словосполучення зі значенням прямого часу в історичній драмі «Розп'ятий Мазепа» Івана Огієнка.....	75
<b>Монастирська Римма, Сірант Алла.</b> Гендерний аспект лінгвістичних студій І. Огієнка.....	81
<b>Никитюк Світлана.</b> Лінгвістичні студії Івана Огієнка.....	86
<b>Поплавська Людмила.</b> Прикметники-композити в романі «Софія» Лесі Романчук.....	91
<b>Сукаленко Тетяна.</b> Вербальна репрезентація лінгвокультурного типу «панна» в художньому дискурсі.....	96
<b>Тимкова Валентина.</b> Наукова мова як складова майбутньої професійної діяльності студентів-аграрників (на прикладі досліджень Івана Огієнка).....	107

<b>Федькова Інга.</b> Синоніми як засіб вираження художнього мовлення (на матеріалі роману «Ініціація» Люко Дашвар).....	112
<b>Фоміна Галина, Литвинюк Оксана.</b> Відображення питання «гендеру» у діяльності Івана Огієнка .....	116
<b>Фрасинюк Наталія.</b> Концепт щастя у філософській містерії Івана Огієнка «До щастя».....	121
<b>Shmyrko Olena.</b> Berücksichtigung der deutschen Entlehnungen in Ukrainisch in den sprachwissenschaftlichen Werken von I. Ohijenko.....	126
<b>Шутак Лариса, Навчук Галина.</b> Когнітивне термінознавство як відображення антропологічних процесів пізнання та комунікації.....	133
<b>Юносова Валентина.</b> Варіантні родові форми запозичених іменників у наукових студіях Івана Огієнка (на матеріалі «Українського стилістичного словника») .....	140
<b>Яремчук Інна.</b> Внесок Івана Огієнка в розвиток української літературної мови .....	145

## 2. ДУХОВНА І НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ОГІЄНКА

<b>Гвадзин Оксана.</b> Українознавчі студії Івана Огієнка .....	149
<b>Гудима Наталія.</b> Мовленнєва майстерність учителя початкової школи у світлі ідей Івана Огієнка та в умовах НУШ.....	155
<b>Дорож Ірина, Ковальчук Анатолій.</b> Реалізація принципу дитиноцентризму в педагогічних ідеях Івана Огієнка .....	161
<b>Ковальчук Ольга.</b> Гуманістичні ідеї виховання особистості в поглядах І. Огієнка.....	166
<b>Кучинська Ірина.</b> Національно-патріотичне та громадянське формування молоді у педагогічній спадщині Івана Огієнка.....	171
<b>Мартіна Олеся.</b> Культура мовлення молодших школярів як показник загальної культури особистості (на основі мовної спадщини Івана Огієнка).....	177
<b>Мелєксєцева Наталія.</b> Ідеї Івана Огієнка в сучасній практиці мовної підготовки вчителя початкових класів .....	182
<b>Московчук Людмила.</b> Педагогічні умови ефективної організації патріотичного виховання здобувачів початкової освіти у контексті ідей Івана Огієнка та освітніх інновацій.....	187
<b>Насмінчук Галина.</b> Сакральна основа роману «Любов і гріх Марії Магдалини» Галини Тарасюк .....	194
<b>Нога Геннадій.</b> Релігійний контекст у розвитку української культури і науки: від Петра Могили до Івана Огієнка.....	199
<b>Олинєць Тетяна.</b> Сімейне виховання в контексті педагогічних ідей Івана Огієнка та сучасному освітньому просторі України та США .....	206
<b>Пентилюк Марія, Гайдаєнко Ірина.</b> Соціально-педагогічні вимоги до виховання мовної особистості підлітка .....	212
<b>Третяк Наталія.</b> Національно-патріотичне виховання молодших школярів у контексті наукової спадщини І. Огієнка .....	222
<b>Франчук Тетяна, Іванюк Інна.</b> Проблеми управління розвитком громадянської освіти через призму засадничих позицій Івана Огієнка .....	228
<b>Шулик Поліна.</b> Давньоєврейські переклади Священного Писання.....	236

### 3. ІВАН ОГІЄНКО ЯК ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ, ПУБЛІЦИСТ

<b>Громик Лариса.</b> Іван Огієнко як дослідник історії української церкви у персоналіях (на матеріалі праці «Преподобний Іов Почаївський»).....	241
<b>Загоруйко Наталія.</b> Публіцистичний дискурс епістолярію Івана Світличного .....	247
<b>Зданок Тетяна.</b> Literarische Übersetzung als interkulturelles Interaktionsmittel.....	252
<b>Каспич Галина.</b> Мотивні коди митця та мистецтва у драматичних творах Валерія Герасимчука .....	257
<b>Kruk Alina.</b> Fate phenomenon in Ivan Ohienko's philosophy .....	264
<b>Лаврова Алла.</b> Громадянська війна в Україні очима Михайла Булгакова.....	267
<b>Меленчук Ольга.</b> З історії шевченкознавства на Північній Буковині у міжвоєнний період: національно-політичний аспект .....	274
<b>Починок Людмила.</b> Життєва філософія як засіб самовикриття героя.....	283
<b>Райбедюк Галина.</b> Феномен пасіонарності Івана Огієнка та Василя Стуса: типологічні аспекти .....	287
<b>Рева Лариса.</b> К. Широцький як представник української культури. Його «Церковні стародруки» в часописі «Книгар» .....	294
<b>Хохель Дарія.</b> Реалізація ідеї безперервності культурної традиції у творенні авторського міфу в оповіданні Урсули Вернон «Дружини-джакалопи» .....	304

### 4. ЛІТЕРАТУРА ПОДІЛЛЯ У КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ КЛАСИКИ

<b>Бернадська Ніна.</b> Інтелектуальний роман у творчості Ольги Мак .....	308
<b>Джурбій Тетяна.</b> Художньо-біографічна проза Миколи Мачківського .....	314
<b>Кутова Світлана.</b> Художнє втілення образів людей з особливими потребами та їхньої інтеграції в суспільство у прозі О. Радушинської.....	319
<b>Нікітова Інна, Швець Тетяна.</b> Моделювання морально-етичної проблематики у творчості Віталія Мацька .....	325
<b>Олійник Любов.</b> Художній світ поезії Герася Соколенка .....	332
<b>Рарицький Олег.</b> Творчість Івана Прокоф'єва: інтертекстуальний аспект ....	338
<b>Тимченко Антоніна.</b> Звукопис казок Володимира Свідзінського .....	345

### 5. РЕЦЕНЗІЇ

<b>Марчук Людмила.</b> Категорія оцінки в сучасній українській мові .....	349
<b>НАШІ АВТОРИ</b> .....	353

Міністерство освіти і науки України  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка  
Науково-дослідний центр огієнкознавства

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

# ІВАН ОГІЄНКО

## І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

*Серія філологічна*

Випуск XVI

**Статті подані в авторській редакції.** Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей. Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється тільки за згодою авторів.

---

Підписано до друку 17.12.2019 р. Гарнітура «Таймс».  
Папір офсетний. Друк різнографічний.  
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 21. Обл.-вид. арк. 30,9.  
Тираж 80. Зам. № 883.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.  
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному  
університеті імені Івана Огієнка,  
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.